

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TARİHSEL PERSPEKTİFTEN MODERNLEŞME
PARADİGMASI (AZERBAYCAN'DA MODERNLEŞME
TARTIŞMALARINA DAİR YENİ BİR YAKLAŞIM: 1848-1878)**

DOKTORA TEZİ

Ramesh RZAYEV

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Enis ŞAHİN

ARALIK -- 2020

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TARİHSEL PERSPEKTİFTEN MODERNLEŞME
PARADİGMASI (AZERBAYCAN’DA MODERNLEŞME
TARTIŞMALARINA DAİR YENİ BİR YAKLAŞIM: 1848-1878)**

DOKTORA TEZİ

Ramesh RZAYEV

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

“Bu tez sınavı 09/12/2020 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Enis ŞAHİN	YETERLİ
Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU	YETERLİ
Doç. Dr. Turgut SUBAŞI	YETERLİ
Doç. Dr. Hülya ÇELİK	YETERLİ
Doç. Dr. Sabit DOKUYAN	YETERLİ

ÖNSÖZ

Modernleşme fikir ve kavramının etkisiyle dünyada baş gösteren değişimlerin Azerbaycan'daki yansımalarını geleneksellikten modernliğe geçiş süreci olarak tanımlamak mümkündür. 19. yüzyılda Rusya sömürgeciliği ile başlayan bu süreç Azerbaycan'ın siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatında yeniden yapılanmaların istikâmetini belirlemektedir. Hegemonya koşullarına uyma zorunluluğunu ihtiva eden parametrelerin doğru tespit edilebilmesi burada önemli bir husus teşkil etmektedir. Azerbaycan'da hegemonik güç tarafında yürütülen “modernleşme” çalışmalarının bu tarihe rasgelmesi Çarlık idari mekanizmasının işleyiş biçiminden kaynaklanmaktadır. Rusya'nın esaret altına aldığı halkların kültürel kimliğini sömürge kimliğine dönüştürme hedefinin vazgeçilmez ölçütü “modernleşme” olgusuyla ilintilidir. Dönem itibariyle koşulların doğurduğu modernleşme kavramı ekseninde yapılan kültürel ve entelektüel çalışmalar Gramsci'nin “hegemonya” denklemiyle çözüme tabi tutulmaktadır. Diğer yandan Azerbaycan'da yaşanan toplumsal değişimin tarihsel paradigma olarak anlaşılması için dönemin koşulları, kuralları, normatifleri ve söylemleri M. Foucault'nun “bilgi ve güç” ilişkisi bağlamında tanımlanmaya çalışılmaktadır. Emperyalist anlayışın izlerini taşıyan söz konusu problemin çözümü için “bilgi-güç” ve “hegemonya” kavramı ışık tutacak niteliktedir.

İlk önce bu çalışmanın yürütülmesi sırasında engin tecrübelerinden faydalandığım ve görüşleriyle tezin içeriğine dair farklı açılımlar getiren değerli danışmanım Prof. Dr. Enis Şahin hocama müteşekkirim. Konunun tespiti ile ilgili ve çalışma yöntemleri hususunda değerli görüşlerinden yararlandığım hocalarım Prof. Dr. Azmi Özcan, Prof. Dr. İsmail Hira ve Doç. Dr. Turgut Subaşı'na kıymetli katkılarından dolayı teşekkürü kendime bir borç bilirim. Rusça kaynakların Türkçeye çevirisi esnasında karşılaştığım zorlukların giderilmesi için zamanını ve desteğini esirgemeyen sevgili oğlum Turgay Rzayev'e teşekkür ederim. Ayrıca çalışma süresi boyunca yanımda bana destek olan ve fedakârlık gösteren değerli eşim Ramine Rzayeva'ya derin şükranlarımı sunarım.

Ramesh Rzayev

09.12.2020

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1

BÖLÜM 1: MODERNLEŞMENİN KURAMSAL ÇERÇEVESİ VE

ANTİTEZ TARTIŞMALARI	20
1. 1. Modernleşmenin Tanımı ve Kavramsal Çözümlemesi	20
1. 1. 1. Tarihsel Perspektiften Modernlik Olgusu	26
1. 1. 2. Modernleşmede Aydınlanma Şematığı	36
1. 1. 3. Gramsci'nin Hegemonya Çözümlemelerinde Modernleşme Problematikası	44
1. 1. 4. Foucault'nun Felsefi Konseptinde Modernleşme Tartışmaları	50
1. 2. Modernleşmenin Arka Plan Tartışmaları	56
1. 2. 1. Batı Dışı Modernleşme Tartışmaları Üzerine	64
1. 2. 2. Modernleşmenin Homojenleştirme Eğilimi ve Avrupamerkezci İmgesi.....	74
1. 2. 3. Modernleşmenin Kapitalizm Örüntüsü	81
1. 2. 4. Modernleşmenin Ulus-Devlet Problematikası	90

BÖLÜM 2: AZERBAYCAN'DA MODERNLEŞMENİN ERKEN

SAFHASI	100
2. 1. Çarlık Rusyası İşgalini Müteakip Azerbaycan'ın İdari-Siyasi Görünümü	100
2. 1. 1. İşgal Sonrası Toplumsal Düzen Sorunları	108
2. 1. 2. Sömürgecilik Ekonomisinin Ana Karakteri	113
2. 1. 3. Çarlık Yönetiminin “Ötekilik” Muhtevastındaki Misyonerlik Faaliyetleri	120
2. 2. Azerbaycan'da Çarlığın Karakteristik Dilemmaları	126
2. 2. 1. Azerbaycan'da Modernleşme Olgusunun Hegemonik Çizgisi	132
2. 2. 1. 1. Azerbaycan'ın Modernleşme Sürecinde Din Algısı	138
2. 2. 1. 2. Azerbaycan Modernleşmesinde Pozitivizm İzleri	144

2. 2. 1. 3. Azerbaycan’da “Batılılaşma” Sorunu	149
BÖLÜM 3: 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI AZERBAYCAN’IN GENEL DURUMUNDA DEĞİŞİM ÇİZGİLERİ	158
3. 1. Azerbaycan Modernleşmesinde Sosyal-Ekonomik Dinamikler ve Dış Etkenler	158
3. 1. 1. Çarlık Rusyası Modernleşmesinde Tahakküm ve Yayılmacılık Amili	163
3. 1. 2. Osmanlı’da Modernleşme Problematikası	173
3. 1. 3. Azerbaycan Modernleşmesinde Ceditçilik Amili	184
3. 2. Azerbaycan’da Toplumsal Değişim Parametreleri	191
3. 2. 1. Eğitim ve Öğretim	198
3. 2. 2. Tiyatro ve Milli Basının Teşekkülü	205
3. 2. 3. Azerbaycan’ın Modernleşme Sürecinde Kadın İmgesi.....	211
3. 2. 4. Azerbaycan’da Yeni Kentleşme	217
BÖLÜM 4: PARADİGMA DEĞİŞİKLİĞİ SÜRECİNDE AZERBAYCAN MAARİFÇİLİĞİ	225
4. 1. Hegemonya Örüntüsündeki Maarifçilik Karakteri	225
4. 2. Azerbaycan’da Maarifçi Aydın Porteleri	232
4. 2. 1. Abbaskulu Ağa Bakıhanov’un Görüşlerinde Eklektik Çizgiler	239
4. 2. 2. Mirza Kâzım Bey’in Akademik Çalışmalarında Oryantalizm Temayülleri	245
4. 2. 3. Mirza Fetali Ahundov’un Fikir Konseptinde “Doğu ve Batı” Ayrımı	252
4. 2. 4. Hasan Bey Malikzâde Zerdabi’nin “Millilik” Problematikası	259
SONUÇ	266
KAYNAKÇA	275
EKLER.....	291
ÖZGEÇMİŞ.....	301

KISALTMALAR

ADPU	: Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
A.g.e.	: Adı geçem eser
A.g.m	: Adı gecen makale
AKAK	: Aktı Kavkazskoy Arkeografiçeskoy Komissii
Akt.	: Aktardı
AMEA	: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
AMK	: Azerbaycan Milli Kütüphanesi
Azerb. MDTA	: Azerbaycan Merkezi Devlet Tarih Arşivi
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
GMDTA	: Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi
Haz.	: Hazırlayan
LGU	: Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta
M.S.	: Milattan Sonra
MMİ	: Moskovskiy Mejdunarodniy Institut
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vd.	: Ve diğerleri
Vs.	: Vesaire

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özet

Yüksek Lisans		Doktora	
Tezin Başlığı: Tarihsel Perspektiften Modernleşme Paradigması (Azerbaycan’da Modernleşme Tartışmalarına Dair Yeni Bir Yaklaşım: 1848-1878)			
Tezin Yazarı: Ramesh RZAYEV		Danışman: Prof. Dr. Enis ŞAHİN	
Kabul Tarihi: 09.12.2020		Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 291 (tez) + 10 (ek)	
Anabilim Dalı: Tarih		Bilim Dalı:	
Çalışmamızda, modernleşme paradigmasının etkisiyle gerçekleşen 19. yüzyılın yapısal ve kuramsal dönüşümleri ön plana çıkarılmaktadır. Modernleşme ölçütlerinin doğrusal derecesini ayırt edebilmek için “hegemonya” ve “bilgi-güç” kavramları çözümleyici olasılık olarak çalışmamızın merkezinde yer almaktadır. Azerbaycan’da modernleşme olgusunun tesisine ilişkin Çarlık Rusyası politikalarının ne derecede belirleyici olduğu tartışmaları bu bağlamda sorgulanmaktadır. Kuramsal ve kurumsal ilişkilerin modernleşme kavramları üzerinde nasıl biçimlendiği sorularına yanıt aranmaktadır. “İlerleme” veya “çizgisel” bir tarihi izleyen “modernleşme” olgusunun nesnesi ve sınırları tanımlanabilecek yoğunlukta antitez tartışmalarına yön vermektedir. Yapısal değişikliklere ve siyasal koşullara bağlı olarak egemenliği meşrulaştırmada belirleyici olan teknolojik, askeri ve ekonomik üstünlükler güç muhtevasıyla ilişkilendirilmektedir. Modernleşme olgusunun kurumsal boyutunu oluşturan parametrelere sosyal-kültürel üstünlükleri ekleyen Avrupamerkezci algı, çalışmanın esas korelasyonunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda modernleşmenin yükselişi ile oluşan yeni yönetim biçimlerinin ve kültürel hegemonya örüntülerinin Michel Foucault tarafından ileri sürülen “denetim ve gözetim” olgusu üzerine kurulu olduğu açıktır. 19. yüzyıldan itibaren Azerbaycan tarihi karmaşık ve gergin bir döneme sahne olmuştur. Rusya ve İran devletleri tarafından işgale uğramış ülke, Kuzey ve Güney bölgelerine bölünmüştür. İşgal sonrası Azerbaycan toplumunun maruz kaldığı asimilasyon ve entegrasyon yaklaşımlara karşı direnişi kültürel kimlik dürtüleriyle kuvvetlendirmektedir. Değişimlerin şekillenmeye başladığı bu süreçte Çarlığın hegemonik eğilimleri, Azerbaycan’da kapitalist üretim ilişkiler ağını büyük ölçüde belirginleştirmektedir. Dönemin sömürgecilik ikliminde belirleyici olan koşullar göz önünde tutularak, yeni bir toplum inşa etme tartışmalarında entelektüellerin (maarifçilerin) tutumu çalışmamızın temel problematik alanlarından biridir. Bu noktada modernleşmenin arka plan formülasyonunun tam olarak ne olduğu problemi Antonio Gramsci çözümlemeleriyle aydınlatılmaktadır. Azerbaycan’da modernleşmenin rasyonel yapısı ve etkileri hegemonya kavramının yarattığı ideolojik öğelerle ilintili olduğu varsayılmaktadır.			
Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Aydınlanma, Gramsci, Foucault, Modernleşme			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	Ph.D.	
Title of Thesis: Paradigm of Modernization from the Historical Perspective (A New View for Modernization Debates in Azerbaijan: 1848-1878)		
Author of Thesis: Ramesh RZAYEV Supervisor: Prof. Dr. Enis ŞAHİN		
Accepted Date: 09.12.2020 Nu.of Pages: v(pre text)+291(main body)+10(App)		
Department: History Subfield:		
Occurring under the effects of modernization paradigm, the structural transformations of 19th century feature the idea of advancement in any field of life. To distinguish the linearity level of modernization criteria, the concepts “hegemony” and “knowledge-power” play a role as analytical opportunities at the core of our study. The debates to what extent the Czarist Russia’s policies on the establishment of modernization in Azerbaijan are determinant are questioned within this context. The answers to the questions on how the conceptual and institutional relationships have been shaped based on the modernization concepts are sought. The subjects and limits of “modernization” concept and “advancement” direction create new antithesis discussions. Playing determinative role in legitimization of sovereignty depending on the structural changes and political conditions, the technological, military, and economic advantages are related to the power composition. Adding the “social-cultural advantages” to the parameters constituting the institutional aspect of modernization, the Eurocentric perception constitutes the main correlation of the present study. From this aspect, it is clear that the new management styles and cultural hegemony patterns arising with the rise of modernization are based on the “surveillance and control” proposed by Michel Foucault. Since 19th century, Azerbaijan history has faced a complex and strained period. Occupied by Russia and Iran, the country has been separated into Northern and Southern parts. The opposition of Azerbaijani society to the assimilation and integration approaches that they have faced after the occupation is strengthened with the cultural identity motive. Especially the link between the new quests, which have arisen in the Azerbaijani society after the Czarist occupation, and modernization are discussed from this aspect. In this process, in which the changes have been shaped, the hegemonic inclinations of Czarist regime concretize the capitalist production network of Azerbaijan. At this point, the problem “what the background formulation of modernization exactly is” is featured with the analyses of Antonio Gramsci. It is assumed that the rational structure and effects of modernization in Azerbaijan are related with the ideological subjects created by the hegemony.		
Keywords: Azerbaijan, Enlightenment, Gramsci, Foucault, Modernization		

GİRİŞ

“Doğu her zaman ebedi gerçeğe Batı’dan daha yakındı, ama Batı uygarlıkları maddi hayat beklentileriyle Doğu’yu yutuverdi. Bunu anlamak için Doğu müziğiyle Batı müziğini kıyaslamak yeter de artar bile. ...Batı ‘işte ben buyum!’ diye bağıyor. ‘Bana bakın! Dinleyin, aç çekmeyi ve sevmeyi bir tek ben biliyorum! Yalnız ben hem mutsuz hem mutlu olabiliyorum! Ben! Ben! Ben!’ Doğu ise kendisiyle ilgili tek bir kelime söylemez. Kendini, Tanrı’nın, doğanın, zamanın içinde tamamen kaybeder, kendini onlar içinde yeniden bulur. Her şeyi kendi içinde keşfetmesini bilir.”

Andrey Tarkovski, “Mühürlenmiş Zaman”

Coğrafi konum olarak Doğu ve Batı’nın kavşağında yer alan Azerbaycan, eski çağlardan itibaren sahip olduğu kültürel ve maddi zenginliklerinden dolayı bir çekim merkezine sahiptir. Tarihsel süreç içinde kendine özgü çeşitli sosyal-politik değişimler yaşamış ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modernleşmenin tedrici ilerleyen çizgisini takip etmeye başlamıştır. Azerbaycan’ın eski çağlardan beri 19. yüzyıla kadar geçtiği tarihi aşamalarda biriken kültürel ve maddi zenginlikleri bu dönemden sonra Çarlık Rusyası’nın tahakkümüne alınmıştır. Bu süreçte Çarlık Rusyası tahakkümünün modernleşme olgusuyla etkileşimi ve paralel çizdiği yol etki alanı itibariyle Azerbaycan toplumunda derin iz bırakmıştır. Her iki kavramın birbirilerine karşı bir denge unsuru olarak kullanılması için izlenen yol dünyevi niteliğe dayanan ve kazanma güdüleriyle hareket eden müşterek sahip olma stratejisi noktasında birleşmektedirler. Söz konusu tarihe kadar toplumda yer alan ve benimsenen geleneksel düzen yerini Çarlığın tahakkümüne ve diktesine dayalı bir sistemine bırakmıştır. Kavramsal ve yapısal değişimler Batı’daki modernleşmenin kabul edilmesiyle mümkün olacağı kanaati ağırlık kazanmıştır. Bir bakıma dönemin siyasi amaçlarına uygun gerçekleştirilen değişimin meşruluğu modernleşmenin dönüştürücü işleviyle temin edilecektir.

Safevî-Türk Hanedanlığı’nın (1501-1736) çöküşünden sonra devletin merkezi “teokratik (Şîî) mutlak monarşik yapısı”¹ tamamıyla çökmüştür. Ülke, sınırlarının muhafazası problemiyle karşı karşıya kalmıştır. 1747 yılında Afşarlar soyundan gelen

¹ İlya Pavloviç Petrushevskiy, *İslam v İrane VII – XV v.*, (St. Petersburg: İzdatelstvo LGU, 1966), s. 364.

Nadir Şah'ın öldürülmesini müteakiben ülkede iç siyasi çatışmalar yeni bir safhaya dönmüştür. Dış güçlerin yararına sonuçlanan iç çatışmalar istila sürecini hızlandırdığı açıkça ortadadır. Bu meselenin çıkışında ve gelişmesinde taraf olan güçler (feodal hanlıklar) daha sonraki süreçte Rusya tarafından çıkılmaz bir duruma sürükleneceklerdir. Böylece sınırları tam olarak belirlenmemiş ve birbiriyle daima savaş halinde olan feodal hanlıklar kurtarıcı arama yoluna gireceklerdir. Bu dönem Azerbaycan siyasi tarih literatürüne “Hanlıklar Dönemi”² olarak geçecektir.

Kuzey Kafkasya'nın Rusya tarafından ilhak edilmesi Azerbaycan hanlıkları için başlanan yeni istila hazırlıklarından başka bir şey değildir. Bu gelişmelerden bir süre sonra 1802'de Kafkasya Genel Askeri Kumandanlığına getirilen Sisianov, Hanlıkların varlıklarına son vererek Rus hâkimiyetini Aras Nehri'nin kıyılarına kadar taşımak için harekete geçecektir. Çarlığın Kafkasya'da izlediği politika yalnız Osmanlı ve İran devletlerinden değil, İngiltere ve Fransa'dan da tepkisini çekti. Doğu'da kendi mevkilerini güçlendirmeye çalışan Batı devletleri bölgede bir savaş noktası başlatma çalışmalarına başladılar.³ Rusya ve İran arasında başlayan savaş Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından istilasıyla sonuçlandı. 12 Ekim 1813'de imzalanan Gülüstan Antlaşması'yla Rusya, Gence, Kuba, Bakü ve daha sonra Şeki (1819), Şirvan (1820), Karabağ (1822) ve Talış (1826) hanlıklarını feshederek kendi devletinin eyaletine dönüştürecekti.⁴ Bu Rusya adına ele alındığında tam anlamıyla büyük bir zaferdi. Uzun süredir Kafkasya'nın güneyine yönelik olarak sürdürülen askeri harekât sonuç vermiş, bölge resmen ve fiilen işgal edilmişti.

Başka bir taraftan ise bölgede güç sahibi olan Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın başlarından itibaren askeri-idari alanlardaki tenezzülü, Kafkasya ve Azerbaycan'ın işgaline yol açabilecek uygun şartları Rusya'nın lehine değiştirecekti.⁵ Böylece 1826 tarihinde ikinci kez başlayan Rusya-İran savaşında zafer elden etmiş Çarlık Rusyası 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla⁶ Azerbaycan'ın Kuzey bölgesini tam

² Ramiz Mehdiyev, *Tarihimizin Hanlıklar Devrinin Siyasi İrsi Senetler Işığında*, (Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2019), s. 3.

³ Ali Hüseyinzade, *XIX Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı*, (Bakü: Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi Neşriyatı, 1967), s. 11.

⁴ Hüseyinzade, *XIX Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı*, s. 15.

⁵ Tevfik Mustafazade, *18. Yüzyıl – 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı – Azerbaycan Münasebetleri*, (Bakü: Elm Neşriyatı, 2002), s. 125.

⁶ Vidadi Umutlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusyası Tarafından İşgali ve Müstemleteciliğe Karşı*

olarak hâkimiyeti altına aldı.⁷ Bunula da Çarlık Rusyası'nın Güneye doğru yayılmacılık politikalarının hızı bambaşka seyir alacaktı.⁸ Çarlık Rusyası'nın baskıları esnasında doğan karışıklığa ve istikrarsızlığa karşı halkın itirazları ya ölüm cezası ya da sürgünle sindirilecekti. İşgal dönemine ait arşiv belgelerine bakıldığında karşıya çıkan tablo büyük hayal kırıklığı niteliğindedir. Örneğin 13 Eylül 1831'de Kafkasya Genel Askeri Kumandanlığı görevine atanan Baron Rozen'in işe başladığı dönemde bölgenin genel tablosu, müfettiş Senatör Meçnikov ve Kutaysov'un raporlarına şöyle yansımaktaydı: "...Halk ağır vergiye tabi tutulmuş ve buna karşı tepki gösteren bölge sakinleri kumandanlık tarafından ağır bir biçimde cezalara maruz bırakılmıştır. Zaman içinde geline nokta öyle çok kısıtlama getirmiştir ki kıtlıklar kaçınılmaz olmuştur. Bürokraside yolsuzluk ve rüşvet toplumsal huzursuzlukların tetikleme olasılığını gündeme getirmiştir. Bölgede baş gösteren Dağlı ayaklanmalarının başlanması bu durumla ilgilidir."⁹ Rusların yetkili makamlarınca tasdik edilen raporlarda idam, hapisane, sürgün ve mal varlığına el konma gibi ceza tedbirleri olağan bir durum haline gelmiştir.¹⁰

Siyasi, ekonomi ve kültürel değişimlerin yaşandığı yeni safhada Çarlık Rusyası'nın inişli-çıkışlı ve aşırı değişken politikalar izlemesi "zafere kadar savaş" ilkeleri doğrultusunda olduğunu kavramak çok da zor değildir.¹¹ Bu safhadaki dönüşümde siyasi, ekonomik ve kültürel yapılar disiplinli şekilde yeniden tasarlanmıştır. Hem biçim hem de işleyiş tarzı sebebiyle tarihsel ve kültürel kopuşu yaratacak nitelikler yeni toplumsal yapının genel hatlarını oluşturmuştur. Rusya'nın işgal ettiği Kafkasya bölgesi Findley'in tespit ettiği gibi Fransa işgalindeki Kuzey Afrika sömürgeleriyle birçok bakımdan benzerlikler göstermektedir:

"Fransa'nın Kuzey Afrika'daki sömürgelerinin mukabili durumunda idi. Ele geçirilen Kafkasya toprakları metropolün bölünmez parçası olarak siyasi ve askeri bir strateji oluşturuyordu. ...Fethedilen topraklar sömürgeleştirilirken bir yandan eski bir uygarlığın beşiği

Mücadele (1808 – 1828), (Bakü: Prezident Kitap Evi, 2004), s. 93.

⁷ Yakup Mahmudov – Kerim Şükürov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler ve Diplomasi Tarihi 1639 – 1828*, (Bakü: AEMA Tarih Enstitüsü, 2009), s. 319.

⁸ Nadir Velihanov, *Azerbaycan Maarifçi – Realist Edebiyatı*, (Bakü: Elm Neşiriyatı, 1983), s. 99

⁹ AKAK, t. 8, N: 3266, s. 23, (Tiflis: 1881).

¹⁰ Azerb. MDTA, f. 130, siy. 1, iş. 9, s. 16.

¹¹ Enis Şahin, *Diplomasi ve Sınır*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), s. 23.

olarak önemseniyor ve bazı yönleriyle metropole uyumu sağlanıyordu. Ama bu arada tâbi bölge olarak etnografların, oryantalistlerin ve sömürge yöneticilerinin çalışma malzemesi haline dönüştürülüyordu.”¹²

19. yüzyılda yaşanan süreçte Azerbaycan toplumu Rusya ile bütünleştirilmek istenmiştir. Geleneksel toprak rejimi, siyasi-idari yapı, tüm iç ve dış ticaret devriyesi Rusya’ya bağımlı hale getirilmeye çalışılmıştır. İtaatkâr Çarlık tebaası bilincinin yerleştirilmesi için yaratılan baskı mekanizmalarından biri bölgeye Ermenilerin ve Rusların göçürülmesi olmuştur. 27 Ocak 1831’de General Paskeviç’in İç İşler Bakanlığına yazdığı gizli raporda, 5 Kasım 946 sayılı kararnamesini şöyle özetlemiştir: “...Rusya’nın iç kesimlerinde huzursuzluk çıkaran ve dışardan getirilen “raskolniklerin”^{*} Karabağ’a yerleştirilmesi hem Ermenileri hem de Müslümanları menfaatlerimiz doğrultusunda kontrol etmek mümkün olacaktır.”¹³

Çalışmanın Konusu ve Problemi

19. yüzyıldan itibaren Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan’ı işgalini müteakip dayatmış olduğu sosyal-kültürel alandaki düzenlemelerin egemen gücün lehine işlediği görülmektedir. Geleneksel yapının çöküşüyle beraber “yeni düzene” geçiş sürecinde yaşanan siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel alanlardaki değişimlerin tarihsel perspektiften irdelenmesi çalışmanın temel hareket noktalarından birini oluşturmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Rusya sömürgesine çevrilmiş Azerbaycan’ın toplumsal değişimi sömürgecilik ilkeleriyle belirlenmektedir. Yapısal reformların işlevselliği egemen gücün hegemonya unsurlarıyla donatılmaktadır. Dolayısıyla sömürge ihtiyaçlarına uygun kullanılan yöntemler, fikirler ve bilgiler yeni sosyal-politik sosyo-politik düzenin kurulmasıyla ilintilidir. Eğitsel ve reformist yaklaşımlar genellikle hegemonyanın işlevsel niteliğini ortaya çıkarmaktadır. Yeni kimlik yaratma yöntemlerinin belirlenip açığa çıkarılması durumunu Gramsci’nin “hegemonya” matrisi ve Foucault’nun “bilgi-güç” denklemi ile çözümlemek mümkündür. Süreci nesnel bir

¹² Carter V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, trç., Ayşen Anadol (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008), s. 173.

^{*} Rusça “bölünmüş” anlamına gelen Raskol hareketi, 17. yüzyılda eski Hristiyan inançlarına bağlı radikal dini unsurlardan ibaret yasaklanmış bir topluluktur.

¹³ AKAK, t. 7, N: 415, s. 466, (Tiflis: 1878).

biçimde tanımlamak konunun farklı açılardan aydınlatılmasını olanaklı hale getirmektedir.

Tez konusunun 1848-1878 tarihleri arasında sınırlandırarak irdelenmesi iki ana amille bağlıdır. Birincisi, 1848 yılının başlangıç tarihi olarak ele alınması, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde ortaya çıkan 1848 İhtilali'nin Eski Düzen'in temel dayaklarını sarsması ile başlayan dönüşümün Rusya'daki yankıları¹⁴ ve dolaylı olarak sömürge bölgelerindeki (Azerbaycan) etkileri tartışma konusu yapılmaktadır. Yanı sıra 1848'de dünyada ilk olarak sondaj usulü ile Bakü'de (Bibiheybet) petrol kuyularının kazılması tarihiyle bağlandırılmaktadır.¹⁵ Bu tarihten itibaren petrol üretimindeki artışın kapitalizm üretim biçiminin Azerbaycan'da teşekkülüne zemin oluşturduğu kuvvetle muhtemeldir.¹⁶

İkincisi ise tezin 1878 yılı ile sınırlandırılması Osmanlı-Rusya Savaşı'nın bitimini müteakip dönemde belirginleşen Rusya politikalarının Türk-Müslüman nüfusu üzerinde tam hâkimiyet sağlayabilmek amacıyla başlattığı “yeniden yapılandırma”¹⁷ çalışmalarıdır. Bu tarihte ilk dikkat çeken hususlardan bir “Ekinçi” gazetesi (1875-1877) ile başlayan milli-kültürel çalışmaların sona erdirilmesi gerçeğidir. Hegemonik güç, bir dizi ikilemler ve çelişkiler yaratarak toplumu gerçek hedeflerinden uzaklaştırmakla, kendisinin yeni politik tutumunu sergilemektedir.¹⁸ Ayrıca bu tarihte (1878) Azerbaycan Modern Edebiyatının kurucusu, şair ve materyalist filozof olarak Doğu'nun siyasi-felsefî düşünce tarihinde önemli yer tutan Mirza Fetalı Ahundov'un vefatı bir dönemin sonunu simgelemektedir.¹⁹

1848'den başlayan ve 1878'e kadar devam eden erken dönem modernleşme aşamasındaki tahammül, pesimist, edilgen, yakınma ve serzeniş içerikli yaklaşımlar bu tarihten sonra yerini mücadele içeren aktif düşünce hareketlerine bırakmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise ulusalcı görüşlerin ağırlık kazandığı yeni döneme

¹⁴ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, trc., Alâeddin Şenel (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002), s. 665.

¹⁵ *Azerbaycan Tarihi 19. Yüzyıl*, c. IV, (Bakü: Elm Neşriyatı, 2007), s. 69; Kerim Şükürov, *Azerbaycan Tarihi: Devirler, Hadiseler, Senkronlaştırılmış Cetveller*, c. II, (Bakü: Şirvan Neşriyatı, 1998), s. 270.

¹⁶ Ali Sohbat Sumbatzade, *Promishlennost Azerbaydjana v XIX veke*, (Bakü: 1964), s. 278.

¹⁷ Sevinç Aliyeva, *Azerbaydjan i Narodı Severnogo Kafkaza XVIII-naçalo XIX vv.*, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2010), s. 238.

¹⁸ Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, trc., Ali Nejat Ongun (Ankara: Günce Yayıncılık, 2000), s. 89.

¹⁹ Seyfeddin Gendilov (ed.), *Siyasi Tarih*, (Bakü: Şur Neşriyatı, 1995), s. 29.

geçişin temelleri atılmaya başlamıştır. Modernleşme olarak nitelendirilen bu süreç, İngiliz tarihçi Arnold Toynbee'nin "Tarih Bilinci" (1947) adlı eserinde, Batı medeniyetinin (1875'lerden sonraki tarih) modernlikten yeni post-modernliğe geçiş dönemi olarak gösterilmiştir. Özetle dramatik bir değişimi kapsayan bu geçiş dönemi daha önceki dönemden bir kopuşu ifade etmiştir. Diğer yandan bu evreyi "savaşlar, toplumsal kargaşalar ve devrimler çağı"²⁰ olarak da tanımlamak mümkündür.

Çalışmada ortaya konan problemin hem felsefi hem de tarihi özellikleri iki ana konu üzerinden ayırt edilebilmektedir. Birincisi "Modernleşme Paradigması"nın genel hatları ters bir mantıkla çözüme tabi tutulmaktadır. Diğeri ise 1848-1878 yıllarında "Azerbaycan'da Modernleşme Tartışmaları"dır. Bu dönemde modernleşmenin sistemli ve temel ilkelere uygun biçimde yürütülebilmesi hegemonik iradeyle bağlıdır. Modernleşme olgusu Azerbaycan'da keyfiyetçe farklı bir düzeyde gerçekleşmektedir. Modernleşmenin yeni kimliği belirlemedeki rolü ve zihinsel yapıyı nasıl değiştirdiği meselesi siyasi güç formasyonu olarak göze çarpmaktadır. Problemi çözmek için "Modernleşme Paradigması"nı bir "tez" olarak nitelendirirsek 19. yüzyılın ikinci yarısı Azerbaycan'da mevcut olan siyasi koşulları, sosyal-ekonomi şartları ve kültürel değerleri "antitez" kategorisinde değerlendirmek mümkündür. Hegemonya çerçevesinde oluşan modernleşme olgusunun yarattığı ikilemler, çelişkiler, değişimler, kopukluklar ve farklılıklar ise çalışmamızın "sentez"ini teşkil etmektedir.

Dört bölümden oluşan tezin Birinci Bölümü'nde "Modernleşme" olgusunun teorik çerçevesi, kendine özgü yapısı, tanımı, kaynağı, sınırları ve teşekkül sürecine etki eden faktörler irdelenmektedir. Modernleşmenin başlıca ilham kaynağı olan Aydınlanma çizgisinin nasıl ve hangi parametrelerden oluştuğu süreci mercek altına alarak incelenmektedir. Modernleşmenin geniş yelpazesi içinde Michel Foucault'un "Arkeoloji" yöntemi ve Antonio Gramsci'nin "Hegemonya" denklemi çözümleyici bir algoritma olarak kavramın arka plan tartışmalarını bir biçimde şerh etmeye çalışmaktadır. Söz konusu olan yeniliğin tahsisi, çelişkilerin çözülmesi, karşılaştırmalı betimlemeler ve nihayet dönüşümlerin tespiti çalışmanın ana çizgisini oluşturmaktadır. Modernleşmeye özgü genellemeleri formüle etmekle siyasi, ekonomi,

²⁰ Steven Best – Douglas Kellner, *Postmodern Teori*, trc., Mehmet Küçük (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), s. 20.

sosyal-kültürel alanlarda karşıya çıkan karşılaşılan sorunların ve yaşanan deneyimlerin “arka plan” yönlerini açığa çıkarmak bu bağlamda önem arz etmektedir. Dolayısıyla insan yaşamını “tektiplilik ve tekbiçimlilik” bir örüntü halinde şekillendiren yeni anlayışın nasıl işlevsellik kazandığı ve hangi temeller üzerinde inşa edildiği sorularına yanıt aranmaktadır.

İkinci Bölüm’de, modernleşme parametrelerinin (kapitalizm, endüstriyalizm ve evrensellik vs.) Azerbaycan’da teşekkülü dış dinamiklerin yarattığı siyasi, ekonomik ve kültürel değişim problemleriyle ilişkilendirilmektedir. Ayrıca 19. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusyası’nın ülkedeki sömürge eğilimleri sonucu oluşan yeni tanım ve kavramların (modernleşme, pozitivizm, din anlayışı ve batılılaşma vs.) belirlenmiş bir tasarı içinde çizilmesi varsayılmaktadır. Bu bölümde, kurumsal yapıda sağlanan değişikliklerin niteliği Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusyası’ndaki modernleşme hareketleriyle mukayese etmek suretiyle ortaya konulmaktadır. Modernleşme olgusunun (sömürge siyasetinin dayatması bağlamında) hegemon güç tarafından iç dinamiklere nasıl yansıtıldığı, ne ölçüde algılandığı ve değişimin tam olarak ne olduğu konusu, çözülmesi gereken bir problem olarak üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda sömürge gücünün hegemonik özelliklerini tanımlamak ve çözümlemek için Foucault’ın “bilgi-iktidar” denkleminde başvurulmaktadır.

Tezin Üçüncü Bölümü’nde Çarlık Rusyası’nın işgaliyle (1828) başlayan Azerbaycan’a dönük Avrupamerkezçi (“medenileştirme” veya “ehlileştirme”) politikaların hem dış hem de iç dinamiklerini tespit etmek ve özgün yönlerini açığa çıkarmak yer almaktadır. Modernleşme sürecinde yeni kimliğe dönüşümün temelleri atılırken, toplumda yeni sınıf olarak nitelendirilen burjuvazinin oluşumu tarihsel koşullara bağlanarak resmedilmektedir. Çarlığın sömürü güç mekanizmaları karşısında temel engelleri geliştiren dinamikleri nesnel bir biçimde tespit etmek konunun dikkate değer bir hususudur. Özellikle modernleşmenin entelektüel ilerlemedeki rolü dünyayı algılayabilmek adına bir dizi anahtar sunmaktadır. Kültür ve eğitim alanlarındaki reformlarda belirlenmiş hedefler modernleşme dürtüleriyle çok yakından ilintilidir. Çarlık hükümeti yeni ölçütler yaratarak ilk başta kimlik sorunlarını entelektüel ve kültürel alanlara sunmuştur. Sömürge halkların kültürel ve tarihsel bağlarını koparmaya dönük dünyaya bakış açılarını değiştirme faaliyetine girişmiştir. Sömürgeci bir güdüyle

alınan önlemler basın ve ders kitaplarının müfredatıyla önemli derecede bağlantılıdır.

Dördüncü Bölüm’de ise temel tarihsel sorunları çözümlemek adına maarifçi kesimin tutum ve faaliyetlerinde modernleşmenin ne derecede belirleyici olduğunu temel parametreler üzere (ulus-devlet modelin inşası, ekonomi program taslakları, milli kültürel kimliğin temel dayanakları) ayırt edilmektir. Özellikle merkezi gücün algı ya da bilgi yoluyla dayattığı yeni kimlik kurgusu dikkat çekmektedir. Egemen gücün kendi entelektüelleri aracılığıyla toplum üzerinde hegemonya kurabilme gayreti bu noktada modernleşmenin ideolojik açısından ne ifade ettiğini açık göstermektedir.

Sonuç bölümünde ise modernleşme probleminin kavramsal çözümlenmesiyle Azerbaycan’daki modernleşme tartışmaları arasındaki bağlar “teorik içerik” ve “tarihi boyut” olmak üzere iki ana unsur etrafında açıklanacaktır. Yeni oluşuma ilişkin yapılan çözümlerlerde ideolojik yöntemler sorgulanacak ve varılan kanaatler değerlendirilecektir. Modernleşme seyrinin içine dâhil edilen gelişmeler hegemonya kavramı çerçevesinde yorumlanacaktır. Dönemin siyasi anlayışı ve koşulları göz önünde bulundurularak maarifçilik (Aydınlanma) fikirlerinin oluşumu “zaman ve değişim” kavramıyla izah edilecektir. Tarihsel düşünce yelpazesinde “hegemonya” ve “bilgi-güç” denklemi siyasi-tarihi problemlere odaklansa da eğitsel boyutu topluma kimlik kazandırma ve kontrol altına alma teşebbüsüyle etkinliğini sürdürecektir. 19. yüzyıl değişikliklerinin arka planı bu bağlamla ilgilidir. Söz konusu yüzyıl üzerine yapılan çalışmaların temel güdüsü Avrupamerkezci mahiyette olduğunu da belirtmekte yarar vardır.

Çalışmanın Amacı

Batı dışında kalan toplumların modernleşmesi konusu, geleneksel yapıdan modern yapıya geçişle birlikte siyasal-kültürel kimlik arayışları üzerine bina edilmektedir. Karşılaşılan sorunları anlama ve onlara çözüm bulma çabası içinde olan Batı dışı toplumlarının “gerilikleri” 19. yüzyıldan itibaren birçok tartışmalara sebebiyet vermektedir. Batılı toplumların ileri durumu “tarihsel gerekçeler” üzerine kurgulanarak, nedensellik kategorisiyle bağlandırılmaktadır. İlericiliği, Avrupamerkezci bir tarih tezi zemininde kurumsallaştırarak, her düzeyde kavrama dair imgesel nitelik kazandırma gereksinimi uyandırılmaktadır. Çünkü siyasi öncülerin amaçları bu esaslar üzerine inşa

edilmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında dışarıdan Azerbaycan’a gelen bir fikir aşısının ürünü olarak doğmuş “modernleşme” kavramı, karmaşık bir “arka plan” tarafından husule getirilip getirilmediğini tespit etmek esas amaçtır. Başka bir deyişle modernleşme amili belli bir kategori ya da toplumsal sınıfın vesayetinde “bilgiyi” şiar edinmektedir. Toplumun en derin kültürel katmanlarının yıkımını hazırlayan egemen güç, kendi etkisini benimsemiş olduğu modern eğitim anlayışı ve entelektüel bilinç vasıtalarıyla sürdürmektedir. Çünkü başlıca problematik varsayımlar gelenekselliği reddederek, modernleşmenin karmaşık karakteristik özelliklerini hegemonya tablosu içinde şekillenmektedir.

Çalışmada değinilen sorunlar coğrafi bölge ve kronoloji dönemle sınırlandırılmakta ve siyasal-kültürel bir bütün olarak ele alınmaktadır. Bu bakımdan Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan’a ve diğer sömürge bölgelerine yaklaşımındaki “medenileştirme ve kültür” politikalarının mahiyetini belirlemek başlıca meselelerden biridir. Yerli toplumları özellikle de Türk-Müslümanlarını ikinci sınıf insan grubu olarak tanımlayan hegemon güç (Çarlık Rusyası), modernleşmeye atıfta bulunarak tarihsel-kültürel kimlik tartışmalarını ideolojik sorun haline getirmektedir.

Modern ile geleneksel yapı arasındaki kuramsal ve kurumsal kopukluğundan doğan farklılığı ve çelişkileri ortaya koyabilmek için gösterilen tutum dönem entelektüellerinin siyasi ölçütlerini açıkça yansıtmaktadır. Sömürge mekanizmaları karşısında dönem entelektüellerinin (maarifçilerin) yaklaşımları, 20. yüzyılın başlarına kadar eğitim gayesinden öteye gidilememektedir. Erken modernleşme dönemi entelektüellerinin benimsedikleri reformcu eğilimler din ve kültür eleştirilerine dönüktür. Batılı ve Rus düşünürlere dayanarak kanaatler ileri sürseler de siyasi hürriyet fikri kısaca yüzeysel ve soyut bir biçimde anlatılmaktadır. Toplum üzerindeki etkilerinin ne ölçüde belirleyici olduğu konusu “yabancılaşma” bakış açısıyla açıklanabilmektedir. Dolayısıyla çalışmada amaçlanan esas ölçüt sürece yeni olgular eklemek değil, tarihsel yaşantıya yeni çözümler ışığında bakabilmektir.

Çalışmanın Önemi

Tarihi sürecin bir hedefe doğru ilerleme varsayımı büyük ölçüde Batı medeniyetinin

üstünlüğünü vurgulamaktadır. Siyasal ve ekonomik olaylara bağlı özgün bir diyalektik mantığa sahip olan bu durum Avrupamerkezci hegemonyanın etkisi altında şekillenmektedir. Genel algıların kuvvetlendiği ya da onaylandığı 19. yüzyıl bariz şekilde böyle bir tabloyu ortaya çıkarmaktadır. Bu süreç yeni keşiflerle ve icatlarla desteklenmektedir. Ortaya konan modernleşme hedeflerden uzak Batı dışındaki dünyanın geri kalmışlığı kültürel değerlerle bağlandırılmaktadır. Karpat'ın söz konusu tartışmalar hakkındaki tespiti dikkate değerdir:

“Gelişmiş ülkelerle geri kalmış ülkeler arasındaki temel farkın kültürel-sosyal yapılarında değil, teknoloji ve sanayileşmeyi benimsemesinden kaynaklandığı siyasal sisteme bağlıdır.”²¹

Batı dışı toplumlara özgü bir modernleşme tipinin Azerbaycan'da uygulanması girişimi, Doğu ve Batı'nın değişim aşamalarındaki farklılıkta göze çarpmaktadır. Doğu'nun geri kalmışlığına ilişkin en etkili çalışmalarından biri E. Said'in “Oryantalizm” eserindeki tespit ve tasnifi önemli eksikliklere dikkat çekmektedir. Özellikle yeni bakış açılarını oluşturmakla yakın ve uzak geçmişe dair en kalıcı kültürel öğeleri düşünce tarihine dâhil etmektedir. Doğu ve Batı arasındaki farklılığın kültürel doğası hakkında ipuçları vererek birçok akademik çalışmalara ilgi alanı yaratmaktadır.

Bilimsel devrimden başlayarak toplumsal değişim sorunları ulus, evrensellik ve kimlik kavramlarıyla şekillenerek “modernleşme” çevresinde bir bütünü oluşturmaktadırlar. Aydınlanma düşünürlerinin etkileri ve girişimleriyle biçimlenen bu kavramlar, modernleşme paradigmasına ilkesel nitelikler kazandırmaktadır. Değişimle birlikte toplumsal katmanlarda oluşan yeni bilgi-güç ilişkileri bu noktada bir denge rolünü üstlenmektedir. Temeldeki felsefi, siyasi, ekonomik, sosyal-kültürel ve psikolojik çatışmalar hegemonyanın kuvvetlenmek istediği yerlerde sürdürülmektedir. Özellikle entelektüel alanda düşünceleri savunma dürtüsü modernleşme mantığının gereği olarak geleneksel anlayışı yok etme üzerine kurulu olduğu tespit edilmektedir.

Diğer tarafından modernleşmenin paradigmatic yapısının Azerbaycan'da inşası yeni kimliğin teşekkülünü kuvvetlendirme ve yeniliklere açık olma sorunlarını tartışmaya açmaktadır. Aslında karşıya çıkan sorunların çözümüne yönelik her türlü tartışma ve

²¹ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), s. 32.

eleştirilerden merkezi hegemon güç muaf tutularak, kültürel-tarihsel değerler bir hedef haline getirilmektedir. Bu kapsamda modernleşmenin Azerbaycan'da yarattığı atmosfer kültürel çeşitlilik açısından ciddi sorunları kabartmaktadır. Dönemin şartları açısından değerlendirildiğinde “bilgi-güç” ilişkileri ve “hegemonya” kavramı çözümleyici bir yöntem olarak toplumu siyasi, ekonomi ve kültürel bir bütünlük içinde incelenmesi gereksinimini ortaya çıkarmaktadır.

Aydınlanma fikrini benimsemiş erken dönem maarifçileri tarafından modernleşme ilkelerine uygun, içeriğinde milli ideolojiyi veya sistemli milli düşünce konseptini barındıran özgün bir metin yazılmamaktadır. Özellikle yazılarında serzenişli tutum dikkat çekmekte, gündelik hayat kaygıları kabartılmaktadır. Batı merkezli akımlar yüzeysel izlenerek algılamaktadır. Yeniliklerin toplum tarafından kabul görme “başarısızlığı” kültürel geleneklerde ve İslam dininde aranmaktadır. Merkezi sistemle aralarındaki mesafe doğrudan doğruya siyasi statükoya bağlı kılınmakta ve hegemonyanın pragmatik eğilimleriyle örtüşmektedir. Egemin gücün niteliği tarihsel perspektiften değerlendirildiğinde, “...teknolojik üstün olan toplum, bu üstünlüğünü çoğu zaman olgusal sebeplere değil, benzersiz bir sosyal ve kültürel yapıyla ilişkilendirmektedir.”²² Özellikle tarihsel ilerleme anlayışı Avrupamerkezci amaca uygun olarak modernleşme yolu izlemesi hem siyasi-idari hem de kültürel açıdan tek merkezîyetçiliğe oturtulmaktadır. Doğu tarih kavramıyla Batı tarih kavramı arasındaki farklılık bu determinist esasa göre ayrılmaktadır. Böylelikle Doğu'nun geri kalmışlığının çaresini geleneksel ve kültürel anlayıştan kurtulmakla gerçekleştirebileceği varsayımı modernleşme tarihinin temel problematikasını teşkil etmektedir.

Çalışmanın Yöntemi

Tezde “modernleşme” kavramı teorik içerik ve tarihi boyut olmak üzere iki ana kategoride çözümlenmektedir. Çalışmada uygulanan ve ortaya konan problemin çözümü tümevarım yönteme dayanarak, toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine işaret etmektedir. Zaman süreci coğrafi çıkış noktasıyla ilişkilendirilerek modernleşme parametrelerin belirleyiciliği, hegemonyanın kapsayıcı etkisiyle formüle edildiği varsayılmaktadır. Bilinçli çabalara bağlı olarak tarihi geçişin doğurduğu karmaşık

²² Karpaz, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, s. 27.

ikilemler nitel araştırmalar (sorgulama ve eleştirel) yaklaşımıyla ele alınmaktadır. Tarihi süreçte belirleyici olan varsayımlardan hareketle kavramın kendisi, etkisi, erevesi ve arka plan çizgileri kültürel kimlik sorunları acısından irdelenmektedir. Azerbaycan Merkezi Devlet Tarih Arşivi, Gürcistan Devlet Tarih Arşivi ve Kafkasya Arkeografya Komisyonunun kllyatında mevcut olan resmi belgelerin ve materyallerin taraması yapılmaktadır. Tarihi sürece dair elde edilen veriler sayesinde arlık Rusyası'nın Kafkasya ve Azerbaycan'daki hâkimiyet anlayışının genel özelliklerini düşünce ve eylem anlamında doğru tespit etmek prensip olarak kabul edilmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısı Azerbaycan modernleşmesine Rusya ve Türkiye etkisi konusunda önemli iz bırakan amilleri ayırt edebilmek için karşılaştırmalı tarih yöntemine başvurarak farklılıklar ve benzerlikler saptanmaktadır. Foucault'nun Arkeoloji Yöntem* kavramı göz önünde bulundurularak düğümlerin çözebilmesi ulus-devlet ve ulusçuluk anlayışa açısında tartışmaya açılmaktadır. Azerbaycan'da modernleşmenin dış dinamikler tarafından tasarlanmış izgisi Arkeolojik Yöntem vasıtasıyla ayırt edilmektedir. Entelektüel düşünce ağının siyasal anlamı hem modernleşme hem de laiklik kavramı temelinde açığa çıkarılmaktadır. Söz konusu zmlelerde nasıl bir yol izlendiğini göre bilmek için pragmatizm yaklaşımların göz ardına ittiği ulus-devlet, din, kültür ve kimlik gibi kavramlar abartılmış bir şekilde ilerlemenin karşısına engel olarak konmaktadır. Azerbaycan toplumunda "Türk-Müslüman" kimlik paradigmasını arka plana iten eksenlerin doğru tespiti için döneme ilişkin literatürlerin taranarak Arkeoloji Yöntem'in ters mantığıyla okunması bir biçimde dikkate değerdir. "Yeni" kimliğin bir model olarak sunulması ya da tasarlanması noktasında dönem "entelektüelleri"nin (maarifçilerin) görüşleri ve tavırları Gramsci'nin "hegemonya" zmlemesi çerçevesinde sorgulanarak şerh olunmaktadır. Çalışmada sorgulayıcı yaklaşımın niteliğine ağırlık verilerek, bibliyografik kaynak taranması, eser incelenmesi, fişleme ve verilerin analizinden çıkan sonuçlar yazıya aktarılmaktadır.

Dönem Tarihine Dair Azerbaycan'da Akademik Nitelikli alışmalar

19. yüzyıl Azerbaycan düşünce tarihine dair çalışmalar, özellikle Sovyet dönemi

* Toplumun geçmişine ilişkin kabul görmüş kavramları, inançları ve yapıları çözümleyerek mevcut duruma göre yorumlamak ve görünür kılmaktır.

tarihçiliği Marksizm-Leninizm metodolojisi esasında yürütölmektedir. Tarih yazımında sınıflar arası çatışma ve ekonominin toplumsal formasyondaki belirleyiciliği Marksist düşünce konseptinin başlıca özelliklerini taşımaktadır. Marksizm felsefi tarih düşüncesinde yeniliğin temel itici güçleri materyalist izaha tabi tutularak, toplumun gelişme aşamaları iktisadi-sosyal konsepte bağlanmaktadır. Tüm toplumsal ve kültürel değişimlerin tahlili sınıflar (köle-efendi, feodal-serf, kapitalist-işçi) arasındaki çatışmaya indirgenmektedir. Özellikle ekonomi ve toplumsal değişimlere ilişkin tarihin yazılmasında Marksizm-Leninizm klasiklerinin eserlerine atıfta bulunulmuş ve çalışmalara önemli bir istinat oluşturulmuştur.

Buna karşılık çalışmamızda Gramsci ve Foucault metodolojisinden yola çıkarak, tarihsel incelemelerde toplumsal değişimlerin itici gücünü dış dinamiklere ve ekonomiye bağlayan varsayımların ötesinde gidilmektedir. Kültürel değerlerin ve bilincin tarihi akıştaki etkisi ve kurumsal yapılarla etkileşimi göz ardı edildiğinde tarihsel nesnellğe ulaşmanın çetinliğı sorgulanmaktadır. Çünkü kültür, din, inanç, felsefe ve zihniyetten oluşan bir paradigma bütönlüğü tarihi materyalist yaklaşım tarafından kısıkaca alınmaktadır. Materyalizmin kısıtlı ideolojisinden daha dayanaklı bir metodolojiye alan açmak için kültür, zevk, anlayış, ahlak, kimlik, kural, teknik gibi istikâmetlerin Gramsci ve Foucault çözümlemelerindeki çok çizgili boyutu yeni tarih anlayışında bir rastlantı değildir. Bilimsel nesnellik açısından değişimlerin gerçek mahiyetinin kavranması tek taraflı bir çizgide değil, karşılıklı etkileşimin çözümlemeleri yapılarak bilimsel çerçeveni oluşturmak mümkündür.

19. yüzyıl Azerbaycan'ın ekonomi ve toplumsal dönüşüm tarihinin öğrenilmesi alanında A. S. Sumbatzade'nin "Promışlennost Azerbaydjana v XIX v.", "Razvitye Torgovo-Ekonomičeskih Svyazey Azerbaydjana Çentralnoy Rossiey v Pervoy Polovine XIX v.", "Azerbaydjançı-Etnogenez i Formirovaniye Naroda" ve "Azerbaycan'ın Rusya'ya Birleştirilmesi ve Onun Tarihi Ehemmiyeti" adlı eserleri tetkikat çalışmaları olarak önemli kaynakları ortaya koymaktadır. 19. yüzyıl sosyal-toplumsal değişimi nitelik bakımından dar çerçevede değerlendirek, "yenileşmeyi" Rusya tarihi perspektifini içine sığdırmaktadır. Bu nedenle tüm yapı değişiklikleri dış dinamiklere bağlanarak, Rusya sanayi ve ticari kapitalizminin sağladığı imkânları²³ son derece

²³ Tefvik Veliyev, *İmperyalizm Devrinde Azerbaycan Sanayisi ve Proletariyatı*, (Bakü: Elm Neşriyatı,

çekici bir “gelişme” aracı olarak görmektedir.

T. T. Veliyev’in “Emperyalizm Devrinde Azerbaycan Sanayisi ve Proletarya” adlı kitabında verilerin, statiksel hesaplamaların öne çıktığı ve bilimi-teorik genellemelerin ilk kaynak olarak önemsenmektedir. Ayrıca seçilen belirli dönem tarihçiliğinin öğrenilmesinde dikkate değer bir çalışmadır. Kitapta Azerbaycan ve Rus dillerinde arşiv verileri, süreli basın ve dönem metinlerinden kaynaklar istifade edilmektedir. Dönem olaylarını algılaya bilmek için bir dizi anahtar verileri ve kaynakları kitabının son bölümünde okuyucularına sunmaktadır.

Azerbaycan’ın Sovyetler döneminden önceki coğrafi, ekonomik ve sosyal durumunu karakterize eden çalışmalardan biri M. Velili’nin “Azerbaycan Coğrafi-Tabii, Etnografik ve İktisadi Mülahazat” adlı kitabıdır. Dönemin toplumsal düzeninden ziyade, hareket dinamiklerini doğru tespit ederek, Azerbaycan tarihini bilimsel fonunda izah etmeye çalışmıştır. İlk kez 1921 yılında yayımlanmış kitap, 1993 yılında Arap alfabesinden Latin alfabesine çevrilmiştir. İncelenen metinler özenle seçilmiş, ülkenin coğrafi, etnografi ve iktisadi haritası en kalıcı öğelere dayandırılarak çizilmiştir. Azerbaycan iktisat tarihçiliğinin temelini oluşturan üretim ve dağıtım örüntüleri üzerine dikkatle eğilerek, siyasi konuları bir bakıma geri plana itmiştir.²⁴

Azerbaycan tarihine dair 1998-2003 yıllar arasında basılmış 7 ciltten ibaret “Azerbaycan Tarihi” kitabında tarihsel olaylar siyasi-ekonomik koşullar içinde betimlenmektedir. Tarihi akış, çeşitli zaman dilimlerine ayrılarak ilerlemeci tarih konseptine uygun şekilde özetlenmektedir. Diğer yandan bilimsel araştırmalarda ve tetkik formalarında ayrı ayrı bölümlerin yazılışı müelliflerin kendi akademik araştırma metinlerini ihtiva etmekte ve onların farklı bilimsel üslup özelliklerini taşımaktadır. Bu çalışmada önemle altı çizilmesi gereken husus, toplumsal alanda yaşanan tüm değişimler yalnızca ekonomik yapıların değil, yönetim anlayışı, siyasi iktidarın kullanım sınırları, kültür ve sanatın yanı sıra doğrudan yaşamın her alanını kapsayan tüm problemlerin kendine özgü bir nitelikte ortaya konulmamasıdır.²⁵

1987), s. 6; Gazenfer Recepli, *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*, (Bakü: Elm Neşriyatı, 2013), s. 10.

²⁴ Muhammethasan Velili, *Azerbaycan Coğrafi-Tabii Etnografik ve İktisadi Mülahizat*, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993), s. 3-4.

²⁵ Gazenfer Recepli, *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*, (Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyatı, 2013), s. 11.

20. yüzyılın 20-30'lu yıllarında Y. Vezirov, A. Ubeydulin ve H. İmanov gibi tarihçiler 19. yüzyıl Azerbaycan tarihine ve tarih yazımına dair çeşitli makaleler ve kitaplar yazmışlardır. Rusya'da yaşayan halkların tarihini araştırmalarının merkezine alan tarihçiler, Çarlık hegemonyasının baskıcı yanlarını siyasal rejimle sınırlı tutmuşlardır. Tarihi gelişmeleri sınıfsal mücadele kalıbına sıkıştırarak, dönem tarihçileri ve aydınları hakkında etraflı söz açmışlardır. Özellikle A. Ubeydilin, Rusya'daki Türk-Müslüman topluluğun kendi tarihini öğrenebilmesine engel teşkil eden Çarlık politikasının kültürel gelişim açısından yarattığı olumsuz boşlukları önemle vurgulamıştır. Diğer taraftan eski düzenin yozlaşmış kurumları ve din temsilcilerinin fanatizme varan görüşleri Çarlık politikalarını destekleyecek bir düzenin gelişmesini de sağlamıştır.²⁶

19. yüzyıl edebiyat tarihine dair ilk metinler içerisinde en mühimi F. Köçerli'nin "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi" adlı eserindeki çalışmalar yer almaktadır. İki ciltten ibaret bu eser Azerbaycan edebiyat tarihi için çok değerli bilgiler taşımaktadır. Dönem yazarları ve ediplerinin yanı sıra kurumsal medeniyet (tiyatro, basın, sanat, eğitim vs.) hakkında geniş bilgileri nesnel bir bakış açısıyla halka sunmaktadır. Tarihe dair birçok meseleler eklektik bir mahiyette şerh olunmaktadır.²⁷ Söz konusu olan kültürel harekette geleneksel yazım tarzı muhafaza edilmenin ötesinde düşünce veya ideoloji dürtüler saf dışı bırakılmaktadır. Kitapta tarih yazımı, dil bilimi, kimlik bilinciyle sıkı sıkıya ilişkilendirilmektedir. Folklor ve köken gibi önemli ögeler yekpare bir bütün olarak kültürel kimliğin muhtevasına konmaktadır. Çok asırlık Azerbaycan edebiyat tarihi derinlemesine tetkik edilerek, eski, ortaçağ, 18. yüzyıl, 19. yüzyıl ve 19. yüzyılın ikinci yarısı gibi dönemlere ayrılmaktadır.²⁸

F. Kasımzade'nin "XIX. Asır Azerbaycan Edebiyatı Tarihi" adlı kitabı ilk olarak yüksek öğretim öğrencileri için yazılmış bir akademik araştırma çalışmasıdır. Eserde dönemin genel karakteristik özellikleri, koşullar ve genel düşüncenin şekillenmesine etki eden amiller ayrıntılı bir biçimde çalışmanın merkezine dâhil edilmiştir. Yazarın derin araştırmaları sayesinde dönemin önemli şahsiyetlerinin hayatına ve faaliyetlerine dair mühim bilgiler kitapta yer almıştır. Ayrı ayrı yazar, şair ve entelektüellere ait

²⁶ Ali Hüseyinzade, *XIX Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı*, (Bakü: Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi Neşriyatı, 1967), s. 4.

²⁷ Feyzulla Kasımzade, *XIX. Asr Azerbaycan Edebiyat Tarihi*, (Bakü: Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı, 1956), s. 7.

²⁸ Feridun Bey Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı*, (Bakü: Avrasiya Press, 2005), s. 22.

eserlerinden toplanmış kısa metinler, basında yazılan makaleler ve monografiler müellif tarafından şerh edilmiştir. 19. yüzyıl modernleşmesinin ilk kültürel örnekleri bu kitapta ifade edilmekle beraber, faaliyet ve fikri çalışmalarda hegemonya bilincin izlerine rastlamak mümkündür.

A. Hüseyinzade'nin "XIX. Asrın II. Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı" adlı kitabında 19. yüzyıl Azerbaycan tarihçiliğinin dokunulacak noktaları bilimsel nesnellikle uzlaştırılmıştır. Dönemin karakteristik özellikleri tarihi kesinti muhtevasında kaleme alınmıştır. Siyasetin bilim, kültür ve düşünce anlayışı üzerindeki etkili rolü kitabın sayfalarında açıkça betimlenmiştir. Yapılan şerhler Marksizm-Leninizm metodolojisine dayandırılmış olsa da kültürel kaynakların tetkiki tarihsel nesnellik bakımından ideolojiye teslim edilmemiştir. Kitapta Bakıhanov'un, Mirza Cemal'ın, Mirza Adıgüzelbey'in Mir Mehti Hazani'nin Kerim Ağa Fatih'in müellifleri olduğu eserler bir tetkikat materyali olarak sunulmuştur.²⁹

Dönemle ilgili dikkat çeken bir diğer eser de H. Baykara'nın "Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl" adlı kitabıdır. Modernleşmeyi kabul edilebilir bir paradigma olarak gören yazar, "yenileşme" kavramını kültürel kimlik çerçevesinde çözmeye çalışmaktadır. Bir bakıma kültürel kalkınma yolunu ulusal bilinçle özdeşleştirmektedir. Eğitsel ve ahlaki özellikleri ön plana çıkarılmakla, modernleşme sürecini evrimci çizgi izleyerek değerlendirmektedir. Kültürel geleneklerin tarih yazımındaki yerinin belirleyiciliğini tarihçilik gerçeğinin bir yönü olarak ele almaktadır. Azerbaycan'ın "yenileşmesini" siyasal ve kültürel olaylara bağlı özgün bir mantık içerisine sığdırmaktadır. Çalışmada müellif, Azerbaycan'da uyanışı, yenileşmeyi ve entelektüellerin tutumunu sosyal, politik ve ekonomik amillerle ilişkilendirmektedir.³⁰

Sovyet döneminde maarifçilik probleminin çözümü siyasi ideolojinin şekillendiği "düşünce iklimi" içinde gelişme göstermektedir. Bu bağlamda H. Hüseyinov'un "Azerbaycan'da XIX. Asır İctimai ve Felsefi Fikir Tarihinden" adlı kitabı ideolojinin makul bütünlüğüne yüzeysel eğilerek, bir bakıma siyasi hegemonya fikirleri tasvir etmektedir. Özellikle Rusya'nın Azerbaycan entelektüelleriyle ilişkileri siyasi bağlamda değil, daha çok Aydınlanma düşüncesinin ideolojik ve kültürel etkileriyle

²⁹ Hüseyinzade, *XIX Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı*, s. 5.

³⁰ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, (Ankara: TKAE, 1966), s. 9.

şekillenmektedir. Azerbaycan felsefi düşünce sisteminin araştırılması ve sosyal-kültürel fikrinin gelişim aşamaları Aydınlanmanın genel manzarası içinde izah edilmektedir. Çarlığın müstemlekeci politikalarını nesnel bir biçimde eleştiren yazar, maarifçi aydınların karakteristik özelliklerini geçerli olan modern kültürün özgül niteliğinde aramaktadır. Ayrıca yazar tarafından, 19. yüzyıl Azerbaycan entelektüelleri arasında Aydınlanma düşünce sisteminin oluşmasında Rus içtimai ve felsefi fikir tesirlerinin birinci derecede rol oynadığı özenle vurgulanmaktadır.³¹

M. Kasimov'un "XIX. Asırda Azerbaycan Halkının Öncül Felsefi ve İçtimai-Siyasi Fikir Tarihine Dair Oçerkler" adlı kitabı dönemin fikir tarihine ışık tutacak bir niteliktedir. Kitapta materyalist meyiller ve ilkeler kabarık bir biçimde gösterilse de maarifçilik (aydınlanma) ideaları adını verebileceğimiz kültürel boyut Rusya'nın düşünce üstünlüğünü göstererek tartışmalara yön çizmektedir. Özellikle Bakıhanov, Ahundov ve Zerdabi'nin maarifçilik dünya görüşü, Marksist bakış açısıyla izah edilmektedir. Bu anlamda dinsel değerleri ve milli gücü zayıflatacak bağlam içinde ele alınan maarifçilik (aydınlanma) görüşleri hâkim ideoloji gerçeği desteklemektedir. Aynı ayrı oçerklerin yansıttığı problemler genellikle toplumsal değişimin izlediği çizgi üzerine yol almaktadır. Söz konusu olan çizgide Azerbaycan felsefi ve içtimai-siyasi fikrinin yöneldiği istikâmet Rus medeniyeti ve felsefesinin pozitif etkilerini taşımaktadır.³²

G. Mustafayev'in "XX. Asrın Başlarında Azerbaycan'da İslam İdeolojisi ve Onun Tenkidi", A. Ahmedov'un "“Filosofiya Azerbaydjanskogo Procvesheniya”, A. Hasanov'un "Azerbaycan Maarifçileri Tarafından İslam'ın Tenkiti: XIX. Asrın II. Yarısı XX. Asrın Başları", Z. Göyüşov'un "Azerbaycan Maarifçilerinin Etik Görüşleri: XIX. Asrın II. Yarısı" ve "Azerbaycan Maarifçilerinin Eserlerinde Ahlâk Meseleleri" gibi çalışmaların içeriği merkezi ideoloji için önemli kültürel malzemeler oluşturmaktadır. Sovyet döneminin ideoloji bakışları geleneksel değerlerin karşısına çıkarılarak, dini-kültürel yapıları "gerililik" kategorisinde yansıtmaktadır. Bu noktada Sovyet araştırmacıların tarihçilik müstevisi üzerine bina ettikleri genel Marksizm

³¹ Haydar Hüseyinov, *Azerbaycan'da XIX. Asır İçtimai ve Felsefe Fikir Tarihinden*, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2007), s. 5-6.

³² İzzet Rüstemov, *Azerbaycan'da Tebii-Elmi Birliyinın İnkişafının Felsefi Problemleri*, (Bakü: Diplomat Yayınları, 2004), s. 26.

konsepti, sorgulanmaya tabi tutulmayan eğitim anlayışını kültürel hegemonyaya teslim etmektedir. Çünkü kabul edilen konseptin muhtevasında tarih bilgisi düşüncelerin ve geleneklerin bilgisini aktarmaktan ziyade bilgileri hegemonya mengenesinde tutarak, toplumsal hayatı kurgulama çabası güdülmektedir.

Bağımsızlık dönemi Azerbaycan tarihçiliği ve tarih yazımı yeni bir konseptte ele alınmaktadır. Özellikle tarih yazımı Marksizm metodolojiden arındırılarak hem bilimsel ilerleme fikrini (pozitivist akımların aracılığıyla) hem de romantizm akımını tümevarımcı bir akıl yürütme yoluyla birleştirmektedir. Kültürel kimlik, ulus-devlet, dini değerler gibi kavramlar birbiriyle yakınlaştırılarak evrenselliğe doğru yol almaktadır. Yani ilerleme teorisi, pozitivist bir biçimde izah edilmeye çalışılmaktadır. Dışsal olaylarla içsel olgular arasındaki etkileşim yeni tarih yazımının temel malzemesi haline getirilmektedir. Yeni tarihçilik anlayışı ideoloji bir konseptte değil, yurttaşlık bilgisi şeklinde yorumlanmaktadır. Charles Seignobos ve Victor Langlois'nin ileri sürdüğü gibi "...tarih pozitivism ile romantizmin ilkeleri ve kurallarıyla bütünleştirilmiş şekilde öğretilmektedir. ...Tarihin bu şekilde ele alınışı hem pozitivist hem de ulusçudur."³³

Bağımsızlık dönemi tarihçilerinden S. Aliyarlı'nın "Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar", "Tarihimiz Açıklanmamış Mevzuları İle" adlı kitaplarında Azerbaycan tarihine ait olay ve olgular ayrıntılı betimlemelerle şerh olunmaktadır. Yazarın "Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar" adlı kitabında, eski çağlardan başlayarak 19. yüzyılın son çeyreğine kadarki dönem, bilimsel tarih anlayışına ve yöntemine başvurularak belirtilmektedir. Kitapta sunulan kaynaklara hem forma hem de içerik bakımından önyargısız bir bilinçle yaklaşılmaktadır. Metinlerin önemli bir bölümü Azerbaycan'ın manevi muhitinin ürününü oluşturmaktadır. Diğer bir bölümü ise yabancı ülkelerde yazılmış Azerbaycan tarihe ilişkin eserler ve günlüklerdir. Kaynaklar iki farklı noktada değerlendirilmektedir: Birincisi "kendini tasvir etme" adlanan üslupla bağlıdır. Başka bir deyişle Azerbaycan tarihinin dönüm noktalarını, kopukluklarını, kenara itilmiş olgu ve olayları yurttaş gözüyle görebilmektir. İkincisi ise tetkik edilen

³³ Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 37.

kaynaklarda “yabancıların boyası ile yapılan tablolarıdır.”³⁴ Yani yabancı kaynaklarda Azerbaycan tarihine ait belgeler ve yabancı tarihçilerin yazdıkları metinlerdir.

19. yüzyıla dair A. Balayev’in “Azerbaydjanskaya Naçıya: Ocnovniye Etapı Stanovleniya na Rubeje XIX.-XX. vv.”, Y. Mahmudov-E. Latifova-A. Memmedova’nın “Azerbaycan’da Hristiyanlaştırma Siyaseti”, H. Ahmedov’un “XIX. Asır Azerbaycan Mektebi”, S. Aliyeva’nın “Azerbaydjan i Narodı Severnogo Kafkaza (XVIII-naçalo XXI vv.)”, F. Veliyev’in “XIX.-XX. Asrın Başlarında Azerbaycan’ın Maddi Medeniyeti”, T. Hacıyev’in “Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi”, M. Saray’ın “Kuzey ve Güney Azerbaycan Türklerinin Tarihi”, M. İskenderova’nın “Azerbaydjano-Russkie Otnoşeniya XVII-naçala XIX vv. Azerbaydjanskoy i Russkoy İstoriografii”, H. Verdiyeva’nın “Pereselenceskaya Politika Rossiiskoy İmperii v Severnom Azerbaydjane (XIX-nacale XX vv.)” adlı eserlerinde dönem meseleleri daha kapsamlı bir yaklaşımla ele alınmıştır. Nitel araştırma yöntemi esasında yürütölen bu çalışmaları dönem hakkında nesnel bilgilerin öğrenilmesine imkân sağlamıştır. Bu döneme dair Azerbaycan tarihi, karşılaştırılmalı tarih yöntemiyle ele alınmış, Sovyetlerden kalan ideolojik bakış açıları daraltılmış ve birçok tarihsel belge tahrifatının önü kesilmiştir.

³⁴ Süleymen Aliyarlı (ed.), *Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar*, (Bakü: Çırak Neşriyatı, 2007), s. 7.

BÖLÜM 1: MODERNLEŞMENİN KURAMSAL ÇERÇEVESİ VE ANTİTEZ TARTIŞMALARI

1. 1. Modernleşmenin Tanımı ve Kavramsal Çözümlemesi

Max Weber, Modernleşme sürecinin karmaşık özelliklerini ve öğelerini bir araya getiren parametreleri gerek ekonomi, gerekse devlet aygıtı düzeyinde dini-geleneksel görüşlerin egemenliğine son veren ve “Batı’da gerçekleşen ‘rasyonelleşme’ süreci”³⁵ olarak nitelendirmiştir. Yeni devrimsel sürecin içerdiği bilim ve teknoloji buluşlar, 19. yüzyılın dünya politikası ve ekonomisinin merkezi parçasını teşkil etmiştir. Robin George Collingwood’un belirttiği üzere “Modernleşme insan yaşamının bilimsel, tarihsel ve felsefi düşünceye yöneldiği bir çağdır.”³⁶ Bu çerçevede sürecin yapısına ait olan birtakım temel kavramlar veya kategoriler geleneksel yerleşik mantığa tepki göstererek Rene Descartes ile Francis Bacon’ın 17. ve 18. yüzyılda ortaya koyduğu felsefi anlayış ışığında yeni bir düşünme biçimini şekillendirmiştir.³⁷ Descartes’ten başlayarak, Kant çağında yeni bir ivme kazanan düşünce biçiminin tarihsel düşünce yapısı kendine özgü bir teknik geliştirdiği ve insan yaşamı içerisinde tuttuğu yer yaşam alanının tümünü kapsayan bir ölçüde değişiklikler sürecine işaret etmiştir.

Bilimsel devrimden başlayarak bilginin benzersiz bir çabayla insan yaşamına uyarlanması ve büyüleyici boyutlarda gelişmesidir. Değişim sürecini belirtmek için kullanılan “modernleşme” terimi, köken itibarıyla Latince “modernus” sözcüğünden türemiştir. Daha sonraları İngilizce’den diğer dillere geçerek “modern” (çağdaş) terimi “...çağın ve geçmişin yazar metinlerini birbirinden ayırt etmek için kullanılmaktadır.”³⁸ 17. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan “modernism”, “modernist”, “modernity” gibi kavramları “...çağdaş zamana ait olmak, eski olmayan”³⁹ anlamına gelmektedir. Batı Avrupa’da başlayan bu süreç daha sonra tüm dünyaya yayılan siyasi, ekonomik ve

³⁵ Taner Timur, *Habermes’i Okumak*, (İstanbul: Yordam Kitap, 2012), s. 151.

³⁶ Robin G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, trc., Kurtuluş Dincer, (İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990), s. 123.

³⁷ Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, trc., Hülya Uğur Tanrıöver, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), s. 77.

³⁸ Cyril E. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Gücü*, trc., Fatih Gümüş, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986), s. 4.

³⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), s. 9.

kültürel alandaki değişimleri ihtiva etmektedir.⁴⁰

Modernitenin tarihsel içeriği ile kavramın dönemsel kullanışı arasında bir paralellik söz konusudur. Hristiyan Avrupa'dan Rönesans'a, Reformasyon'a, Aydınlanma'ya ve Sanayi Devrimi'ne uzanan çizgide Antik Yunan'dan ayrıştırılarak dönemsel farklılıkları göz önüne sermiştir.⁴¹ Batı'daki gelişmeye dayanan modernleşme teorisi Batı dünyasını modern ve gelişmiş, Batı-dışı dünyayı ise geleneksel ve geri ya da az gelişmiş olarak nitелеmektedir.⁴² Bu teori Avrupamerkezci varsayımları içine alacak şekilde formüle edilmiştir.

Modernleşme, toplumsal modernitenin kurumsal alt yapısıdır, "...endüstrileşmeyi, pazar sistemlerinin oluşumunu, bilimsel devrimi, teknolojik ilerlemeyi ve ulus-devlet gelişimini"⁴³ ifade etmektedir. "Modern" ve "Modernleşme" arasındaki esaslı farklılık Habermas'ın belirttiği üzere, sadece Batılı toplumların değil, aynı zamanda Batılı olmayan toplumların da tarihsel evrimini belirlemektedir. Kısacası söylemek gerekirse, "kastedilen anlamda 'modernite' bir projeye, refleksiyona, 'modernleşme' ise bu projeyi, refleksiyonu mümkün kılan kurumsal-yapısal evrimi"⁴⁴ kapsamaktadır. Yani modernite, modernleşme ile özdeşleştirilemez, çünkü "...modernleşme, modernite içerisinde bir eğilimi ifade eden bir durumun temsilidir."⁴⁵ Batılı modernleşmenin tarihsel olarak özel bir biçimine tekabül bu süreç, yalnızca Aydınlanma felsefesine dayanarak düşünce alanında bir sonuca ulaşmamaktadır. Aynı zamanda kapitalizm örüntüsüne bürünerek iktisadi alana da egemen olmaktadır.⁴⁶

Gelişmiş toplumların azgelişmiş toplumlar üzerindeki etkisi ve Batı'nın bir "model" olarak izlenmesi 18. yüzyılın son çeyreğiyle 19. yüzyılı kapsayan dönemde "Avrupalılaşıma" ve "Batılılaşma" kavramları ile özdeşleştirilmiştir.⁴⁷ Başka bir anlamda ise ekonomik ve teknolojik yönü ön plana çıkaran "sanayileşme", "sanayi

⁴⁰ Shmuel N. Eisenstadt, *Modernleşme Başkaldırı ve Değişim*, trc., Ufuk Çoşkun, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2007), s. 11.

⁴¹ Ahmet Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), s. 65.

⁴² Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), s. 1186.

⁴³ Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, s. 72.

⁴⁴ Tanıl Bora-Murat Gültekinil (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, III. cilt, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 68.

⁴⁵ Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, s. 68.

⁴⁶ Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, s. 43.

⁴⁷ Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Gücü*, s. 5.

devrimi” kavramları dar anlamda gelişmede en ileri olan ülkelerin özelliklerini belirtmek için kullanılabilmektedir. Konu hakkında Hilmi Ziya Ülken’in analizi dikkate değerdir. Ülken, “Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi” (1966) adlı kitabının giriş kısmında şöyle belirtmiştir: “Batı kültürü önce ekonomik-siyasi alanda, sonra bütün değerler alanında dünya görüşü olacak kadar genişlediği zaman, 16. yüzyıldan sonra onun gelişme hızına ayak uydurmayan başka kültürler için tek yol kalıyordu: Modernleşmek.”⁴⁸

Modernleşme olgusu üzerine yapılan tartışmalarda belirleyici rol üstlenen “gelenek” ve “modernlik” kavramları arasındaki zıtlık önemli bir problematik alan oluşturmaktadır. Giddens’in “yapılaşma” kuramında konu şöyle şerh olunmuştur: “Modern öncesi toplumlarda zaman her zaman mekânla bağlantılıydı ve zaman kesin olarak ölçülmüyordu. Modernleşmeyle birlikte zaman standartlaştı ve zamanla mekân arasındaki yakın bağlantı koptu. Bu nedenle hem zaman hem de mekânın içeriği ‘boşaltıldı’ ve ...saf biçim haline gelerek yerelden koparıldı.”⁴⁹ Bu anlamda toplumların kendine özgü geleneksel kültürü modernleşmenin sağladığı olanaklarla bağdaşabilen yeni bir yaşam biçimine uyarlama sorunu sürekli farklı biçimlerde açıklanan değişimler ve çatışmalar dizisi olarak saptanmıştır.⁵⁰ Modernleşmenin getirdiği “dönüşümler hem yaygınlıkları hem de yoğunlukları açısından önceki dönemlere özgü değişim biçimlerinin çoğundan daha etkili olduğunu”⁵¹ söylemek mümkündür.

Modernleşme ile birlikte ortaya çıkan köklü dönüşümler, bu kavramdan doğan parametrelerin (kapitalizm, endüstriyalizm ve ulus-devlet) özellikle siyasi, ekonomi ve kültürel olmak üzere birçok alanda kurumsallaşmalara yol açmıştır. Fransız Devrimi’yle birlikte başlayan demokratik devrimler, değişikliklerin siyasal formlarını biçimlendirmiştir. Ekonomi örgütlenme biçimleri ise endüstriyel devrim tarafından gerçekleştirilmiştir.⁵² Tarihsel dönemin düşünce akışı kurgulanmış bir kültür çerçevesinde “kendine has düşünme tarzı ve zihinsel kalıplarla biçimlenmiş”⁵³ benlik

⁴⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), s. 4.

⁴⁹ George Ritzer, *Modern Sosyoloji Kuramları*, trc., Himmet Hülür, (Ankara: De Ki Yayınları, 2012), s. 419.

⁵⁰ Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Gücü*, s. 57.

⁵¹ Antony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, trc., Ersin Kuşdil, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), s. 12.

⁵² Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, s. 69.

⁵³ Gollingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 224.

anlayışını seküler karaktere bürümüştür. Bir başka deyişle, modernleşme kuramının temelini oluşturan geleneksel-modern ikilemi içinde “modernlik” pozitifliği tanımlarken, “geleneksellik” ise negatiflik örüntüsü ile algılanmıştır.⁵⁴ Bu çerçevede doğan tartışmalarda kültürel değerlerin kısıpaca alınması gerçekliğı tarihsel kopuklukların meydana gelmesi sonucunu doğurmuştur. Çeşitli sosyal yapılar (din, dil, etnik, siyasi, sosyal ve kültürel kimlik) halinde gruplandırılmış toplum fikri karşı konulmaz iddialarla değışimin merkezinde yer almıştır. Geleneksellikte belirleyici olan kitlesel bilincin bir güç tekeli haline gelebilme koşulları engellenmiştir. Sanayi toplumun oluşmasıyla bireysel izleğe doğru yönelme kültürel kopma noktasında bunalım tutumuna dönüşmüştür. Nitekim Anthony Giddens’in tespit ettiğı gibi, “...toplumsal değışmeyi tutarlı bir biçimde etkilemiş olan üç ana etken: fiziksel çerçeve (iklim ve coğrafi koşullar), siyasi örgüt (siyasi düzen ve coğrafi koşullar) ve kültürel etkenler (din, iletişim sistemleri ve bireyler)”⁵⁵ yeni gelişmelerin yaygınlaşmasını hızlandıran temel faktörler olmuştur.

Yukarıda çizilen genel tablonun ışığında modernleşmenin içinde barındırdığı tarihsel ilerleme süreci rasyonel tarihsellik kuramına özel bir ayrıcalık tanımaktadır. Özellikle “kurumsal bir kompleks”⁵⁶ alanı içinde sosyal-politik gelişmeler akılcılıkla özdeşleştirilmekte ve tüm dini-kültürel bağımlılık biçimlerine karşı çıkmaktadır. Ayrıca “Marx’ın ekonomi etkenlerin değışim üretimindeki etkisi”⁵⁷, Weber’in nitelendirdiğı anlamda “bilim, teknoloji ve bürokrasinin rasyonelleşmesi”⁵⁸ ve Taylor’un “kültürel ve toplumsal düzeyde sekülerleşme”⁵⁹ şematığını çizmek, problemin muhtevası açısından önemli olduğunu belirtmekte yarar vardır.

Karl Marx, açısından kavranan Modernleşme süreci, Avrupamerkezci ideolojik teamülleri yansıtarak “...tarihi, geçmişten geleceğe doğru ilerleyen tek boyutlu bir zaman”⁶⁰ içine sığdırmıştır. Modernleşmenin temel parametrelerinden biri olan kapitalist üretim tarzını insan etkinliğinin tarihsel bir ürünü olarak tanımlayan Marx,

⁵⁴ Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 47.

⁵⁵ Antony Giddens, *Sosyoloji*, (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012), s. 79.

⁵⁶ Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, s. 77.

⁵⁷ Giddens, *Sosyoloji*, s. 149.

⁵⁸ Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, s. 19.

⁵⁹ Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, s. 70.

⁶⁰ Georg G. İggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, trc., Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2011), s. 51.

“...ilerlemeci dünya tarihinin aktif öznesi olarak Batı’ya özel bir ayrıcalık tanımış, Doğu ise onun pasif nesnesi olarak konumlandırılmıştır.”⁶¹ Marx’ın Doğu’nun hiçbir ilerlemeci tarihi olmadığı varsayımına ilişkin görüşleri “tek bir Asya veya Afrika ülkesini gözlemleyerek formüle edilen bazı genel gelişme teorileri, farklı bölgelere veya çok yönlü tarihsel durumlara uygulandığında”⁶² tarihsel gelişme analizlerinde yetersiz kalmıştır.

Marx’ın yazdığı “Grundrisse” (1858) ve “Das Kapital” (1867) eserinin birinci cildinde Doğu hareketsizliğinin nihai açıklamasını kapitalist toplumun devrimci yapısı ile bağlandırmıştır. Marx, “Batı’yla Doğu’nun sosyal-ekonomik yapısı arasında bir kontrast oluştuğunu vurgulamıştır.”⁶³ Çünkü Doğu’nun çöl bölgelerindeki sulama sisteminin devlet tarafından işletmesi ve toprak mülkiyetinin yokluğu bu noktada belirleyici rol oynamıştır. Tarihsel ilerlemenin itici gücü varsayılan “özel mülkiyet” ve “sınıfsal çatışma”nın Doğu’da olmayışı, kapitalist ekonomi içinde yeniden yatırım yapmak için “artıdeğer” olgusunu ortadan kaldırmıştır.⁶⁴ Dolayısıyla bütün toplumların tarihlerini sınıflar arası çatışmalara indirgenmesi bağlamda “Asya’nın hiçbir tarihi yoktur, en azından bilinen tarihi”⁶⁵ tezi, Marx’ın Doğu’nun modernleşmesi hakkındaki düşünce konseptinin merkezinde yer almıştır.

Modernleşme olgusunun gerçek maddi kaynaklara bağlanabileceği (örneğin, kapitalizm) savını ileri süren Karl Marx, Georg Wilhelm Friedrich Hegel’in üzerinde odaklandığı bilinç kavramını kendi diyalektiğinin temeline bağlamış ve kendine has müstevisi olan “diyalektik materyalizm” ile kaynaştırmıştır.⁶⁶ Hegel’e göre “Batı’nın üstün ruhu gelişen özgürlük, Doğu’nun geri kalmış ruhu ise durağan ve değişmez despotizm demektir.”⁶⁷ Bu noktada zıtlıklar, çatışmalar ve çelişkiler olmasına rağmen, betimlenmesi gereken hususun kökleri Hegel’e kadar uzanan Batı merkezci dünya tarihi

⁶¹ John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, trc., Esra Ermert, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), s. 26.

⁶² Kemal Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), s. 42.

⁶³ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, trc., İbrahim Kapaklıkaya, (İstanbul: Anka Yayınları, 2003), s. 72.

⁶⁴ Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, s. 29.

⁶⁵ Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, s. 72.

⁶⁶ Ritzer, *Modern Sosyoloji Kuramları*, s. 26.

⁶⁷ Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, s. 29.

algısı kanaatini ortaya çıkarmıştır.⁶⁸

Weber, din, hukuk, kent ve müzik gibi olguların rasyonelleşmesinin çözümlemesini yaparak, ekonomik sistemler (feodalizm-kapitalizm) arasındaki ilişkilerin genel tablosunu çizmeye çalışmıştır. Dar kapsamlı tarihsel bir araştırmada Weber, rasyonel bir ekonomi sistemin (kapitalizm) niçin Doğu’da değil, Batı’da geliştiğinin sorusuna verdiği yanıtta, rasyonel dinsel sistemin (Kalvinizm) oynadığı rolü kabarık bir şekilde belirtmiştir.⁶⁹ Ona göre, yeni toplumsal gelişmeyi şekillendiren temel unsurlar olan bilim ve bürokrasi, modernleşmenin eleştirel ve yenilikçi niteliğinin ortaya çıkarılmasında temel etken olmuştur.

Weber’in görüşüne göre, “modern kapitalizmin özünde sadece Batı’da bulunan değerlerin eşsiz ve belirgin ölçüde ‘rasyonellik’ ve ‘öngörü’ kabiliyetine”⁷⁰ bağlı bir yönü vardır. Dolayısıyla bu sürecin ekonomi, sosyal, siyasi ve ahlaki problemlerini “Batı Medeniyetinin problemleri olarak”⁷¹ ortaya konmakla birlikte, Doğu’nun üzerine değişmez “geri kalmışlığın tunç yasası”nı yüklemekten kaçınılmamıştır.⁷² Weber, hem “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu” (1904) adlı kitabında hem de “Hindistan’da Din” (1916) adlı denemesinde çeşitli büyük dinlerin modern dünyevileşmeyi ve rasyonelleşmeyi nasıl kolaylaştırdığını ya da engellediğini Hristiyanlık örneğinde göstermeye çalışmıştır.⁷³ Marx ve Weber’in modernleşmenin doğasına ilişkin çözümlemelerinde iki medeniyet arasındaki farklılıkların belirlendiği açık görünmekle yanı sıra sömürgeye çevrilmiş ülkelerin genel yapısının da çözümlenebilmesine katkı sağlayabilmiştir.

Charles Taylor’a göre ise Modernleşme, bir değişim süreci olarak “...toplumun kültürel bünyesinde değişimi hazırlayan davranışların ve toplumsal formların nesneleştirme, disiplinli şekilde yeniden biçimlendirme projesidir, biçimi ve işleyiş tarzı sebebiyle kopuş yaratacak bir nitelik taşımaktadır.”⁷⁴ Taylor’un, din ve sekülerlik teoriler arasında

⁶⁸ Marshall Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, trc., Ahmet Kanlıdere-Ahmet Aydoğan, (İstanbul: Vadi Yayınları, 2018), s. 194.

⁶⁹ Ritzer, *Modern Sosyoloji Kuramları*, s. 34.

⁷⁰ Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, s. 29.

⁷¹ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 364.

⁷² Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, s. 32.

⁷³ Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, s. 44.

⁷⁴ Charles Taylor, *Seküler Çağ*, trc., Dost Körpe, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), s. 186.

yaptığı ayrımı, belli bir coğrafi bölgeyle hapsedilmiş bir değişimin tarihsel bir kategorisi olarak Avrupamerkezli bir taslağı izlemektedir.

Bu çerçevede, “modernliğin Avrupamerkezli algılanışı, ‘diğer’inin kendine özgü bir biçimde de olsa modernleşmesine izin vermeyen, moderniteyi kendisi dışında oluşmuş tarihsel imkânları kullanmaktan mahrum bırakan bir algıya yol açtığını”⁷⁵ görmek mümkündür. Dolayısıyla buradaki değişimin ardındaki itici gücün “insanmerkezcilik” düzenine doğru kaydığı fikri üstü örtük olarak ifade edilmektedir. Karşıt perspektiften bakılınca “türdeşlik”, “tektiplilik”, geçmişe karşı olan tutum ve geleceği tasarlama yaklaşımları modernleşmenin matrisini oluşturmaktadır. Taylor’a göre “bu değişim, modern sekülerleşmenin can damarı ve kökenidir. ...Modernleşmenin “etik yaklaşımının başlıca unsuru olan bu tutumun Ortaçağ’ın teolojik tarzından esinlendiğini görebilmek anlamlıdır.”⁷⁶ “Batı’nın dünya görüşü ışığında ele alınan modernleşme”⁷⁷ Batı inançlarını, tarihsel deneyimlerini ve değer yargılarını yansıtmaktadır.

1. 1. 1. Tarihsel Perspektiften Modernlik Olgusu

Modernite veya modernliğin ne zaman başladığıyla ilgili olarak tek bir genel tarih kabul edilmeksizin farklı tarihler gösterilmektedir. “Modernliğin” bir olgu olarak ortaya çıkışı ve yayılışı Weber’e göre, rasyonalizasyon için gerekli temeli sağlayan dini değişimlerin gerçekleştiği 15. yüzyılda başlamaktadır. Emile Durkheim, Henri de Sait-Simon geleneği doğrultusunda ele alınan modernliğin parametrelerinin endüstriyalizmin dinamik etkisiyle 18. yüzyılda belirginleştiği belirtilmektedir.⁷⁸ Taylor’a göre ise “genel olarak modernlik, enstrümantal açıdan etkili olan, verimli ekonomik kalkınmayı hedef olarak tasarlanan, karşılıklı çıkar hedefli siyasi ve etik davranış kurallarıyla belirlenen, ...16. yüzyıl Batı Avrupası’nın toplumsal örgütlenme ve disiplin tarzlarının gelişmesinden doğmuştur.”⁷⁹

“Modern” kavramı ilk defa olarak M. S. 5. yüzyılda Hristiyanlığı putperest pagan kültürden ayırmak için kullanılmıştır. Bu kullanıma göre, eski dünya karanlık,

⁷⁵ Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, s. 82.

⁷⁶ Taylor, *Seküler Çağ*, s. 436.

⁷⁷ Kemal Karpaz, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, trc., Dilek Özdemir, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006), s. 219.

⁷⁸ Antony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, trc., Ersin Kuşdil, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), s. 18

⁷⁹ Taylor, *Seküler Çağ*, s. 345.

putperest, pagan dünyayı nitelerken, yenedünya Tanrı'nın oğlu İsa Mesih'le dönüşmüş olan Hristiyanlığa işaret etmiştir.⁸⁰ Hristiyan Ortaçağ'ında ise “modern” kavramı değer bakımından farklı bir içeriğe bürünmüş, “...gelenek bakımından kutsanmamış basmakalıp gibi aşağılayıcı ve her şeyi kötülemek amacıyla kullanılmıştır.”⁸¹

Modernlik, 15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılın başlarına tekabül eden dönemde Batı Avrupalıların coğrafi keşiflere çıkmaları sonucu yeni bir boyut kazanmıştır. K. Kolomb'un Amerika'yı (1492) keşfetmesi, Vasco da Gama'nın Afrika'yı dolaşarak Hindistan kıyılarına (1498) ulaşması, F. Magellan'ın dünya turu (1519-1522) ile başlayan coğrafi keşifler⁸² tüm “dünyayla ilgili düşüncelerin gelişmesinde”⁸³ önemli etken olmuştur. Batı'nın denizlerde üstünlük sağlaması bu dönemden sonra modern dünyanın temel karakteristik özelliklerini Avrupa'da belirginleştirmeye başlamıştır. John M. Hobson'a göre “keşif yolculuklarının perde arkasında Hristiyan dünyasında büyük krize neden olan Konstantinopolis'in 1453'te Osmanlılar tarafından alınması meselesi”⁸⁴ bir dönemin kapanışını simgelemiştir. Ayrıca Batılılar, “J. Gutenberg tarafından matbaanın (1450) tek tek metal harflerle baskı tekniğinin geliştirilmesiyle birlikte dünya hakkında farklı bir bilgiye ve küresel bakış açısına sahip olabilmeleri”⁸⁵ modernliğin inşasına geri döndürülmeyecek derecede imkân sağlamıştır.

Ortaçağ'daki kullanımının ardından “modernlik” kavramındaki esas değişim (14. yüzyılın sonunda Kuzey İtalya'da, 15.-16. yüzyıllarda Batı ve Orta Avrupa'da) Rönesans'la birlikte gerçekleşmiştir.⁸⁶ McNeill'in bu süreci şöyle açıklamıştır:

“İkiz doğuş olmakla birlikte birbirine rakip iki ana akım olan Rönesans ve Reformasyon, Avrupa kültür mirasının farklı yönlerinin ortaya koymuşlardır. Eskiçağın çoktanrılı kültür bilgisi, becerisi ve inceliğini yeniden yaratma ülküsünden esinlenen insanlar, Avrupa'nın geçmişindeki Yunan-Roma dönemini yüceltirken, dinde 'Kitabı

⁸⁰ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigme Yayınları, 2005), s. 1178.

⁸¹ Cyril E. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Gücü*, trc., Fatih Gümüş, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986), s. 4.

⁸² William McNeill, *Dünya Tarihi*, trc., Alâeddin Şenel, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002), s. 462.

⁸³ A. S. Fomina, *İstoriya Modernizatsii v Rossii*, (Moskova: MMİ, 2003), s. 6.

⁸⁴ John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, trc., Esra Ermert, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), s. 144.

⁸⁵ Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlk Çağ'dan 1918'e*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2003), s. 88.

⁸⁶ Fomina, *İstoriya Modernizatsii v Rossii*, s. 3.

Mukaddes' doğrultusunda bir reform yapma derdine düşen dindarlar, güçlerini Avrupa uygarlığının Yahudi-Hristiyan kökenli kaynağından almışlardır."⁸⁷

Bu konu Robin George Collingwood tarafından ise şöyle özetlenmiştir: "Rönesans'ın düzelttiği ve Aydınlanma'nın yeniden onayladığı Yunan-Roma görüşüne göre insanlık tarihinde ilerleme yaratan güç, insan zekâsı ve bilgisinin özgür olma durumuna bağlıdır."⁸⁸

Rönesans ve Reformasyon çağıyla başlayan modern dönüşüm hakkındaki Berman'ın görüşü ise "her iki dünyayı da yeryüzüne, zaman ve mekânın içine, insanların arasına indirmiştir"⁸⁹ şeklinde ün kazanmıştır. Rönesans'la yakından ilişkili olan "Hümanizm" hareketinin Batı'da yarattığı kültürel canlanma özellikle resmi alanlarda değil, daha çok entelektüeller tarafından benimsenmiş ve etkileme anlamında tedricen eğitim kurumlarına sızmıştır.⁹⁰ Modern dönüşümün Batı'dan kaynaklanan değişim hızı, değişim alanı ve modern kurumların doğası⁹¹ sıra dışı olmakla birlikte Avrasya tarihinde eşine rastlanmamış bir entelektüel değişim olayıdır. Jack Goody'nin belirttiği gibi "19. yüzyıl Avrupa emperyalizmi destekleyen olgu, Batı'nın kendine mal edilen Rönesans veya bizatihi yeniden doğuşla birlikte, insanla ilişkilendirilen Hümanizm akımı olmuştur."⁹²

Marshall Hodgson ise süreçle ilgili tespitini şöyle bir sava dayandırmıştı: "Batı Avrupa'da söz konusu olan dönüşüm 17. ve 18. yüzyıllarda (1600'lerden 1800'lere kadar olan dönemde) ortaya çıktı. Batı halkları, o zamana kadar Avrasya'nın geniş, yavaş hareketleri paylaştıkları komşularından çok farklı bir tarihsel temeller üzerine konumlanmıştı."⁹³ Daniel Lerner'in değişim aşamaları teorisine göre Batı'daki gelişme sürecinin benzersiz bir modernleşme modeli olarak kabul edilmesi, kentleşme, kitle

⁸⁷ McNeill, *Dünya Tarihi*, s. 489.

⁸⁸ Robin G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, trc., Kurtuluş Dinçer, (İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990), s. 112.

⁸⁹ Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, trc., Ümit Altuğ-Bülent Peker, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 150.

⁹⁰ Peter Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, trc., Mete Tunçay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), s. 39.

⁹¹ Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, s. 14.

⁹² Jack Goody, *Tarih Hırsızlığı*, trc., Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), s. 150.

⁹³ Marshall Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, trc., Ahmet Kanlıdere-Ahmet Aydoğan, (İstanbul: Vadi Yayınları, 2018), s. 368.

iletişim araçları ve siyasal katılım arasındaki karşılıklı etkileşim, aslında teknolojik değişim ve sosyal grupların ortaya çıkışı bu gibi ön koşullara bağlıydı. Değişim meselesine tarihsel bir perspektiften bakan C. E. Black ise yedi modernleşme katmanı öngörmüş ve bunların her birini de dört aşamadan oluştuğunu ifade etmişti: “Modernitenin meydan okuması, modernleştirici öncülüğün pekişmesi, ekonomik-sosyal dönüşüm ve sosyal entegrasyon.”⁹⁴

Bilimsel düşünce ve bunu sağlayan rasyonel yöntemler, kuşkusuz modernliğin en yaygın benimsenen yönleridir ve bunlar zihinsel davranış olarak bu değişim sürecinin merkezinde yer almıştır.⁹⁵ Ayrıca 17. yüzyıldan itibaren modernlik kavramı, Antik olandan üstün ve yeni bir döneme atıfta bulunmak için kullanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında John Locke’un ve Hugo Grotius’un kuramlarında ifade edildiği gibi, modern düzen fikri bir aşamadan diğer çevrelere ve toplumsal tahayyüle doğru istikâmet alırken bir etik kavramlar yelpazesıyla iç içe geçmiştir. Ortaya çıkan genel tablonun ortak değeri ise büyük ölçüde modern “doğal hukuk” kuramından türemiştir. Ortaçağın Skolastik bilim ve felsefe anlayışına karşı Rene Descartes’le başlayan akılcılık yaklaşımları, yeni rasyonel bilim anlayışının ve modernleşme olgusunun benimsenmesine de zemin hazırlayacaktır.

Yukarıda gösterilen ayrımlarda üç yüzyılı kapsayan düşünsel yenileşme süreci dört büyük kültür hareketi (Rönesans, Reformasyon Bilimsel Devrim, Aydınlanma) içine almaktadır. Şurası bir gerçektir ki Reform dönemi boyunca sayıları az olan, ama önemleri azımsanmayacak bir grup insan, metafizik anlayışın dışında daha çok gerçek dünyayla ilgili konular üzerine odaklanmışlardır. Örneğin matematiksel doğrulukta yeni bir felsefe yaratmak üzere yola çıkan Rene Descartes’in ampirizme dayalı düşüncelerinde gözlemlerin ve bilgilerin sistemli derlemeleri, Francis Bacon’un dini tesirin ve matematiksel akıl yürütmenin yardımına gerek kalmaksızın insanların doğanın sırlarını çözmelerine olanak veren fikirleri, Galileo Galilei’nin teleskopla Ay yüzeyindeki kraterlerin ilk defa tespit etmesi, yüzen cisimleri ve kinetiği Aristo fiziğinden farklı matematiksel düşünceyle ele alması, Isaac Newton’un devinim yasası

⁹⁴ Karpaz, *Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din*, s. 36.

⁹⁵ Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Gücü*, s. 9.

ve yerçekimi yasası “Bilimsel Devrim” denen hareketin temel taşlarını oluşturmuştur.⁹⁶ Aydınlanma temsilcilerinin 18. yüzyılda ortaya koydukları yanıtlarda, modernlik bir devrim olarak nitelendirilmiştir. Burke’nin yazdığı gibi “Aydınlanma düşünürleri hümanistlerden çok daha kapsamlı olarak bu hareketin yandaşları olmuş ve alması bilgileri öğrenime katmaya çalışmışlardır.”⁹⁷

Bu yeni siyasal ve toplumsal düşüncenin oluşumu “dünyevileşme düşüncesiyle”⁹⁸ özdeşleştirilmiş ve oluşumların örgütlenme biçimlerini sil baştan formüle etmiştir. Söz konusu olan “1700-1850 tarihi dönemde modern toplum, modern devlet, modern girişimcilik ve modern bilim gibi temel örgütlenme tipleri globalleşme süreci tarafından biçimlendirilmiş ve ondan büyük ölçüde faydalanılmıştır.”⁹⁹ Bu noktada İggers’in belirttiği üzere “modern Batı dünyasında tarihsel gelişmeye tutarlık kazandıran ‘çağdaşlaşma’ ya da ‘akılcılaşma’ kavramı benimsenmiş ve ‘Batılılaşma’ algısı ile örtüşmüştür.”¹⁰⁰

18. yüzyılda modernlik düşüncesini geleneksel yapıya karşı olmasından daha çok mutlak monarşiyle mücadele çerçevesinde tanımlamak mümkündür. Özellikle dönem aydınları Denis Diderot, François Marie Arouet Voltaire ve Jean-Jacques Rousseau’nun siyasal iktidarın sınırlandırılması hakkındaki düşüncelerinde evrensel ilkeler ve bizzat akılcılık adına önceleri kuramsal, sonraları ise pratik olarak kral ve kilise iktidarının eleştirisi bir biçimde devrimci nitelik taşımıştır. Kuramsal ve kurumsal görüş açısıyla 18. yüzyıl Avrupa bilgisinin tarihinde birçok bakımdan bir dönüm noktasıdır. 18. yüzyılın sonlarına kadar bilginin tanımladığı biçimler bakımından, bilim ve felsefe arasında kesin bir ayrım söz konusu olmamıştır. Yüzyılın sonuna doğru felsefe ile bilim arasında “boşanma”¹⁰¹ diye adlandırılan ayrılma meydana gelmiştir. Peter Burke’nin tespitine göre:

“12. yüzyıldan itibaren Avrupa’daki üniversitelerin örgütsel

⁹⁶ McNeill, *Dünya Tarihi*, s. 499-500.

⁹⁷ Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, s. 40.

⁹⁸ Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, trc., Hülya Uğur Tanrıöver, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), s. 28.

⁹⁹ Sander, *Siyasi Tarih: İlk Çağ’dan 1918’e*, s. 143.

¹⁰⁰ Georg G. Iggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, trc., Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2011), s. 4.

¹⁰¹ Emmanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi*, trc., Ender Abadoğlu-Nuri Ersoy, (İstanbul: BGST Yayınları, 2011), s. 17.

niteliğinden kaynaklanan geleneksel yapısının yüksek öğrenimdeki fiili tekeli, bu dönemde kırılmıştır. İkincisi, araştırma kurumunun, meslekten araştırmacı, hatta 'araştırma' fikrinin kendisinin ortaya çıktığını görmek mümkündür. Üçüncü olarak ise Batı'nın ekonomik, toplumsal ve siyasal reform projelerinde Aydınlanma çalışmaları belirleyici rol oynamaya başlamıştır.”¹⁰²

18. yüzyılın sonlarına doğru Aydınlanma düşüncesinde sorgulanmaz otoriteye sahip olan İmmanuel Kant, yasayıcı aklı modern siyasi oluşumların temellerine yerleştirmiş ve evrensel insani değerlere dayanan bir düzen inşa edilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda Kant, “iyi hükümdarı tanımlayan erdemle mutluluğun, yani yasayla bireyin, sistemle gerçeğin birlikteliğinin”¹⁰³ eşzamanlı yürütülmesini akılcılık türünden bir çağrıya dönüştürmüştür. Kant’a göre aklın etkisiyle özdeşleştirilen modernlik, “ilerleme yoluyla onu o zamana dek sürüklemiş olan kötülüğün kör güçlerinin yenilgisinin akılcılıkla mümkün olabileceği görüşü, bir bütün olarak Aydınlanma’dan aldığı mirastan”¹⁰⁴ doğmuştur. Aydınlanma paradigmasına bağlı olarak şekillenen yeni toplumsal bilinç, 19. yüzyılın sosyal-politik, ekonomik ve kültürel alanlarının değişim dinamiklerini formüle ederek harekete geçirmiştir.

18. yüzyılının ikinci yarısından modern dünyaya geçişle başlayan “tarihte ilerleme, özgürlük kavramına doğru gelişme”¹⁰⁵ istikâmetindeki eğilimler, 1789 Fransız Devrimi’nin yol açtığı değişikliklerle gerçekleşmiştir. Liberal nitelikteki Fransız Devrimi’nin itici güçleri, zaman zaman köylüleri de yanına alarak sanayi burjuvazisini oluşturmuş ve yeni “ulus-devlet” anlayışının yerleşmesi, “yurttaş-ordu” olgusu ve “kitle savaşı” kavramlarının ortaya çıkması devrimin doğurduğu sonuçlardan kaynaklanmıştır.¹⁰⁶ Fransa’da gerçekleşen bu devrim bazen ilerleyip bazen duraklamakla birlikte Eski Rejim’in tüm Batı’daki örgütlenmiş karmakarışık ayrıcalıklarını ve bireysel girişimin karşısındaki hukuksal engelleri ortadan kaldırmıştır. McNeill’in altını çizdiği gibi 1789 Fransız Devrimi’nin yarattığı kozmopolit dünya anlayışı Batı dışındaki tüm bölgelerde derin bir modernleşme hareketlerine yol

¹⁰² Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, s. 45.

¹⁰³ Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, s. 42.

¹⁰⁴ Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 114.

¹⁰⁵ Edward H. Carr, *Tarih Nedir?*, trc., Misket Gizem Gürtürk, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 153.

¹⁰⁶ Sander, *Siyasi Tarih: İlk Çağ’dan 1918’e*, s. 168.

açmıştır.¹⁰⁷ Tarihsel dönemleri birbirinden ayıran bu temel dönüşüm siyasi tarih literatürüne bir çağ değişimi olarak geçmiştir. 19. yüzyıl ise modernliğinin ana karakterini teşkil eden ulusçuluk akımları, Fransız Devrimi'nin yoğun etkisi altında biçimlenmiştir.

18. ve 19. yüzyılda Avrupa'nın hızlı değişimlerini “evrimci-ilerlemeci-evrenselci”¹⁰⁸ bir temelde ele alarak değerlendirmeye çalışan Hegel, Fransız Devrimi'nin filozofu olarak gerçeğin özünü tarihi değişimde ve insanın kendi bilinçliliğinin gelişmesinde gören ilk düşünürlerden biridir.¹⁰⁹ Jürgen Habermas'ın modernliğin felsefi söylemini başlatan Hegel'dir görüşü, modernliği bir problem olarak ortaya çıkararak olgunun genel hatlarını tarihsel deneyim üzerine kurmuştur. Hegel'in “modernite” kavramını geliştiren ilk filozof olarak kabul edilmesine rağmen, “kavramın paradoksal bir biçimde ilga ettiği”¹¹⁰ (1789 Fransız Devrimi örneğinde olduğu gibi) varsayımını vurgulamaktan da kaçınmamıştır. Hegel'in dünya görüşünde modernlik tablosu şu şekilde açıklanmıştır:

“Modern dünyanın tarihi, güçlü monarşi ve entelektüel kesimin kamusal hizmet himayesi altında, yurttaş özgürlüğünün ve özel mülkiyetin var olduğu bir ortamda, ...siyasal ve toplumsal kurumların yapısal gelişimi Tanrısal takdir yasaları olarak gösterilmiştir.”¹¹¹

Metafizik önerilerine herhangi bir somut öneriler eklemeyen Hegel, öğretilerini pratik içerikten yoksun bırakmıştır. Daha basitçe söylemek gerekirse “Hegel'in cebirsel denklemlerini aritmetiğe dönüştürmek Marx'a bırakılmıştır.”¹¹²

19. yüzyıldan itibaren ilerleme düşüncesi İngiliz hegemonyasına dayanarak Batı'nın resmi dogması haline gelmiştir. Hem Smith hem de bir Hegel izleyicisi olan Marx'ın ilerleme kuramı, kaynağını iki farklı felsefi gelenekten almakla birlikte Comte ve Simon'un pozitivizm anlayışından etkilenmiştir.¹¹³ Marx'ın belirttiği üzere 19. yüzyılı niteleyen tek büyük olgu, insanlık tarihinin hiçbir devresinde akıllardan bile geçmeyen

¹⁰⁷ McNeill, *Dünya Tarihi*, s. 643.

¹⁰⁸ İsmail Hira, *Paradigma Değişimleri*, (İstanbul: Değişim Yayınları, 2017), s. 40.

¹⁰⁹ Carr, *Tarih Nedir?*, s. 154.

¹¹⁰ Ahmet Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), s. 191.

¹¹¹ Iggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, s. 26.

¹¹² Carr, *Tarih Nedir?*, s. 155.

¹¹³ Hira, *Paradigma Değişimleri*, s. 23.

endüstriyel ve bilimsel güçlerin inkâr edilmez bütünlüğü olmuştur.¹¹⁴ Marx, “Alman İdeolojisi” (1845) adlı kitabının birinci cildinin iki bölümünde, Hegel’in öğretilerinden bahsederek, dönüştürdüğü tarihsel düşünce anlayışında “tarihi oluşturan insan fikri”dir¹¹⁵ savını ileri sürmüş ve doğanın saydamlığına doğru pozitivist bir ilerleyişi savunmuştur. Louis Althusser’e göre ise Marx ile Hegel arasındaki ilişki tarihsel-zaman konsepti çerçevesinde, diyalektik ve tarih kavramlarının temel içeriğiyle ilintilidir.¹¹⁶ Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi’yle meydana gelen karmaşık durum ile toplumsal düzenin sarsıldığı 19. yüzyılın tarih ve felsefe kuramları Marx’ın görüşleri doğrultusunda somuta dayalı varsayımlarla formüle edilmiştir. Bu bağlamda Karl Polanyi’nin tespiti dikkate değerdir: “Sanayi Devrimi’nin entelektüel güdüsü teknik buluşlar değil, sosyal buluşlar olmuştur.”¹¹⁷

Modernlik ve modernleşme düşüncesinin getirmiş olduğu “türdeşlik” ve “tektiplilik” denklemine yönelik ilk sistemli başkaldırının öncülerinden biri Johann Herder olmuştur. Herder, genelleşmeye, soyutlamaya, farklılığı asimile etmeye, ayrımı bütünleştirmeye eğilimli olan tüm sistematik bilginin rasyonelize olmuş amaçlarına dönük bir karşıtlığı ortaya koymuştur.¹¹⁸ Tarihin evrimsel yönü bakımında ulusun ilerlenmesini bir organizma gibi ele alan ve üzerinde duran Herder, “Romantizmi” siyasi kültürel tarihin merkezine yerleştirmiştir. Herder’in yaklaşımları, modern çağın ana felsefi kavramı olarak pozitivizmle birlikte, güçlü etkisini daha sonraki dönemlerde de sürdürmüştür.

Modernliğin temel iddia ve uygulamalarına sistemli bir biçimde karşı duyulan tepkiler, Friedrich Nietzsche’nin “Tragedyanın Doğuşu” (1872) ve “Tarihin Yaşam İçin Yararları ve Sakıncaları” (1874) eserlerinde derinlemesine şerh olunmuştur. Habermas’ın tespitine göre, Nietzsche’nin modernlik karşıtı çözümlemelerinde “modernlik düşüncesini reddetmesi değil, modernlik bağlamını değiştirmekle bağlı bir dönüm noktası bulduğu kanaatine varmış olmasıdır.”¹¹⁹ Nietzsche’nin modernlik eleştirisine ilişkin izlediği yolda, sosyal yaşamdaki güç (iktidar) çatışmaları bilginin kültürel, hukuksal ve politik alanlardaki ayrıcalıklarıyla bağlandırılmış ve rekabetçi bir

¹¹⁴ Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, s. 33.

¹¹⁵ Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, s. 109.

¹¹⁶ Louis Althusser, *Kapital’i Okumak*, trc., Celal A. Kanat. (İstanbul: Belge Yayınları, 1995), s. 131.

¹¹⁷ Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, trc., Ayşe Buğra, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s. 178.

¹¹⁸ Collingwood, *Tarih Tasarımı*, s. 104.

¹¹⁹ Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, s. 193.

mücadele içinde belirginleştiği tek gerçeklik olarak savunulmuştur.¹²⁰ Modern kültürün niteliğine dair derin bir güvensizliğe işaret eden Nietzsche, Batı dünyasındaki şiddet ve adaletsizlikten çok, kitleleştirme ve insanüstünün yıkılışı sürecine karşı çıkmıştır. 19. yüzyıl, tarihsel ilerlemenin iyimser inancının ötesine geçerek modernliğe biçilen bilimsellik, teknik gelişme ve insan hakları kavramları bir yıkım aracı olarak Nietzsche'nin tarih kurgusu içinde eleştirilerine tabi tutulmuştur. Marx'ta olduğu gibi Nietzsche için de “bilgi, iktidarı kullanmanın bir aracıdır”¹²¹ fikri, Batı felsefe geleneğini ihtiva eden soyut akıl egemenliğini meşrulaştırma çabasından filizlenmiştir.

Modernlik kavramının tarihsel perspektiften düşünsel boyutu, yukarda belirtilen sürece ve koşullara bağlı olarak şekillenmiş, “dünyayı yeni medeniyet düzenine doğru itecek bir niteliğe bürünmüştür.”¹²² Bu anlamda modernleşmeyi siyaset, ekonomi ve toplumsal çıkarların tek bir ifadesi olarak değil, kültürel tüm faktörleri kapsayan, dil, sanat, bilim ve felsefi düşüncenin etkin aracılığıyla yeni koşulların yaratılmasındaki katkısı yadsınamaz bir olgu olarak ifade etmek daha nesneldir. Batı'da 1789 Fransız Devrimi'nin etkisi altında şekillenmiş ulusçu fikirler, liberalizm, romantizm, pozitivizm, yeni burjuva sınıf anlayışı ve 1848 Devrimi'ne yol açan koşullar bu sürecin çizgisinde ilerlemiştir.¹²³ Dolayısıyla endüstriyalizmle liberalizm arasındaki sentezinden doğmuş olan 19. yüzyıl devrimleri, Rönesans ve Aydınlanma düşünürlerin düşlediği hür ve sorgulayıcı toplumu oluşturma hedefinden ibarettir.

Birçok bakımdan Fransız Devrimi'nin gerçek mirasçısı olan Napoleon Bonaparte (1769-1821), genel kavramlarla ifade edilen ilkeleri (örneğin, basın özgürlüğü, medeni hukuka bağlanmış evliliği ve yasalar karşısında sınıf farklılığının kaldırılması vs.) yasalar çerçevesinde düzenleyerek Eski Rejim'in karmaşık ilişkilerinin yeniden canlanma olanağını ortadan kaldırmıştır.¹²⁴ Napoleon yenilgisini müteakiben toplanmış Viyana Konferansı'nın (1815) statükocu sonuçlarına rağmen liberal ve devrimci özlemler canlılığını sürdürmüştür. 1830 ve 1848 yıllarında çıkacak olan “devrimler fırtınası” başta liberal talepler olmak üzere, işçi sınıfının mücadelesi ile ulusalcı talepler

¹²⁰ Bryan S. Turner, *Statü*, trc., Kemal İnal, (Ankara: Doruk Yayınları, 2000), s. 28.

¹²¹ İggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, s. 9.

¹²² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), s. 707.

¹²³ Sander, *Siyasi Tarih: İlk Çağ'dan 1918'e*, s. 183.

¹²⁴ McNeill, *Dünya Tarihi*, s. 664.

çerçevesinde gelişme göstermiştir. Eric Hobsbawm'a göre "her iki devrimin gerçekleştirdiği en önemli kazanım, meslek yaşamında yükselme olanağını yeteneğe ya da enerjik, zeki, çok çalışan ve hırslı insanlara açmış olmasıdır."¹²⁵ Ayrıca bu süreç içinde bazı uygulamalarıyla eksi zihinsel alışkanlıklar varlığını sürdürmeye devam etse de Ortaçağ'ın ekonomik düzeni 1848 Devrimi'yle fiilen tarihe karışmıştır.¹²⁶

19. yüzyılın ortalarında Batı'nın siyasi, politik ve kültürel yapısının değişiminde etkili rol alan devrimci görüşler "liberal kanallardan sosyalist kanallara"¹²⁷ doğru geçiş yapmıştır. 1848 Devrimi'nin Avrupa çapındaki en önemli siyasi başarısı, "Matternich'in simgelediği Eski Rejimin alaşağı edilmesi"¹²⁸ ve ekonomik-sosyal açıdan ise feodalizmin büyük ölçüde ortadan kaldırılması olmuştur. 1830-1848 devrimleriyle başlayan burjuvazi otoriteleri ile feodaller arasındaki siyasi mücadele süreci yeni düşünce akımlarına paralel bir gelişme göstermiştir. Hatta devrimin bu niteliği hakkında Hobsbawm şöyle bir ifade işletmiştir: "Kendi laik ideolojik biçimlerini geniş kitlelere dayatan liberal orta sınıfın siyasal hegemonyası, ...sonraki bütün toplumsal devrim hareketlerinin genel dili olmuştur."¹²⁹

19. yüzyılın kendine has özelliklerinden bir diğeri ise Batı toplumlarının geçmiş-şimdiki-gelecek zaman boyutlarındaki evriminin genel yasalarını bulma amacına dönük modernlik kuramını Batılı olmayan toplumlar için de geliştirilmiş olmasıdır.¹³⁰ Dünya tarihi perspektiften bakıldığında, yeni dönüşüm Batı modernleşmesiyle bağlantılı olarak endüstrileşme ve kentleşme olgusuyla sınırlı kalmamış,¹³¹ "...düşünsel, politik ve kültürel alanlardaki değişimleri de kendi yelpazesi içine almıştır."¹³² Aydınlanma ile başlayan, devrimlerle süregelen koşullardan doğan konseptler, daha sonraki dönemde yeni bilimsel metodolojilere zemin hazırlamıştır. Bu değişimler sayesinde Batı dünyası hem askeri hem de ekonomik alanda kayda değer bir güce ulaşmıştır.

¹²⁵ Hobsbawm, *Devrim Çağı: Avrupa 1789-1848*, trc., Bahadır Sina Şener, (İstanbul: Dost Yayınları, 2003), s. 208.

¹²⁶ M. J. Roberts, *Avrupa Tarihi*, trc., Fethi Aytuna, (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2015), s. 482.

¹²⁷ McNeill, *Dünya Tarihi*, s. 668.

¹²⁸ Sander, *Siyasi Tarih: İlk Çağ'dan 1918'e*, s. 190.

¹²⁹ Hobsbawm, *Devrim Çağı: Avrupa 1789-1848*, s. 240.

¹³⁰ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 48

¹³¹ Goody, *Tarih Hırsızlığı*, s. 188.

¹³² Clive Ponting, *Yeni Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, trc., Eşref Bengi Özbilen, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2011), s. 637.

1. 1. 2. Modernleşmede Aydınlanma Şematiği

Aydınlanma'nın bünyesinde barındırdığı ve kendi içinde geliştirdiği felsefi düşünce bakış açılarıyla modernleşme olgusuna önemli bir temel teşkil edebilecek nitelikte olduğu görülmektedir. Aydınlanma, Batı düşünce akımlarının temsilcisi konumunda olan entelektüellerin ileriye yönelik hedefleri, geleneksel anlayıştan kopuk rasyonel bir çerçeve içinde gerçekleştirme çabasını ifade eden bir dönemin kavramsallaştırılmış biçimidir. “Aydınlanma”nın bir terim olarak sosyal bilimler literatüründe tanımlanması noktasında “rasyonalite ve ilerleme” kavramlarıyla özdeşleştirilmesi konusu genellikle hemfikir olunan tek noktalardan biridir. 18. yüzyılda kullanılan “Aydınlanma” kelimesi, “ışığın” imgesi olarak Avrupa'nın bütün dillerine geçmiştir. İngilizler bu kavrama “Enlightenment”, Almanlar “Aufklärung”, Fransızlar “Lumieres”, İtalyanlar “Illuminismo” ve İspanyollar “Ilustrados” adını vermişlerdir.¹³³ Bütün bu kelimeler o güne kadar karanlıkta kalan fikirler, kurumlar ve uygulamalar üzerine ışık tutulan bir süreci ifade etmektedir.¹³⁴

Dönemin entelektüel sorgulama hareketini belirtmek için kullanılan Aydınlanma akımının başlangıcını Newton'un “Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri” (1686) ve John Locke'un “İnsan Düşüncesi Üzerine Bir Deneme” (1689) adlı eserlerine dayandırmakla birlikte, bazı çevreler tarafından daha önce İngiltere’de Francis Bacon ve Thomas Hobbes’un çalışmalarıyla bağlandırılmıştır. Fransa’da akılcılığı ön plana çıkaran Descartes’in çalışmalarıyla başladığını iddia edenler de bulunmuştur.¹³⁵ Başka bir deyişle, Batı’da 1688 İngiliz Devrimi’nden 1789 Fransız Devrimi’ne kadar uzanan zaman dilimi Aydınlanma Çağı ve bu dönemin birçok düşünürü ise Aydınlanma entelektüelleri olarak adlandırılmışlardır. Bununla birlikte Batı’nın farklı ülkelerinde (İngiliz-İskoç, Fransız, Alman ve İspanyol Aydınlanmaları şeklinde) farklı Aydınlanma anlayışları bir düşünce yumağı olarak birbirilerine dolaşmış biçimde karmaşık bir durumun doğuşuna yol açmıştır.¹³⁶

Gordon Marshall’ın sosyoloji sözlüğünde “Aydınlanma” kavramının tanımlanması

¹³³ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), s. 175.

¹³⁴ M. J. Roberts, *Avrupa Tarihi*, trc., Fethi Aytuna, (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2015), s. 327.

¹³⁵ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, trc., Osman Akınhay-Derya Kömürcü, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005), s. 49.

¹³⁶ Mehmet Ali Ağaoğulları (ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere: Batı'da Siyasal Düşünceler*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 517.

şöyle ifade olunmaktadır: “Avrupa düşüncesinin, aklın, deneyimin, dinsel ve geleneksel otoritelere kuşkuyla bakmanın ve seküler, liberal ve demokratik toplumların ideallerinin tedrici biçimde şekillenmesinin vurgulanmasıyla somutlaşan bir döneme işaretir.”¹³⁷ Aydınlanma çağına dair Ernst Cassirer’in başlattığı ve Aydınlanma kavramını “yaşayan bir deneyim olmaktan ziyade modernliğin kaynağı ve alt yapısı olarak nitelendirdiği”¹³⁸ bir idealar bütünü içerisinde görmemize imkân vermiştir. Diğer yandan tarihsel süreç içindeki Aydınlanma evresi, 18. yüzyıldan beri Batı’nın her tarafında etkili olan yeni toplum mekanizmalarını hazırlayarak, geleneksel topluma karşı verilen mücadelenin “dünya hegemonyasını” kurabilme istikametinde gerçekleşmektedir.

Aydınlanma, akılla iradeyi birleştirerek ilerlemeci bir dünya anlayışı çizgisinde modernliğin sergilediği imajın kabul edilebilirliğini sağlamaktadır. Dolayısıyla modernleşmenin kendine akılcı bir ilerleme düzeni getireceği eğilimi Aydınlanmacı anlayışın temel ilkeleriyle tam şekilde örtüşmekte ve aklın evrensellik çağrısına tamamen teslim olmaktadır. Akıl ve ilerlemenin modernlik anlayışındaki merkezi konumu, “Aydınlanma felsefesinin anlaşılması için bir anahtar kavramı rolünü üstlenmektedir.”¹³⁹ Aydınlanma’nın “devrimci” karakterini oluşturan “akılcılık” özelliği, tarihsel ve toplumsal olarak belirlenmiş bir kavramdan çok bütün toplumsal özneleri, halkları ve bireyleri için geçerli olan evrensel değerleri bu minval üzerine muktedir kılmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde Aydınlanma’yı belirleyen birtakım tavır ve eğilimler sırasıyla “hümanizm, deizm veya ateizm, akılcılık, iyimserlik ve evrensellik görüşlerinin”¹⁴⁰ tarihsel sorunlar üzerine odaklanmaktadır.

Gay’ın belirttiğine göre, Aydınlanma’yı temsil eden düşünürler üç kuşaktan ibaretti: İlk kuşak temsilcileri, Montesquieu ve Voltaire’in öncelikle yer aldığı, Newton ve Locke’un düşüncelerinin başat kaldığı bir dönemin simgesi konumunda yer almıştılar. İkincisi, 18. yüzyılın ortasında olgunluğa kavuşan ve entelektüel girişimlerin kurumsallaşmasına katkı sağlayan Comte de Buffon, David Hume, Denis Diderot ve Jean le Rond d’Alembert’in oluşturduğu kuşak, Aydınlanma düşüncesinin yeni bir tekâmül perspektifini çizmişti. Üçüncü kuşak ise Kant, Turgot ve d’Holbach gibi

¹³⁷ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 49.

¹³⁸ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, (İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993), s. 12.

¹³⁹ Ahmet Çiğdem, *Aklın ve Toplumun Özgürleşmesi: Jürgen Habermas Üzerine Bir Çalışma*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 22.

¹⁴⁰ Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 177.

isimlerden oluşan düşünürler, Aydınlanmanın diyalektiğini teşkil edecek felsefi, epistemolojik, bilimsel ve siyasal çözümlemeleri ortaya koymuşlardı.¹⁴¹ Dolayısıyla “Sanayi ve Fransız Devrimlerini yaşamış olan bu kuşaklar, nerdeyse aynı ölçüde beklenmedik olan üçüncü bir olaya (Batı’nın dünya hegemonyasını kurmasına) tanıklık ettikleri”¹⁴² saptanması gereken önemli bir durumdu.

Descartes’ten başlayıp Kant ile zirveye ulaşan modern felsefe, insan varlığını batılı inançlardan, dogmalardan ve ergin olmama durumundan kurtarılması inancını taşıyan bir diyalektiğe işaret etmiştir. Özellikle Fransız düşünürü Voltaire, Aydınlanma kavramını ilk kez 1761 yılında “çağımız aydınlanma çağıdır” diyerek, laik felsefe ilkeleri çerçevesinde öne çıkarmıştır. Kant’ın 1784 yılında kaleme aldığı “Aydınlanma Nedir?” adlı makalesinin ilk paragrafında altı çizilmesi gereken fikirleri şöyle özetlemek mümkündür:

“...Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ‘ergin olmama’ durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. Bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür, bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini göstermeyen insanda aramalıdır. ...Aklını kendin kullanma cesaretini göster! (Sapere aude!)”¹⁴³

Son kelimeler dizisi ise Aydınlanma’nın ilkesel şiarını oluşturmaktadır. Kant’a göre “Aydınlanma, özünde insan aklının, insan özgürlüğünün doğaya ve inanca karşı kendini ileri sürüş durumudur.”¹⁴⁴

Bu bakımdan Batı’daki hızlı ekonomi modernleşmenin temel sonucu olarak akılcı düşünce ilkelerinin genel toplumsal ve siyasal amaçlara dönüştürülmesi, Aydınlanma dönemiyle ilerleme çağı arasında temel devamlılığı sağlamaktadır. Aydınlanma felsefesinin modernleşme sürecini temsil eden ana kavram ise “ilerleme” düşüncesinden

¹⁴¹ Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, s. 17.

¹⁴² Marshall G. S. Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, c. III, trc., Berkay Ersöz, (Ankara: Phoenix Yayınları, 2017), s. 214.

¹⁴³ Ağaoğulları (ed.), *Sokrates’ten Jakobenlere: Batı’da Siyasal Düşünceler*, s. 519.

¹⁴⁴ Robin G. Gollingwood, *Tarih Tasarımı*, trc., Kurtuluş Dinçer, (İstanbul: Ara Yayınları, 1990), s. 187.

kaynaklanmaktadır.

Aydınlanma, akla dayanarak geçmişî kötü olarak algılayıp yadsıması ve yetkin bir geleceğı en azından kurgusal düzeyde tasarlaması ile “ilerlemeci” bir anlayışa kendi damgasını nakış etmektedir. Hodgson’un “İslam’ın Serüveni” adlı kitabında belirtildiğı üzere, “ilerleme kavramı, ahlaksal bir yargı içermektedir. Gerilemeye veya salt duraklamaya zıt bir anlamda kullanılan ‘ilerleme’ bir hedefe ya da bir yöne doğru hareketi ima etmektedir. Bu hareketin modernleşme çizgi üzerinde hangi yönlerin iyi daha iyiye hangilerinin de daha kötüye gitmiş olduğu tartışılması gereken bir olgudur.”¹⁴⁵ Modernleşmenin Aydınlanma düşüncesi üzerine inşası “ilerleme” kavramı çerçevesinde tayin edici bir niteliğe sahip olmakta ve bütünleştirici boyutun esas itici gücünü oluşturmaktadır.

18. yüzyılda Batı’da yaygınlaşan Aydınlanma akımı, 19. yüzyıla gelindiğinde hem felsefi mahiyeti hem de toplumsal boyutlarıyla yoğun eleştirilere konu olmuştur. Örneğın, 18. yüzyılın ortalarından itibaren bir yüzyıl etkisini sürdürmüş olan Romantizm temsilcileri tarihi olguları ve doğa yasalarını göz önünde tutarak, Aydınlanma’nın dayandığı aklı temelın ruhsuz olduğu kanaatine dikkat çekmişlerdir.¹⁴⁶ Bu bağlamda toplumsal değişimi hızlandırabilecek “irade” kavramını temel alan ulusçu tarih anlayışı, ilerletici bir güç olarak görülmüş, geçmişe sempati duyarak nostaljik tarafın çekiciliğı üzerine odaklanmıştır. Aydınlanma akımından etkilenen Herder, Schlegel, Ranke ve Fichte gibi Alman düşünürlerin ulusalcı temel üzerindeki kültürün birleştirici gücünü ön plana çıkaran çalışmaları Fransız pozitivistlere karşı geliştirilmiş dürtüler üzerinde inşa edilmiştir.

Ayrıca Fransız romantizmin temsilcileri olan François Guizot, Adolphe Thiers ve Jules Michelet gibi tarihçi düşünürler ise vatanseverliğı esas alarak tarihi ilerlemede devletin rolünü romantik ve abartılı biçimde vurgulamışlardır.¹⁴⁷ Fransız romantik akımından farklı bir çizgide ilerleyen Alman Romantizmi köklerini evrensel söyleme karşıt bir tutumla ulusçuluğa bağlamıştır. Alman ulusçu teorilerde ise ırklar, dillerle birlikte antropoloji ve etnografya alanlarının çalışma kollarını geliştirmiştir. Bu çalışmalardan

¹⁴⁵ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, s. 215.

¹⁴⁶ Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 177.

¹⁴⁷ Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 30.

esinlenen pozitivizm akımı nedensellik bağıını kullanarak somut olgularla toplum bilimlerini aynı kalıba sıkıştırmıştır. Cassier, Aydınlanma'ya karşı yürütülen savaşın ilk habercileri olan Alman Romantizm temsilcilerini yalnızca doğa, sanat ve tarih felsefesiyle ilintili değil, siyasal felsefeye dayanan bir konseptle bağdaştırarak açıklamıştır. Romantizmle Aydınlanma arasındaki savaşta yaşamsal önem taşıyan iki noktanın altını çizmiştir: “İlki, tarihe duyulan yeni ilgi. İkincisi ise yeni bir söylem anlayışı ve değerlendirilmesidir.”¹⁴⁸ Bu bakımdan romantik düşünürlerin temel görüşü, köken ve anlam bakımından kültürel bir nitelik taşımıştır.

Modernleşmenin siyasal ve toplumsal alanlara dönük paradigması, Hegel'in “Ruhun Fenomenolojisi” (1807) eserinde genel çizgilerle betimlenmiş, parçalanma ve bütünleşme diyalektiği kapsamında değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Hegel'in felsefi sisteminin genel akışında belirleyici olan gerçekler (devlet, siyasi-ekonomik sistem, siyasi kurumlar vs.) ve düşünceler (idealleri) ilerlemeci tarih anlayışı çizgisinde kuramsal bir yapıt haline gelmiştir. Cassirer'in de belirttiği gibi “tek bir büyük siyasal dizge yoktur ki onun etkisine karşı koyabilmiş olsun. Tüm modern siyasal ideolojilerimiz, ilk kez Hegel'in hukuk ve tarih felsefesinde sunulup savunulmuş olan ilkelerin güçlü, dayanıklı ve sürekliliği içinde kendi göstermiştir.”¹⁴⁹ Dünya tarihinin “özgürlük bilincine doğru ilerleme” tanımını aslında Kant'a ait olsa da Hegel'in siyasal kuramının esas minvalini oluşturmuştur. Hegel, Fransız Devrimi'nin gerçek yapısını ve Aydınlanma'nın tüm ideallerini derinlemesine kavramakla birlikte, her tarihi dönemde dünya ruhunun temsilcisi olan tek ulus kavramını ve bu ulusun tüm ötekileri yönetme hakkına sahip olduğu düşüncesini dile getirmiştir. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılda Batı'da gerçekleşen tüm devrimsel nitelikli değişimler, genellikle Aydınlanma düşüncesini çağrıştırmıştır ki süreçle ilgili Hegel'in değerlendirmesi özet şekilde şöyle olmuştur: “Fransız Devrimi'nin kaynağında Aydınlanma felsefesi vardır.”¹⁵⁰

Klasik modernlik fikrinin, Aydınlanma ve ilerleme ideolojisinin teorik biçimde çözümlenmesi, Nietzsche düşünce sisteminin merkezi problemlerinden birini teşkil etmiştir. Karşı düşünce akımının yeniden keşfiyle tanımlanan modern kuramlar ve

¹⁴⁸ Ernst Cassirer, *Devlet Efsanesi*, trc., Necla Arat, (İstanbul: Remzi Yayınları, 1984), s. 182.

¹⁴⁹ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, s. 252.

¹⁵⁰ Philippe Raynaud-Stephane Rials, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, trc., İsmail Yerguz-vd., (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), s. 136.

pratiklerin doğurduğu kültürel bunalımları modernleşmenin tezahürleri olarak ifade edilmiştir. Bu akımları temsil eden düşünürlerin tutumları ve düşünceleri, Rönesans ve Aydınlanma düşünürlerinin düşlediği “hür ve sorgulayıcı birey” hedefinden ve sanayi toplumuna doğru atılımları gerçekleştiren insanların tavrından farklı bir çizgi izlemiştir. Modernliğin kendisine biçtiği ve aynı zamanda modernliği oluşturan düzen üzerinde tartışılan konular kaygı ve endişe formasında şerh olunmuştur. Çünkü dünyanın dağılışı ve çöküşü bahsettiğimiz düşünürler tarafından kendi bakış açılarına özgü felsefi içeriğe sahip karşıt terimlerle izah edilmeye çalışılmıştır. Zygmunt Bauman’ın belirttiği gibi, “düzen ve kaos modernliğin ikizidir”¹⁵¹ fikri tercih edilmiş bir konu olarak düşünce sistemlerine yansıtılmıştır.

Ortaçağ dünyasının yıkılışı ve modern dünyanın temellerinin atıldığı 15. ve 16. yüzyıllardan 19. yüzyıla kadar olan tarihi süreçte yaşanan köklü toplumsal değişimin en belirgin yönü değişikliklerin devrimsel nitelik taşımasıdır. Aydınlanma’yla birlikte modernleşme olgusu devrimci bir biçimde akla ve tarihe yeni bir boyut eklemiştir. A. Lincoln’un sözlerinde de görüldüğü gibi “insanlar tarihte ilk kez bilerek ve bilinçli olarak kendilerini bir ulus biçimine sokmuş, sonra bilinçli olarak ve bilerek öteki insanları da bu biçimin içinde kalıba koyulmuşlardır.”¹⁵² Her düzeyde eğitimciler ve entelektüeller bu süreç zarfında toplumun belirli bir biçimde kalıplandırılmasına katkıda bulunmakla birlikte yeni yetişen kuşağa modern topluma uygun tavırlar, bağlılıklar ve görüşler dayatmışlardır. Bu bağlama, düşünce tarihi perspektiften yaklaşan Nietzsche, modernleşmenin değişim hızı ile bireyin ahlaki tedirginliğinin artmasını toplumsal bir çöküş olarak belirtmiş, sosyal gelenek norm açısından sakıncalarını şiirsel bir düzyazıyla ifade etmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısı Aydınlanma’nın Batı kültürü ve uygarlığı içinde yarattığı kopukluğa ve değer biçici temellerin aşınmasına karşı Nietzsche, “Güç İstenci” (1887) adlı felsefi yapıtında “yeni dünya tasarımı”¹⁵³ kavramına dikkat çekerek bir dispozisyon çerçevesinde değerlendirmektedir. Aydınlanma, akılcılık, hümanizm, nihilizm ve deizm gibi paradigmalardan mantıksal sonuçlarına eğilmiş Nietzsche, inanç ve akli daha yüksek

¹⁵¹ Zygmunt Bauman, *Modernlik ve Müphemlik*, trc., İsmail Türkmen, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003), s. 14.

¹⁵² Edward H. Carr, *Tarih Nedir?*, trc., Misket Gizem Gürtürk, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s. 153.

¹⁵³ Friedrich Nietzsche, *Güç İstenci: Bütün Değerleri Değiştirmiş Denemesi*, trc., Sedat Umran, (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2002), s. 498.

(üstinsan, amor fati - kader aşkı) bir düzlemde uzlaştırmaya çalışarak bilgiyi güçle ilişkilendirmektedir. Nietzsche'nin "Şen Bilim" (1881-1887) adlı kitabında "düzenli dünya" fikri, Aydınlanma semptomu olarak kategorize edilmektedir. Aydınlanma'nın "manevi sömürü" (kör inanç) formülünün bir "ahlak çöküntüsü" olduğu ve modern kurumların kültürel temelini teşkil ettiği fikri özenle savunulmaktadır.¹⁵⁴ Nietzsche'ye göre, modern dünyada devlet Tanrı'nın bırakmış olduğu boşluğu doldururken, ideolojiler dini (Hristiyan) görüşün yerini alan seküler görüşlerle donatılmaktadır. Foucault'nun belirttiği üzere, "Nietzsche'den önceki 19. yüzyıl düşüncesinde ilerlemenin akışı, sahip olduğu bütün drama, unutuş ve yabancılaşma kaynaklarıyla birlikte, antropolojik bir sonluluk içinde tutulmaktadır. Bir başka deyişle, tarihin sonu kavramı 'Tanrı'nın ölümüne ve son insanın serüvenine' dönüşmektedir. ...Yani tarihin sürekli ilerleme zinciri, 'bengi dönüşün' sonsuzluğu tarafından kırılmaktadır."¹⁵⁵ Nietzsche'nin çözümlemelerinde, "Modernite'nin karakteristiği, ara oluşumların aşırı gelişimi, tiplerin dumura uğraması, içgüdülerin aşırı egemenliği, irade gücünün zayıflatılması ve amaç-arac isteminin ortaya çıkan zaafı"¹⁵⁶ seküler "değerlerle" desteklenmektedir.

Nietzsche, modernleşme parametrelerinin insanlar arasındaki niteliksel farklılıkları ortadan kaldıran bir süreç olduğuna işaret etmektedir. O, sürü içgüdüsüne meşruiyet kazandıran liberal yasaların tatbikini kabul etmeyerek, modern bilim anlayışının politik düzlemde tezahürüdür, şeklindeki savın eleştirisini yapmaktadır. Modernite olgusu Nietzsche'nin görüşlerinde şöyle açıklamaktadır:

"Bizim için bedelini ödeyeceğimiz çağ gelmektedir. İki bin yıldan beri Hristiyan olmamızın bedelini ödeyeceğimiz çağ yaklaşmaktadır. Biz bizi yaşatacak olan ağırlık merkezini yitiriyoruz. ...Biz insanın böyle aşırı abartılı değerlendirmesinin insanın içinde doğurduğu enerji ölçüsüyle aniden aykırı değerlendirişlerin içine atılıyoruz. ...Bir tür dünyevi çözümlemeye girişiyoruz. ...Avrupalı kötümserliği daha

¹⁵⁴ Friedrich Nietzsche, *Şen Bilim*, trc., Ahmet İnam, (İstanbul: Say Yayınları, 2011), s. 44.

¹⁵⁵ Allan Megill, *Aşırılığın Peygamberleri: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida*, trc., Tuncay Birkan, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998), s. 50.

¹⁵⁶ Nietzsche, *Güç İstenci: Bütün Değerleri Değiştirmiş Denemesi*, s. 58.

başlangıçlarındadır. Bu onun bizzat kendine karşı bir kanıtıdır. ”¹⁵⁷

19. yüzyıl Batı kültürüne damgasını vuran Aydınlanma’nın toplumsal, ekonomik ve teknolojik koşullara bağlı olarak insanı sınırsızca yetkinleştirebileceği fikri incelenirken hegemonyanın niteliği daha belirgin biçimde göze çarpmaktadır. Öne çıkan eleştirel görüşlerde Aydınlanma rasyonalitesinin arkasındaki gizli tahakküm ve baskı mantığının saklanmış olması sorunu kabaca belirginleşmektedir. Aydınlanma matrisinin sistemli olarak çözümlenmesini yapan Frankfurt Okulu temsilcileri Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer’in kaleme aldıkları “Aydınlanmanın Diyalektiği” (1944) adlı kitapta, kavram, sorgulayıcı ve eleştirel bir biçimde tanımlanmaktadır. Söz konusu olan müstevide şöyle bir görüş ifade olunmaktadır:

“Aydınlanma, eski eşitsizliğin adaletsizliğini, yani toprak beyliğinin dolaysız tahakkümünü sona erdirmiş olsa da bu adaletsizliği evrensel dolayım aracılığıyla sürdürmektedir. ...Söylencesel tahakkümün ilkesel imgeleri Aydınlanma tarafından gerçekleştirilmektedir. Böylece nitelikler düşüncede çözünmekle kalmaz, insanlar gerçek bir konformizme zorlanmaktadırlar. ”¹⁵⁸

Frankfurt Okulu teorisyenlerinin modernlik olgusuna yönelik sorgulayıcı yaklaşımlarının temel argümanları, “tahakküm” kavramıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Akıl, teknikçilik ve egemenliğin özdeşleştirilmesi Frankfurt Okulu düşüncesinin ana ilkelerini oluşturmaktadır. Onlara göre Aydınlanma, bilim ve rasyonalite gibi paradigmaları biçimlendiren kavramlara “tahakküm” olgusu karmaşık bir model sunmaktadır. Bu yönü ile Aydınlanma’yı geleneksel düşünce ve yaşam biçimlerinden ayıran akılcılık anlayışı, özgürlüğü vadeden söz konusu iddiaların aksine kendini hegemonyanın karakteristik özellikleriyle donatarak varlığını sürdürebilmektedir.¹⁵⁹ Bir bakıma izlenmesi gereken manevi değerler tahakküm olgusu temelinde sunulmaktaydı. Aynı zamanda Aydınlanma Batı kimliğinin “ileri ve demokratik” medeniyetin beşiği olarak dünya tarihi içinde bir özne konumuna yükseltmekteydi.

¹⁵⁷ Nietzsche, *Güç İstenci: Bütün Değerleri Değiştirmiş Denemesi*, s. 35.

¹⁵⁸ Theodor W. Adorno-Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, trc., Nihat Ülner-Elif Öztarhan Karadoğan, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2014), s. 30.

¹⁵⁹ İsmail Hira, *Paradigma Değişimleri*, (İstanbul: Değişim Yayınları, 2017), s. 67.

1. 1. 3. Gramsci'nin Hegemonya Çözümlemelerinde Modernleşme Problematikası

Gramsci'nin çalışmaları, tarih, sosyoloji, siyaset bilimi, edebiyat incelemeleri ve uluslararası ilişkiler gibi çeşitli alanlara önemli bir referans olmanın ötesinde, toplumsal kuramın bir klasiği olarak kabul görmektedir. Gramsci çözümlemeleri, modernleşme süreci çerçevesinde kabul gören kavramların ortaya çıkışını, gelişimini ve önemini ayırt edici bir biçimde karakterize etmektedir. Bahsi geçen konuların tasarı halinde algılanan imgeleri kültürel ve tarihsel bir perspektif içine sığdırılmaktadır. Özellikle, Gramsci'nin temel politik felsefesini oluşturan egemenlik, rıza, baskı, sivil toplum, devlet ve Doğu-Batı gibi kavramlar siyasal iktidarın hegemonya alanı olarak ele alınmakta ve tarihsel-siyasal ölçütün ana hatları bu korelasyon üzerine inşa edilmektedir.

Gramsci, düşüncelerini kaleme aldığı “Hapishane Defterleri” (1929) adlı yapıtında bir bakıma Hegelçiliği yansıtarak, Marx'ın ekonomik determinizme karşın geliştirdiği hegemonya kavramını kendi “praksis” felsefesinin temeline yerleştirmiştir.¹⁶⁰ Marx'ın tarihsel materyalizminde yer alan “hegemonya” kavramı Gramsci'nin çalışmalarıyla yeni bir boyut ve anlam kazanmıştır. Etimolojik anlamda Yunanca “hegemon” sözünden türemiş, “önder” veya “lider” anlamına gelen “hegemonya” kavramı, “bir toplumda hâkim ya da yönetici sınıfın iktidarını doğal ve meşru göstermesini yanı sıra sınıfsal çıkarların yerine evrensel çıkarları koyma durumuna işaret etmiştir.”¹⁶¹ “Gramsci Sözlüğü”nde ise “hegemonya” kavramı, boyutu ve içeriği bakımı itibariyle “tahakküme alternatif ya da ona karşıt olmaktan çok rıza, liderlik ve nüfuz etme”¹⁶² anlamına karşılık olarak tanımlanmıştır.

Hegemonya kavramı, çeşitli zaman dilimlerinde çekici bir kimlik yaratma aracı olarak iki bağlamda (tahakküm ve rıza) hedef odaklı alternatiflere gönderme yapmaktadır. Gramsci'nin “hegemonya” çözümlemelerinin kökeni, tarihsel-siyasal dönüşümlerde yönetici sınıfın yönetilenler üzerine Marx tarafından ortaya konan, Lenin tarafından geliştirilen yeni yöntem pratiğinin tahakküm işlevine işaret etmektedir.¹⁶³ Gramsci'nin düşünce sisteminde “hegemonya” kavramının kullanışı, şüphesiz toplumsal bir sınıf

¹⁶⁰ George Ritzer, *Modern Sosyoloji Kuramları*, trc., Himmet Hülür, (DeKi Yayınları, 2012), s. 141.

¹⁶¹ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefesi Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), s. 817.

¹⁶² Anne Showstack Sassoon (der.), *Gramsci Sözlüğü: Gramsci'ye Farklı Yaklaşımlar*, trc., Çağla Erdoğan, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2012), s. 271.

¹⁶³ Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri: Seçmeler*, trc., Kenan Somer, (İstanbul: Onur Yayınları, 1986), s. 73.

olarak nitelendirilen burjuvaziyle sınırlı değildir.¹⁶⁴ Egemenliğin oluşma şekillerini ve kültürel üstünlüklerini de içermektedir.

Modernleşmeyi modern devletin, kapitalist ekonomisinin ve endüstriyalizmin temel dinamiklerini oluşturacak homojenleşme sürecine ve belli kurumsallaşma faaliyetine dayandırarak tanımlamak mümkündür. Bu parametrelerden yola çıkarak, sürece bağımlı “uyum ve tekbiçimlilik” projelerinin tasarlandığı bir düzeni hedeflediği görülmektedir.¹⁶⁵ Modernleşmenin temel parametrelerinin (kapitalizm, endüstriyalizm ve ulus-devlet) uygulamalarıyla rasyonel şekilde ortaya çıkan ölçütlerin ve yasacı anlayışın yeni düzene üstünlük kazandırma gibi bir çabası söz konusudur. Aydınlanma ile birlikte gelişen modern toplum olgusunun “evrensel tekdüzen” çerçevesinde şekillendiğini kısaca vurgulanmakta yarar vardır. Bu gibi yeni “rasyonellik” tipinin ve onun etkilerinin tespitine dair Gramsci’nin sorgulayıcı çözümlemeleri modernleşmenin hem kuramsal hem de kurumsal tartışmalarını daha dikkat çekici boyuta taşımaktadır. Nitekim Gramsci’nin “Hapishane Defterleri” notlarındaki tespitlerinde bağlamın mahiyeti şöyle açıklanmaktadır:

*“Homojen bir kültür merkezinin yürüttüğü eğitsel-geliştirici çalışma ve bu merkezin desteklediği ve belirli bir tarihsel zeminde savunduğu eleştirel bilinç değerlendirilmesi “açık seçik” metodolojik ilkelerin basit teorik ifadesi olarak sınırlanamaz bu sırf bir “aydınlanma” faaliyetini kapsamaktadır.”*¹⁶⁶

Gramsci’nin felsefesi üzerinde ana etkiyi yaratan Benedetto Croce’nin pragmatist doğruluk felsefesi, Aydınlanma çağının entelektüel izlerini taşımaktadır. Gramsciye göre, “...her bir dünya görüşünde ‘gerçekliğin yarattığı özel sorunlara karşı verilen tepki’ bir bakıma, ...akılsallık ifadesini yansıtan bir tepkidir.”¹⁶⁷ Görüldüğü üzere, toplumsal gerçekliğin ideolojilere yüklediği işlevler ve anlamlar (semboller,

¹⁶⁴ Perry Anderson, *Gramsci Hegemonya: Doğı-Batı Sorunu ve Strateji*, trc., Tarık Günersel, (İstanbul: Alan Yayınları, 1988), s. 75.

¹⁶⁵ Charles Taylor, *Modern Toplumsal Tahayyüller*, trc., Hamide Koyukan, (İstanbul: Metis Yayınları, 2006), s. 188.

¹⁶⁶ Joseph A. Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, c. I, trc., Ekrem Ekici, (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011), s. 162.

¹⁶⁷ Alex Callinicos, *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*, trc., Yasemin Tezgiden, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 319.

kültürel değerler, din, felsefe ve tüm zihinsel ürünler) 18. yüzyıldan itibaren Avrupa’da siyasal alanı ele geçiren burjuva sınıfının esas güç aygıtlarını oluşturmaktadır. Çünkü hegemonik bir aygıtın gerçekleşmesi için ideolojik alanın yarattığı bilgilerde ve bilgi yöntemlerinde ölçütler bilimsel olgulara bağlanmaktadır. Kısacası, yeni bir dünya görüşüne uygun yeni ahlak anlayışının benimsenmesi olayı, yeni düşünce değişikliklerine yol açmaktadır.

Gramsci’nin süreç hakkındaki tespiti şu yönüyle aydınlatıcı bir niteliğe sahiptir: Modern felsefe, Rönesans ve Reformasyon’un ileri aşamalarının bir devamıdır ancak kullandığı yöntemler Rönesans’ın yöntemleridir. Entelektüel, ahlaksal ve politik hegemonyanın kurulduğu koşullar farklı özelliklere sahip olsa da aşamalar arasındaki geçişler benzer yöntemler biçimde formüle edilmektedir. Böyle ki egemen ideolojinin yayılmasını sağlayan çeşitli kültür (eğitim, kütüphane, dini kurumlar vs.) kurumları dolaylı olarak bu geçiş formasyonun itici gücünü oluşturmaktadırlar.

19. yüzyılın tamamı klasik Alman felsefesi, klasik İngiliz ekonomisi ve Fransız siyasal pratiği tarafından simgelenen sosyal, politik, ekonomik ve kültürel değişimleri¹⁶⁸ ideolojik zemin üzerine kurgulamıştır. Ayrıca, değişimin düzenli ve bilimsel bir örgütlenme dayatması olduğu kanaati, hegemonya derecelerine gönderme yaparak belirlenmiştir.¹⁶⁹ Sorun tüm karmaşıklığı ile sürece yeni bir ideolojik boyut ekleyerek, değişim teorilerinin stratejisini tayin etmiştir. Gramsci tarafından bu varsayım şöyle açıklanmaktadır:

“Egemen gücün geniş nüfus kitlesini belli bir kültürel ve ahlaki seviyeye (yani yönetici sınıfın çıkarlarına ilişkin) ulaştırmadaki sayısız girişim ve çalışmaları (eğitim, okul, mahkeme, basın-yayın ve entelektüel faaliyetler), siyasal ve ideolojik aygıtların ustaca kullanabilme becerisine bağlıdır”¹⁷⁰

Hegemonya, salt baskı’dan farklı yeni bir rıza’ya dayalı siyasal iktidarın toplumsal

¹⁶⁸ Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri: Seçmeler*, trc., Kenan Somer, (İstanbul: Onur Yayınları, 1986), s. 257.

¹⁶⁹ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, trc., İbrahim Kapaklıkaya, (İstanbul: Anka Yayınları, 2003), s. 253.

¹⁷⁰ Joseph A. Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, c. IV, trc., Barış Baysal, (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2014), s. 202.

dayanağının oluşturmaya önemli katkı sağlamaktadır.¹⁷¹ Bu gelişmeler sonucunda, burjuvazi, iktidarın ve diğer belli güçlerin yardımıyla, belli toplumsal güçlere karşı mücadele ederek bir yolu izlemektedir. Aynı zamanda devlet içindeki yerini sağlamlaştırmak için bazı “...toplumsal güçleri saf dışı bırakmak ve aktif ya da pasif desteği almak gibi durumu vardır.”¹⁷² Bu müsteviden bakıldığında, toplum üyesi olarak doğan bireye, kültürel değerleri katan ve onun toplumsallaşmasını sağlayan öğelerde hegemonya etkileri açıktır.¹⁷³ Gramsci’nin bahsettiği “hegemonya” durumu, evrensel bir toplumsallaşma aracıdır ve kitleye, hâkim siyasal ve ideoloji düşünceleri aktararak, bir anlamda “tektipliliğe” vurgu yapmaktadır.

Sosyal-ekonomik ve politik-ideolojik üstyapı arasındaki bütünlüğü tarihsel bir blok içinde kavramsallaştıran Gramsci, toplumsal bir kurumsallaşmaya dikkat çekmektedir. Kurumsallaşmanın gerçekleşmesinde aydınların belirleyici rolü ön plana çıkartılmakla, üstyapının iki ögesi (Hegel ve Marx’ın yapıtlarına dayanan sivil toplum kavramı ve siyasal toplum kavramı) arasındaki bağların teorik düzeyde kurulması egemenliğin entelektüel ve moral temelini oluşturmaktadır.¹⁷⁴ Bu doğrultuda, hegemonya öncü gruba yakın sınıflara uygulanan siyasal iktidar biçimiyle, tahakküm ise bu gruba muhalif olanlara karşı uygulanan bir üsluptur.¹⁷⁵ Gramsci’nin belirttiği gibi, “...bir toplumsal düzeni oluşturan siyasal ve iktisadi güç, önemli ölçüde ‘rıza’ üreticilerinin, yani aydınların meşruiyet kazandırdığı ve kültürel otoriteye bağladığı karmaşık ilişkiler ağı sayesinde belirginleşmektedir.”¹⁷⁶ Bu bağlamda, “...siyasal iktidara ulaşmanın yolu, önce kültürel iktidarı ele geçirmektir”¹⁷⁷ varsayımı Gramsciye çözümlemelerin odak noktasını oluşturmaktadır.

Hegemonya fikrinin kültür vurgusu, aydınlar düzeyinde yeni bakış açısını doğuracak görüşlere birçok önemli malzeme oluşturmaktadır. Gramsci’ye göre “aydınların klasik işlevlerinden biri organize ettikleri ideoloji sistemler kanalı ile sömüren kesimin

¹⁷¹ Peter D. Thomas, *Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm*, trc., İlker Akçay-Ekrem Ekici, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2013), s. 209.

¹⁷² Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, c. II, s. 105.

¹⁷³ Birsan H. Örs (der.), *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), s. 28.

¹⁷⁴ Hugues Portelli, *Gramsci ve Tarihsel Blok*, trc., Kenan Somer, (Ankara: Savaş Yayınları, 1982), s. 14

¹⁷⁵ Thomas, *Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm*, s. 232.

¹⁷⁶ Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, c. I, s. 48.

¹⁷⁷ Örs (der.), *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, s. 22.

sömürülen kesime hegemonyasını mümkün kılmak ve aracılık etmektir.”¹⁷⁸ Gramsci, kendine has bir duruşla bu tartışmayı problematik alana müdahil ederek iki önemli sonucu çıkarmaktadır: Birincisi, aydının düşünsel emek ile değil, bu düşünsel emeğin belirli toplumsal ilişkilerdeki pozisyonuna uygun spesifik şekilde karakterize edilmesidir. İkincisi, aydınların toplumsal sınıflardan ayrı homojen bir toplumsal grup oldukları görüşü ve her sınıfın kendi aydınlarını doğurduğu fikrinin savunulmasıdır.

Gramsci’ye göre “19. yüzyıl tarihsel sürecin tüm varoluş biçimlerini kökten değiştirecek ve geçmişi tümünden kapatacak bir evrenin başlangıç ifadesidir.”¹⁷⁹ Yaklaşımı bir bakıma tarihi çağlar arasındaki değişimlerin devrimsel boyutuna vurgu yapmaktadır. Başka bir deyişle tarihsel harekete bir ivme katan, onun ilerleyişini belirleyen, tarihsel bakımdan önemli ve etkin bir yaşam sürmeye yazgılı olan değişikliklerin yeni bir toplumsal formasyonu ortaya çıkarmasıdır. Genel hatlarıyla modernleşme sürecinin ele alınışı göz önünde bulundurulduğunda, Gramsci hem politik türden hem de kültürel yönden toplumu denetleyen ve tasarlayan bir hegemonya olgusuna odaklanmaktadır. Politik gücün hâkimiyeti bir araç içine alınarak, toplumdaki hiyerarşik düzenin kültürel faaliyetler altında kurumsallaştırılması bu istikâmette gerçekleşmektedir. Gramsci, “egemenliğin tesisini doğrudan güç ve baskı kullanmanın aksine rızaya dayanarak yapılmasını bilgi birikimine dayandırıldığını”¹⁸⁰ yazmaktadır. Sorgulayıcı bir bakış açısına sahip bulunan Gramsci, “hegemonya” kavramının diyalektik mantığını çözebilme açısından şöyle bir akıl yürütme yöntemi izlemektedir:

*“Modern devletin genel anlayışı içindeki bazı unsurlar yeni toplum nosyonuna dâhil edilebilir ki devlet = siyasal toplum + sivil toplum ilişkileri bağlamında, baskı zırhıyla korunan hegemonya, düzenlenmiş toplum unsurlarının gelişimini gözetecek şekilde bir rıza organizasyonun geçiş evresine katkı sağlamaktadır.”*¹⁸¹

Hegemonya ve güç olgusunun çözümüne ilişkin Gramsci’nin üzerinde durduğu nokta aslında yöntem sorunudur. Çünkü sorgulanması gereken şey, modernleşme

¹⁷⁸ Perry Anderson, *Gramsci Hegemonya: Doğu-Batı Sorunu ve Strateji*, trc., Tarık Günersel, (İstanbul: Alan Yayınları, 1988), s. 41.

¹⁷⁹ Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, c. II, s. 255.

¹⁸⁰ Peter Burke, *Kültür Tarihi*, trc., Mete Tuncay, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), s. 35.

¹⁸¹ Joseph A. Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, c. III, trc., Barış Baysal, (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2012b), s. 218.

algoritmasının tarihi süreç içinde hegemonik kurgu niteliği taşıyıp taşınamaması sorunudur. Gramsci'ye göre “geleneksel yapı üzerinde kendi üstün kültürünü kurabilmiş Aydınlanma hegemonyası, toplumu değiştirmede ve yönlendirmede itici güç rolü oynamaktadır”¹⁸² Özgürlük ve toplumsal değişim dürtülerinin rasyonel bir düşünme biçiminden kaynaklandığı görüşü, Gramsciye çalışmalarının felsefi-ideoloji doğasını ve esin kaynaklarını oluşturmaktadır. Gramsci, akılcılığı, felsefi, ideoloji, kültürel ve siyasal kümelenme fonksiyonu içinde formüle etmektedir. Belirlenmiş “tarihsel ve somut”¹⁸³ dönüşümlerdeki katkısı güçlü bir biçimde vurgulanmaktadır. Çünkü ideoloji çatışmaya atfedilen kültür, yeterli bir bilgi birikimiyle donatılmış entelektüellerin kavramsal, teorik ve metodik bakışlarıyla olanaklı hale gelmektedir. Gramsci, modernleşmenin objektif ve sübjektif niteliklerini açıklarken, entelektüellerin eğilimini şöyle açıklamaktadır: “Reformasyon’un oluşturduğu ve ‘Aydınlanma’ çağıyla birlikte ışıldayan ‘ideolojik çatışmada’ ilk olarak politik toplumu ele geçirmeden önce, onun entelektüel yapısının tahrip edilmesi gerekmektedir.”¹⁸⁴ Yani tarihsel bir durumun temsilcileri olan entelektüeller, önceki kültürün bir devamı olarak değil de yeni durum sayesinde ortaya çıkmaktadırlar. Böylece “yeni entelektüeller” yeni bir ideolojik yapının tahakkümünü örgütleme işlevini yürütmekte ve yeni dönüşüm sürecinin simgesi konumuna gelmektedirler.

Modernleşmeyi özendirilmiş bir süreç olarak nitelemek mümkünse birçok düşünce akımına ve siyasi ayrılıkçı hareketlere önemli ölçüde hız kazandırmaktadır. Söz konusu olan süreç, “...Batı emperyalizmi burjuva egemenliğinin kolonyal çevrede tayin edici etkilerini ve asimile edici işlevlerini tetiklemektedir. Ayrıca, bu tarihsel dönemi kapsayan bir ‘burjuva hegemonyası projesi’ anlamına gelmektedir.”¹⁸⁵ 18. yüzyıldan itibaren modernleşme perspektifi çerçevesinde yapılan çağrışımlar, çizilen imgeler ve toplumu bilinçlendirme konusu Gramsciye teoriye göre, burjuva hegemonyasının meydan okuyuşudur. Toplum üzerinde siyasi-ekonomik egemenlik kazanmak ve ortaya çıkan toplumsal sorunlara çözüm bulmak kültürel hegemonyanın belirleyici formülü içerisinde şekillenmektedir. Gramsci’nin yukarıdaki tahlilleri doğrultusunda problemi

¹⁸² Anderson, *Gramsci Hegemonya: Doğu-Batı Sorunu ve Strateji*, s. 78.

¹⁸³ Thomas, *Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm*, s. 184.

¹⁸⁴ Portelli, *Gramsci ve Tarihsel Blok*, s. 147.

¹⁸⁵ Thomas, *Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm*, s. 213.

ele alırsak modernleşme olgusu “önerilmemiş, aksine tasarlanmış”¹⁸⁶ bir süreci ihtiva etmektedir. Böyle bir çerçevede değişimin boyutları tarihi doğal akıştan son derece uzak bir biçimde tanımlamak mümkündür. Hegemonyaya göre ayarlanmış bu süreç genel paradigma içinde belirleyici olan zihniyeti yerleştirdiği açıktır.

1. 1. 4. Foucault’nun Felsefi Konseptinde Modernleşme Tartışmaları

20. yüzyıl düşünce sistemine Foucault’nun yaptığı etkinin en önemli özelliği, Batı’da kök salmış klasik düşünce geleneklerin egemenliğini sarsan yeni düşünce yöntemlerinin ortaya konulmasıdır. Bilgiye eşdeğer olarak gösterilen gücün kültür üzerindeki etkilerinin altı çizilerek, bilimsel (bilgi) kuramlarla siyasal (iktidar) kurumların bütünleştirilmesi problemi dile getirilmektedir. Foucault, tarih, sosyoloji, felsefe, psikoloji ve siyaset alanında “bilgi ve iktidar” ilişkisinin altını özenle çizerek, kimlikleri yeniden tasarlayan kriterlerin formülünü oluşturmaktadır. Kendine özgü görüşleriyle genel kabullerin dışına çıkarak, toplumsal problemlerin çözümünü yeni sorgulayıcı eleştirilerin zeminine oturtmaktadır. Foucault’nun kullandığı yöntem ve analizlerde “bilgi ve iktidar” modeli gerek klasik siyasi düşünce felsefesinden gerekse de Marxsızım anlayışından farklı bir boyutta tanımlanmaktadır. Foucault, sosyal bilimlerin benimsediği yepyeni araştırma alanlarını ve biçimlerini modernleşme düşüncesinin bir çıkış noktası olarak belirtmektedir. Örneğin, insanların Batı kültüründe özneye dönüştürülmesi durumu “bilgi-güç” kavramıyla izah edilebilmekte ve “...delilik, hastalık, yaşam, dil, emek, suç, cinsellik gibi deneyimlerin problematik süreçleri”¹⁸⁷ tarihi-felsefi perspektiften çözüme tabi tutulmaktadır.

Foucault, Hegel’in ve diğer 19. yüzyıl düşünürlerin öne sürdükleri ilerleme, evrim ya da özgürlüğün yükselişi gibi kavramlarla yapılan tarihi amaca dönük şerhleri keskin bir dille sorgulayarak eleştirmektedir. Nietzsche’den aldığı “soykütük” (genealogy) kavramıyla düşüncelerin evrimini ya da modernliğin kökenlerini izlemek yerine, “kopukluklar”ın etkilerini keşif etme konusunda arayışını sürdürmektedir.¹⁸⁸ Foucault, 19. yüzyıl Batı modernleşmesi karşısında duran kavramsal problemleri iki ayrı istikâmet

¹⁸⁶ Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, c. III, s. 282.

¹⁸⁷ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, trc., Işık Ergüden-Osman Akınhay, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), s. 13.

¹⁸⁸ Peter Burke, *Kültür Tarihi*, trc., Mete Tuncay, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), s. 79.

doğrultusunda çözüme yöneltmektedir: “Birincisi, Batı’da aklın yükselişine ilişkin ‘tarihi koşulları’ belirlemek. İkincisi ise çağdaş kültürün özünü oluşturan akılcılığın tarihsel temelleri karşısında insanın nasıl bir konumda bulunduğu sorununu incelemeye yönelerek, ‘yaşanan anın’ çözümlenmesini yapabilmek.”¹⁸⁹

Foucault, “Kelimeler ve Şeyler” (1966) adlı kitabında araştırma alanlarını üç odak nokta üzerinde toplayarak yaşam, çalışma ve dil gibi kavramları biyolojik, sosyal-ekonomik ve kültürel yapılar biçiminde betimlemektedir. Bir episteme* içerisinde tanımlanan tüm bu kavramlar¹⁹⁰ “bilimsel söylemi belirleyen kurallar bütünü”¹⁹¹ kapsamaktadır. Üç kurucu modeli kapsayan biyoloji, ekonomi ve dil incelemeleri kavramsal açıdan tartışmalı “episteme” formülüyle doğrudan bağlandırılmaktadır. Böylelikle, işlev ile ölçüt, çatışma ile kural, anlam ile sistem modernleşme sürecinde insan bilgisini hiçbir tortu bırakmaksızın koşullara bağlı bir hale getirmektedir.”¹⁹² Foucault’ya göre “insan bilimlerinin 19. yüzyıldan itibaren tüm tarihi bu üç modelden hareketle yeniden yazılmaktadır.”¹⁹³ Yani hayatın, emeğin ve dilin ampirik pozitiflikleri, insanın varoluş tarzını karakterize ederek sonluluk biçimlerini bu üç model içinde tanımlamaktadır.

Foucault’nun “episteme” ya da “doğru rejimler” olarak işaret ettiği sınıflandırma hem belirli bir kültürel ifadeleri hem de kültürü biçimlendiren güçleri ön plana çıkarmaktadır. Epistemeler düşüncenin temel taşlarını oluşturarak, belirli bir çağda (insanın) bilgi örüntülerini birbirine bağlayan zihinsel üstyapı ve kavramsal örgü niteliğine sahiptir.¹⁹⁴ “Episteme” kavramı, temel noktada Kuhn’un paradigma anlayışıyla farklılık göstermektedir. Paradigmalar, epistemeler ile karşılaştırıldığında teorik bir düzlemde yer almaktadır. Örneğin, Klasik dönemin episteme’si olan “temsil”, Rönesans’ın episteme’si olan “benzeşim” ile yer değiştirerek, bir öncekinin yerini tutmaktadır.¹⁹⁵ Foucault’ya göre, “Batı kültürünün genel yapısı (episteme) içinde iki

¹⁸⁹ Jose G. Merquior, *Foucault*, trc., Nürettin Elhüseyni, (İstanbul: Afa Yayınları, 1986), s. 20.

* Foucault’a göre “episteme” kavramı, belirli bir dönemde bir bilgi alanını yaşamın bütünü içine dağıtmasıdır. Nesnelerin varlık biçimini tanımlayan ve söylem koşullarını belirleyen tarihsel apriori bilgi yargılarıdır.

¹⁹⁰ Veli Urhan, *Michel Foucault ve Düşünce Sistemler Tarihi*, (İstanbul: Say Yayınları, 2013), s. 61

¹⁹¹ Merquior, *Foucault*, s. 46.

¹⁹² Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, trc., Mehmet Ali Kılıçbay, (İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2001), s. 498.

¹⁹³ Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, s. 500.

¹⁹⁴ Burke, *Kültür Tarihi*, s. 81.

¹⁹⁵ Merquior, *Foucault*, s. 48.

büyük süreksizliğin yaşandığı görülmektedir: Klasik çağı başlatan ve 19. yüzyılın başında bizim modernliğimizi belirleyen süreç.”¹⁹⁶ Bu durumda Foucault, tarihte sürekli birliğin olmadığını ve tarihin “kopuşlarla-kesitlerle” belirlendiğini varsaymaktadır.¹⁹⁷ Delilik, hastane, cinayet, hapisane tarihi üzerine yaptığı felsefi içerikli çalışmalarıyla ise modern tarihin akışını gündelik yaşamdaki disiplin ile karakterize etmektedir.

Foucault, tarih çözümlemelerinde 19. yüzyılın dönüşümünü biçimlendiren öğeleri kopmalardan ve siyasi-ekonomik çöküşlerden kaynaklandığını varsaymaktadır. “Süreci kendi mantığıyla harekete geçiren ve var olmasını olanaksız hale getiren, modern “episteme”nin belirleyici etkisi burada önemli bir yer tutmaktadır.”¹⁹⁸ 19. yüzyılın başlarından itibaren “modernleşmenin algısal alanını örgütleyen kaydetme, işaretleme, betimleme, sınıflandırma, istatistiksel hesaplama, yeni eğitim-öğretim, bilgi akışları ve başka kurumlarla ilişkilerin biçimleri”¹⁹⁹ genellikle “episteme” kavramı içinde gerçekleşmektedir. Batı kültürünün insanı özneleştirme çabaları ve bir kalıba sokma tezi modernleşmenin muhtevasıyla örtüşmektedir. Bu süreçte etkili olan “ötekileştirme ve başkalarından bölüp ayırma”²⁰⁰ pratikleri modern “episteme” örgüsü üzerine biçimlenmektedir.

Foucault’nun Aydınlanmacı düşüncenin akla yüklemiş olduğu “özgürleştirici” tarafına karşı meydan okuyucu tutumu bu noktada farklı bir paradigmayı pekiştirmektedir. Aydınlanma’nın bir özgürleştirici araç olarak akıl ve bilime dayandırılması insanları mitlerden ve yanılsamalardan kurtarmaya dönük ise de onun, insanı denetleme, gözetleme ve yönlendirme aracı olduğu gözden kaçırılmaması gereken bir olgudur. Foucault, Aydınlanma probleminden doğabilecek çeşitli neticeler üzerinde düşünerek, kanaatini şöyle açıklamaktadır:

“Aydınlanma, bir dönemdir, kendi düsturunu, kendi kurallarını formüle eden ve genel düşünce karşısında olduğu kadar, şimdiki zaman karşısında, kendi tarihsel konumunu görebileceği bilgi, cehalet

¹⁹⁶ Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, s. 21.

¹⁹⁷ Georg G. Iggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, trc., Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2011), s. 115.

¹⁹⁸ Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, s. 535.

¹⁹⁹ Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, trc., Veli Urhan, (İstanbul: Birey Yayınları, 2016), s. 73.

²⁰⁰ Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, trc., Işık Ergüden-Ferda Keskin, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), s. 14.

ve yanılısma biçimleri karşısında yapmak mecburiyetinde olduğu durumu ifade eden bir dönemdir.”²⁰¹

Foucault’nun siyasi modernliğin eşiği olarak adlandırdığı, 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başına tekabül eden dönemde kapitalizmin ihtiyaç duyduğu emek gücünün istismarı eğilimi ağır basmaktadır. Emeğin kaynağı olan insan bedeninin üretim gücüne doğrudan doğruya katılması ve ekonomik-siyasi müdahalelerin nesnesi haline getirilerek kurgulanması bir hegemonya esasına oturtulmaktadır. Ayrıca bu süreçle birlikte, Batı’da “disiplinci iktidar”²⁰² adı verilen yepyeni bir iktidar türünün tezahür ettiği açık görülmektedir.

Foucault’nun 1970-1984 yılları arası Collège de France’taki kürsüsünden verdiği “Düşünce Sistemleri Tarihi” başlıklı dersinde, tarihin kronolojik ilerleme aşamalarının “bilgi-güç” derecelerine gönderme yaparak belirlenebildiğini ifade etmektedir. Özellikle 17. yüzyılın sonundan itibaren Batı toplumlarında iktidarın yaşama hakkı üzerinde söz sahibi olmasıyla tanınan geleneksel hukuk modelinin yerini alan yeni pozitif iktidar biçimi bu bağlama uymaktadır. Foucault, yeni pozitif iktidar biçimini “biyo-iktidar” olarak nitelemekte ve şöyle tanımlamaktadır:

“Biyo-iktidar, yaşama iki ana biçimde müdahale eder: İnsan bedenine bir makine olarak yaklaşan birinci biçimi “disiplinci” iktidardır. İkincisi ise burjuva toplumunun büyük buluşlarından biri ve kapitalizmin gelişmesinde önemli unsur olan genel iktidar biçimidir. Nitekim bu iktidar biçimini modernliğe ayak basma eşiği olarak nitelendirmek mümkündür.”²⁰³

18. yüzyılda tesis edilen bu rejim yeni yöntemlerle insanı çalışmaya zorladığı, siyasi ve iktidar teknikleri kullanılarak üretim aygıtına bağladığı modernleşmenin bir yansımasıdır. Biyo-iktidar, tahakküm ve hegemonya ilişkileri içinde kullanılan teknikler negatif, sınırlandırıcı, şiddete dayalı değil, bireyin biyolojik yaşamını daha da güçlendirmek, en iyi şekilde kullanmak, örgütlemek ve denetlemek biçimini geniş bir

²⁰¹ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, trc., Işık Ergüden-Osman Akınhay, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), s. 166.

²⁰² Foucault, *Büyük Kapatılma*, s. 218.

²⁰³ Foucault, *Özne ve İktidar*, s. 17.

komplekste gerçekleştirmektedir.

Bireyin yeni iktidar tarafından kuşatılması dengelere dayandırılarak, toplumsal bütüne yayılması, Foucault'nun “dispositif”^{*} olarak tanımladığı kavramla mümkün olmaktadır.. Kısacası, “dispostif” kavramı, belirli bir tarihsel andaki başlıca işlevi ihtiyaca karşılık vermekte olan bir tür formasyona işaret etmektedir. Demek ki “...baskın bir strateji olarak toplumsal denetimi sağlayan ya da kendi boyunduruğu altına alan bir dispostif’in matris gibi işlevi yürütebilen zorunluğu da vardır.”²⁰⁴ Dispositif’ler temelde stratejiktir, yani modernleşmenin güç ilişkilerini güdülemek, belli bir yönde geliştirmek, dengelemek ve kullanmak gibi işleve sahiptirler. Dolayısıyla dispositif’ler her zaman bir iktidardan doğmakla birlikte, iktidarın kendisini koşullandıran bilginin sınırlarını da çizmektedir. Çünkü iktidar ve bilgi karşılıklı olarak birbirinin içerimleridir.

Güçlerin sürekli olarak tabi kılınmasını sağlayan ve onlara bir itaatkârlık oranını dayatan yöntemlerin bütünü disipline bağlı bir durumdur. Disiplin, 18. ve 19. yüzyıl tarihlerinde genel egemenlik ve hegemonya kurma formülünü modernleşmenin yoğun etkisi altında şekillendirmektedir. Disiplinin bu tarihsel anı, yalnızca becerilerin gelişmesini veya bağımlılığının ağırlaştırılmasını değil, aynı zamanda onu aynı mekanizma içinde itaatkâr kılan bir ilişkiye bağlamağı hedeflemektedir.²⁰⁵ Foucault’nun belirttiği üzere:

*“18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başından itibaren Batı’da o zamana kadar var olmamış bir şeyin ortaya çıktığı görüldü: Kendini örgütleyen ve temel tercihlerini felsefi önermelerden yola çıkarak, felsefi sitemlerin içinde tanımlanan iktidarların kurduğu veya kurulmasına izin verdiği yeni bir ilişkiler sistemi disiplindir.”*²⁰⁶

Bu noktada bilgi ve iktidar eksenleri arasındaki ilişkinin kaynaşmış durumu, toplumsal kontrolün sürdürülmesine yöneliktir. Gelenekselliğe karşı meydan okuyuşun somut

^{*} Foucault’ya göre “dispositif’ler, söylemler, kurumlar, mimari biçimler, düzenleyici kararlar, yasalar, idari tasarruflar, bilimsel, felsefi, ahlaki önermelerden oluşan heterojen bütünler arasındaki ilişkilerin işlevsellik kazandığı somut sistemdir.

²⁰⁴ Michel Foucault, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, trc., Işık Ergüden-Osman Akınhay-Ferda Keskin, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), s. 120.

²⁰⁵ Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, trc., Ali Kılıçbay, (İstanbul: İmge Kitabevi Yayınlar, 1992), s.170.

²⁰⁶ Foucault, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, s. 201.

bakış açısını yaratmaktadır. Bilgi hem iktidarın bir ürünü hem de iktidarı genişletip güçlendirdiği mekanizma olarak hegemonyanın temel etkenlerini oluşturmaktadır. Bundan dolayı Foucault, modern rasyonellik kurumlarını baskıcı oldukları gerekçesiyle sorgulamakta ve tahakküm stratejisi içinde değerlendirmektedir.²⁰⁷ Yani “modernleşme” olgusu içinde belirleyici olan evrensellik, ilerleme ve özgürleşme gibi kavramlar bilgi ve iktidarın bütünleyici dizgelerinden oluşmaktadır.

Modernleşmeden kaynaklanan toplumsal ve ekonomik alanlardaki hızlı değişim, bir yandan “...bireylerin üretkenliklerini ve verimliliklerini artırırken diğer yandan da onların davranışlarını kontrol edilebilmesini mümkün kılmaktadır. Yeni çağın, yeni yönetim tipini karakterize eden politik formül Jeremy Bentham’ın ‘Panopticon’* modelidir.”²⁰⁸ “Panopticon” ilkelerinin başka kurumlar tarafından uygulamaya konulmasıyla iktidar son derece verimli ve etkili bir şekilde toplumu disiplin altına almaktadır. Foucault’ya göre, “Panopticon, toplum ve iktidar türünün bir Batı ütopyasıdır, aslında modernleşmeyle başlayan, fiilen gerçekleşen yeni bir ‘ütopyanın’ ortaya çıkmasıdır.”²⁰⁹

19. yüzyılın başından itibaren aynı modele uygun işlenmiş, aynı kurallara uyan bir dizi kurum ve kurallar, Bentham’ın “Panopticon” projesi esasında tesis edilmiştir. Bu tertibat 19. yüzyılın başında yerleştirilmiş kapitalist toplumun işleyişinde belirleyici rol oynamıştır. “Panoptizm” olgusunun karakteristik özelliklerinden biri sürekli gözetim, denetim, cezalandırma, ödüllendirme ve ıslah biçimi altında bireylerin bazı kurallara göre dönüştürülmesidir. Bu bağlamda tüm kurumların (fabrika, okul, hastane, hapisane, vs.) işleyiş biçimi bireyleri dışlamak değil, sabitlemek ve amaca dönük şekillendirmek üzere tasarlanmıştır. Bireyselliği toplumsal çevreden dışlayan 18. yüzyıl tecridinin karşısına, bireyleri, üreticilerin (kapitalistlerin) formasyon, reform ya da ıslah aygıtlarına bağlayabilme işlevi konulmuştur. Geniş insan toplulukları üzerinde siyasi ve sosyal kontrolü sağlama ihtiyacının artması aslında, bilimsel disiplinler aracılığıyla

²⁰⁷ Steven Best-Douglas Kellner, *Postmodern Teori*, trc., Mehmet Küçük, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), s. 57.

* Panopticon – filozof ve kuramcı Bentham tarafından 1785 yılında tasarlanmış modern hapisane modelidir. Görülmeden hükmedici iktidar bakışıdır. Bentham, Panopticon’u “bir üst aklın, gücü elde etmesinin yeni modeli” olarak ifade etmiştir.

²⁰⁸ Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, trc., Aican Tayla, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), s. 58.

²⁰⁹ Foucault, *Büyük Kapatılma*, s. 224.

farklı görüşleri tek çatı altında kurgulayabilmeyi amaçlamıştır. 19. yüzyılın başlarında oluşan toplumun hegemonya altına alınması bu ideoloji tablo içinde şekillenerek, modernleşmenin ilkelerine uygun hale getirilmiştir.

19. yüzyılın başından itibaren “fayda” meselesi, hukukun en temel sorunlarından biri olarak kapsadığı yeni evre içerisinde kaynakların kontrolünü üstü kapalı biçimde üstlenmiştir. Bu anlamda Batı dünyası kamusal gücün hukukî sınırlarını “faydacılık” ilkeleri çerçevesi içinde çizmiştir. Kamu hukuku idari hukukun en temel ölçütü haline getirilmiştir. Foucault’nun tespit ettiği gibi “...yönetim rasyonelliğinin 19. yüzyılın başında oluşan modernlik yapısı ve ...çıkartı üzerinden işleyen akılın etkileri”²¹⁰ evrensel yasaların oluşmasına dolaylı geçiş sağlayabilmiştir. Daha genel olarak oluşan yeni yapı ayrı ayrı söylemlerden ibaret egemen bir “bilgi”yi (episteme) ortaya çıkarmıştır. Bu “bilgi”ye göre ise bireyler yeni kimliklerle (suçlular, deliler, sapıklar vd.) kategorize edilmiştirler. Foucault’nun bilgi-iktidar çözümlemelerinde kişilerin örgütlü sosyal alanlar içinde sınıflandırılmaları modernliğin temel eşitsizlik karakterini açığa çıkarmaktadır. Olgunun “hukuksal tablosu”²¹¹ tanım öğelerini değiştirdiği gibi büyük derecede disiplin niteliğini de yansıtmaktadır. Bu tabloları oluşturan temel öğeler 19. yüzyıldan itibaren bilimsel, siyasal ve ekonomik teknolojinin en büyük sorunları olarak süregelmektedir. Entelektüel çalışmaların 19. yüzyılda yaygınlaşmasıyla örgütlü faaliyetlerin hegemonya alanları içinde yeni bir safhaya girdiği açık görünmektedir. Toplumu örgütlemek, takip etmek, ona egemen olmak ve nihayetinde onu taktik ve sınıflandırma biçimi altında bir kalıba dökmek için disiplin başlı başına belirleyici bir güç rolünü oynamaktadır.

1. 2. Modernleşmenin Arka Plan Tartışmaları

Modernleşmenin temel parametreleri (kapitalizm, endüstriyalizm ve ulus devlet) kapsamı içinde yer alan ve kendine özgü biçimde geliştiren 19. yüzyıl uygarlığı, küreselleşme istikâmetinde gerçekleşen bir değişimi içermektedir. Polaniy’in belirttiği üzere bu değişim dört sütun üzerine bina edilmektedir: “Birincisi, dünyada güç dengesi sisteminin kurulmasıdır. İkincisi, dünyanın ekonomik örgütlenmesini sağlayan mali-

²¹⁰ Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, s. 40.

²¹¹ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, trc., İbrahim Kapaklıkaya, (İstanbul: Anka Yayınları, 2003), s. 77.

gelir standartlarıdır. Üçüncüsü, görülmemiş maddi refaha yol açan serbest piyasadır. Dördüncüsü ise modern liberal devlet olgusudur.”²¹² Yukarıda gösterilen sınıflandırmaya göre kurumların ikisi ekonomi ve uluslararası, diğer ikisi ise siyasi ve ulusal karaktere sahiptir. 19. yüzyıl tarihinin ana hatları böyle bir sınıflandırma üzerinde şekillenmektedir. Dolayısıyla bu sistem içinde Avrupalıların dünyayı değiştirdiği ve modern tarihin yeni bir safhaya geçtiği gerçekliği bir tesadüf değildir. Foucault’nun belirttiği gibi, bu dönem her şeyin dönüştürülmesini hedef edinen bir sistemin örgütlediği yapılardan ibarettir.²¹³ 17. yüzyıldan beri süregelen siyasi, ekonomik ve kültürel tüm sorunlar öznellik ve evrensellik arasındaki çekişmeden ibarettir.

Batı’nın Sümerlerden beri devam eden dünya-tarihsel ilerleme anlayışının dünya hegemonyası hedefi içinde formüle edilmiş olduğu kanaati ikna edicidir. Tek ilerleme bulunduğu fikri genel kabule yol açacak ölçüde teşvik edilmektedir. “Teknikleşme” bakımından bu görüşler son derece çekici kılınarak, yeni toplumsal ilişkilerde kalıcı etkisi olduğu açıktır. Hodgson’ın “İslam’ın Serüveni” (1974) yapıtında 19. yüzyılı “Teknik Çağ”²¹⁴ diye adlandırması tesadüfi değildir. Tarihsel dönemin “teknikleşme” içermesine ilişkin olarak ortaya çıkan durum, bir bakıma insanlığın geri kalanı üzerindeki belirleyiciliğiyle dikkat çekmektedir. Özellikle Batı’nın kendi dışındaki dünyanın ticaretine ve toprağına sahip olmak için verdiği kavgalarda bilgiye ve güce atfedilen tarihsel gerekçeler genel anlamda “teknikçilik” ile yakından ilgilidir. Adeta sistemin işlevsellik kazanabilmesi için her aşamada boyun eğdirmeyi ve hükmetmeyi hedefleyen ana motif bu tablo üzerine çizilmektedir.²¹⁵

Eski düzenin bir kenara itilmesi, aklın öncelikli konumu, teknolojiye verilen önem ve yarattığı koşullar Weber’in “demir kafes” adını verdiği, Marx’ın “katı olan her şey buharlaşıyor” dediği, Tocqueville’in “yumuşak despotluk” olarak tanımladığı formasyon siyasi ve ekonomi amaçlarla sıkı sıkıya bağlantılıdır.²¹⁶ Bir bakıma 19. yüzyıl modernleşme olgusu, Batı’nın kendi kendini dönüştürdüğü türden bir değişimi

²¹² Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, trc., Ayşe Buğra, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s. 35.

²¹³ Michel Foucault, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, trc., Işık Ergüden-Osman Akınhay-Ferda Keskin, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), s. 174.

²¹⁴ Marshall G. Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, c. III, trc., Berkay Ersöz, (Ankara: Phoenix Yayınları, 2017), s. 241.

²¹⁵ J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, trc., Fethi Aytuna, (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2015) s. 404.

²¹⁶ Charles Taylor, *Modernliğin Sıkıntıları*, trc., Uğur Canbilen, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), s. 16.

kapsamaktadır. Yaşanan durum Avrupa'daki ani gelişmenin bir yan ürününden ibaret değildir, kendi iç mekanizmasına sahip filli hegemonyanın düzenleme sürecine bağlı bir gelişmedir. Sürecin doruğa ulaştığı gerilim 1789 Fransız Devrimi'yle başlayan olaylarla yakından ilgilidir. Napolyon savaşlarıyla (1797-1815) yeni bir ivme kazanan Avrupa'nın dünya hegemonyası kavramı, Viyana Kongresi (1815) sırasında siyasi ve diplomatik bir örüntüye bürünmüştür. Hobsbawm'a göre "1789 Fransız Devrimi'nin yarattığı siyasi modellerin hoşnutsuzluklara belirli bir hedef göstermek ve hepsinden öte bütün Avrupa'yı tek bir hareketi içerisinde birleştirmek gibi bir 'yararı' vardır."²¹⁷

Toplumsal yaşamda meydana gelen bu büyük değişikliklerin ardından ekonomik ve siyasi alanda ortaya çıkan büyük dönüşüm yeni "sömürgecilik" diye nitelendirilebilecek bir düzenin kurulmasına hizmet etmiştir. Bununla birlikte Batı'nın dünya egemenliğine yükseliş hareketi başlamış ve bu üstünlük insanlığın öteki uygarlıklarının özerkliğini temelden kazıp yıkmıştır.²¹⁸ Örneğin Mısır, Avrupalıların ticaret rekabetinde diğer bölgelerden (Bengal ve Hindistan'daki Britanya işgalleri) daha fazla tahribata maruz bırakılmıştır.²¹⁹ 1798 yılında Fransızların işgaline maruz kalan Mısır geniş bir biçimde Batı medeniyetinin etkisini ve üstünlüğünü modernleşme içinde hissetmeye başlamışlardır.

Diğer bir örnekte Kafkasya'da geleneksel kültürel nüfuzu yıkarak kendi hâkimiyetini kurmak isteyen Çarlık Rusyası, ilk olarak modernleşme fikirlerine sarılabilecek unsurları aramıştır. 1840'lardan itibaren sömürge durumundaki halkın eğitilmesi için yerlerde Rus okullarının açılmasına önem vermiştir. Bu okullarda yetiştirdiği gençlere Rus idare sisteminde vazife alma şansı tanımıştır. Böylece kendi hegemonyasını kurabilmesi için "aristokrasi" grubunun dışında sıradan halkın eğitilmesi suretiyle onları kendi kontrolünde tutmaya çalışmıştır. Bir nebze de olsa modern bir eğitimden nasibini almış Azerbaycanlı uzman bürokratlar grubu ile yeni bir tüccarlar zümresi ortaya çıkmaya başlamıştır.²²⁰ Bu eğitilmiş insanlar bir sonraki dönemde Azerbaycan'ın Aydınlanma çağını başlatacak kişiler olacaktır.

²¹⁷ Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı: Avrupa 1789-1848*, trc., Bahadır Sine Şener, (İstanbul: Dost Yayınları, 2003), s. 127.

²¹⁸ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, trc., Alâeddin Şenel, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002), s. 589.

²¹⁹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, c. III, s. 258.

²²⁰ Mehmet Saray, *Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi*, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2010), s. 204.

Wallerstein'e göre 1789 Fransız Devrimi ve modern dünya sisteminde yol açtığı değişikliklerden doğan hâkim liberal ideoloji, ısrarla modernliğin üç toplumsal alanının ayrışmasıyla tanımlanmıştır: Pazar, devlet ve sivil toplum. Her bir alanda hâkim olmaya başlayan görüş deneysel analizle ve tümevarıma dayalı bilimsel disiplin (tarih, iktisat, sosyoloji ve siyaset bilimleri) tarafından yönetilmeye muktedir olmuştur. Batı yönelimli bu dört disiplin dünyanın geri kalanının araştırılması ve öğrenilmesi konusunda yetersiz kaldığı görülmüş, bu nedenle iki ilave disiplin doğmuştur. İlk olarak Antropoloji, Batı sömürgesi altındaki toplulukların çözülmesinde belirleyici rol oynamıştır. İkincisi ise Doğu dünyasının kültür, dil, din ve ırki özelliklerinin öğrenmesini sağlayan Oryantalizm (Şarkiyatçılık) disiplinidir. Her iki alana derinden eğilen Batı kendisini 'yüksek medeniyet' taşıyıcısı olduğu iddiasıyla meydana atmıştır.²²¹

Modernleşme olgusunun temel özelliklerinden birini oluşturan Doğu ve Batı arasındaki çelişki ve uyumsuzluk hem zihniyet hem de tarz bakımından ayrışmaktadır. Burada üzerinde durulması gereken husus, tasarlanmış iki coğrafi bölge karşıtlığında iki düşünce karşıtlığının yer almasıdır.²²² Bryan S. Turner'in belirttiği üzere "...her iki biçimindeki Doğu-Batı karşıtlığı, tarihsel ilerleme teleolojisinin kaynağında ve ...Hristiyanlık sorununun kabullenme çabasında yatmaktadır."²²³ Doğu'nun geri kalmışlığı ve Batı'nın üstünlüğü hakkındaki genel algılar "Mercator"un dünya haritasıyla kuvvetlendirildiği ya da onaylandığı dikkate değer bir olgudur. Ayrıca oluşturulan algıda Kuzey kıta büyüklüğü haritanın üçte ikisini Güney'in kara büyüklüğü ise üçte birlik bir bölümü kaplamaktadır. Diğer bir örnek ise İskandinavya Hindistan'ın üçte biriyken, haritada ikisi eşit ölçüde gösterilmektedir. Hatta Grönland Çin'den iki kat büyük görünmektedir.²²⁴ Aslında ise Çin Grönland'dan dört kat büyüklüktedir.

Bir diğer çözümlemede Batı'nın endüstriyel gelişimine bağlı olarak toplumsal değişimin merkezi konumda yer alan "yeni ideal tip" kurgusu tek hedef altında tekelleştirilmektedir. Batı'nın dünyanın geri kalan toplumlarını modernleştirme için üstlendiği misyona paralel olarak bağımlılık ilişkisini pragmatik bir boyuta

²²¹ Emmanuel Walerstein, *Dünya Sistemleri Analizi*, trc., Ender Abadoğlu-Nuri Ersoy, (İstanbul: BGST Yayınları, 2011), s. 28.

²²² Rene Guenon, *Modern Dünyanın Bunalımı*, trc., Mahmut Kanık, (Bursa: Verka Yayınları, 1999), s. 50.

²²³ Bryan S. Turner, *Marx ve Oryantalizmin Sonu*, trc., Çağatay Keskinok, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984), s. 20.

²²⁴ John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, trc., Esra Ermert, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), s. 21.

taşımaktadır. Özellikle kazanç sağlamayı hedefleyen çalışmalar Batı hegemonyasının başlıca meselesidir. Avrupa egemenliği altında yürütülen çalışmaların içeriği ve kendilerine sağlanan statü Batı dışı toplumların geleceğinin programlanmasıyla ilintilidir. Batı'nın ihtiyaç duyduğu bir düzenin devam ettirilmesi yalnızca askeri, ekonomi ve siyasi alanlarla sınırlı kalmamış, edebiyat alanında da onların bakış açısına göre kurgulanmaktadır. Sahip oldukları üstünlük duygusu doğuştan gelen bir statü olarak yazılara aktarılmaktadır. Özellikle Rudyard Kipling'in "Beyaz Adamın Yüğü" (1899) adlı şiirinin arka planında yer alan "beyaz kurtarıcı" figürü kültürel temsili ifade etmektedir. Avrupamerkezci bakış açısına meşruluk katma tasvirinin bariz örneğinden biridir. Batı kendisini Beyaz ırkın temsilcisi gibi tanımlayarak, Doğu'nun "bozulmuşluğunu"²²⁵ iyileştirme anlamındaki ahlaki görevini modernleşmenin ideolojik etkinliğiyle bağdaştırmaktadır.

Batı'nın dünyadaki konumu ve üstünlük algısını ayakta tutan ekonomik ve teknolojik alanların gelişimi Batı dışı toplumların kültürel dönüşümünün gerçekleşmesi amacına hizmet ettiği açıktır. Modernleşmenin Batı'nın yükselişini desteklediği yolundaki genel görüşler içinde Avrupamerkezci kavramı, dünya tarihinin ilerlemeci öznesi konumundadır. Bu noktada Herbert Spencer'in "savaşçı toplum" ile "endüstriyel toplum" arasındaki ayrımı Avrupamerkezci görüşün bariz bir örneğidir. Spencer'e göre "savaşçı toplumda askeri etkinlik bireysel inisiyatif ve demokratik hakların varlığını önlemektedir. Endüstriyel toplum ise toplumsal uyum, bireysellik ve endüstri büyümeyi teşvik etmektedir."²²⁶ Modern ve geleneksel ya da uygar ve geri kalmışlık kavramlarıyla dünyayı iki kesime ayıran Batı, kendisini akıl ve düzen çizgisinde bir dönüşümün nesnesi haline getirmektedir. Söz konusu olan dönüşümü sağlayan güç, aynı zamanda anlam ve kavram oluşturma yetisine de sahiptir.

Edward W. Said'in kaleme aldığı "Oryantalizm" (1978) adlı eserde Doğu ve İslam'a ilişkin problematik meseleler geniş bir biçimde analize tabi tutulmuştur. Doğu ve Batı arasında coğrafi ayrım Said için doğal bir nesnenin bilgisi değil, kültürel pratiklerin karmaşık biçimleridir. Said'e göre Batılıların Doğu hakkındaki düşünceleri metinlerde tek tek ele alınmış, bu metinlerden üretilen bilgiler teorik ve politik seviyede

²²⁵ Serge Latouche, *Dünyanın Batılılaşması*. trc., Temel Keşoğlu, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), s. 41.

²²⁶ Turner, *Marx ve Oryantalizmin Sonu*, s. 109.

genişlenmiştir. Said'in çözümlemeleri Batı'nın Doğu'yu "öteki" olarak bilme arzusunun nasıl iktidar arzusuyla özdeşleştiğini göstermiş ve Foucault'un "bilgi-iktidar" ilişkileri denkleminde kültür egemenliğine işaret etmiştir.²²⁷ Batı'nın Doğuluyu "öteki" kurgusunda kültürel ve cinsel fark temsilleri olarak kavradığını anlatan Said, Nerval'ın çalışmalarını şöyle izah etmiştir: "Doğu, Nerval'ın macera düşünüyü sembolize etmiş, bu maceranın merkezinde hem arzuyu hem de yitirilmişliği temsil eden kadın"²²⁸ imgesini yansıtmıştır.

Modernleşmenin başlangıcından itibaren ticaret fırsatlarını genişletmeye hevesli olan Avrupalılar, diğer kültürler hakkında bilgilerini artırma zarureti hissetmeye başlamışlardır. Diğer toplumların kültürlerinin çeşitliliği hakkındaki düşünceler ve onların toplumsal pratiklerine yükledikleri anlamlar daima ekonomik, siyasi ve dini menfaatleri ön plan çıkarmıştır. Modernleşmenin Batı kimliğini keşif etmede etkin rolü ve Avrupalı kimliğinin üstün olduğu inancı, "...ilerlemeci tarihin kuramsal birtakım varsayımlarıyla özdeşleşerek gerçek tarihi perde arkasına itmiştir."²²⁹ 17. yüzyılın sonlarından başlayarak Batı Avrupalı bilim adamlarını ve düşünürlerini meşgul eden "ırk" kavramı, kültürel hareketleri ciddi bir biçimde etkilemektedir. İnsanların çeşitliliğiyle ilgili Avrupalı bilim adamları ellerindeki bilgiyi sistemli bir biçimde düzene sokup, farklı halkları birkaç grup altında kategorileştirmektedir. 1864 yılında yayımlanan ve Bernier'e atfedilen bir kitapta beş farklı insan tipinin var olduğu kanaati ileri sürülmektedir.²³⁰ Böylece Bernier'in varsayımını önemli kılan "ırk" kavramı ilk defa sömürgecilik amaçlar doğrultusunda kullanılmaktadır.

Aydınlanma düşüncesi kapsamında "ırk" kavramına ilişkin teorilerin pek çoğunun temelini Kant'ın yorumlarında görmek mümkündür. Onun "Fiziksel Coğrafya" (1775) üzerine derslerinde ırk tartışmaları temel bir bilgi kaynağı olarak ele alınmaktadır. Kant'ın doğa tarihi ile doğa betimlemesi arasında yaptığı ayrım bu noktada birçok ayrılıkçı hususu içinde barındırmaktadır. Irk tarihi konusunda E. W. Count'un 1950'de

²²⁷ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, trc., İbrahim Kapaklıkaya, (İstanbul: Anka Yayınları, 2003), s. 45.

²²⁸ Fuat Keyman-Mahmut Mutman-Meyda Yeğenoğlu, *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), s. 112.

²²⁹ Rıfa'at Ali Abou El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, trc., Oktay Özel-Canay Şahin, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000), s. 25.

²³⁰ Robert Bernasconi, *Irak Kavramını Kim İcat Etti?*, trc., Zeynep Direk-İsmail Esiner-Tandü Meriç-Nazlı Öktem, (İstanbul: Metis Yayınları, 2015), s. 37.

kaleme aldığı kitap, ırkçılığı sonlandırmak değil, onu canlandırmak amacı taşıdığını Kant üzerine çalışmalarında açık görmek mümkündür.. Kitapta yer alan “Kant’ın 18. yüzyılın en derin ‘ırkbilimsel’ disiplininin kurucusudur”²³¹ düşüncesi boş yere ifade olunmamaktadır. 1775 yılında Kant’ın yazdığı “Çeşitli İnsan Irkları Üstüne” adlı ilk makalede “çeşitlilik” ayrımı derinlemesine tartışılmıştır. Kant tarafından başlatılan bu tartışma “ırk” kavramına “entelektüel” bir tutarlık kazandırmıştır.²³² Ortaya konan varsayımla bilimsel organik form teorisinin inşası için bir malzeme sağlanmıştır. Fiziksel farklılıkları öne çıkaran ten rengi ve saç dokusu gibi veriler kıstas olarak alınmıştır.

Halkları sınıflandırma işlemi, karmaşık gibi görünse de modern ulusal kimliğin oluşumunda aktif rol oynamıştır. Gramsci’nin “hegemonya” ve Foucault’nun “bilgi-güç” çözümlemelerine bu bağlam içinde bakıldığında bir söylem içindeki ifade tarzlarının dağılımını büyük ölçüde basitleştirmiştir. ırkçılığın Avrupa’da oluşumuna dair G. Frederickson’un görüşleri ileri düzeyde bazı tartışmalara yol açmıştır. Ona göre ırk tanımı gizli ve açık taraflar olarak ayrıştırılmıştır: Gizli ırkçılık, 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış ve genetik özelliklerden çok kültürel, kurumsal ve çevresel kriterler üzerine kurulmuştur. Batı’nın üstünlüğü etkisi altında ve Doğu’nun geri kalmışlığı anlayışı üzerinde şekillenen ırkçı eğilimler güç ilkesiyle belirlenmiştir. Aynı döneme tekabül eden açık (bilimsel) ırkçılık ise fizyolojik ve genetik alanlar üzerine bina edilmiştir. De Gobineau ve Robert Knox’un görüşlerinde yer alan medenileştirme misyonu emperyalist söylemin açık ifadesi gibi Doğu’yu kurgulayan bir bilgiyi ön plana çıkarmıştır.²³³ Bu şekilde kavranmış savlar, kurallar ve farklı disiplinler arasındaki sorunların odağında yer alan tahakküm olgusu siyasi bir strateji oluşturmuştur.

Hegel’e göre gelişmiş uygarlık, hukuki devlet konseptinin ve rasyonel bir durumun önceliği anlamına gelmektedir. 18. yüzyıldan itibaren başlayan modernleşme deneyimleri doğanın ve insanın dönüştürülmesi için anahtar bir kavram niteliği taşımaktadır. Hegel, dünya tarihini bir “mahkeme” ya da “dünya mahkemesi” olarak tanımlamaktadır. “Dünya Tarihi Üstüne” verdiği derslerde Afrikalıları yargı önüne çıkararak, onları barbar, yamyam, zihinleri fetişlerle dolu, tarih bilincinden yoksun

²³¹ Bernasconi, *Irak Kavramını Kim İcat Etti?*, s. 40.

²³² Bernasconi, *Irak Kavramını Kim İcat Etti?*, s. 46.

²³³ Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, s. 223.

kitleler olarak yargılamaktadır. Hegel'in Afrikalıları insan kurban etme uygulamasıyla var olduğu inancından kaynaklanan görüşleri, köleliği meşrulaştırma için ileri sürülmüş çekici bir algıdır.²³⁴ Hegel, Doğu, Yunan ve Germen uygarlıkları arasındaki bölünmeleri teorik ve metodik bakış açısıyla ele almıştır. Dünya tarihi diyalektiğinde Afrika bir kenara itilmiş, yalnız coğrafyanın sistematik sunumu içinde konumlandırılmıştır. Afrikalıların köle gibi Afrika'dan dışarı çıkartılması meselesini onların ruhsal kurtuluşu olarak değerlendirmiştir.

Hegemonyanın katkılarıyla şekillenen modern toplum düzeni teknolojik ve örgütsel araçlar sayesinde siyasal ve kültürel etkinlikleri evrensel olana dönüştürerek yeni çağın idealini gerçekleştirebilmektedir. Siyasal düzeyinde kaynakların seferber edilmesi sömürü tezahürlerin genel hatlarını bu idealist yaklaşımla açığa çıkarmaktadır. Goody'nin "Tarih Hırsızlığı" (2007) kitabının sonuç kısmındaki tespitleri bu bakımdan önemlidir. Ona göre "Batı 19. yüzyıldan beri aşikâr bir üstünlüğü benimser ve teleolojik bir tarih yaratarak, bu üstünlüğü geçmişe yansıtır."²³⁵ Bauman ise meseleyi daha açıklıkla, anlaşılır bir biçimde özetlemektedir:

*"Batı'nın aşikâr üstünlüğü bu kavramsal çerçevede şekillenerek Doğu'ya doğru yönelmesini ve doğanın beceremediklerini insan eliyle yapma yolundaki çalışmaların temelsiz bir teşebbüsü modernleşmenin karşı konulmaz tutkusundan kaynaklanmaktadır."*²³⁶

Genellikle birçok tarihçi tarafından "Batılılaşma" ile özdeşleştirilen "Modernleşme" olgusu Hodgson'ın belirttiği üzere, "...küresel bir süreç olarak Batı dışı toplumların iktisadi, sosyal ve hepsinden önemlisi ahlaki hayatına tarihsel bir ivme katmaktadır."²³⁷ Batı, dünyanın geri kalanının tarihini ihmal etmek veya hafife almakla kalmayıp aynı zamanda "...Doğu anlayışına ilişkin geçmişi olduğu kadar geleceği de önemli bir şekilde inşa eden, tarihsel kavramların ve dönemlerin kabullenmesini sağladığını"²³⁸

²³⁴ Bernasconi, *İrk Kavramını Kim İcat Etti?*, s. 65.

²³⁵ Jack Goody, *Tarih Hırsızlığı*, trc., Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), s. 339.

²³⁶ Zygmunt Bauman, *Modernlik ve Müphemlik*, trc., İsmail Türkmen, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003), s. 57.

²³⁷ Marshall G. S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, trc., Ahmet Kanlıdere-Ahmet Aydoğan, (İstanbul: Vadi Yayınları, 2018), s. 372.

²³⁸ Goody, *Tarih Hırsızlığı*, s. 9.

birçok örneklerde (alfabe, takvim, harita tertibatı, antropoloji, etnografya gibi disiplinler vs.) görmek mümkündür.

1. 2. 1. Batı Dışı Modernleşme Tartışmaları Üzerine

Modernleşme olgusunun Aydınlanma çağı fikirleri ve Sanayi Devrimi'nin uzantısı çizgisinde yeğlendiğini vurgulamakta yarar vardır. Modernleşmeye tek biçimlilik temelinde tarihin biçtiği rol evrensellik tanımından ve onun belli başlı kategorilerinden yakından ilintilidir. Modernleşmenin ilerlemeci eğilimi Batı dışı toplumları için birer esin kaynağı olmakla beraber tüm toplumsal katmanlara güçlü bir şekilde nüfuz ettiği açıktır. “Batı dışı modernleşme” kavramı küreselci anlayışa karşı bir denklem olarak sosyal-tarih literatüründe yerini almaktadır. Nilüfer Göle’ye göre “ilerlemeci Batı görüşleriyle işlevsellik kazanmış deneyimleri merkezi konumdan kaydırarak ikili bir perspektifte düşünmek modernleşmenin sınırlarını genişletmesi anlamına gelmektedir.”²³⁹ Farklı toplumların izlediği tarihsel ve entelektüel güzergâh üzerinde birbiriyle etkileşim içinde gerçekleşen gelişmeler Batı merkezli modernleşme söylemlerinden çıkarak, yerel nitelikler örüntüsü altında kategorileştiği genel kanılardan biridir. Bu sebeple modernleşme kavramını Batı merkezli köklerinden kopararak farklı bir tarih ve coğrafyanın çerçevesine yerleştiren Göle, yerel modernleşme, çoğul modernlik ve alternatif modernlik gibi kavramları içinde barındıran “Batı dışı modernleşme” kavramını temel almakla yeni bir açılımı ortaya koymaktadır. 19. yüzyıldan itibaren sömürü ve egemenlik ilişkilerinin belirleyiciliği ile kurumsal bir çerçeveye sığdırılmış “modernleşme” olgusu temelde güçlünün hegemonyası olarak değerlendirmek mümkündür.

Göle’nin modernleşme ve modernlik kavramları arasındaki farka ilişkin tanımı şu şekildedir: “Modernlik evrenselliği içermektedir. Modernleşme ise farklı ülkelerin tarih ve kültüründen yola çıkarak çizdikleri güzergâhın adıdır.”²⁴⁰ Özellikle “Batı dışı modernleşme” kavramı, modernleşme üzerine yeni bir söylem türüdür. Yerel ve kültürel değerler üzerine alternatif görüşlerin konmasıyla modern hayat tarzı arayışının tersten benimsenmesine imkân sağlamaktadır.

²³⁹ Nilüfer Göle, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), s. 134.

²⁴⁰ Göle, *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, s. 162.

19. yüzyıldaki değişim hareketleriyle kültürel ivme kazanan modernleşmenin yeni kimlik yaratmak için bir araç haline getirildiği açıktır. Göle'nin belirttiği üzere modernleşmenin ideolojik çerçevesi, Batı'nın “öteki” ile ilişkisini tanımlayarak coğrafi ve zaman kavramı içinde tasarlamaktadır. Çünkü bilginin üretim noktasında bir güç dengesi doğurduğu varsayımından yola çıkmaktadır. Batılı toplumların üç yüz yıl boyunca kullandıkları modernleşme kavramının meşruluğuna ilişkin temel iddia ise yeni dünya medeniyetinin Batılı değerlere göre şekillendirilmesidir.

Tarihsel perspektiften bakıldığında 18. yüzyılın sonlarına doğru Batılı olmayan tüm toplumlar, Batı'da ortaya çıktığı şekliyle modernleşme olgusunun getirdiği yeni düzenle “ötekiler” olarak baş etme sorunlarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Batı'nın bünyesinde barındırdığı özelliklerin tespiti noktasında moderniteyi başlatan nedenin diğer bölgelerde değil Batı'nın kendi içinden çıktığı iddiasına ilişkin Hodgson'ın yanıtı şöyledir:

“Modern teknik uzmanlaşmanın aldığı kendine özgü biçimi Batı'nın kendi içinden çıktığı hususi şartlara borçludur. ...Dolayısıyla Batı'ya özgü rasyonelleşmeye ve kârın yeniden yatırıma dönüştürülmesine yönelik eğilimi temel dönüşüm için itici güç temin etmiştir.”²⁴¹

Batı tarihi ve medeniyetinin temel özelliği olarak ortaya çıkan Modernleşme, Avrupalılara özgü üstünlüğe vurgu yapmayı yeğleyen bir durumu “bilgi-güç” denklemi içinde kategorileştirmektedir. Hodgson'un kitabında sunduğu tespite göre Batılılarla diğer insan topluluklarını karşılaştırması geri “bıraktırmışlık” tezine bu anlamda bir örnek teşkil etmektedir:

“Bu sadece Avrupa'ya has bir özellik değildir. Aslında yakın tarihe kadar bu gelişmenin ana merkezleri Çin'de, Hindistan'da, Orta Doğu'da oluşmuş bilgi birikiminin bin yıllar boyunca alışveriş ve etkileşimin bir sonucu olarak gelişmişlik düzeyine bağlı olmuş ve medenileşmiş bölgelerin her tarafında cazip hale gelmiştir. Son beş yüz sene boyunca çeşitli medeniyetler aşağı yukarı aynı seviyeyi muhafaza etmiştir. Bu bakımdan Batı Avrupa – 1600'lerden 1800'lere

²⁴¹ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 187.

kadar dönemde söz konusu dönüşümün yaşandığı süreçle birlikte çok farklı bir tarihsel temeller üzerine yerleşmiştir – geniş tarihsel bütünün genel özelliklerini kendi içinde harmanlayabilmiştir.”²⁴²

Söz konusu dönüşüm Batı’da tamamlansa da tesirleri bütün dünyada görülmektedir. Evrensel bir aşama olarak görülen modernleşmenin dünyanın diğer bölgelerinde Batı’dan farklı ekonomik, sosyal ve kültürel anlamlar ifade ettiği açıktır. 17. yüzyıl sonlarında başlayan dönüşümün 19. yüzyılın sonlarına doğru evrensel bir boyutta harekete geçen yeni güçlerle bağlantılı nitelik taşımaktadır. Batı dışı toplumların iyi bir gelecek kurma için seçtikleri yol kendi iç dinamiklerine yabancı toplumsal düzenin yeniden üretilmesine olanak sağlayan koşullarla ilişkilendirilmektedir. İlk başlarda benimsenen “modernleşme” ve “yenilik” kavramları daha sonraki dönemlerde “batılılaşma” kavramı ile özdeşleştirilerek “...bir bakıma sanayileşmenin kültürel kılıfına”²⁴³ sığdırılmaktadır. Modernleşme olgusunun getirdiği değişim ve sorunlar 19. yüzyıldan itibaren “batılılaşma” başlığı altında tartışmalara istikâmet vermektedir. Batılılaşma sorununu Ortaylı şöyle açıklamaktadır: “...Batı toplumuna özgü temel kurumların, özellikle sanayileşme, kentleşme ve siyasal kutuplaşmaların diğer toplumlar tarafından arzu edilen bir amaç haline getirilmesi meselesidir.”²⁴⁴

Bu doğrultuda Batı kendini tanımlamak ve kendi kimliğini inşa edebilmek için bir “öteki”ne ihtiyaç duymaktadır. Batı’nın kendi terimleriyle tanımladığı Doğu üzerinde entelektüel üstünlük ve ekonomik denetim kurmaya çalışması bu minvale oturtulmaktadır²⁴⁵ Hodgson’ın belirttiği üzere “herhangi bir ırk merkezli dünya algısının maksadı, can alıcı noktası dünyayı parçalara, ‘biz ve ötekilere’ bölmektir. Mükemmel bir biçimde tatmin edici olacaksa böyle bir algının aynı zamanda hem tarihi hem de coğrafi olması gerekmektedir.”²⁴⁶ Batı kimliğinin yeniden keşif edilmesinde Aydınlanma çağı çok kritik bir süreci ihtiva etmektedir. Çünkü Avrupalılar, kendilerinin “despotik Doğulu olmadıkları” için liberal ve demokratik görünmelerine olanak sağlamak iddiasında ısrarlarını sürdürmektedirler. Martin Bernal’ın “Kara Athena”

²⁴² Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 366.

²⁴³ Serge Latouche, *Dünyanın Batılılaşması*, trc., Temel Keşoğlu, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), s. 96.

²⁴⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), s. 31.

²⁴⁵ Gerard Delanty, *Avrupa’nın İcadı*, (Ankara: Liberte Yayınları, 2013), s. 193.

²⁴⁶ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 58.

(1987) adlı kitabında belirttiği gibi “Antik Yunan’ın oluşturulması demokratik/bilimsel Avrupa’nın Avrupamerkezci yapılanması için despotik ve bilimden uzak Doğu karşısında daima üstün olması iddiası çözülmesi gereken tarihsel içerikli bir problemdir.”²⁴⁷

Dünya tarihine ilişkin yeni yaklaşımın esaslarını bina eden William H. McNeill’in eski yaklaşımları eleştirel ve analitik yöntemlerle yorumlayan görüşleri bilimsel görecelik kavramı içinde anlam kazanmaktadır. Dünya tarihi içerisinde Doğu’yu yeniden anlamlandırması yeni perspektifleri de ortaya çıkarmaktadır. McNeill’e göre 1500-1700 tarihleri arasında Avrupalı tacirlerin kâr amacı güden sistemli ve örgütlü çalışmaları sayesinde Doğu toplumlarının ekonomileri değişime mecbur bırakılmıştır.²⁴⁸ Özellikle Çin ve İslam ülkelerinin odağında sistemli şekilde organize olan Batı güçleri, mali ve teknolojik olarak gelişmiş gücünü kültürel boyuta da yansıtmıştır. Çünkü “...ticaret, insanların savaş yerine uğraştıkları bir hâdisedir ve pratik anlamda barışla özdeşleştirilmektedir.”²⁴⁹ Bu tarihlerde Batı’da genel bir dönüşümü içeren reform hareketleri 1800’lerden itibaren dünyanın diğer bölgeleri üzerinde hegemonya kurabilme girişimlerine önemli bir ivme katmaktadır. Hodgson tarafından Batı’nın yayılma hareketleri şöyle açıklanmaktadır:

*“Batılılar 1800 yılı civarlarında ‘çekirdek olarak’ tesis edilmiş Modern gelişme kalıbını daha ileriye götürmüşlerdir. Her halükarda bunlar, Batılıları dünyanın geri kalanından kesin olarak ayırmaya hizmet etmiş olan 17. ve 18. yüzyılların dönüşümlerini ortaya çıkarmıştır.”*²⁵⁰

Modernleşmenin 1760-1875 dönemi emperyalizmin önemli bir evresi olarak sanayileşmeyle bağlantılıdır. “1800’lerin ortasından itibaren Avrupa karasal olarak yerkürenin % 55’ini denetimi altına almış ve yüzölçümün % 35’ini etkin bir biçimde kullanım alanına dâhil etmiştir.”²⁵¹ Doğu üzerinde oynanan oyunun asıl oyuncuları

²⁴⁷ Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, s. 229.

²⁴⁸ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, trc., Alâeddin Şenel, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002), s. 523.

²⁴⁹ Tamim Ensari, *İslam’ın Bakış Açısından Dünya Tarihi*, trc., İlker Şahin-Çağrı Sümengen, (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2015), s. 270.

²⁵⁰ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 128.

²⁵¹ Latouche, *Dünyanın Batılılaşması*, s. 23.

İngiltere ve Fransa üzerine savaştıkları bölgelerde sistem ve teknolojinin sağladığı üstünlüklere paralel olarak kültürel üstünlüklerini de bir biçimde ifade etmekten kaçınmamışlardır. Girişimlerini büyük ölçüde modernleşme olgusuyla bağlandırarak sürdürmüşler.²⁵² Braudel ise modernleşmeyle emperyalizm ilişkilerini şöyle bir mantıksal temele dayandırmıştır:

“Eğer küçük Avrupa kıtası Asya’nın denizinden ve geniş topraklarında koparılıyorsa, gözden kaybolup yok olacaktı. ...İngiltere şu an sahip olduğu gücünü ve zenginliğini tüm dünyadan almaktadır. Bu sürekli destek olmaksızın İngiltere’nin Sanayi Devrimi 18. yüzyılda gerçekleşmiş olabilir miydi? Tarihçilerin yanıtlamaları gereken tek önemli soru budur.”²⁵³

Modernleşme süreciyle katlanarak artan esas dram ise İslam dünyasının ve özellikle Osmanlı Devleti’nin yeni arayışlar içine itilmesi olmuştur. Modernleşmenin bir aracı olarak Batılılaşmanın olanakları, sınırlamaları ve arka plan yöntemleri diğer Batı dışı toplumlarından ziyade Osmanlı örneği sayesinde belirgin hale gelmiştir. Osmanlı Devleti’nin modernleşmesi aslında Rusya’nın modernleşmesinden farklı olarak yabancı güçlerin askeri müdahalesine ve diplomatik baskılara maruz kalmış, modernleşme olgusu somut bir biçimde emperyalizmin bir ürünü haline gelmiştir. Karpat’a göre “Rusya’nın modernleşmesi – toprakların genişlemesi, nüfusun artması ve ekonomi büyüme açısından – büyük ölçüde Osmanlı Devleti’nin zararına gerçekleşmiştir.”²⁵⁴

Çarlık Rusyası’ndaki entelektüel Müslümanlar bu süreçte itibarı artan Batı’ya doğru yönelmişlerdir. Müslüman entelektüel kesim Aydınlanma’ya Rusya’daki diğer topluluklar gibi doğrudan katılmamışlardır. Aydınlanma onlara büyük ölçüde Rus entelektüelleri tarafından gelmiş ve o ana kadar yabancı oldukları Batı standartlarını tanıma sürecine girmişlerdir. Osmanlı siyasi-ekonomik sistemi ise bu süreçte çözülmeye yüz tutmuştur. Devletin kalkınması için yeni sisteme gereksinim doğmuştur. 19. yüzyılın ortalarına doğru sosyal katmanlaşmanın yeni modelleri çizilmiş, ulema, küçük

²⁵² Marshall G. S. Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, c. III, trc., Berkay Ersöz, (Ankara: Phoenix Yayınları, 2017), s. 243.

²⁵³ Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, s. 253.

²⁵⁴ Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), s. 84.

tüccarlar, toprak ağalarında oluşan yeni bir grubun ortaya çıkmasına zemin hazırlanmıştır. Zamanla kendine özgü aydınlar tabakası yaranmıştır. Oluşan yeni orta sınıf iki gruptan ibaret olmuştur: “Birinci grup, gayri Müslümanlardan oluşan şehirlerdeki ticari girişimciler. İkincisi ise tarımla uğraşan Türk-Müslüman topluluklarından ibarettir. Bu iki grup arasındaki etkileşimler Osmanlı Devleti’nin modernleşme doğrultusunda değişimin esas amillerinden birini ihtiva etmiştir.”²⁵⁵

Rıfa’at Ali Abou-El-Haj’a göre modernleşme istikâmetinde değişim, Osmanlı toplumunun bir katmanınca başlatılmış ve Osmanlı yönetici sınıfının yararına işlemiştir.”²⁵⁶ 19. yüzyıl Osmanlı Devleti’nin modernleşmesinin özünde, devletin, merkezi otoritesinin üstünlüğü sağlama dürtüsü ve ayanlar ile bürokrasi arasındaki güç çekişmeleri meşruluk arayışları üzerine kurulmuştur.²⁵⁷

Batı devletlerinin kendi aralarındaki çatışmaların can alıcı noktası, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Hindistan ve Çin’in sömürgeleştirilmesinden ibaret olmuştur. “Doğu Hindistan Kumpanyası” kâr sağladığı her yerde İngiltere’nin çıkarları için tek güç merkezi ve Babürlerin gerçek mirası konumuna gelmiştir.²⁵⁸ Uzak Doğu’da bu süreç yaşanırken Kafkasya’da yeni bir dönemin temelleri atılmıştır. İlk başlarda Avrupa’nın çıkarlarına uygun görünmeyen Kafkasya bölgesi 1800 yılından itibaren Rus saldırılarının tehdidi altında olduğu fark edilmeye başlanmıştır. Ruslar Kafkasya bölgesindeki birçok yeri ve özellikle Azerbaycan’ı işgal etmeye müsait bir kargaşa ortamı oluşturmaya çalışmıştır. Örneğin İrevan Hanlığı topraklarında “Ermeni Vilayeti”nin tesis edilmesinden sonra buradaki Müslüman Türklerinin sayı oranı %73.8’den 1834-1835 yıllarında %46.2’e inmiştir.²⁵⁹

Çarlık Rusyası, Azerbaycan’ı işgal ettiği sırada kendilerinin bilmedikleri birçok alanda yeniliklerle karşılaşmışlardır. Özellikle Azerbaycan’da yüksek ziraat usulü bulmuşlar, pamuk ekimi ile ipek imali yöntemlerinden fazlasıyla istifade etmişlerdir. Sulama sistemindeki yerli “Mir’âb” teşkilatının yapısı ve işlevselliği Ruslar tarafından esas

²⁵⁵ Kemal Karpat, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, trc., Dilek Özdemir, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006), s. 36.

²⁵⁶ Rıfa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu*, trc., Oktay Özel-Canay Şahin, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000), s. 116.

²⁵⁷ Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, s. 78.

²⁵⁸ Ensari, *İslam’ın Bakış Açısından Dünya Tarihi*, s. 288.

²⁵⁹ GMDTA, f. 2, liste 1, iş 3859, s. 20.

alınarak Çarlık su idaresinin projesi hazırlanmıştır. Hodgson’a göre “Rusların bölgedeki mevcudiyet şeklini tedricen gerçekleşen fetihler yerine ılımlı bir himaye yönetimine bırakmıştır.”²⁶⁰ Azerbaycan’ın 19. yüzyılın başlarında medeni ve ekonomik değerinin kendi coğrafi çevresinin çok üstünde olduğu tarihi kaynaklarda açık yer almıştır. Bunun yanı sıra Azerbaycan’ın etkin bir ekonomik ve verimli tarımsal üretim yapısının Rusya’daki serflik sisteminden büyük ölçüde farklı olmuştur. Pahomov’un belirttiği üzere “Azerbaycan’da köylüler kitle halinde özgürdürler. Rusların bölgeye gelmesine kadar onların bir yerden başka yere göç etmesinde bir sınırlama söz konusu değildir. Ancak işgalden sonra köylülerin sahip olduğu tüm haklar sınırlandırılmış ve bazı yerlerde ellerinden alınmıştır.”²⁶¹

Batılılar tarafından yapılan girişimler Batı kültürüyle Doğu kültürü arasındaki etkileşim alanını belli başlı kategoride (dil, edebiyat, etnik meseleler, günlük hayat ritüelleri, davranış tarzları vs.) genişletmiştir. İlk başlarda kendi başlarına Doğu’ya ayak açan misyonerler, Batı kültürünün “önemli” yönlerini onlara ulaştırmayı başaramışlardır.²⁶² Doğu’yu ve özellikle Hindistan ve Çin’i mütemadiyen Batı’nın üstünlükleri açısından keşfetmeye çalışan Braudel, bu üstünlükleri uzun süreli ve çoğu zaman kültürel esaslara dayandırmıştır.²⁶³ Gerek kültürel gerekse kurumsal dönüşümlere yol açmış Doğu uygarlığı “...bir bütün olarak toplumun sınıflandırılması, disipline edilmesi ve iş bölümü konusunda”²⁶⁴ Batı’daki yeniliklere önemli ivmeler kattığı bir gerçekliktir. Batı’nın modernleşmesinin yolunu hazırlamış olan hayati nitelikteki buluşların (barut, pusula ve matbaa) yanı sıra 18. yüzyılda uygulamaya konmuş olan kamu hizmeti sınav sistemi bile Çin’den alınmıştır.²⁶⁵

Modernleşme olgusunu özellikle Osmanlı ve Rusya örneğinde yeniden ele alacak olursak görüldüğü gibi 19. yüzyıldan itibaren Batılı görüş ve çıkarların doğrultusunda şekillenmiştir. Batı’nın ekonomik, kültürel, sosyal ve siyasi alanda ulaştığı “modern” kurumsallaşma ve yaşayış biçimi kendisinden eski olan medeniyetlere model olarak

²⁶⁰ Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, c. III, s. 266.

²⁶¹ Fezail Ağamalı, *18. Yüzyılın İkinci Yarısı-19. Yüzyılın Başlarında Kuzey Azerbaycan Hanlıklarında Sosyal-İktisadi Münasebetler*, (Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2007), s. 41.

²⁶² McNeill, *Dünya Tarihi*, s. 622.

²⁶³ Goody, *Tarih Hırsızlığı*, s. 224.

²⁶⁴ Theodor W. Adorno-Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, trc., Nihat Ülner-Elif Öztarhan Karadoğan, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2014), s. 41.

²⁶⁵ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 157.

sunulmuştur. Hem Osmanlı'da hem de Rusya'da modernleşme olgusu Batı'dan farklı bir çizgide seyrederek, toplumun iç dinamiklerinin tezahüründen değil, devlet bürokrasini temsil eden yeni entelektüel zümrenin aracılığıyla yayılmaya başlamıştır. Kemal Karpat'a göre ise değişmeyi tetikleyen devlet ve değişmeye maruz kalan toplum modernleşmenin özü ve amacı konusunda asırlarca süren tartışmalarla karşı karşıya kalmışlardır.²⁶⁶ Dolayısıyla Batı, toplumsal tüm katmanlarda bir model olarak kabul edilince "modernleşme" bir Batılılaşma hareketi olarak nitelendirilmiştir.

18. yüzyıldan başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Rusya'da da toplumsal hayat çalkantılı bir döneme sahne olmuştur. I. Petro (1682-1725) döneminde başlayan modernleşme hareketinin ana temasını Batı'daki kültürel ve teknik yeniliklerin Rusya'ya getirilmesi teşkil etmiştir. Çünkü devleti tıkamış kalıntılardan kurtarmanın bu disiplinle mümkün olabileceğine inanmışlardır. Rusya'daki bu değişim istikâmeti "...idamla, cezalandırmayla, bütün devlet teşkilatını değiştirerek ve donanma kurarak büyük dalgalanmayla"²⁶⁷ yol almıştır. I. Petro'dan sonra Rusya Avrupa devletlerine sadece askeri açıdan eşit olmakla kalmamış hem de Batı'nın Aydınlanmacı düşüncelerine kapılarını açmıştır. Düşünsel anlamında ilk adımlar Rusya Çariçesi II. Katerina'nın (1762-1796) Voltaire (1712-1778) arasındaki mektuplaşmalarla atılmış ve oldukça karmaşık özellikleri içinde barındırmıştır. Rus aristokrasisinin eğitimli kesiminin Fransız Aydınlanması düzeyine çıkarılmasının ilk örnekleri bu mektuplarda tarih yazıcılığına girmiştir.²⁶⁸ II. Katerina'nın Rusya'da modernleşme istikâmetinde yeni sayılabilecek sosyal-ekonomik ve askeri atılımları gerçekleştirmesi ülkenin çehresini genel hatlarıyla değiştirmiştir. Hatta bu dönemde Rusya'ya elçi olarak giden Mustafa Rasih Paşa, ülkenin tasvirini takdîrkâr bir ifadeyle betimlemiştir. Nispeten kısa bir zaman içinde Rusya, dışta Avrupa devletleri grubunun etkin ve saygı gören bir üyesi durumuna gelirken, içteki yeniden kurumlaşma ve ticarete büyük gelişmenin yanı sıra Güney'de ve Doğu'da sömürgecilik politikalarını uygulamıştır.

Modernleşme olgusu ile sancılı biçimde ilk defa yüz yüze gelen iki ülkeden biri olan Osmanlı İmparatorluğu, Rusya'nın aksine bu değişimleri tedricen yürütmüştür. İlber

²⁶⁶ Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, s. 11.

²⁶⁷ İlber Ortaylı, *Avrupa ve Biz*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008), s. 18.

²⁶⁸ İgor Diakonoff, *Tarihin Yörüngeleri*, trc., Mete Tuncay, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), s. 259.

Ortaylı, Batı'daki Osmanlı ve Rusya tartışmalarını göreceli olarak şu şekilde özetlemeye çalışmıştır: “Batı’nın Rönesans’tan beri hem vazgeçemediği hem de dışladığı iki ülke Rusya ve Türkiye’dir.”²⁶⁹ 18. ve 19. yüzyılda Modernleşme görüşünü benimseyenler ve karşı çıkanlar arasındaki çatışmanın temel noktası Batı’nın askeri ve silah gücünün her iki ülkeye nasıl getirileceği sorunu olmuştur. Her iki ülkede modernleşme kavramı Batılılaşma olarak kabul görmüş ve kendine mahsus bir süreci geliştirmiştir. Batı Avrupa’nın tersine hem Osmanlı’da hem de Rusya’da kendine özgü kurumsallaşmalarıyla birlikte ulusçuluk eğilimleri bağımsızlık hareketlerini hızlandırmıştır. Devlet yapısı, hukuk sistemi, sosyal düzen, sanat ve kültür anlayışı bir bakıma modernleşmenin liberal ve laik çizgisinde çizilmiş ve bu ülkelerin iç hassasiyetlerine göre değişmiştir. 1871-1888 yıllarında yayınlanan N. Dubrovin’in 6 ciltlik “Rusların Kafkasya’da Harp ve Hükümdarlık Tarihi”²⁷⁰ kitabı Çarlığın izlediği politikaları açık şekilde gözler önüne sermiştir.

Osmanlı’da modernleşmenin başlangıç tarihi hakkında kapsamlı görüntü sunan Ortaylı, “İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı” adlı kitabında belli tarihleri, şahısları ve olayları çözümlemelerine ekleyerek konuya şöyle dikkat çekmeye çalışmıştır:

*“Nevşehirli İbrahim Paşa’nın sadrazamlığı döneminde matbaanın kurulmasıyla (1727) birlikte mi, Osmanlı kültüründe ve hayat tarzında batılılaşma girişimleri başlamıştır, yoksa II. Mahmud’un (1808-1839) reformlarıyla mı? ...Bu anlamda bir zamanlama yaparsak, ikinci Viyana bozgunundan Tanzimat Fermanı’nın ilanına kadar Osmanlı modernleşmesinin gerekliliğini ve koşullarını tarihin hazırlamış olduğu kanaatine varmak mümkündür.”*²⁷¹

Osmanlı modernleşmesi genellikle bürokratik örtü altında yürütülmüştür. Karpat’a göre ise modernleşme yolunda ilk adımlar 1793 yılında Sultan III. Selim’in kendisine sadık yeni bir ordu kurma cabasıyla atılmış ve üç temel şarta bağlı olarak gelişme göstermiştir:

“İlki, merkezileşme güdüsüydü. İkincisi, Avrupalı güçlerin giderek

²⁶⁹ Ortaylı, *Avrupa ve Biz*, s. 10.

²⁷⁰ G. F. Dubrovin, *İstoriya voyni i vladıçestva russkiy na Kafkaze*, .V. 6-ti t-h, t. I-IV, SPb., 1871-1888.

²⁷¹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 32.

artan siyasi nüfuzuydu. Bu Osmanlı Devleti'nin siyasi kültürüne ve geleneksel toplumsal yapısına yabancı olan yeni kurumlar ve uygulamaları benimsemek zorunda bıraktı. Diğer iki şarttan türemiş olan üçüncü şart ise modernleşmenin ideolojik boyutuydu. Önce ıslahat, daha sonra muasırlaşma, asrileşme ve batılılaştırma olarak bilinen modernleşme, hem yönetici seçkinlerin ideolojisi hem de bunların iktidarının yegâne meşruiyet kaynağı idi.”²⁷²

Modernleşmenin parametrelerden yola çıkarak yeni siyasi-ekonomi strateji oluşturulabilmiştir. Eski düzenin temel kurumlarının kaldırılmasına rağmen modern kurumlaşmanın gecikmesine neden, olgunun askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel boyutlarını birbirinden ayıran mekanizmanın oluşturulamamasıdır. Yaygınlaşan modernleşme, bir taraftan Batılılaştırma siyasetini izlemiş, öte yandan da padişahın sorgulanmayan iktidarını yani geleneksel yönetim anlayışını korumaya almıştır.²⁷³ Arayışın doğurduğu kopuklukları dolduracak yeni vatandaşlık, milli kültür, milli ideoloji ve kimlik gibi kavramlar Osmanlı'da ulus-devlet egemenliğine doğru kurumsallaşacak şekilde sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır.

Osmanlı'nın bu süreçte yaşadığı dönüşüm hem farklı alanlar hem de merkezle taşra arasında zaman zaman yaşanan mücadele eşliğinde gerçekleşmiştir. Nitekim Osmanlı modernleşmesini hazırlayan etkenler iç çatışmalara zemin hazırladığı gibi dış müdahalelere de kapı aralamıştır. Türk devletleri içinde özgün yapısıyla dikkat çeken Osmanlı'nın siyasal varlığı içinde kültürel özellikleri hüküm sürdüğü topraklar açısından çeşitlilik taşısa da modernleşme anlayışı hep Batı siyasi değerleri çerçevesinde olmuştur. Hodgson kitabında modernleşmenin Doğu'ya tesirlerini bu muhteva içerisinde şöyle aktarmıştır:

“Batılı olmayan toplumlar modernleşme sürecinde kendilerini dış gelişmelerin tesirlerinden kurtaramadıkları için yıkımları kaçınılmaz olmuştur. Dolayısıyla Batı müdahalesi dolaylı veya dolaysız olarak yoğun bir şekilde kendisini göstermiştir. Hatta Çin'in eşsiz gücü, zenginliği ve kültürü bile aynı kadere boyun eğmek zorunda

²⁷² Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, s. 80.

²⁷³ Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, s. 57.

bırakılmıştır.”²⁷⁴

1. 2. 2. Modernleşmenin Homojenleştirme Eğilimi ve Avrupamerkezci İmgesi

19. yüzyılın tümünde tarihsel ilerleme düşüncesine deskriptif anlam katan Batı tarafı kazanmış olduğu güçle dönemin normatif arayışlarını evrenselliğe doğru evirmiştir. Tarihsel süreci bir “iyimserlik” kuramı olarak meşru temele oturtmaya yönelmiş arayışlar modernleşmenin norm ve standartlara uygun bir şekilde dönüştürülmüştür. Aydınlanma’nın ideal toplum anlayışı içinde şekillenen bu kavramlar “ilerleme” şemasıyla belirgin hale getirilmiştir. 18. yüzyılın son çeyreğinde rasyonelliğin ürettiği kuşkucu görecelik üslubu içinde formüle olan kavramlar Voltaire, Hume ve Kant gibi düşünürler tarafından etkin bir biçimde evrensel ve kozmopolit “hakikatlere” işaret etmiştir.²⁷⁵ Bu doğrultuda Avrupamerkezci “ilerleme” kavramı, yalnızca tarihsel bilgiyi içeren ve belli amaçlar doğrultusunda kullanılan ilkelere bağlı bir modernleşme kuramını ifade etmiştir. Aynı zamanda rasyonel zemin üstünde temellendirilen kurumsal işlevleri işe yarayacak şekilde formülleştirilmiştir. Foucault’nun belirttiği üzere “Antik Çağ’dan bu yana Batı toplumları ısrarla rasyonel olduklarını söylemişlerdir. Buna ilave olarak iktidar sistemleri şiddete dayalı bir tahakküm oluşturmuştur.”²⁷⁶

Rönesans’la ivme kazanmaya başlayan değişim 19. yüzyıl dünyasına iki istikâmette dâhil edildiği açık görünmektedir: Avrupa’da kapitalist toplumunun belirginleşmesi ve dünyanın total bir şekilde “aynılaştırılarak” tahakküme mahkûm edilmesi. Modernleşme sayesinde geleneksel inanç ayrımı, yerini tümel ve tikel kimliklerin “aynılaştırılmasına” bırakmaktadır. Avrupalıların dünya uygarlığını kendi evrensellik anlayışı doğrultusunda yeniden biçimlendirmesi, aynılaştırma mantığının içeriğinin kavranması bakımından önem arz etmektedir. Yeni doğan uygarlığın maddi ve kültürel özelliklerine atfedilen Avrupamerkezci kimlik en somut şekilde modernleşme parametreleriyle ayırt edici niteliğe sahip olmaktadır. Avrupamerkezcilik kavramının en yalın kavranışını açıklayan Amin, düşüncelerinde şu noktaya dikkat çekmektedir:

“Egemen ideoloji bu şekilde hem toplumsal sistem olarak kapitalizmi

²⁷⁴ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 240.

²⁷⁵ Hayden White, *Metatarih: 19. Yüzyıl Avrupası’nda Tarihsel İmgelem*, trc., Mehmet Küçük, (Ankara: Dost Yayınları, 2008), s. 77.

²⁷⁶ Michel Foucault, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, trc., Işık Ergüden-Osman Akınhay-Ferda Keskin, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), s. 176.

hem de onun dünya ölçeğinde yol açtığı eşitsizliği meşrulaştırmıştır. Yeni Avrupa medeniyeti ve Avrupamerkezciliğin en önemli özelliklerinden biri onun ruhuna ırkçılığın lanetini de bulaştırmıştır.”²⁷⁷

Bu noktada emperyalizmin ön şartlarından biri kültürel temele dayalı bağlamı kalıplaştırarak dışsal faktörlerin karmaşık ilişkisi içinde özümsemesidir. Yayılmacı bir niteliğe sahip emperyalizm kültürel kimlikleri aşındırarak, ideolojik kimlikleri çağdaş akımlarla pekiştirmektedir. Özellikle kurgulanan homojen kültür yeni kimliklerin siyasi-ideoloji yorumunu entelektüel seviyeye çıkarmaktadır. O’Brien tarafından kalem alınan “Servet Tanrısı ve İmparatorluk Kovalamacası” adlı kitapta Batı’nın egemenlik etkinlikleri şöyle ifade edilmiştir:

“Sınır ötesine yatırım yapanların yüksek getiri elde edeceğine ilişkin yapay umutları ve güvenlik hayalleri yaratan bir imparatorluk propagandasından söz etmek için gerçekte imparatorluk, romanlar, ırk kuramı ve coğrafya üstüne spekülasyonlardan yola çıkarak ulusal kimlik kavramı tarafından oluşturulan bir atmosferi yaratmıştır.”²⁷⁸

İlerlemeci gelişmeye Batı’nın özgürce önderlik edebileceği iddiasını ortaya koymak Avrupamerkezci bir adım olarak değerlendirilmektedir. Buna göre Avrupamerkezci görüşü temel anlamda coğrafi bir ifade olarak Batı’daki baskın kimlik (Hristiyanlık) güdümü altında oluştuğunu hesaba katmamak spekülatif olmaktan kurtulamamak demektir. Avrupamerkezciliğin dünya kronolojisinde en önemli tarihi 15. ve 16. yüzyılları kapsamaktadır. Yani keşifler çağındaki fetihler sayesinde Avrupa, modernliğin bir göstergesi olarak dünyada hegemonya kurabilme fırsatını elden vermemektedir. Rönesans düşüncesiyle bağlantılı modern bilimsel ve rasyonel düşüncelerin bir sistem içinde bütünleşmesi şartların değişen doğasıyla ilintilidir.²⁷⁹ Yapılan coğrafi keşiflerin ekonomi ve siyasi müdahimleri hem esas yararlanıcı hem de modern rasyonel-bilimsel düşüncelerin temsilcisi gibi Ortaçağ Hristiyan anlayışının örüntüleri altında hareket etmeleri bir paradokstur.

²⁷⁷ Samir Amin, *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, trc., Mehmet Sert, (İstanbul: Chiviyazıları Yayınları, 2007), s. 99.

²⁷⁸ Edward Said, *Kültür ve Emperyalizm*, trc., Necmiye Alpay, (İstanbul: Hil Yayınları, 2016), s. 37.

²⁷⁹ Gerard Delanty, *Avrupa’nın İcadı*, (Ankara: Liberte Yayınları, 2013), s. 105.

Dünya tarihi ve medeniyetinin gelişimini Antik Yunan'a dayandırarak açıklayan Avrupamerkezci tarih anlayışı ve ideolojisi, toplumsal olarak kendisini kabul edilebilir kılmak için ısrarla bu formülü dile getirmektedir. 19. yüzyılla birlikte sosyal bilimler literatürünün öne çıkardığı yenedünya teorileri "...Batı'nın yükselişinin saf bir doğum olduğu ve Avrupalıların bunu tek başlarına başardıkları yolundaki iddialar"²⁸⁰ tarihsel bir özne şeklinde belirginleşmektedir. Bu düşüncenin işaret ettiği nokta, "yeni seküler/dünyevi ilerlemeci düşünceye sahip olanların birleştikleri ortak temel anlayış Avrupamerkezci tarih algısıdır."²⁸¹ Tarihsel olarak iddialı bir konuma gelen Avrupamerkezcilik iki eksende ortaya çıkmıştır: İlki, Aydınlanma'dan doğan kuram ve teorilerin tasarı şeklinde sürece indirgenmesidir. İkincisi ise bu kuramlardan doğan yaklaşımların süreç içinde tarihi olayların ve değişimlerin üzerindeki belirleyiciliğidir. Yani Batı'nın egemen kültürcü bakışı en baştan beri kendi bütünlüğünü ve tekilliğini koruyan "ezeli Batı" kurgusunun çizilmiş bir semantiğidir. Antikçağ Avrupası'nda geniş biçimde kullanılan paradigma ve Yunan alfabesinden kaynaklanan otorite Avrupamerkezcilik dünya görüşüne özgül bir "bilimsel" statü kazandırmaktadır.

İdeolojik kurgu içinde dil bilimi yöntemlerine, özellikle dillerin sınıflandırılması konusuna başvurularak Hint-Avrupa halkları ve dilleri, Sami halkları ve dilleri hakkındaki çalışmalar medeniyet ayrımına dayalı bir perspektifi ihtiva etmektedir. Doğu çalışmaları Avrupamerkezcilik savın en dikkat çekici örneklerinden biri olarak medeniyetin "ötekileştirilmesi" disiplinine ışık tutmaktadır. Avrupa Sami Doğu dünyası karşıtlığını savunan görüş, "biz" ve "öteki" mantığını sürdüren bir dizi savı geliştirerek, medeniyet karşılaştırılması olarak aktarmaktadır. Avrupalılar ve diğerleri arasındaki farklılıklar ve karşıtlıklar tedricen genetik ırkçılığa, daha sonra coğrafi tayin ediciliğe doğru bir çevrim izlemektedir.²⁸² Batı, kendine özgü tarihsel arka planı, iç dinamiklere işlevsellik kazandırabilecek "ilerlemeci" çarpıtmalar üzerinden misyonunu gerçekleştirmektedir. Çünkü Avrupamerkezci görüş başından beri hiçbir Doğulu gücün içine alınmadığı bir yapıyı kurabilmeyi temayüz etmektedir. Buradaki esas tercih "...Avrupa'nın gelişim sürecinde önemli dönüm noktasını belirleyen Doğu'nun

²⁸⁰ Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, s. 224.

²⁸¹ Ahmet Şimşek (ed.), *Tarih Nasıl Yazılır?*, (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2011), s. 34.

²⁸² Amin, *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, s. 119.

düşünce, kurum ve teknolojisi”²⁸³ rasyonelliği temsil eden kavramlar üzerine temellendirilmemektir. Avrupamerkezciliğin başlangıç noktasıyla ilgili Burke’nin göze çarpan varsayımlarında süreç şöyle özetlenmektedir:

*“Antikçağ uygarlığı, Rönesans, Reform, Bilimsel Devrim, Aydınlanma ve Sanayi Devrimi’ni de içine alacak zincirin yalnızca bir halkasını oluşturmaktadır. ...Batı kazanımlarını belirleyen bu aşamalar topyekûn bir değişim tezahüründen ibarettir.”*²⁸⁴

18. yüzyıldan başlayarak Avrupamerkezcilik fikri, yeni kimlik oluşturma perspektifi için kültürel referansını Hristiyanlık doktriniyle uzlaştırmıştır. Ancak Avrupamerkezcilik Aydınlanma kültürü Hristiyan kilisesinin dogmatik yanlısı tutumuna cephe alsa da kompleks dönüşümünü din, kültür, medeniyet ve ideolojik mantığa doğru kademeli olarak genişletmiştir. Yeni evrensel kimliklerin nihai tasarısı Hristiyanlıkla uzlaşma içinde “biz” ve “öteki” ayrımına dayalı bir yolu izlemiştir. Aydınlanmacı kültür kendi olanaklarıyla aşamadığı yerlerde tahammüllü bir tutum sergileyerek tarihsel çelişkilerle yüz yüze kalmıştır.²⁸⁵ Bu dönüşümle birlikte Avrupa, artık coğrafi bir alandan kültürel değerler sistemine kayarak, kendini “biz ve öteki” diyalektiğine dayandırmıştır. “Öteki”nin karşıtı olarak vasıflandırılan “biz” (Avrupalılar) fikri, 1623’te Bacon’un “Biz Avrupalılar”²⁸⁶ ibaresini kullanmasıyla kavramsallaşmıştır. Böylelikle kültürel ayrımcılığın derinleşmesine imkân tanıyan Avrupalı kimliği bu dönemde yeni yeni tanımlanmaya başlamıştır.

Kuramsal olarak Avrupamerkezcilik bilincinin gelişmesinde Hegel’in felsefi bakışları kayda değer bir örnek teşkil etmektedir. Hegel’e göre devlet-siyaset ilişkileri çerçevesinde gelişen modern kurallar, kurumlar, kuruluşlar ile diğer grupların pratik ve davranışlarının karmaşık ağı sivil toplumu yüceltme yoluyla oluşmaktadır. Kuvvetli bir biçimde Batı’ya özgü olan ve dar ideolojilere teslim edilmeyen sivil toplum kavramı, tarihsel bir bütün olarak doğal yasaların müstevisi üzerinde değildir. Sivil toplumun çıkışı vahşilikten medeniyete geçişin en temel sosyal gelişme göstergesidir. Hegel’e göre devlet ve sivil toplum şemasında yer alan yurttaşlık kavramı, modern toplumun

²⁸³ Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, s. 292.

²⁸⁴ Goody, *Tarih Hırsızlığı*, s. 10.

²⁸⁵ Amin, *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, s. 128.

²⁸⁶ Delanty, *Avrupa’nın İcadı*, 118.

özü olarak çatışmacı unsurları bir senteze ve düzene dönüştürmektedir. Sivil toplum devletle birey arasında yer alan belli bir otoriteye bağlı ve kontrollü üretken bir kurumlar ağı (kilise, aile, lonca, dernek vs.) olarak tarihsel gerçekliğe mantıksal zorunluluk atfetmektedir. Hegel'in sosyal-felsefi kuramlarında sivil toplum savı, birey, aile ve devlet arasındaki ilişkileri düzenleyerek, toplumsal-ekonomik formasyonu oluşturmaktadır. Turner'in konu ile ilgili problematik çalışmaları Hegel'in Avrupamerkezcilik görüşüne tatminkâr bir açıklık getirmektedir:

“Hegel'in “sivil toplum” kavramı, Avrupa toplumlarındaki politik yaşamın tanımlanmasının temelini oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda Doğu ile Batı arasındaki kıyaslama sorununa işaret etmektedir.”²⁸⁷

Marx ve Engels gibi geleneksel tarih teorilerine karşı muhalif kuramcıların özel mülkiyet ve sınıf çatışması türünden Avrupamerkezcilik çözümlemeleri resmi Fransız ve İngiliz sözcülerinden aynı çizgide olduğu söylenemez. Ancak her iki tarafın müşterek görüşü Avrupamerkezcilik söylemlerinde kesişmektedir. Sömürgeci metinlerle kodlanmış olan Hegel'in Doğu ve Afrika hakkındaki görüşleriyle desteklenmektedir. Statik dünya tarihi açısından bakıldığında tek taraflı ölçütler, Avrupa'nın kendine özgün tarihsel ilerleme çizgisini izlemektedir. Her iki uçtaki tarafta basitçe Avrupamerkezcilik temasına odaklanan teorilerini Doğu ve Batı medeniyetinin ayırımına çevirerek, bir toplumsal oluşumdan öbürüne düşünsel-kültürel kaynak aktarımı fikrini bile reddetmektedir.

Marx ise kendi yazılarında bu kurguya ilişkin fikirlerini şöyle ifade etmektedir: “Bu beyler bir halkın diğerini nasıl sömürdüğünü görmüyorlar. Hatta bir sınıfın diğerini nasıl sömürdüğünü bile anlamıyorlar.”²⁸⁸ Diğer taraftan Engels'in 17 Eylül 1857'de kaleme aldığı “Cezayir Mağribîleri” hakkındaki yazısı bu konudaki tartışmalara şöyle dikkat çekmektedir:

“Onların ezilmiş oldukları için törel özellikler açısından çok aşağı, bir yandan da acımasızlık ve kincilik özelliklerini koruyan bir ırk

²⁸⁷ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, trc., İbrahim Kapaklıkaya, (İstanbul: Anka Yayınları, 2003), s. 48.

²⁸⁸ Amin, *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, s. 249.

olduklarını tespit etmek çok zor değildir.”²⁸⁹

Modernleşme açısından kendine özel karakter biçen Avrupamerkezcilik, “gelişimin” bir taşıyıcısı olduğu iddiasını liberal (“bırakınız yapsınlar” ilkesi örüntüsünde) anlayış çerçevesinde sürdürmektedir. Batılı düşünürler tarafından dile getirilen iddialardan biri şu ki kapitalist dönüşümü gerçekleştiren Doğu değil, Batı’dır. Diğer bir görüşe göre ise rasyonalite, yaratıcılık ve liberal yaklaşımlar Batı’nın üstün intibak (uyarlama) kapasitesi sayesinde gerçekleştiği yolundadır. Özellikle burada Hobson’un tespitleri üç noktada su yüzüne çıkmaktadır:

“Birincisi, Batı’nın yükselişini sağlayan “akılcı huzursuzluk”tan ziyade “ırkçı huzursuzluk”tur. İkincisi, küresel yapı ve kimlik arasındaki açık etkileşimdir. Ya da Said’in belirttiği gibi ‘Doğu, Avrupa’nın materyal uygarlık ve kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır. Üçüncü nokta ise Doğu kaynaklarını (toprak, işgücü ve piyasalar) yağmalamadan ve sömürmeden Batı’nın önlenemez yükselişinin sağlanamayacağı görüşünü hiçe sayan ve Avrupa’nın kendi iç gücünün yüceliğini savunan Avrupamerkezci görüştür.”²⁹⁰

Avrupamerkezcilik fikri, güçlü ideolojik hegemonya söylemin bir parçası olarak düzenli şekilde tasarlanmaktadır. Modernleşme kriterlerine göre güçlenmesi ise entelektüel üstünlük duygusuna yol açmaktadır. Kendi genliği sayesinde, ikna ve teşvik edici bir uzlaşmayı üreterek bir baskı aracı işlevini yerine getirmektedir. Avrupamerkezciliğin “hegemonya” biçimlenmesi, Gramsci’nin çözümlemeleri içinde takip edilerek, tahakkümle karakterize edilebilir. Bu bağlamda rıza’yı gerektiren bilincin kurgulanması için izlenen yolda hegemonya safhasına girmektedir. Ayrıca Batı hegemonyasının üretimi, Gramsci’nin “soğurma” (absorbtion) diye adlandırdığı, eşzamanlılık içinde hem kurulan hem de yok edilen bir farklılık meselesini yüzeye çıkarmaktadır. “Soğurma” kavramı, Batı’nın yalnızca bir hiyerarşi tahakkümü değil, aynı zamanda görünmez ama her zaman iş başında olan bir karşılaştırmalı farklar çizelgesine vurgu yapmaktadır. Çizelgenin iç mantığı, Batı’nın kendi ismini hegomonik konuma getirerek farklılıkları, işgal ettiği merkezi alana (bilim, felsefe, teknoloji, demokrasi, ilerleme, akıl vs.) göre

²⁸⁹ Said, *Kültür ve Emperyalizm*, s. 223.

²⁹⁰ Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, s. 300.

sınıflandırarak, bir bakıma emperyalist eğilimleri desteklemektedir. Hegemonize olunan Avrupamerkezcilik yaklaşımı, “öteki” olarak konumlandığı Doğu’yu tarihten, sivil toplumdan, kentsel yapılardan, teknolojiden ve bireysel girişimcilikten yoksun diye damgalayarak kurgulamaktadır.²⁹¹ Avrupamerkezci temaları ortaya çıkaran bu süreç, hegemonik kavramlar çerçevesinde gelişimini sürdürmektedir.

Avrupamerkezcilik görüşler hakkındaki pozitivizm ve sosyoloji bağlantılı yorumlarda siyaset dürtüsünün ne kadar güçlü olduğunu açık görmek mümkündür. İdeolojiye atfedilen Avrupamerkezcilik olgusu, kendine özgü, akılcı ve seküler anlayışları tarihsel ilerleme temelinde tanımlamaktadır. Avrupası’nın kültürel üstünlüğünü temel alan kurguda Doğu’dan alınan değerler göz ardı edilerek, yerine Batı’nın “Ari saflık” tanımı konulmaktadır. Bernal’ın “Antik Yunanistan’ın tezgâhlanması”²⁹² adını verdiği bu kurmaca, Avrupa kimliğinin temel problematik tanımıdır. 19. yüzyılın hegemonyasını doğuran stratejik güç, hareketlere ve karşı hareketler alanına dağılarak, Foucault’nun “modern disiplin” adını verdiği yeni egemenlik türü modernleşme tezahürü olarak gerçekleşmektedir. Bir bakıma Doğu “münevverlerin’ ürettiği”²⁹³ siyasi bir ürün kalıbına sokulmaktadır.

Modernleşme süreciyle yeni bir ivme kazanan Avrupamerkezcilik, bilginin müdahalesiyle hegemonyanın aygıtlarını mayalandırmaktadır. Genellikle pozitivist, teknolojik merkezli ve rasyonalist eğilimli olarak algılanan Avrupamerkezcilik, evrensel modernleşmenin bilgi ve üretim standartlarıyla özdeşleştirilmektedir.²⁹⁴ Evrensel bütüncül söylemler öne çıkarılarak, “bilgi, insanların kendi aralarında birbiri ile mücadele etmek, birbiri üzerinde tahakküm kurmaya çalışmak, birbirleri üzerine iktidar uygulamak istemiyle”²⁹⁵ etik, politik ve antropoloji alanda “öteki” kavramının geçerliliğini yansıtmaktadır. Bilgi ve gücün hegemonik şemsiyesi altında var olan modernleşme güdüsü daha çok kültürel biçimler üzerine yoğunlaşmaktadır. Foucault korelasyonu içinde yer alan Doğu ve Batı ayrımı şöyle açıklanmaktadır:

²⁹¹ Fuat Keyman-Mahmut Mutman-Meyda Yeğenoğlu, *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), s. 44.

²⁹² Amin, *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, s. 114.

²⁹³ Ahmet Şimşek (ed.), *Tarih Nasıl Yazılır?*, (İstanbul: Tarihçi Kitabevi Yayınları, 2011), s. 310.

²⁹⁴ David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, trc., Sungur Savran, (İstanbul: Metis Yayınları, 2010), s. 21.

²⁹⁵ Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, trc., Işık Ergüden-Ferda Keskin, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), s. 176.

*“Doğu, Batı’nın sömürgecilik aklına sunulmuş, ama hep sınır olarak kaldığından sonsuza dek erişilmez bırakılmıştır. Doğu, içinde Batı’nın olduğu, ama bu arada bir bölme çizgisiyle çizildiği, Batı olmayan her şeydir. Batı’nın bütün oluşumu boyunca büyük bölmenin tarihini yapmak, onu kendi sürekliliği ve alışverişleri içinde izlemek, aynı zamanda kendi trajedik kutsallığı içinde ortaya çıkmasına izin vermektedir.”*²⁹⁶

1. 2. 3. Modernleşmenin Kapitalizm Örüntüsü

Marx’a göre parasal bir ekonominin tarih sahnesine çıkışı, “geleneksel” toplulukları oluşturan bağları ve ilişkileri çözmektedir. Paranın ve metaların ortak maddi yönleri piyasa kapitalizmi çerçevesinde herkesi tek piyasa sistemine bağlamakta ve toplumsal yaşamın yeniden üretimini nesnel olarak temellendirmektedir.²⁹⁷ 19. yüzyıldan itibaren modernite, modern hayat ve modernleşmenin genel özellikleriyle karakterize olunan formasyon, kapitalizm sisteminin işleyişiyle dinamizm kazanmaktadır. Kapitalist modernleşmenin koşulları maddi bağlamı oluşturuyorsa, düşünceler, kültürel anlayış ve estetik duyarlıklar kendi içinde Aydınlanma’nın entelektüel, sanatsal ve bilimsel öğelerini ortaya çıkarmaktadır. Kapitalist toplumsal hayatı biçimlerinden siyasi, ekonomik ve kültürel koşulların nasıl belirlendiğini insanın gelişmesinde ve kendini gerçekleştirmesinde ayırt etmek mümkündür. Tarihi formasyonları bir sistem içerisinde ele alan Batı düşünürlerin çoğu, kapitalizm olgusunu “ilerlemenin üçlü aşamaları”²⁹⁸ veçhesine göre aydınlatmaktadırlar. Tarihsel durumla ilişkilendirilen modernleşme, kapitalizmin gerçekleşebilmesi ve teşviki açısından zorunlu koşul olarak görülmektedir.

Ortaçağ Fransız filozofu Jean Bodin (1530-1596), tarihi üç döneme (Doğu halklarının tarihi, Akdeniz halklarının tarihi ve Kuzey halklarının tarihi) ayırarak iç ve dış kopuşlara göre nitelendirmektedir. Thomas Hobbes (1588-1679), üç bilgi dalını kavramsallaştırarak üç önemli alan (doğa nesnelerini inceleyen fizik, insanı inceleyen psikoloji ve toplumsal grupların yönetimini ele alan siyaset) üzerine yoğunlaşmaktadır. Giambattista Vico (1668-1744), üç dönem teorisini tanrılar çağı, kahramanlar çağı ve

²⁹⁶ Foucault, *Büyük Kapatılma*, s. 24.

²⁹⁷ Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, s. 124.

²⁹⁸ Peter Watson, *Fikirler Tarihi: Ateşten Freud’a*, trc., Kemal Atakay-Nurettin Elhüseyni vb., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), s. 17.

insan çağı olarak ayırmaktadır. Anne Robert Jacques Turgot (1727-1781), uygarlığı, coğrafi, biyolojik ve psikolojik etmenlerin bir ürünü olduğu görüşünü ileri sürmektedir. Thomas Carlyle (1795-1881), modern uygarlığın en büyük üç ögesini “barut, matbaa ve Hristiyanlık dini” olduğunu belirterek, toplumsal örgütlenmelerde evrensel akıl öğretilerinin rolünü saptamaktadır. Auguste Comte (1798-1857) ise tarihin üç aşama (teolojik, metafizik ve pozitivizm) şeklinde geliştiğini varsaymakta ve insanlığın evrensel kurtuluşuyla sonuçlanabileceği fikrini savunmaktadır.

Adam Smith’in (1723-1790) piyasaya atfettiği ünlü “Ulusların Zenginliği” (1776) adlı yapıtında “üçlü” analizi, rantlar, ücretler ve stok kârları sırasıyla toprak sahibi, ücretli çalışan ve kapitalist şeklinde sıralanmaktadır. “Görünmez el” kavramından yola çıkan Smith, en güvenilir ahlaki duyguları bile herkesin çıkarına olacak sonuca ulaştıran toplumsal mekanizmanın gerekliliğine dikkat çekmektedir.²⁹⁹ Birçok bakımdan modernleşme akılcılığının olumlu sonuçlarını savunan Ernest Gellner (1925-1995), “Pulluk, Kılıç ve Kitap” (1988) adlı kitabında, tarihte üç büyük aşamanın (avcılık/toplayıcılık, tarım üretimi ve sanayi üretimi) var olduğunu ve bunların insan etkinliğinin üç büyük kategorisine (üretim, ikna ve bilgi) bağlı şekilde geliştiğini düşünmektedir.³⁰⁰

Diğer bir kesimi temsil eden Batı düşünürleri tarihi uygarlıkların “üçlü” aşamalarla değil, daha farklı aşamalardan geçtiği görüşünü ileri sürmektedirler. Süreci bütünüyle esnek görmekle kalmayıp, esas itibarıyla değişmeye açık farklı bir boyutunun olabileceğini vurgulamaktadırlar. Bu yaklaşımın önemli örneğini teşkil eden Johann Gottfried Herder (1744-1803), tarihi uygarlıkları Georg Wilhelm Friedrich Hegel’den* (1770-1831) farklı olarak beş döneme ayırmaktadır. Aydınlanma’nın akılcılık atılımlarının baş mimarlarından İmmanuel Kant (1724-1804) ise tezlerinde ilerlemenin dokuz aşamadan ibaret olduğu varsayımını ileri sürmektedir. Kant’a göre Aydınlanma’nın amaçlarını gerçekleştirmek için estetik yargının pratik ve bilimsel

²⁹⁹ Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, s. 28.

³⁰⁰ Watson, *Fikirler Tarihi: Ateşten Freud’a*, s. 20.

* Hegel’e göre tarihin ilerleme aşamaları dört uygarlıktan ibarettir: İlki, Asya’dan başlayan tarihsel bilinç Tin’in çocukluk çağıdır. Tarihsel ilerlemenin ikinci aşaması olan ergenlik çağı, Yunan uygarlığıdır. Üçüncü aşamaya geçtiği gençlik çağı, Roma uygarlığıdır. Dördüncü aşama ise olgunluk çağını yakalayan Germen uygarlığıdır – Friedrich Engels, *Ütopik Sosyalizm Bilimsel Sosyalizm*, trc., Öner Ünalın, (Ankara: 1977), s. 116.

akıldan farklı kavranması gerektiğini ve bu ikisi arasında zorunlu, aynı zamanda sorunlu bir köprüye ihtiyaç vardır. Kısmen gelişen ticaret ve artan kültürel temas dolayısıyla ortaya çıkan, çok farklı toplumsal aşamalarda üretilmiş olan paradigma çeşitliliği, ahlaki ve politik ilkelerin içsel güdülerinden kaynaklanmaktadır.

Uygarlıkların çıkış ve inişleri üzerine odaklanan Arnold Joseph Toynbee, “Tarih Bilinci” (1961) adlı kitabında 21 uygarlıktan söz etmektedir. Uygarlıkların doğuşu ve çöküşünü belirleyen yasaları basit kurallar sistemi olarak görmemektedir. Yani birbirilerinden hayli özerk ve aralarında nedensellik bağı bulunmayan uygarlıklar bunalım ve çöküş yasalarına göre sıralanmaktadır. Üretim güçlerinin gelişimine bağlı olarak bir toplumsal çağın yerini başkası alması koşullarla ayırt edilmektedir. Toynbee’nin varsayımı genel kabullerin dışında farklı bir eğilimi izlemektedir. Ona göre “...uygarlıkların doğuşunda çevresel ve yaratıcı azınlığın belirleyiciliği”³⁰¹ doğuş, yükseliş ve çöküş yasalarının bir gereğidir.

Yukardaki paragrafta bahsi geçen aşamaların son halkasını oluşturan 19. yüzyıl uygarlığı dev ölçekte kendi hegemonyasını kapitalizmin sütunları üzerine bina ettiği yadsınamaz bir gerçekliktir. Kapitalizmin kategorik sabitliyi konusunda artan huzursuzluklar 1848 Devrimi ve “Komünist Manifestosu”nun yayınlanmasından sonraki sınıf mücadelesinin politik-ekonomik tavırları ile yakından ilintilidir. Bu temeldeki teorik görüşler Karl Marx’ın “Tarihsel Maddecilik” kuramında evrensellik ölçütlerine göre nitelendirilmektedir. Pragmatik bir tarzda yol alan modernleşmenin dinamik karakteri bu noktada liberal kapitalizmi emperyalizmle birleştirerek eşgüdümlü yönlendirmelere teşvik etmektedir. Marx, kuramında toplumsal formasyonların art arda ilerleyen evrelerini şöyle açıklamaktadır: “İlkel toplum, köleci toplum, feodal toplum, kapitalist toplum.”³⁰² Marx’a göre “toplumsal oluşum” (formasyon) kavramı toplumsal gelişmenin bütün tarihi için değil, sosyal-ekonomik oluşumlar denilen evrelerin her biri için kullanılmaktadır. 1848’den sonra modernleşme kentsel bir olgu olarak toplumsal, ekonomik, politik ve çevresel faktörlere dayanarak birçok karmaşık çeşitlikleri bir mekânda içselleştirmektedir. Kentsel büyümeyle, yoğun göç, sanayileşme, makineleşme, mimari çevrede devasa hareketlilik modernleşmeye şekil verecek

³⁰¹ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 10.

³⁰² İgor Diakonoff, *Tarihin Yörüngeleri*, trc., Mete Tunçay, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), s. 3.

boyutları aktif hale getirmektedir. Böylelikle kapitalizmin artan etkileri sürece hem de yeni sınıf (işçi ve burjuvazi) boyutu katmaktadır.

Marx'ın kaleme aldığı “Kapital” (1867) eserinin 1. Bölümü’nde tüm tarihsel fenomenler insanın ürettiği tüm metaların “içerik” ve “biçim” değeri arasındaki ayrıma bağlanmaktadır. Emek-değer teorisi çerçevesinde formüle olunan ilişkiler üretim sürecinin politik ve kültürel çerçevesini de etkilemektedir. 19. yüzyıl boyunca kültürel ürünlerin metalaşması ve piyasada ticaret konusu haline gelmesi bir noktada “yaratıcı yıkıcılık”³⁰³ sürecini de hızlandırmaktadır. Marx'ın kavradığı şekliyle genel insanlık tarihi iki koldan gelişen bir devrimin temsilinden ibarettir:

*“İlki, insanın bilim ve teknoloji aracılığıyla tarih ve onun kaynakları üstünde egemenliğini kurabilmesi ve doğayı kendi denetimi altına alarak yükselmesidir. İkincisi ise üretim ilişkileri yerini meta ilişkilerine bırakarak, meta insan kişiliğini belirleyen bir etmen olarak insanı kendisine yabancılaştıran bir inanç sistemi halinde tezahür etmesidir.”*³⁰⁴

Meta üretimi, yeniden üretim, kâr amacı, ücretli emek aracılığıyla var olan kapitalist üretim ilişkileri, emeğin ürettiği ürünlerin kullanım değeri ve mübadele değeri şeklinde biçimlenmektedir. Marx'ın ünlü ifadesiyle “meta fetişizm”³⁰⁵ doğmaktadır. Çünkü meta üretimini sağlayan çalışma ve yaşam koşullarında neşe, kızgınlık ya da bunalım gibi duygular gizli kalmaktadır. Fetişizm kavramı, kapitalist modernleşme koşulları altında hayatları ve umutları mahkûm ederek, karanlıktaki “ötekilere” nesnel olarak sağlamaktadır. Foucault'ya göre “kapitalizm, çeşitli baskıları yeni bir biçimde tekrarlamayan toptan bir meydan okumanın tek yolu, yerelleştirilmiş pratiklerine karşı çok yönlü bastırma ve çoğulcu taarruzdan ibarettir.”³⁰⁶ Foucault'nun toplumda farklı baskı biçimlerini teşhis edebilen ölçümleri, felsefi bir sorun olmaktan ziyade düşünmeye ve okumaya ilişkin bir yöntemi kapsamaktadır. Örtük bir biçimde var olan kategorik zorunlulukların, yönlendirme ve denetim dâhilinde basitçe kavranabilmesini Foucault şöyle izah etmektedir:

³⁰³ Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, s. 35.

³⁰⁴ White, *Metatarih: 19. Yüzyıl Avrupası'nda Tarihsel İmgelem*, s. 359.

³⁰⁵ Ellen M. Wood, *Kapitalizmin Kökeni*, trc., A. Cevdet Aşkın, (Ankara: Epos Yayınları, 2003), s. 15.

³⁰⁶ Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, s. 62.

“Marx, emeğin insanın somut özünü oluşturduğunu yazmaktadır. Böylece tipik Hegelci düşüncesini açık yansıtmaktadır. Ancak emek insanın somut özü değildir. Eğer insan çalışıyorsa, eğer insan bedeni üretici bir güçse, bu onun çalışmak zorunda olduğundandır. Ve insan çalışmak zorundadır, çünkü siyasi güçler tarafından kuşatılarak, iktidar mekanizmaları içine alınmaktadır.”³⁰⁷

Tarihsel ve toplumsal sistemlerin dönüşümünde belirleyici olan faktörler (bilgi ve güç), modernleşme sürecinde bir önceki sisteme bağlanmayacak şekilde farklı alternatiflerin peşine düşerek yeni gelişim eksenini “kapitalizm” adlanan sistemine doğru çevirmektedir. “Kapitalizm” bir terim olarak “kapital” sözünden türeyerek ve “sermaye” anlamı taşımaktadır.³⁰⁸ Kapitalizm, maddi yaşam ve toplumsal yeniden üretime evrensel piyasada alan açan işgücünün rasyonel örgütlenmesidir. Piyasaya bağımlılık sistemi (rekabet, birikim, kâr ve emek üretkenliği) yalnızca tüm ekonomik işlemleri değil, siyasal, toplumsal ve kültürel ilişkileri de düzenlemektedir. Genel olarak “Kapitalizm, mal ve hizmetlerin hayatın en temel gereksinimlerine varana dek kâr amacı taşıyan değişim için üretildiği, insan emek gücünün bile piyasada satılan bir meta değeri içerdiği dolayısıyla bütün ekonomik aktörlerin piyasaya bağımlı olduğu bir sistemdir.”³⁰⁹ Yani “kapitalizm” adı verilen toplumsal formasyonun ayırt edici özelliği, tarihsel sistemde sermayenin çok özel bir yolla kullanıma girmesidir.³¹⁰ Formasyon değişimlerinde istikrarsızlığı başlıca nedenlerden biri olarak gören Wallerstein, kapitalist sisteminin yükselişini aşağıdaki varsayımlarla sıralamaktadır:

“Birincisi, keşif ve sömürgeleştirme aracılığıyla coğrafi yayılma. İkincisi, dünya ekonomisinin bölgeleri (merkez ve çevre) için farklı emek denetim yöntemlerinin gelişimi. Üçüncüsü ise kapitalist dünya ekonomisinin merkez devletleri haline gelecek olan modern ulus-devletlerin doğuşu.”³¹¹

Marxist düşünürlerin ileri sürdükleri tezlere farklı bir bakış acısı getiren İmmanuel

³⁰⁷ Foucault, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, s. 188.

³⁰⁸ Emmanuel Walerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, trc., Necmiye Alpay, (İstanbul: Metis Yayınları, 2006), s. 12.

³⁰⁹ Wood, *Kapitalizmin Kökeni*, s. 10.

³¹⁰ Walerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, s. 11.

³¹¹ George Ritzer, *Modern Sosyoloji Kuramları*, trc., Himmət Hülür, (Ankara: 2012), s. 164.

Wallerstein, işçilere, sınıflara hatta siyasi yapılara değil, söz konusu yapıyı büyük ölçüde kendine yeten bir toplumsal sistem olarak kendi “dünya sistemi” kavramını ortaya koymaktadır. Wallerstein’e göre “...tarihsel kapitalizm, daha önce hiç var olmamış, bugün ise cinsiyetçilik ve ırkçılık adını verdiğimiz ideolojik ezici aşağılama”³¹² anlamını taşımaktadır. Böylelikle “ötekilik” fikrinin kapitalist toplumda sürekli bir temelde üretimin ve yeniden üretimin zeminini oluşturan ilkeleri en çarpıcı şekilde yansıtmaktadır. Toplumda “öteki” olarak kavramlaştırılan cinsiyet, ırk, sömürgecilik, etnisite gibi olgular hızlı ilerleyerek tiksindirici sonuçlar doğurmaktadır. Harvey’e göre kapitalizm “öteki”ni icat etmemiştir, ama hiç kuşku yok ki onu organize bir biçimde kullanarak, teşvik etmektedir. Foucault’nun ifadesiyle ele alırsak, “Batı’da modernleşmenin yol açtığı esaslı kopuş, artık benzerliklerin değil, kurgulanan kimliklerin ve farklılıkların belirleyiciliğiyle ayırt edilmektedir.”³¹³

Geniş anlamda kapitalizm, üretim araçlarının yeniden-üretimi ile sanayileşmenin birleşmesinden doğduğu görüşü, üretici güçlerde, teknoloji ve bilimde devrimler açısından yepyeni ufuklar açmaktadırlar. 19. yüzyıldaki Sanayi Devrimi’nin devrimsel gücüyle varlığını coğrafi boyuta taşıyan sistem, tarihsel olarak belirlenmiş bir halkadır. Kapitalist üretim tarzı başlangıcının 14. ve 15. yüzyıl Akdeniz kentlerine götüren Febvre’ye göre “...kapitalizm bir geçiş döneminin özelliklerini taşımakta ve tedricen ilerlemektedir. Ama gerçek hareket noktasını Rönesans ve Reform hareketlerinden aldığı olanaklıdır.”³¹⁴ Görüşlerini farklı bir eleştirel gelenek içine oturtan Amin’e göre:

*“Yeni iktisadi ve toplumsal örgütlenme tarzı olan kapitalizm, daha önceki toplumlarda rastlanmayan fetihçi bir dinamizmi barındırmaktadır. Hiç kuşkusuz, kapitalizmin tohum halindeki biçimleri Akdeniz bölgesinde, özellikle de Arap-İslam ve İtalyan dünyasında uzun zamandan beri dağınık bir biçimde var olmaktadır.”*³¹⁵

Kapitalizmin ortaya çıkışı ve köklü bir değişimi yansıtmaları üzerine düşünen Fernand

³¹² Walerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, s. 87.

³¹³ Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, trc., Mehmet Ali Kılıçbay, (İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2001), s. 89.

³¹⁴ Lucien Febvre, *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, trc., Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1995), s. 73.

³¹⁵ Amin, *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, s. 95.

Braudel, kaleme aldığı “Uygarlık ve Kapitalizm” adlı üç ciltlik çalışmasında, süreci, dünya çapında bir bağlama yerleştirmektedir. Kültürel temas sayesinde ödünç alınan yabancı unsurlarla yerel unsurların karışımının kapitalizme işlevsellik kazandırdığı kanaatine varmaktadır. Küresel kapitalizm, modernleşme ve sanayileşme sürecine ilişkin görüşlerinin geniş özetinde ise “mali kapitalizmin kesin olarak Avrupa’ya özgü olduğu”³¹⁶ varsayımını ileri sürmektedir. Dolayısıyla kapitalizmi sisteminin modernleşme fikrine bağlı olarak gelişimi kültürel ve entelektüel düşüncelerin, ilkelerin ve pratiklerin maddi bağlamına oturtulmaktadır.

18. yüzyıldaki teknolojik buluşların daha önceki bir dönemle karşılaştırıldığında son derece büyük yol kat ettiği açıktır. Sanayi alanları çoğaldıkça, eski yapım yöntemlerinde köklü değişiklikler zorunlu hale gelmektedir. Genel olarak belirtilirse el zanaatlarının yerini makine üretimi almaktadır. Üretilen malların standartlaşmasıyla hızlı elde edilebilecek kazançlar ekonomi kalkınma ile özdeşleştirilmektedir. Aynı zaman diliminde herkesin aynı saatte işe başlaması ve üretim sürecine katılması, fabrikanın düzgün işleyebilmesine olanak sağlamaktadır. İşlerin aynı hızla yapılabilmesi zorunluğu işçilerinde standartlaştırılmasına yol açmaktadır. Bu değişimler bağlamında Batı dünyasının zenginliği büyük ölçüde katlanmaktadır. Sanayi kapitalizmin ortaya çıkardığı piyasa bağımlılığı toplumsal düzenin derinliklerine kadar işleyerek, metaların içselleşmesine neden olmaktadır. Meseleyi Giddens’in sözleriyle özetleyecek olursak: “Avrupa tarihinde kapitalizmin gelişimi endüstriyalizmden bir adım önden gelerek, ilkinin temlikiyle ikincisinin oluşumu için gerekli koşulları hazırlamaktadır.”³¹⁷

Marx’ın “Kapital” kitabında sorgulanmaya tabi tutulan kapitalizm sistemi, dünyanın tüm halklarını birbirleriyle sermaye dolaşımı sayesinde bir temasa zorlamaktadır. Ayrıca dolaşım aracılığıyla teşvik edilen insan gelişimi, işbölümü ve pozitif bilimlerin yükselişi sayesinde kıtlıktan ve doğanın dayattığı zorunluluktan kurtarılacağı fikriyle donatılmaktadır. Marx’ın “Kapital”de ön plana çıkardığı “bilimsel” görev bu yaklaşıma denk düşmektedir.³¹⁸ Diğer taraftan kentsel, entelektüel, sanatsal ve bilimsel hayatın merkezi unsuru olarak görülen “burjuvazi” olgusu, kapitalizm formasyonunun olumlu

³¹⁶ Goody, *Tarih Hırsızlığı*, s. 214.

³¹⁷ Antony Giddens, *Ulus Devlet ve Şiddet*, trc., Cumhur Atay, (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2008), s. 168.

³¹⁸ Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, s. 132.

ve olumsuz özellikleri arasındaki ahengi içermektedir. Burjuvazi ile kapitalisti özdeşleştirmeye yönelik görüşler, Batı kültürüne ilişkin ahlaki standartların ve egemen ideolojinin birleştirici gücünden kaynaklanmaktadır.

Kavramın tanıma göre “kentli” ya da “burjuvazi” bir şehirli olarak geçimini sağlamak için ellerini kirletmeyen işinde bedeninden çok “bilgisini” kullanan, soylu olmayan bireyi ihtiva etmektedir.³¹⁹ Genelleşmiş kapitalizm kendi sosyal-ekonomik sistemi içinde kentsel ve ticaret hayatın önemli temsilcisi olarak gördüğü burjuvaziyi, düzen sağlayıcı güce kavuşturmaktadır. Yeni sistemin gereksinimlerine uygun girişimci zihniyetin tek meşruiyet kaynağı haline getirmektedir. Avrupalı bir özellik olarak kabul edilen bu durum sistem dışından bakıldığında çok karmaşık, içeriden bakıldığında ise akışkan ve esnek özerkliği kapsamaktadır. Ayrıca yeni bir sınıfın yani ticaretin arka planından doğan ve kendi çabalarıyla modernleşme sürecinin öncülüğünü sırtlanan burjuvazi, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapitalizm zihniyetinin karakteristik insan tipini ifade etmektedir.³²⁰ Sombart’ın ifadesiyle:

*“Zincirlerinden boşalan bu dev (burjuvazi), yolu üzerinde ilerlemesine karşı çıkan tüm engelleri yıkıp dümdüz ederek yayılmaktadır.”*³²¹

Kapitalizmin kökenine ilişkin Marx’ın klasik açıklamalarında, emperyalizmden, ticari kârdan ya da emek sömürsünden ibaret tek başına sermayenin oluşmadığı fikri ağırlık kazanmaktadır. Bu faktörleri birbirine bağlayan sermayenin pazar ağı üzerindeki müdahalesi bağlayıcı bir niteliğe sahiptir. Kapitalizmin özgül önkoşulunu tayin eden kapitalist “hareket yasaları”³²² toplumsal mülkiyet ilişkilerinde tek referans noktası olarak benimsenmektedir. Toplumsal mülkiyet konusu, Marx’ın temel düşüncesini açık bir biçimde ortaya koyduğu 1848 tarihinde kesinlik kazanmaktadır.³²³ Foucault’nun tespitlerinde kapitalizm düzenin oluşumu ve işleyişi şöyle şerh edilmektedir:

“Kapitalizmin tarihini ancak ekonomik kuramsal bir tarih olarak ele almak gerekmektedir. ...Marksist perspektifte: Kapitalizm tarihinde

³¹⁹ Wood, *Kapitalizmin Kökeni*, s. 22.

³²⁰ Goody, *Tarih Hırsızlığı*, s. 240.

³²¹ Warner Sombart, *Kapitalizm ve Yahudiler*, trc., Sabri Gürses, (İstanbul: İleri Yayınları, 2005), s. 395.

³²² Wood, *Kapitalizmin Kökeni*, s. 45.

³²³ McNeill, *Dünya Tarihi*, s. 655.

belirleyici olan unsurun ekonomik sermaye mantığı ve sermaye birikimi olduğunu kabul edersek, karşımıza tek bir kapitalizm çıkmaktadır, çünkü tek bir sermaye mantığı mevcuttur.”³²⁴

Yeni dünyanın egemen ideolojisi Batı’nın tarihsel deneyimi üzerine kurulmaktadır. Modernleşmenin başlattığı “Batı’nın büyük dönüşüm”³²⁵ süreci, kapitalizmin kuramsal çerçevesini, kurumlarını ve bireylerin örgütlenmelerini kapsamaktadır. Modernleşme dünya görüşüyle ve yaşam biçimiyle eşgüdümlü şekillenen kapitalizm formasyonu, Samir Amin’e göre birbirini tamamlayan üç şartı yerine getirmektedir:

“Birincisi, kapitalist üretim tarzı özünü gizleyerek, dayandığı iktisadi yabancılaştırma bilincinin yerine tarih üstü rasyonel söylemi koymaktadır. İkincisi, kapitalizmin oluşumu, çarpıtılmış bir açıdan gösterilmeye çalışılmaktadır. ...Bir yandan Batı’ya özgü unsurlar kabartılırken, diğer yandan insanlığın geri kalan kesimlerinin tarihiyle ilgili özellikler, karşıtlık olarak gösterilmektedir. Böylelikle kapitalist mucizenin ancak Avrupa’da ortaya çıkabileceği sonucu çıkarılmaktadır. Üçüncüsü ise kapitalizm sistemini dünya ölçeğinde yaygınlaştıran temel özellikler, sistemden doğan eşitsizlik bileşenlerini ulusların ‘iç’ nedenlerine bağlamaktadır.”³²⁶

16. yüzyıldan itibaren Batı toplumu sosyal ve kültürel değişimleri tarımsal temelden kopararak, emsalsiz bir değişimler çağı olan teknik yaratıcılığın kurumsallığına teslim etmiştir. Teknik yaratıcılıkla sanayi kapitalizmin gelişimi arasındaki nedensellik bağları her yerde farklı var olabilecek yayılmalara yol açmıştır. Sorunu nasıl ve hangi yöntemlerle çözülmesi gerektiği görüşü, Christopher Kolomb’nun 1492 yılında Yeni Dünya’nın kapılarını açmasıyla aydınlık kazanabilmiştir. Batı’nın ileriye doğru sıçraması için zenginlik kitlesini biriktirme meselesi, teknik ve keşif araçlarıyla desteklenmiştir.³²⁷ Modern toplumun itici gücünü oluşturan, sanayi, teknik, liberal meslek grupları, uzmanlık ve ticari girişimcilik yeni yayılmaların mayasını

³²⁴ Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, trc., Alican Tayla, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), s. 139.

³²⁵ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 514.

³²⁶ Amin, *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, s. 99.

³²⁷ Wood, *Kapitalizmin Kökeni*, s. 159.

oluşturmakla birlikte, emperyalist sömürünün ekonomik biçimini geliştirmiştir.³²⁸ Yani kapitalizm denen sistem, köklerini orta çağa dek götürerek kendi yapısını meşru kılmaya çalışmıştır.

18. yüzyılın ikinci yarısından ve 19. yüzyılın ortalarına dek sürekli yenilikler gerçekleştiren Batı'nın rasyonel güdülerini yöntem politikasında pragmatik ve yayılmacı niteliği bir araya sıdırmıştır. İzlenen yolda zenginliğin temel kaynağını oluşturma ve yeni pazarlar elde etme stratejisi kapitalist ruhuna uygun şekilde sürdürülmüştür.³²⁹ Kapitalizmin rasyonalite, teknolojik ilerleme, kentleşme ya da ticaretin yayılmasından daha fazlasını gerektiren bir diğer parametre ise ulus-devlet kavramının olasılık derecesini kuvvetlendirmiş olmasıdır. Başka bir deyişle uluslaşma süreci, sanayi toplumunda yeni siyasal ve kültürel bir söylemi belirleyici kılmıştır. Batı'nın daha geniş ve uluslararası ticaret ağını oluşturmaya ve bu koşullardan doğan etkileşimler ulusların kendini tanıma ve tanımlama eğilimlerine önemli ölçüde canlılık katmıştır. Çünkü Batı'nın Fransa, Almanya gibi başlıca ülkeleri yeni siyasal, ekonomik ve kültürel dönüşümlerini bu süreçle gerçekleştirebilme imkânı bulabildiği açıktır. Modernleşmenin temel parametrelerinden birini ihtiva eden ulus-devlet olgusu, kapitalizm sisteminin yarattığı dinamizmle güçlü ve hızlı bir ilerleme imkânı yakalamıştır. Foucault'nun ifade ettiği gibi:

*“Kapitalizmi kendi mantığıyla harekete geçiren ve var olmamasını olanaksız hale getiren güç, ‘modern episteme’nin amacı doğrultusunda gerçekleşmektedir.”*³³⁰

1. 2. 4. Modernleşmenin Ulus-Devlet Problematikası

Modernleşme bir değişimler dizisini ihtiva ederek, toplumsal yapı üzerindeki etkisinden kaynaklanan siyasal, ekonomik ve kültürel sorunları rasyonel paradigma çerçevesinde çözüme tabi tutmaktadır. 19. yüzyıl Avrupa tarihinin genel temasını oluşturan “ulus-devlet” kavramı, modernleşme parametrelerini yansıtabilecek bir mevkide gerçekleşmektedir. 15. yüzyılın sonlarından 19. yüzyıla kadar olan süreçte Fransa,

³²⁸ Goody, *Tarih Hırsızlığı*, s. 362.

³²⁹ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 371.

³³⁰ Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, trc., Mehmet Ali Kılıçbay, (İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2001), s. 535.

İngiltere, İspanya ve daha sonra Prusya, İsveç ve Rusya devletinin yükselişi ve kazançları ulus-devlet modeli etkinliğinde belirginleşmektedir.³³¹ Wallerstein’in çalışmalarında “dünya sistemi teorisi”nin ana eksenini 16. yüzyıldan sonrası Avrupa’nın dünyanın geri kalanı üzerindeki hegemonyasına odaklanmaktadır. Ekonomik-siyasal kaynakları, askeri dinamizm ve eğitilmiş entelijansiya ile bütünleştiren hâkimiyet mekanizması, ulus-devlet sayesinde üstünlük duygularını pekiştirmek imkânı kazanmaktadır. Modernleşme sürecinin yol açtığı paradigma değişimi 1649 ilâ 1832 tarihleri arasında gerçekleşmiş olduğu varsayımı genel kanaatler arsındadır.³³² Modernleşmenin yaşandığı ilk Batı ülkelerinin siyasal, ekonomik ve sosyal hayatlarında devrimsel güce sahip olan “ulus-devlet” standartları özerk modern kurumsallaşmanın gelişimini de teşvik etmiştir.

Batı temelli ulus duygusunun oluşturduğu “ulus-devlet” olgusu, temelde teknolojik ve ekonomik sütunların başarıları üzerine bina edilmektedir. Açıktır ki Ortaçağ’ın kurumları olan feodalizm, şövalyelik ve kent-devlet yapısının kaçınılmaz çözülüşü ulus-devletin tarihsel gerçeğiyle yakından ilintilidir. Ulus-devlet olgusu, Avrupa tarihinin ve giderek tüm dünyanın temel siyasal örgütlenme biçimidir.³³³ Hobsbawm’un ifadesine göre ulus-devlet kavramı, modern döneme ait teritoryal ve ulusal boyutu kapsayan bir birime işaret etmektedir.³³⁴ 18. yüzyıldan 19. yüzyıla geçilirken Avrupa toplumunun radikal ve yapısal bir değişim yaşaması bu bağlamda görünür hale gelmektedir. Aynı zamanda Aydınlanma’nın felsefi ve bilimsel fikirlerinin etkisi altında bir yol izlemektedir.³³⁵

Modernleşme kuramcıları arasında bir sıra tartışmalara konu olan “ulus” kavramı* etnik köken, ortak dil, din, toprak parçası ve ortak tarihsel değerler gibi kriterlerle

³³¹ Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, trc., Sonay Bayramoğlu-Hülya Kendir, (Ankara: Dost Yayınları, 2002), s. 173.

³³² Cyril E. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Gücü*, trc., Fatih Gümüş, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986), s. 92.

³³³ Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlkçağdan 1918’e*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2003), s. 96.

³³⁴ Erik Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik*, trc., Osman Akınhay, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), s. 24.

³³⁵ Ernest Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, trc., Simten Coşar-Saltuk Özertürk-Nalan Soyak, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s. 20.

* Etimolojik olarak “ulus” terimi, Moğolca kökenden gelen ve Latince “nationem” sözünün karşılığıdır. Terim, doğum, ırk, soy bağı anlamında kullanılmaktadır – Michael G. Roskin, *Çağdaş Devletler Sistemi: Siyaset, Coğrafya, Kültür*, trc. Bahattin Seçilmişoğlu, (Ankara: Adres Yayınları, 2014), s. 3.

tanımlanmaktadır. Ulusal devlet kurmayı amaçlayan ilkeleri benimsemektedir.³³⁶ Bu noktada “ulus” Fransız Devrimi’nin kendine özgü kavramlarından doğmuş, fakat zaman içerisinde kültürel bir kurgu haline dönüşmüştür. Entelektüeller tarafından daha derinlemesine yorumlanarak, vatansever ve ulusalcı hareketlere yön vermiştir.³³⁷ Ulusalcılık ilkesinin Avrupa haritasını en belirgin biçimde değiştirdiği dönem 1830-1880 yıllardır. Bu dönem Avrupa’daki güçler dengesi ulusal ilkeler içerimi ile yüklüdür. Ulus oluşturma katılımları iki büyük devletin (Almanya ve İtalya) doğuşuna ve iki büyük devletin ise (Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu) çöküşüne yol açan ana etkindir.³³⁸

Kuramsal bir yaklaşım sergileyen dönem entelektüelleri “ulusal egemenlik kuramının yaratıcısı” olarak bir sıra ilkeleri siyasal görüşlerinin temeline yerleştirmişlerdir. Özellikle liberal evrenselliğe şiddetle karşı çıkan Herder, ulusun diline, kültürüne, kolektif deneyimine kendi tikel kimliğini kazandıran değerlerin aitlik ruhu olduğunu vurgulamış ve bir bireyin manevî olarak ancak ulusal bir toplulukta gelişebileceğinin altını çizmiştir.³³⁹ “Ulus-devlet” ilişkisinin siyasal karakteri “anavatan” ve “yurttaş” kavramına duygu ve tutum dizisi yükleyerek, psikolojik dinamikleri harekete geçirmektedir. Ulusal iradenin ortaya çıkmasıyla birlikte “yurttaşlık” kavramı “pozitivizm kuralları ve ulusalcılık ilkeleri”³⁴⁰ formüle edilmektedir. Bir bakıma soyut anlamlar içeren kavramların ön plana çıkmasıyla birbirinden farklılaşmayan bireylerin birlikteliği ana eksenini oluşturmaktadır. Her birey ulusal iradede kaynaklanan pozitif yasalara bağlanarak aynı güvenliğe, aynı özgürlüğe ve aynı haklara kavuşmayı amaçlamaktadır.³⁴¹ Merkezi bir yerde konumlanan “ulus” kavramı, diğer uluslar açısından da geçerli olan mücadele ve rekabet dürtüleriyle amaçlarını tayin edebilmektedir.

Yeni düzeni koruyacak olan iki ana kavram (laiklik ve modernlik) somut bir biçimde egemen siyasetin (ulusal irade, yasa, parlamento vs.) genel görünümünü “türdeş

³³⁶ Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik*, s. 36.

³³⁷ Delanty, *Avrupa’nın İcadı*, s. 174.

³³⁸ Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik*, s. 40.

³³⁹ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), s. 1666.

³⁴⁰ Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, s. 37.

³⁴¹ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2010), s. 198.

kamusal alan”³⁴² seviyesinde açığa çıkarmaktadır. Siyasi yapının ve toplumun topyekûn bir dönüşüm yaşadığı kabul edilen tarihsel süreçte “ulus-devlet” kavramının niteliksel boyutları egemenlik sınırlarını da çizmektedir. Örgütlü yapılanma, bürokrasi, liyakat ve kamu hizmeti yönündeki akılcı uygulamalar modernleşme için geçerli olan yasaları ve ilkeleri intisap etmektedir. Abou-El-Hal’a göre “ulus-devlet, sistemleşmiş ve açıkça tanımlanmış bürokratik ve liyakata dayalı uygulama ve kurumlar dizisi”³⁴³ olarak kendine ait tutarlı ideolojiyi benimsemektedir. Bu bağlamda geleneksel yönetim aklıyla yeni yönetim aklı arasındaki temel ayrışma sorununu Foucault, “disiplin gücü” kavramıyla şu şekilde çözüme kavuşturmaktadır:

*“Yeni yönetim aklının 18. yüzyılın başında oluşan modern yapısı, yani temel özelliğe sahip kısıtlama ilkesinin arayışında olan yönetim aklı, çıkar üzerinden işleyen bir akıldır. ...19. yüzyılın başından itibaren ise fayda meselesi, hukukun en geleneksel sorunlarını kapsadığı yeni bir evreye girmektedir.”*³⁴⁴

Modernleşme sürecinde öne çıkan özellikler hem ekonomik ve toplumsal hem de geleneksel devlet yapısının değişen doğasıyla yakından ilintilidir. Batı tarihinde ekonomik ve toplumsal değişim fikri devrimsel çağırışla kesinlik kazanmaktadır. 1648 İngiltere ve 1789 Fransa “devrimlerinin geleneksel devlet yapısını dönüştürebilecek nitelikte olup olmadığı”³⁴⁵ tartışmaları “ulus-devlet” tanımlanmasında açıklık kazanmaktadır. 1789 Fransız Devrimi’yle ivme kazanan “ulus-devlet” olgusu, ulusal tarihi siyasetle birlikte farklı sosyal bilim dallarını içine alarak, ulusçuluk akımlarına da yön vermektedir. 18. yüzyılın sonundan itibaren La Chalotais ve Abbe Gregorie’nin ulusal eğitim projeleriyle, Avusturya’da II. Joseph’in reformları ve daha dolaylı olarak Prusya, İngiltere ve Fransa devletleri tarafından desteklenen akademiler, galeriler, müzeler ve üniversiteler devletin eğitici rolünü gündeme getirmektedir.³⁴⁶ Bu etkiyle tüm Avrupa kıtası bürokratik rasyonel devletlerden oluşan bir ağa

³⁴² Mehmet Ali Ağaoğulları (ed.), *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 198.

³⁴³ Rıfa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, trc., Oktay Özel-Canay Şahin, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000), s. 107.

³⁴⁴ Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, trc., Alican Tayla, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), s. 40.

³⁴⁵ Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, a.g.e., s. 31.

³⁴⁶ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, 177.

bürünmektedir. Hegel'in tabiriyle "ulusun gerçek tarihi, onun ulus-devlet'ine kavuştuğu zamanı başlatmaktadır."³⁴⁷

Geleneksel yapıdan (mutlakıyetten) ulus-devlete doğru geçişin ilk aşamaları ekonomik hareketlilikle yakından bağlantılı olarak Batı'nın jeopolitik ve siyasi egemenliğini önemli ölçüde genişletmiştir.³⁴⁸ Bir bakıma ulus-devletin sanayi toplumunun kendine özgü yapısal gereksinimlerine dayanan kökleri siyasal yöntemle kültürel yapı arasındaki istisnasız ilişkide saklanmaktadır. Yani Batı'nın değer yargıları ön sıraya çıkarılarak, devletin dönüşümü tarihin ilerletici bakış açısının uzantısı şeklinde belirginleşmektedir. Batı'ya özgü aşama olarak görülen modern ulus-devlet olgusu, kanun, kural ve kurumları rasyonelleşmiş çerçeve içinde kuvvetler ayrılığı (yasama, yürütme, yargı) ilkelerini kendine uygun bir kalıba dökmüştür.

Ulus-devlet olgusunun doğuşuyla birlikte çöken Batı feodalizmin parçalı egemenliği farklı türde merkezileşen monarşileri sosyal-ekonomik sistemin muhafızı konumuna oturtmaktadır. Çünkü Batı modernizasyonunda öne çıkan ulus-devlet kavramı ile sömürgeleşme, emperyalizm ve sömürgelikten kurtulma süreçleri arasında sıkı bağlar vardır. Tarihsel nedenselliğe bağlanan kapitalizm sistemi ile ulus-devlet olgusu arasındaki tarihi ilişkide türdeş görüşler mevcuttur. Ekonomik ve yönetici sınıfın çıkarları açısından teşekkül eden ortak kavrayış biçimi, aynı zamanda ideolojik uygunluğu da desteklemektedir. Avrupa'nın güzergâhında belirginleşen "...modern ulus-devlet olgusu kapitalizmin merkezileşmiş 'artıdeğer' durumuyla"³⁴⁹ karşılıklı bir etkileşimi içermektedir. Aslında bakılırsa hem ulusun hem de sermayenin dünya hegemonyasına yükselişinde yakın paralellik söz konusudur. Burjuva kapitalizminin yeni güçleri arasındaki ilişkiler genellikle şiddetli bir rekabet durumunu teşvik etmektedir.³⁵⁰ Sanayi öncesi ve sonrası toplumsal biçimler üzerine tartışmalarını derinleştiren Giddens, ilk geçiş aşamalarını şöyle sıralamaktadır:

"Birincisi, İspanyol etkisinin yükselişi ve düşüşüdür. 17. yüzyılın başında İspanyol üstünlüğünün giderek azalması Avrupa'nın geri

³⁴⁷ Ernest Gellener, *Uluslar ve Ulusculuk*, trc., Büşra Ersanlı Behar-Günay Göksu Özdoğan, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1992), s. 93.

³⁴⁸ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, 174.

³⁴⁹ Amin, *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*, s. 232.

³⁵⁰ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, trc., Bahadır Sina Şener, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), s.254.

kalanında kalıcı bir iz bıraktığı görülmektedir. İkincisi ise insanlık tarihinin en etkili teknolojik değişikliklerinden bir olan topun kullanılması modern medeniyetin şekillenmesi sonucunu doğurmaktadır. Yani ilk topçuluk, kaleyi ve şehri askeri gücün merkezi konumundan çıkararak yeni sistemin itici gücü haline getirdiği gerçektir.”³⁵¹

Feodal parçalanmanın merkezi iktidara doğru evrilmesi erken ulus-devlet için geçerli zemin hazırlamaktadır. 17. yüzyıldan başlayarak eşsiz gelişmelere kapı aralayan yenedünya “...artık kapalı eski kültür çevrelerinin alışverişi değil, dünya ölçeğinde karakteri olan yeni bir kültürü”³⁵² ortaya koymaktadır. İşaret edilen yeni güç sayesinde bir taraftan merkezi devlet oluşumu diğer taraftan ulus, devlet ve sınıf kavramları toplumsal hareketliliğe yapısal biçim vermektedir. Smith’e göre ulus-devlet kavramı, Batı devrimlerinin etrafında şekillenmektedir. Yani açık bir şekilde ifade etmek gerekirse: Avrupa’da olan devrimlerin üç tipinin (iş bölümü alanındaki devrim, yönetimin kontrol edilmesindeki devrim ve kültürel düzenlemedeki devrim) etkisiyle ekonominin birleştirilmesi, ülkesel merkezileşme, tüm toplumsal katmanlara eşit hakların tanınması ve kamusal eğitim sistemlerinin büyümesi değişimin esas parçasını yaratmaktadır.

Toplumsal modernleşme için değişik özneler öneren üç yaklaşımın bulunması bir tesadüf değildir. Hegel’e göre evrensel ruh, klasik iktisatçılara göre burjuvazi, Marx’a göre proletarya tarihsel ve coğrafi olarak Batı’nın ilerleme öznelerini oluşturmaktadır.³⁵³ Söz konusu özneler yalnızca toplumdaki çelişkileri inkâr etmeye çalışmaz hem de kapitalizmin karmaşık iş bölümü ve iş birliğine (bürokratik ve girişimci unsurlar) uygun koşulların nasıl doğduğunu görelî şekilde açığa çıkarmaktadır. Kapitalizm kendi ile ulus-devlet arasındaki tarihsel bağların kurulması iki ana eksenle karakterize edilmektedir:

“Bir yandan devlet kapitalizmin bir ürünü değil, siyasi ve ekonomi

³⁵¹ Anthony Giddens, *Ulus Devlet ve Şiddet*, trc., Cumhur Atay, (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2008), s. 148.

³⁵² Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 5.

³⁵³ Jorge Larraín, *İdeoloji ve Kültürel Kimlik*, trc., Neşe Nur Domaniç, (İstanbul: Sarmal Yayınları, 1995), s. 39.

alanları ayırıştırarak kapitalizmin önkoşulunu hazırladığı bir mekanizmadır. Diğer taraftan, ulus-devlet olgusu kapitalizmin yükselişiyle mümkün olmakta ve siyasal gücün oluşturulmuş olduğu mülkiyetin kapitalist mülkiyetine dönüşmesi ile eşzamanlı olarak devletin de dönüşümünü gerçekleştirmektedir.”³⁵⁴

18. yüzyılla birlikte biriken ekonomik zenginlik, siyasal çoğulluk ve askeri olanaklar Avrupa tarihinin sonraki yüzyılında en önemli gücü haline gelecektir. Batı’nın merkezileşme yolundaki çabaları bir bakıma ulus-devletin kurumsal tanısıyla ilgilidir. Devlet gücünün başlıca simgelerinden biri olan toplumsal düzenin meşruluk temeli ulus-devlete kalıcı bir genişleme özelliği kazandırmaktadır. Özellikle sürece “...eğitsel ve yeni ahlâkî özellikler katan”³⁵⁵ etkinlikler kurumlar düzeyinde tek boyutludur. Ulus-devletin dinamik doğasını şekillendiren “üst kültür motifleri”³⁵⁶ tek biçimli bir ölçüde sıralanmaktadır. Yani kültür ve eğitim alanını kapsayan devrimsel değişimler modern devlet görüşlerinin bakış açısına uygun düşmektedir. Kültürel ve ahlaki refleksler ulus için çekici bir kimlik yaratma aracı haline gelmektedir. Kültürün aracılığıyla siyasal bilinç, standart bir iletişim ağı oluşturarak vatandaşlık olgusunu da şekillendirmektedir. Smith’e göre “Batı’nın ekonomik ve siyasi devrimlerinin, eğitici devletin kültürel devrimi ile tamamlandığı nokta etnik süreklilik ve ulus-devlet bağlamı temelindedir.”³⁵⁷ Ulus-devlet, üçlü devrimin sağladığı olanaklarla ekonomik, siyasal ve kültürel dönüşümleri açığa vuran bir süreci tanımlamaktadır.

Ulus-devlet kavramının merkezinde yer alan ülke ve etnik kimlik ikiliği kaçınılmaz biçimde iç içe geçerek, vatandaşlığa dayalı bir modeli temsil etmektedir. Bu süreçte Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan’da kimlik oluşturma çabaları, vatandaşlık değil, tebaaya dayalı teritoryal kavramlar üzerine yükseltildiği açığa çıkmaktadır. 19. yüzyıl Azerbaycan entelektüellerinin ulus oluşturma için kat ettiği yolda kültürel ve toplumsal birimleri farklı bir “modernleşme” çatısı altında toplanmaktadır. Bu noktada ulus-devletin diyalektik karakteri bir kenara itilmektedir. Çar Rusyası’nın sömürge ölçütlerine dayalı kimliğin yerleştirilmesi muğlak biçimde tanımlanmaktadır. Özellikle

³⁵⁴ Wood, *Kapitalizmin Kökeni*, s. 186.

³⁵⁵ Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, s. 23.

³⁵⁶ Gellener, *Uluslar ve Ulusculuk*, s. 92.

³⁵⁷ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 180.

kimlikler mezhep ayrılıkları üzerine ikamet ettirilmiştir. Bir taraftan Batı tarzı “teritoryal” kimlik kavramı ön plana çıkarılmıştır. Diğer taraftan ise Sünni-Şii bölünmesi derinlemesine kök salmış ve sömürge siyasetine uygun kültürel ve dini eğilimleri yükseltmiştir. Tarihsel ve kültürel motivasyonlar ağır bir şekilde törpülenerek, tahribe maruz bırakılmıştır. 19. yüzyılda Azerbaycan’ın sosyal yapısında ve ekonomik tasarrufunda meydana gelen yeni düzenlemeler ulus-devlet girişimciliğiyle açıklanamaz. Çünkü ulus-devletin karakteri kurumsal ve kuramsal olarak toplumun iç bütünlüğüne bağlıdır. Yani “tarihi kullanarak tarih yapmak”³⁵⁸ fikri ulus-devletin gelişiminde itici güç olarak yer almamaktadır. Azerbaycan’da “ulusçuluk ve teritoryal kavramları arasındaki uyumsuzluğun büyük ölçüde derinleşmesi”³⁵⁹ bir bakıma bu kopmanın tarihsel tezahürünü yansıtmaktadır.

Modern “ulus-devlet” kavramının tarihsel açıdan dünya çapında yayılması ve ulusal sınırlarla belirlenmesi siyasal ölçütlere dayalı bir diyalektiği ihtiva etmektedir. Siyasi bağlamdaki etkileşim ulusu, halkı ve devleti kapsayacak şekilde bir var olmaktadır. Bir bakıma modernlik küresel bir nitelik taşısa da ulus-devlet sistemini teorik olarak ulusçu temele oturtmaktadır. Bu gelişmeler sonucunda “yurttaşlık” kavramı oluşmuş ve toplumsal organizasyonların çekirdeği ortaya çıkmıştır. Hobsbawm’a göre “...ulus = devlet = halk denklemi belli bir toprak parçasına bağlı olarak (çünkü ulus-devletin yapısı ve tanımı belli bir toprak parçasıyla ilişkilidir) halkın kendi kaderini tayin etmesi ilkesinin kaçınılmaz sonuçlarından biridir.”³⁶⁰ Aslında siyasal örgütlenmenin ilk aşamasında yönetsel güç yoğunlaşması söz konusudur. Modern siyasal-ekonomik değişimler ve çeşitli örgütlenme türleri tarihsel olarak kapitalizmle içi içe geçmiş bulunan ulus-devlet temellidir. Emmanuel Sieyes, modern devlet egemenliğini birey ve topluluk bağlamında değerlendirerek, burada irade olasılığına şöyle dikkat çekmektedir:

“Siyasal toplum ya da ulus adındaki bütünlük bireyler, bireysel iradeler tarafından meydana getirilmektedir. ...Topluluk, bireysel iradelerin bir eseri olarak bütün erkliğin kaynağını

³⁵⁸ Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, s. 22.

³⁵⁹ Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, s. 187.

³⁶⁰ Hobsbawm, *Milletler ve Milliyetçilik*, s. 35.

oluşturmaktadır.”³⁶¹

Bağımlılık kalıplarını amaçlayan tüm önermeler modernleşme olgusuyla eşdeğer ağırlığa konulmaktadır. Bir bakıma “içsel” karşısında “dışsal” ögelere özel şekil veren hegemonya matrisi gerek siyasal gerekse de kültürel alanda var olan birçok temel ayrımları kapsamaktadır. Batı’nın ulus-devletlerinin önceden kurulduğu merkezi bölgeler ile çevresel bölgelerin arasındaki göreceli uluslararası durum bir bakıma politik ve askeri gücün etkilerine göre şekillenmektedir. Devletin politik ve askeri gücünün birbirini tamamlayan gereksinimleri ve toplum üzerindeki etkileri Gramsci’nin çalışmalarında, önleyici, örgütleyici ve dönüştürücü güç olarak tanımlanmaktadır.³⁶² Siyasal gücün en etkili vasfı olan hegemonya kavramı bir bakıma toplumları bağımlı hale getirme durumuyla birleşmektedir. Toplum içerisindeki iktidarın düzenlenmesi, dağılması ve sınırlandırılmasına dair genel tabloda ulusal irade yasa koyucu gücü temsil etmektedir. Ulus ve devletin karşılıklı ilişkisi yeni toplumsal ölçütler bağlamında etkinlik kazanmaktadır. Turner’in serhine göre:

“Ulus-devlet, tipik olarak etnik kaynaşma fikrinin sırtında büyümektedir. Bu nedenle ‘ulus’ kelimesini, modern devleti bir ‘ulus-devlet’ olarak tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu tutum politik yapının, birleşik etnik tabana sahip olmak zorunda olduğu varsayıma dayanmaktadır. 19. yüzyıl ulus-devlet, yerel diyalektik, bölgesel kültür ve iç çeşitliliğin bastırılmasını gerektiren, güçlü bir birleşme ve bütünleşme politikasını kapsamaktadır.”³⁶³

Foucault, devlet egemenliğini “bilinç içinde değil, söylem içinde konumlandırarak, kendisini sürdürülebilir kılan oluşum (devlet) kurallarına uygun”³⁶⁴ şekilde ulusa kabul ettirebilmektedir. Hem ekonomik hem de politik alan kendine özgü biçimde devlet çıkarlarını ulusal çıkarların ideolojik boyutuyla koşullandırmaktadır. İkisi arasında konumlanan “genel irade” kavramı, toplum idealini gerçekleştirmek için uzlaşmayı temel başvuru kaynağı olarak görmektedir. Başka bir deyişle ulus-devlet olgusunun

³⁶¹ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2010), s. 196.

³⁶² Hugues Portelli, *Gramsci ve Tarihsel Blok*, trc., Kenan Somer, (Ankara: Savaş Yayınları, 1982), s. 29.

³⁶³ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, trc., İbrahim Kapaklıkaya, (İstanbul: Anka Yayınları, 2003), s. 294.

³⁶⁴ Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, trc., Veli Urhan, (İstanbul: Birey Yayınları, 2016), s. 85.

mahiyetinde de yer alan “genel irade” kavramı, ekonomi ile yönetim arasındaki ilişkiyi kendi örüntüsü altında gerçekleştirmektedir. İlkesel olarak güçler ayrımına işaret eden ve ilk hukuki kurumsallaşmanın şematüğini çizen Jean-Jacques Rousseau’ya göre “amacı halkın refahı olan yönetimin birinci ve en önemli ilkesi, genel iradeyi izlemektir.”³⁶⁵ Gramsci’nin 18. yüzyıl Fransız burjuvazisi örneğinde gösterdiği gibi devlet ve ulus ilişkilerine eklenilen sınıfsal ideolojik bakış açıları ciddi statü farklılıklarını kabartsa da müşterek çıkarların gerçekleşmesi için gereken nizamlayıcı güç dengesini reddetmemektedir. Gramsci’nin altını çizdiği önemli nokta ulusla devlet arasındaki ilişkileri objektif ve sübjektif niteliklerle çözümleyerek doğru tanımlamak mümkündür:

*“Onlar (Jakobenler), burjuvaziyi egemen sınıf durumuna getirerek yalnızca bir burjuva iktidarını örgütlemekle kalmamışlardır, burjuvaziyi kendi hegemonyasını uygulayan yönetici ulusal sınıf durumuna da getirmişlerdir. Başka bir deyişle, yeni siyasi oluşuma bir temel vermişler, kendi yoğun birliği içinde, ...modern bir ulus yaratmışlardır.”*³⁶⁶

³⁶⁵ Jean Jacques. Rousseau, *Ekonomi Politik*, trc., İsmet Birkan, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005), s. 16.

³⁶⁶ Gramsci, *Hapishane Defterleri*, s. 43.

BÖLÜM 2: AZERBAYCAN’DA MODERNLEŞMENİN ERKEN SAFHASI

2. 1. Çarlık Rusyası İşgalini Müteakip Azerbaycan’ın İdari-Siyasi Görünümü

19. yüzyılın başlarından itibaren “Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan’ı istilâsı, ilk zamanlar ülkeyi Osmanlı ve İran’a karşı harbi stratejik bir üs olarak kullanmak ve Kafkasya’daki Dağlı (Müridizm) hareketinin başlattığı hürriyet savaşını engellemek amacı güdüyordu.”³⁶⁷ Bir önceki yüzyılda Rusya’nın yayılmacılık siyasetinde önemli yere sahip olan I. Petro (1672-1725) ve II. Katerina’nın (1762-1796) “Türk siyaseti sayesinde ulaşmak istediği Güney’e inmek politikası”³⁶⁸ somut olarak üç eksenle günümüze kadar sürmüştü. Birincisi, İran ve Türkiye üzerinden Hint yolunu açmak, ikincisi, Kafkasya Dağlılarının özgürlük mukavemetini kırmak, üçüncüsü ise tropikal iklime ve sıcak denizlere açılmaktı. 1747’de Afşar hanedanı Nadir Şah’ın ölümü üzerine ülkenin merkezi siyasi yapısının çökmesi kaçınılmazdı. Azerbaycan’da meydana gelen “hanlıklardan, küçük sultanlıklardan ve özerk cemaatlerden ibaret perakende”³⁶⁹ yapılanmalar, Rus yayılmacılığın gerçekleşmesinde başlıca etkenlerden biri idi. Kısacası ülke farklı alternatifler peşinde sürüklenmeye mecbur bırakılmıştı.

19. yüzyılın ilk çeyreğindeki Güney Kafkasya için yürütülen hâkimiyet mücadelesinde Rusya’nın İran’la (1826-1828) ve Osmanlı İmparatorluğu ile (1828-1829) vuku bulan savaşları kazanması, ülkelerin tarihsel yönetim geleneklerini kökten sarsmıştır.³⁷⁰ Söz konusu olan dönemde Osmanlı Devleti’nin idari ve askeri meslek hizmetlerinin tamamı, modernleşme hareketinden uzak kalan eski bürokrasinin elinde toplanmıştır.³⁷¹ İran’da ise Şahlık hâkimiyeti, iktidara hâkim müteşekkil bir siyasi yapıdan ve devletin siyasi istikâmetlerini dayanıklı biçimde temin eden bürokrasiden yoksun bırakılmıştır.³⁷² Her iki devlet Kafkasya siyasetinde seyirci kalma konumuna düşürülmüştür. Rusya’yı engelleyecek ne siyasi-ekonomi, ne de askeri güce sahip değillerdir.

³⁶⁷ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, (Ankara: TKAE, 1966), s. 48.

³⁶⁸ Nimet Akdes Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), s. 292.

³⁶⁹ L. V. Velicko, *Kavkaz. Russkoye delo i mejduplemennyye voprosy*, (Baku: Elm Yayları, 1990), s. 153.

³⁷⁰ Hadji Murat İbragimbeyli, *Rossiya i Azerbaydjan v pervoy treti XIX. veka*, (Moskva: İzdatelstvo “Nauka”, 1969), s. 4.

³⁷¹ Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), s. 90.

³⁷² Velicko, *Kavkaz. Russkoye delo i mejduplemennyye voprosy*, s. 13.

Giriş bölümünde kısaca değindiğimiz gibi Rusya tarafından başlatılan yayılma hareketi ilk önce Sisianov'un komutasında başlatıldı. 1827 yılında Kurmay Başkanı General Yermolov ve General Paskeviç'in başlattığı yeni askeri harekâtlar da İrevan (Revan) ve Nahçıvan hanlıkları istilaya maruz kaldı.³⁷³ Nitekim 1828 yıl Şubat ayının 10'da Türkmençay'da Rusya ve İran arasında imzalanan 16 maddelik antlaşma ile iki ülke arasında çizilen sınırlar sonraki tarihi antlaşmalarda belirleyiciliğini korudu.³⁷⁴ Söz konusu antlaşmanın 3. maddesi İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının Rusya tarafından ilhakını tasdik etti.³⁷⁵ Rusya'ya intikal eden arazilerin yeni şartlar dolayısıyla silahlı gruplardan tahliyesi esas mesele idi. İmzalanan anlaşmayla sınırlarda güvenliğin sağlanması her iki devlet arasında makul karşılandı ve sınır hatlarının çizilmesi diplomatik stratejiyle tespit olundu.³⁷⁶ 1828-1829 Savaşını kaybeden Osmanlı İmparatorluğu ise 14 Eylül 1829 tarihinde imzaladığı Edirne Antlaşması ile Kafkasya'daki bütün haklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır.³⁷⁷ 22 Şubat 1828'de Baron Osmen-Saken'in General Paskeviç'e yazdığı raporda, Kafkasya'nın Türkiye ve İran tesirinden tamamen kurtarmak için bölgede güçlenmenin gerekli olduğu altı çizilmiştir. Rusya'nın ileri dönemler için Doğu politikasında bu husus işe yarar potansiyel olarak değerlendirilmelidir.³⁷⁸ Bu süreçte Çar I. Nikolay'ın 11 Şubat 1828 tarihinde imzaladığı bir kararnameyle İrevan ve Nahçıvan hanlıkları arazisinde "Ermeni Vilayeti'nin"³⁷⁹ teşkil edilmiştir. Kararnameye göre İrevan ve Nahçıvan hanlıkları "Ermeni Vilayeti"ne bağlanmıştır.³⁸⁰ Çar'ın imzaladığı kararnameyle Azerbaycan topraklarının koparılması aşaması başlatılmış ve Kafkasya halkları arasındaki ilişkileri bir çıkmaza sürüklemiştir.³⁸¹ Kafkasya için son derece önemli hususlar içeren bu kararnamenin imzalanması "Ermeni meselesini"³⁸² bölge tarihinde karışıklıkları hedefleyen siyasal bir yatırım haline getirecektir. Egemen güç (Çarlık Rusyası) kendine gerekli bir savunma mekanizması kurmak için bu gibi sorunların siyasi olanaklarını daima genişlettiği açıktır.

³⁷³ İbragimbeyli, *Rossiya i Azerbaydjan v pervoy treti XIX. veka*, s. 37.

³⁷⁴ AKAK, t. 7, N: 548, s. 590, (Tiflis: 1878).

³⁷⁵ Azerb. MDTA, f. 202, siy. 1, iş. 7, s. 318.

³⁷⁶ Azerb. MDTA, f. 202, siy. 1, iş. 7, s. 319-320.

³⁷⁷ Vassan Giray Çabağı, *Kafkas – Rus Mücadelesi*, (İstanbul: 1967), s. 15.

³⁷⁸ AKAK, t. 7, N: 556, s. 600, (Tiflis: 1878).

³⁷⁹ Zahmet Şahverdiyev, *Nahçıvan Bölgesi XIX.-XX Asrın Başları*, (Bakü: Elm Neşriyatı, 2008), s. 24.

³⁸⁰ AKAK, t. 8, N: 388, s. 505-506, (Tiflis: 1881).

³⁸¹ Vidadi Umudlu, *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusyası Tarafından İşgali ve Müstemlekeciliğe Karşı Mücadele (1808-1828)*, (Bakü: Prezident Kitap Evi, 2004), s. 92.

³⁸² Enis Şahin, *Diplomasi ve Sınır*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), s. 15.

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın ekonomisi ziraata dayalı olmuş ve nüfusun önemli bir kısmı gelir kaynağını tarımdan sağlamıştır.³⁸³ Özellikle bölgesel koşulların sağlamış olduğu avantajlar ve kendine özgü tarımsal nitelikler, Kür ve Araz ovasında daha kabarık şekilde ortaya çıkmıştır.³⁸⁴ Çarlık, işgal sürecinin ilk aşamasında gerçekleştirdiği ekonomik atılımların esas hedeflerinden biri ordunun erzakla temin edilmesi olmuştur. Diğerleri ise ortadan kaldırılmış hanlıkların sahip olduğu mülkiyetin ele geçirilmesi ve kalan miras üzerindeki hakkın emperyalist amaçlar doğrultusunda el değiştirmesidir. Bunun için Rus memurlarından pristavlar halk üzerinde kontrol fonksiyon ele alarak bölgenin ya da şehrin tüm meselelerini çözmeye yetkisine sahiptirler. Bölgenin mali-idari ananda kısıtlı özerklik elde edilip, güçlenmesi mahalli idare denen yapıyı ortaya çıkarmıştır.³⁸⁵

Bir bakıma ülke, Rusya sanayisi için hammadde üreten bir sömürge bölgesine dönüştürülmüştür. Rusya hükümeti tarafından hayata geçirilen bazı ekonomik tedbirler “...örneğin, tek ölçü, tek para sisteminin uygulanması, iç gümrük vergilerin kaldırılması ve yeni gümrük politikası”³⁸⁶ içerik olarak merkezciğe dönüktür. Rusya ile birleştirilme sonucunda iç ve dış çatışmalara son verilmiştir. Nihayetinde üretim araçlarının gelişimi için elverişli şartlar doğmuştur. Rusya, kendi emperyalist politikasını gerçekleştirmek için ticaret alandaki hareketliliği Doğu sınırlarına taşımak, denizlere çıkmak, yeni limanlara sahip olmak gibi strateji hedeflerini daima ön planda tutmuştur.³⁸⁷

Çarlık Rusyası tarafından siyasi varlıkları ortadan kaldırılan Azerbaycan hanlıklarının tüm arazilerini imtiyazlı Rus komendantları yönetiyordu. Azerbaycan'da eski yönetim tarzının yıkılışı, Rusya eyaletleri statüsünde kabul edilen komendant* idari usulüyle gerçekleşmekteydi. Büyük askerî ve hukuki imtiyaza sahip olan “komendant”ın esas görevleri arasında vergi derecelerini belirlemek, vergileri zamanında toplamak ve eyalet

³⁸³ Velicko, *Kavkaz. Russkoye delo i mejduplemennıye voprosı*, s. 154.

³⁸⁴ Fezail Ağamalı, *XVIII. Asrın II. Yarı – XIX. Asrın Evvelerinde Kuzey Azerbaycan Hanlıklarında Sosyal – İktisadi Münasibetler*, (Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2007), s. 65.

³⁸⁵ AKAK, t. 8, N: 354, s. 471, (Tiflis: 1881).

³⁸⁶ Ali Hüseyinzade, *XIX. Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı*, (Bakü: Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi Neşriyatı, 1967), s. 15.

³⁸⁷ Ali Sohbat Sumbatzade –G. Mehdiyev, *Azerbaycan'ın Rusya'ya Birleştirilmesi ve Onun Tarihi Ehemmiyeti*, (Bakü: 1956), s. 53.

* Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'daki askerî idari sisteminin başında duran yetkili kişi.

mahkeme kararlarının icrasını denetlemek önemli yer tutmaktaydı.³⁸⁸ Komendantlar, Kafkasya Genel Valisi (voenno-narodnoe upravlenie) tarafından göreve atanır ve görevden alınırdı. “Eyalet” adlandırılan hanlık topraklarını ise yerli beylerden tayin edilen mahal naibleri işletmekteydi. Şeki, Şirvan, Karabağ ve Talış Hanlıklarının Müslüman eyaletlerini idare eden “komendant” merkezi ise Şuşa şehrinde idi.³⁸⁹ Eski hanlıkların tüm mülki, yürütme ve yargı gibi işleri Rus subayları tarafından yürütülüyordu.

Çarlık açısından toprağın başlıca işlevi, gelir getirmesiydi. Devlet tüm tarım arazilerinin mülkiyetini elinde tutmaktaydı. Toprak siyaseti ilk kez 1828 yılında yayınlanmış “Kararname”ye uygun şekilde düzenlenmişti. Kararnameye göre, bütün “ağalar” köy sahibi değil, Çar’a gösterdikleri hizmetlerin mukabilinde köylülere yönetmek hakkını elde edebilmekteydi. 1828 yılında yayımlanan bir raporda General Yermolov şöyle yazmaktaydı: “Tatar (Azerbaycanlı) bölgelerindeki (Borcalı, Gazah ve Şemşeddil) ağalar çokta beri halkı köleye dönüştürmüştü. Öyle bir mükellefiyet yok ki ağa onu kendi başına benimsemesin.”³⁹⁰ Öte yandan görüldüğü üzere merkezi sömürge gücün ekonomik kaynaklar üzerinde kurduğu denetimi hazırlayan temel unsurlardan biri yerli ağa ve beylerin kendine buyruk faaliyetleriydi. Hüseyinov, yerlerdeki yönetimin merkezinde yer alan ekonomik ve toplumsal izleği şöyle açıklıyordu:

*“Vergi ve mükellefiyetlerin oranları kanunla belirlenmemektedir. Bu açıdan köylüler hazineye ne kadar vergi ödemeli olduklarını bilmemektedir. Her yerel yetkili köylü üzerine kendi başına buyruk şekilde vergi tayin etmektedirler. Yapılan usulsüzlüklere karşı Çar hükümetine edilen şikâyetler ise yanıtız kalmaktadır.”*³⁹¹

Reformlar adıyla yapılan girişimler halka hizmetten ziyade bir denge unsuru oluşturmak için ekonomik kazanımlara paralel göç hareketlerini de teşvik etmekteydi. Çarlığın sömürge rejimi ve onun yerel uzantısı olan kurumların arasında sıkışan halkın karşı karşıya kaldığı önemli konuların başında göç meselesi duruyordu. 1828’den 1830’a

³⁸⁸ Hüseyinzade, *XIX. Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı*, s. 15.

³⁸⁹ AKAK, t. 8, N: 354, s. 472-473, (Tiflis: 1881).

³⁹⁰ *Azerbaycan Tarihi 19. Yüzyıl*, c. IV, (Bakü: Elm Neşriyatı, 2007), s. 89.

³⁹¹ Haydar Hüseyinov, *Azerbaycan’da XIX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2007), s. 45.

kadar olan zaman zarfında 40 binden fazla İran ve 84 bin Osmanlı Devleti'nin Ermeni tebaası Azerbaycan topraklarına yerleştirildi. Resmi olmayan şekilde belirlenmiş bölgelere yerleştirilen Ermenilerin sayı 200 bin kişiye ulaşıyordu. Çarlığın vermiş olduğu özel imtiyazlardan yararlanan bu kimseler yerli halkı sıkıştırarak çoğu verimli topraklarda ikamet ettiriliyordu. İrevan ve Nahçıvan bölgelerinde bu tarihler arasında Ermenilerin yerli Türk nüfusu içindeki oranı % 23'ten %50'ye yükseldi ve mutlak sayıları 3,3 kat arttı.³⁹²

Çarlığın siyasi ve ekonomik kısılcasında sıkışan Azerbaycan halkı hem milli hassasiyetinin göz ardı edilmesini hem de yerel idari seçkinlerin baskısını üzerinden kaldırmak için ayaklanmanın küçümsenmeyecek gücünden yararlanmayı denemiştir. İtirazların doğmasına neden olan olumsuzluklar, Abbaskulu Ağa Bakıhanov tarafından 19 Ekim 1837 tarihinde Vasilçuk'un başkanlığında kurulan komisyona sunulan "İzahat" metninde şöyle özetlenmiştir: "Genellikle, memurların kayıtsızlığı, rüşvetin artması, işlerin geç yürümesi, vergi ve mükellefiyetlerin çokluğu eyaletlerden atlıların da toplanmasını hayli zorlaştırmıştır."³⁹³ 1830'da Zakatala, 1837'de Kuba direnişi köylünün, zanaatkârın ve küçük tüccarın sırtındaki yükü hafifletmeye de merkezi hükümetin sömürge politikalarını yeniden gözden geçirmesini gerekli kılmıştır. Ticaretin, mülki idarenin her dalını sıkı kontrole tabi tutmak, sosyal-kültürel yapının da buna yönelik düzenlenmesi ortamında ayaklanmalara başvurmak kaçınılmazdır. Hüseyinov'un konu hakkındaki tespitleri bir bakıma genel durumu doğrular niteliktedir:

*"Çarizmin sömürgecilik rejimine ve yerli feodallere karşı Azerbaycan halkını mücadeleye teşvik eden 'Şamil' hareketi olmuştur. Hiç de rastlantı değil ki Çar memurları bu konunun üzerinde önemle durmuşlardır. Şamil'de her vesileyle Azerbaycan halkının Çarlık Rusyası'na karşı mücadelesine yardım etmeye çalışmıştır."*³⁹⁴

General Klyuki-fon-Klugen'in General Neydgardt'a 3 Mayıs 1843'te yazdığı 79 numaralı gizli raporda "Müridizm" hareketinin kuvvetine dikkat çekmiştir. Olayları günün koşulları altında değerlendirerek "Müridizm" hareketinin örgütlenme biçimine ve

³⁹² Aydın Balayev, *Azerbaydjanskoe natsionalnoe dvijenie v 1917 – 1918 gg*, (Bakü: Elm Neşriyatı, 1998), s. 14.

³⁹³ Süleyman Aliyarlı (ed.), *Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar*, (Bakü: Çırak Neşriyatı, 2007), s. 287.

³⁹⁴ Hüseyinov, *Azerbaycan'da XIX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, s. 46.

stratejisine kısıtlı da olsa değinmiştir. Hacı Murat'ın şartlar elverdiği ölçüde terk silah edilmemesinin hayal kırıklığını belirtmekten de kaçınmamıştır. Kısacası raporda “Müridizm” saldırılarına karşı tedbirlerin alınması için izlenecek yol şöyle özetlemiştir:

*“Cesaretli Dağlı toplumunun tahrikçisi Şamil, kendi durumunun farkına vararak, bizim askeri güçlerimiz üzerine iki bin metre dağ yüksekliğinden hücum hazırlığı içindedir. Gerçek olan ise hâkimiyetle halk arasında mevcut olan kopukluk 6-7 senelik uğursuzluğumuzun ana nedenlerinden biridir.”*³⁹⁵

Askeri yönetim sisteminin bölgede yarattığı gerilimin ortadan kaldırılması için bir sıra tedbirlerin görülmesi aşikârdı. Burada yeni ekonomi ve idari politikaların temel özelliğini oluşturan esas amil bölge kaynaklarının benimsenmesini daha etkin bir şekilde sürdürmekti. Çarlık merkezi yönetimi, kendini desteklemeye yönelik yeni sosyal, kültürel ve siyasal ilişkiler ağı oluşturma çabası içindeydi. Yapılan tüm değişiklikler “reformlar” adı altında gerçekleştirilmekteydi. Toprak taksimi, gelir dağılımı, dini ve etnik kimlik ayırımına dayalı olan bu değişimler çelişkili biçimde merkezin mutlak idaresini cazip hale getirme amacı güdüyordu. Kültürel muhteva taşıyan tebligat araçları, merkezin idarenin noksanlarını örtmek için önemli bir vasıtaydı. Bu gelişmeler neticesinde siyasi-kültürel bir veçhe kazanan “Tiflisskiy Vedomosti” gazetesi* 1828’de Rusça çıkarılmaya başladı. Gazetede Azerbaycan’ın farklı dönemlerine dair tarihi, mimarlık yapıları, halk edebiyatı ve kültür yazıları yer almaktaydı. Özellikle tarihi ve kültürel hazineler hakkında yazıları daha geniş şekilde ıııklandırılmaktaydı. Örneğın Aralık 1829 tarihli 46. sayıda “Doğu Kitaplarının ve Elyazmaların Erzurum ve Beyazıt Kütüphanelerinden 1829’da Elde Edilmiş Listesi”³⁹⁶, Şubat 1829 tarihli 8. sayıda ise “Baş Kumandan Sisianov’un Gence Kalesini Alması”³⁹⁷ adlı makaleler müstemlekeci mülahazaları açıkça ortaya koymaktaydı.

29 Mart 1832 tarihinde Baron Rozen’in “Kafkasya’da Tatarca Gazete Yayını Hakkında” imzaladığı 142 sayılı kararla “Tiflisskiy Vedomosti” gazetesinin eki “Tatar Ahbarı”

³⁹⁵ AKAK, t. 9, N: 642, s. 756, (Tiflis: 1884).

* Kafkasya’da Rusça çıkan ilk gazete olan “Tiflisskiy Vedomosti” 1829’da Gürcüce, 1830’da Farsça ve 1832’de Tatarca yayımlandı. Gazetenin Genel Yayın Yönetmeni Sankovski idi.

³⁹⁶ Tiflisskiy Vedomosti” Aralık, 1829, N: 46.

³⁹⁷ Tiflisskiy Vedomosti” Şubat, 1829, N: 8.

yayın hayatına başladı.³⁹⁸ Rusya Müslümanları için çıkarılan gazetenin muhtevasını Baron Rozen, “Çarlığın hoşgörüsünün” bir göstergesi olarak görüyordu. Bölgeyi kültürel ve siyasi organizma halinde Rusya ile bütünleşmek tahayyülü içindeydi. Bununla birlikte tertip edilen programların aktarılabilmesi kısa zaman alacaktır.

Kısa zaman içinde General Golovin’in tasarısı esasında hazırlanan “Kafkasya Bölgesinin İdaresi” reform paketi, I. Nikolay tarafından imzalanarak, 1 Ocak 1841’de yürürlüğe girdi.³⁹⁹ Kanunla Kafkasya bölgesinin merkezi Tiflis olmakla Gürcistan-İmeretiya Guberniyası ve merkezi Şamahı olan Hazar Vilayeti oluşturuldu. Azerbaycan topraklarının önemli kısmı Hazar vilayeti dâhilinde sınırlandırılmıştır. Erivan şehir merkezi olmakla “Ermeni Vilayeti” kanunda ayrıca yer aldı ve yönetim biçimi merkezin hükümetin kontrolündeydi.⁴⁰⁰ Kanundaki bir diğer önemli husus da tüm bu kurumların Rusya’da olduğu gibi yapılandırılması ve adlandırılması meselesiydi. Mülki işlerde Askeri Mahkemelere kısıtlamalar getirildi. Rusya’da olduğu gibi Mülki Mahkemelerin faaliyetlerine geniş imkân tanındı. Ancak Müslümanlar arasındaki bazı inanca dair konular ve aile meseleleri (evlilik, boşanma gibi) İslami kanunlara uygun biçimde çözülebilmesi için Şeriat Mahkemelerine bırakıldı.

Kuzey Azerbaycan’ın Rusya’ya birleştirilmesinin “müterakki” sonuçları Azerbaycan Sovyet tarihçiliğinde kabul görmüş bir durum olarak ışıktandırılmıştır. Kuzey Azerbaycan’ı Güney Azerbaycan’dan farklı olarak “Rusya aracılığıyla dünya ekonomik sistemine dâhil edilmesi, daha gelişmiş kapitalist sistemine entegre olma yolunun açılması, özel mülkiyet ve ticaret-sanayi faaliyetlerin yerleşmesi”⁴⁰¹ gibi meseleler, modernleşme bağlamı içinde tasvir edilmiştir. Modernleşme ekonomik bağlamda tanımlanmış olsa da asıl parametreleri (ulus-devlet, bağımsızlık, ulusçuluk, dil ve kültürel kimlik gibi) egemen gücün tahribatıyla karşı karşıya bırakılmıştır. Sorgulanması gereken birçok hususları da beraberinde doğurmuştur. Diğer birçok alanda olduğu gibi sermaye yatırımı, pazar, endüstri vs. kavramlar ve onlarla ilişkilendirilen ampirik modernleşme parametreleri bir anlamda merkezin inisiyatifine terk edilmiştir. Merkezi egemen güç (Çar Hükümeti), kendi çıkarları doğrultusunda

³⁹⁸ AKAK, t. 8, N: 3, s. 12, (Tiflis: 1881).

³⁹⁹ AKAK, t. 9, N: 26, s. 24, (Tiflis: 1884).

⁴⁰⁰ AKAK, t. 9, N: 33, s. 29-30, (Tiflis: 1884).

⁴⁰¹ Ali Sohbat Sumbatzade (ed.), *Cenubi Azerbaycan Tarihinin Ocerki 1828 – 1917*, (Bakü: Elm Neşriyatı 1985), s. 16.

sömürge hedefleri takip ederek yerel seçkinlerden oluşan ve kendilerini hem devletin hem de “geleneklerin” temsilcisi konumuna yerleştiren yeni grupları kullanmaktan da kaçınmamıştır. Yani toplumsal ve siyasi akışkanlığa, egemen ideolojinin güçlü tezahürleri eşlik etmiştir.⁴⁰² Çünkü Azerbaycan’ın sömürge ekonomisi kategorisi içinde karakterize olunan kaynaklarının sıkı denetimine paralel olarak ulus-devlet amaçlarının da törpülenmesi bu gruplar aracılığıyla mümkün olacaktır. Eski dönemde katı dini ve toplumsal kurallara göre gerçekleşen sosyal-kültürel kurumlaşma, hiyerarşinin orta kademelerinde yer alan bu grupların çabalarıyla çökertilecektir. Yerel bürokrasiyle iç içe geçen bu gruplar zaman geçtikçe sıradan insanlara yabancılaşacak ve siyasi (Çarlık Hükümeti) amaçlar güdüsüyle halka “hizmet” götürecektirler.

Merkezi yönetimin gücü karşısında yerli feodal zümrenin konumu sabit değildi, değişken bir karakter almaktaydı. Onların siyasi bir sınıf gibi serbest hareket edebilme ihtimalleri merkez tarafından kaygıyla izlenmekteydi. Bu amaçla hükümet Kafkasya’da kendi dayanaklarını güçlendirmek adına Rusya’nın müflis dvoryanlarını (zadegânlar) buraya göç ettirmek planlarını uygulamaya koydu. Doğal olarak ise Rus dvoryanlarının bölgeye yerleşmeleri için geniş topraklara ihtiyaç duyuluyordu. Gürcistan-İmeretiya Guberniyası’nın toprak ağalarından ve Hazar Vilayeti’nin beylerinden topraklarının müsadere edilmesi kararının alınması bununla ilişkiliydi. 30 Nisan 1841 tarihindeki karara göre Kazak, Şemşeddil ve Borçalı mıntıklarında 59 ağanın 102 köyü ve toprakları müsadere edilmişti.⁴⁰³ Hazar Vilayeti’nden olan “beyler” ise toprak-köy idareciliğinden tamamıyla uzaklaştırılmıştı. Ancak verebildikleri hizmete karşılık belli bir ödeme alabiliyorlardı.⁴⁰⁴ Burada müsadere uygulanması merkeze maddi dayanak sağlayan bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Han ve beylerin mülkünün Çarlık tarafından müsaderesi, hâkimiyet karşısında potansiyel engelleri bertaraf etme yönünde bir araç idi. Öte yandan, müsadere uygulanması 1841’den sonra birçok değişiklikler geçirmiş ve dramatik bir hal almıştır. Dönemin kronikleri ve arşiv malzemesinin kaba bir değerlendirmesi bize bu değişimle ilgili bol miktarda kanıt sunmaktadır.

Bu değişikliğe bağlı olarak ağa ve beylerin sömürgecilik rejime karşı mücadele eden

⁴⁰² Marziya İskenderova, *Azerbaydjano – Russkie otnoşeniya XVII – načala XIX vv. v Azerbaydjanskoy i Russkoy istoriografii*, (Baku: Nurlan Neşriyatı, 2009), s. 158.

⁴⁰³ AKAK, t. 9, N: 36, s. 36, (Tiflis: 1884).

⁴⁰⁴ A. E. Rzayev, (ed.), *Azerbaycan Tarihi XIX – XXI Asrın Evveli*, (Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2010), s. 88-89.

“Müridizm” hareketi yanında yer almaları kilit rol oynamıştı. Azerbaycan halkına ait toprakların bir kısmının Rus köylülere dağıtılması, halkı tamamen sıkıntı içine itmişti.⁴⁰⁵ Halkın Çarlık Hükümeti’ne karşı ayaklanmasından endişe eden yerel bürokrasi bir süre sonra bu kanunun yürürlükten kaldırılması için Çar’a bir rapor sunmuştu. Gelineen durumun sakıncalarını göz önünde tutan Çar I. Nikolay, ilk defa Kafkasya’da bütün mülki ve askeri yetkileri elinde tutabilecek “canişinlik” (genel vali) idari sistemini tesis etti. 1844’te Novorossiysk şehir valisi General Vorontsov’u Kafkasya Genel Valisi (Çanişin) olarak atadı. Baron Rozen’in raporu üzerine 1843 yılında Tiflis’te Kafkasya Genel Valisi Vorontsov, “Müslüman Ağa ve Beylerin Toprak Mülkiyeti Hakkında” hukuklarının düzenlenmesine dair kanun tasarisına müspet rey vererek, Çar’ın onayına sundu. 6 Aralık 1846 yılında Çar I. Nikolay tarafından Kafkasya Genel Valisi adına 12 maddeden ibaret bir “reskript” (emir, buyruk, ferman) imzalanarak, merkezi yönetim tarafından gasp edilen toprak mülkiyeti hakkı devlete ait olmak şartıyla tasarruf ve işletme hakkını eski sahiplerine devir etti.⁴⁰⁶

Bu kanunla Çarlık, merkezi menfaat doğrultusunda ağalardan, beylerden müsadere etmiş olduğu toprakları iade etse de topraklar üzerinde çalışan köylüler serflik durumundan kurtulamadı. Toprak üzerinde meşru bir hak iddiasında bulunmaları ellerinden alındı. Ancak “Hanlıklar” döneminde köylüler daha fiili özgürlüklere sahipti. Bir yerden başka yere göç edebilmek haklarına sahipti. “Raiyyet” olarak tabir edilen bu köylüler mülkiyetçi topraklarında çalışsalar da kolaylıkla toprak sahibi olabilirlerdi.⁴⁰⁷

2. 1. 1. İşgal Sonrası Toplumsal Düzen Sorunları

Azerbaycan’daki toplumsal yapının değişimi üç ana alan (yönetim, mülkiyet ve eğitim) üzerinde kurulmuş ve modernleşmenin temel düşünsel özneleri (özgürlük, kültürel kimlik, ulusçuluk, ulus-devlet olgusu gibi) tamamen saf dışı bırakılmıştır. Bu durum kayda değer ölçüde sistemi kompleksleştirerek hem iş gücünü hem de emeğin bölünmesini sağlamıştır. Toplumsal hiyerarşinin doğasına uygun olarak sistemin sürekliliğini sağlayan ögeler, örgütlenmiş şeklide Çarlığın mutlak iktidarının yolunu açmıştır. Ancak sistemin korunması için düzenlenen yapısal ayrımlar katı ve karmaşık

⁴⁰⁵ Tadeusz Swietochowski *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı (1905 – 1920)*, trc., Nuray Mert, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988), s. 31.

⁴⁰⁶ AKAK, t. 10, N: 19, s. 14, (Tiflis: 1885).

⁴⁰⁷ AKAK, t. 8, N: 354, s. 469, (Tiflis: 1881).

bir müstevide devam etmiştir. Bir taraftan merkezi yönetim kendi bürokratlarından bir yönetici sınıfı yaratarak iktidarını genişletmiştir.⁴⁰⁸ Başka bir taraftan ise yeniden yapılanma işlerine girilerek kendi amaçları uğruna tüm kaynakları sömürü tekeline dönüştürmüştür. Dolayısıyla 1830-1840'lardan başlayarak Çarlık Rusyası tüm bölgeye sömürü yasalarını dikte ederek, sosyal-ekonomik düzeni biçimlendirmiştir.⁴⁰⁹ Dinsel ve sosyal nitelik taşımasına bakılmaksızın oluşturulan hiyerarşik düzen çok parçalı yapıya göre tasarlanmıştır. Merkezi yönetimden kaynaklanmış ve açıkça belirtilmemiş kurallar dini ve etnik çeşitlilik üzerine eğilerek başarı sağlayabilmiştir.⁴¹⁰ Sömürge yaklaşımı, sömürü kurgusu ve örgütlenme gibi unsurların varlığını hem Rusya'da hem de Batı'da açıkça ayırt edebilmek için Foucault'nun çözümlemelerine başvurmak bu bakımdan önem kesp etmektedir. Dünya tarihinin genel tablosunda 19. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan bu unsurların belirleyiciliğini Foucault şöyle izah etmektedir:

“Genelleşmiş bir baskı ve kullanılma fikri olarak görülen hegemonya, bürokrasi ve propagandacılar ağının ortasına bir örümcek gibi yerleşmiş ve merkezi iktidarın kısıtlamalarıyla formüle edilmiştir.”⁴¹¹

Rus yayılması siyasi iktidar açısından ele alındığında hem kültürel hem de toplumsal alanları kapsayan karışık bir süreci kapsamaktadır. Hanlıklar tasfiye edilmiş, feodal parçalanmalar ortadan kaldırılmış ve feodal üretim ilişkileri Çarlığın siyasal baskı aracı haline getirilmiştir.⁴¹² Tektipli” idari sisteme geçiş için eski hanlık döneminin dini geleneklere dayalı teokratik siyasi yapısı köklü şekilde ortadan kaldırılmıştır. Çarlık, Kafkasya'da kendine sadakatle hizmet edebilecek yeni bir sosyal ve siyasal ideolojiye bağlı düşünsel güçleri rakip görüşlerle karşı karşıya getirmekten kaçınmamıştır. Yeni yapı inşa etme çabaları toplumsal gerçekliğin önüne geçmiştir. İçten gelen değişim ihtiyaçlarına ağır tepki vererek, toplumu dış (kendi) şartlara uygun kolonize etmek siyaseti başlıca yer tutmuştur. Çarlığın yürüttüğü stratejik siyasetinin mahiyeti ise ülkeyi imparatorlunun ayrılmaz bir parçası olarak özümsemek olmuştur.⁴¹³ Bu süreci Aydın

⁴⁰⁸ AKAK, t. 8, N: 358, s. 483, (Tiflis: 1881).

⁴⁰⁹ Sevindj Aliyeva, *Azərbaydjan i Narodı Severnogo Kafkaza (XVIII.-naçalo XXI. vv.)*, (Baku: Şark-Garp İzdatelskii dom, 2010), s. 173.

⁴¹⁰ AKAK, t. 8, N: 247, s. 335-336, (Tiflis: 1881).

⁴¹¹ Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, s. 211.

⁴¹² İlya Pavloviç Petrushevsky, *İslam v İrane v VII.-XV. vekah*, (Sank Peterburg: İzdatelstvo LGU, 1966), s. 172.

⁴¹³ Hacer Verdiyeva, *Pereselenceskaya politika Rossiyskoy İmperii v Severnom Azerbaydjane (XIX.-*

Balayev'in şöyle özetlemiştir:

“19. yüzyılın başlarında Çarlığın bölgede kolonyal olarak genişlemesi nedeniyle, milli bütünlüğün önemli bir faktörü olan ülkenin siyasal devamlılık süreci kesintiye uğratılmıştır. Azerbaycan Türkleri ayırt edici bir ulus olarak yeni arayışlar aşamasına sürüklenmiştir.”⁴¹⁴

Rus resmi kaynaklarında 1841'den beri Azerbaycan'ın genel tablosu bölgesel özelliklere göre ayırt edilmiştir. Toplumun ana grupları yatay olarak düzenlenmiştir. Dinsel veya sosyal bir nitelik taşımasına bakılmaksızın her grup kendine özgü karakteristik kriterlere göre tanımlanmıştır. Rus Çarlığının Azerbaycan'daki askeri bürokrasisinin ana sorunlarından biri de bazı bölgelerin dinsel ve sosyal uygunluk bakımından İran'la olan yakınlığıdır. Prens Chernyshev, toplumsal huzursuzlukların temel kaynağı olarak gördüğü bölgesel, dinsel ve sosyal hareketliliğe bir raporunda şöyle dikkat çekmiştir: “Karabağ beyleri vilayetin nüfus bakımından en zengin ve tehlikeli insanlarıdır. İran'la olan ilişkileri kaygı vericidir.”⁴¹⁵

Azerbaycan'da kalıcı olmak için sosyal güçleri tutarlı bir biçimde kendine bağlamaya çalışan Rusya'nın hem siyasi güce meşruluk kazandıracak hem de maddi üstünlükler sağlayacak politikaları, bir bakıma Batı'daki etkilerin sentezinden doğmuştur. Özellikle teoride merkeziyetçi olan yönetim şekli, uygulamada toplumsal yerel ögeler arasında karşılıklı uzlaşmayı ve uyumu öne çıkarmıştır. Bu yaklaşımın ilk sebebi ise vergi toplama ve kitleyi kullanabilme güdüsüdür. 1845 yılında Prens Chernyshev'in I. Nikolay'a yazdığı maruzatta, merkezi otoritenin siyasi statükoyu sürdürmek adına bir sıra tavsiyelerin temel şart olarak dikkate alınmasını belirtmiş ve altı çizilmesi gereken hususları şöyle ifade etmiştir:

“Kafkasya'da idari işlerin müteşekkil sürdürülebilmesi ve merkezi hükümetin kararlarının hızlı biçimde hayata geçirilmesi için bir sıra özel hukuk ve imtiyazlarla donatılmış yerli kadroların hazırlığına gerek duyulmaktadır. Bu konuda Fransız hükümetinin Cezayir'de

nacale XX vv.), (Baku: İzdatelstvo Ecoprint, 2016), s. 41.

⁴¹⁴ Aydın Balayev, *Azerbaydjanskaya natsiya: ocnovniye etapi ctanovleniya na rubeje XIX. – XX. vv.* (Moskva: İzdatelstvo TiRu, 2012), s. 51.

⁴¹⁵ Verdiyeva, *Pereselenceskaya politika Rossiyskoy İmperii v Severnom Azerbaydjane (XIX.- nacale XX vv.)*, s. 68.

uygulamış olduğu yöntemler örnek alınırsa uzun vadede verimliliğin sağlanması mümkün olacaktır. Kafkasya bölgesini Rusya’da eğitim görmüş hazırlıklı, donanımlı yüksek tahsilli yerli uzmanlar tarafından yönetmesi birçok olumsuzlukları ortadan kaldıracaktır.”⁴¹⁶

Kafkasya’da geleneksel toplum yapısının bozuluşunu yerel ölçekte gerçekleştiren belli başlı düzenlemeler modernleşmenin ilk örneklerini ortaya koymaktadır. Rusya’da ve Avrupa’da meydana gelen ekonomik ve teknolojik değişimlerin toplum üzerindeki etkileri süreçte belirleyici rol oynamıştır. Yani yeni bir sınıf (zadegân) oluşturacak kaynakların ortaya çıkması, zenginliğin bir şekilde siyasi güce dönüştürülebilmesine alan açmıştır. İç ve dış dünya konjonktürüne bağlı olarak işgücünün ve üretimin yeniden teşkil edilmesine yönelik çalışmalarda faal iştirak eden bu grup, iki koşuldan türemiştir. Birincisi, siyasi hegemonyanın şekillendirdiği seçkinler ile var olan sosyal gruplar arasındaki ayrışımından kaynaklanan ikilemin yarattığı şartlardır. Diğeri ise kültürel ve geleneksel yapıya yabancı olan uygulamaların ve kurumların tesis edilebilmesidir. Büyümeyi sağlayan ekonomik birikim ve işgücü örgütlenmelerinin toplumda yarattığı karmaşıklık, modernleşmenin kisvesi altına alınmaktadır. Çünkü eski “Hanlıklar” döneminde Azerbaycan’da hâkim olan sosyal ve toplumsal düzen dini esaslara göre düzenlenmektedir. Bakıhanov’un da belirttiği gibi “hanlar şeriatın temel kanunlarını esas alarak, halkın gelenek-göreneklerini bozmak hukukuna sahip değillerdir.”⁴¹⁷

İşgal sonrası Çarlığın yerel dayacağı olarak oluşturulmuş yeni zadegân (ayan) grubu sosyal farklılaşma sonucunda ortaya çıkmıştır. Tebaa ile ilişkilerini kesin çizgilerle ayırarak, toplumsal sınıf niteliğine kavuşmuştur. 18 Aralık 1847 yılında içerik itibarıyla benzer olan iki “Köylü Yönetmeliği” kanun halinde düzenlenmiştir.⁴¹⁸ Çar I. Nikolay tarafından imzalanmış ve yürürlüğe konmuş düzenlemede merkeze bağlı mali çevreler yerli beylerin yanında ikinci sömürücü unsur olarak ortaya çıkmıştır. Yönetimin otoritesi eyaletteki köylüyü yöneten beyi, seyitleri, mollaları mal ve para vergisine tabi tutmuştur.⁴¹⁹ Özellikle hayvancılık üretimiyle uğraşan göçebe nüfuzun iç alanındaki özerkliği kısıtlanmıştır. Bu kesim, toprağa bağlı olmayan köylü kategorisindeydi. Bu

⁴¹⁶ Hüseyinov, *Azerbaycan’da XIX. Asır İctimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, s. 49.

⁴¹⁷ Fezail, *XVIII. Asrın II. Yarısı – XIX. Asrın Evvelerinde Kuzey Azerbaycan Hanlıklarında Sosyal – İktisadi Münasibetler*, s. 14.

⁴¹⁸ AKAK, t. 10, N: 135, s. 162, (Tiflis: 1885).

⁴¹⁹ Azerb. MDTA, f. 32, iş, 3, s. 48.

kategorideki köylülerden vergilerin toplanması ve düzen içinde hareket alanı bulma meseleleri kayıtlarda yer almadığından devletle ilişkilerinde birçok sorunları çözümsüz bırakmıştır. Kanunla Azerbaycan'daki köylüler “feodal asılı” (serf) olarak raiyyet, rençber ve nökerlere ayrılmıştır.⁴²⁰ “Köylü Yönetmeliği”nde altı çizilmesi gereken husus ise vergi mükellefiyetlerinden alınan ödemelerin ve biyarin (angarya) kanunlar bazında düzenlenip belirginleştirilmemesidir. Çarlık disiplinin hüküm sürmesi için tebaayla olan ilişkilerini yerel seçkinlerin inisiyatifine bırakmıştır. Halkın şikâyetlerinin artması üzerine bölgeye gönderilen Meçkinov ve Kutaysov adındaki iki müfettiş, bir diğer teftiş raporunda sorunları şu şekilde özetlemişlerdir:

“Yüz binlerce insanın hak, namus ve mülkü, bürokrasinin keyfine tabidir. ‘Hanlık’ zamanında ekseriyetle vergi toplandıktan veya başka mükellefiyetlerin istenmesinden yöredeki örf, gelenek ve içtimai durum mülâhazalara uyulduğu halde, bürokratlar, bu meselelerde sağır ve kördürler.”⁴²¹

Rus oryantalistlerinden V. N. Leviatov, İ. Beryozin, N. F. Dubrovin vs. “Hanlıklar” dönemini karakterize ederken kanıtlamak istedikleri varsayım, ülkede sürüp giden kaos ve karışıklıkların Çarlık Rusyası’nın istilasıyla son bulmuş olmasıdır. Ancak göz ardı edilen konu, kaos ve karışıklık ortamının doğuşu dolaysız olarak Rusya ile bağlı olduğu gerçekliğidir. İktidar ve sorumluluğun paylaşılması konusunu elbirliğiyle bastırmayı taahhüt etmektedirler. Rusya’nın itibarını korumak adına siyasi-idari, ekonomik ve kültürel sömürge yelpazesini adım adım modernlik kurgusu üzerine döndürmektedirler. Rusya’nın oluşturduğu yeni idari şekil ekonomik ve siyasi alanların dışında toplumsal bir krizi de beraberinde getirmiştir. Bu sıkıntılara ilaveten, Rus subaylarının ahlâk dışı davranışları, her iş için rüşvet almaları halkı tam manasıyla bir krizin içine itmiştir.⁴²² Eski toplumsal düzeni, klasik toprak ilişkilerini ve vergi toplama usullerini değiştiren etkenler, değişiklikler vasıtasıyla kendileri de kırılmaya maruz kalmış ve krize düşmüştür. Bu krizin nedenleri arasında yerel bürokrasinin ve özellikle askeri grubun yeterince bilgi ve birikime sahip olmaması ve “reformların” uyandırdığı tepkilere karşı

⁴²⁰ Azerb. MDTA, f. 24, iş, 310, s. 27.

⁴²¹ Mehmet Saray, *Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi*, (Bakü: “Şark -Garp” Neşriyatı, 2010), s. 206.

⁴²² Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı (1905 – 1920)*, s. 30.

yetersiz yaklaşımlardır.

İslam'a karşı takılan negatif tavır sonunda Rus idaresine karşı büyük tepkileri de tetiklemiştir. Rusya'nın bu dinsel tutumu 19. yüzyılda özel bir sosyal gelişmeye yol açmıştır. Başta Türk Müslümanları olmak üzere tüm "din eşitliği" ilkeleri rafa kaldırılmıştır. "Üstünlük" algısı sayesinde Hristiyanlar (Rus, Gürcü ve Ermeni gibi) büyüyen ticaretin yarattığı ekonomik fırsatlardan ve imtiyazlardan azami ölçüde faydalanabilirlerdir. Kendilerine tanınan özel haklar ve koruma sayesinde Hristiyan toplumları ilerleme ve gelişmeye uygun yepyeni yaşam biçimi elde edebilmişlerdir. Kafkasya'daki ticaretinin önemli bir kısmının Rusların kolayca anlaşılabildikleri Ermeni tüccarlara verilmesi, Azerbaycan halkının maddi ve manevî sıkıntısını had safhaya taşımıştır. Bununla hem zanaatkârların, tacirlerin ve köylülerin ürün satışı kısıtlanmış hem de milli kimliklerin temelinde zengin grupların teşekkülü engellenmiştir.⁴²³

Rusya işgalindeki Türk-Müslüman toplumunun sosyal-ekonomik yapısına biçim veren etkenlerin izlerine tarım ve hayvancılık alanında daha geniş rastlamak mümkündür. Küçük çaplı ticaret ise az sayıda "seçkin" kişinin sahip olduğu hesaplama, yazma ve okuma bileşikleri sayesinde sürdürülmüştür. Ticaretin doğasından kaynaklanan okur-yazarlığın bu dönemde Azerbaycan tüccarlarına hem maddi bir temel oluşturmaları hem de toplumdaki kültürel etkileri hiç de az değildir. Bu gruplar kendi çıkarlarını ve konumunu korumak için dış pazarlardan gelen ürünlerin mübadelesini yapmanın yanı sıra bölgedeki ülkelerin kültürel ve siyasi etkilerini Azerbaycan'ın iç noktalarına kadar taşımışlardır. Örneğin Fars dilinin ve İran kültürünün Azerbaycan Türkleri arasında yaygın olması siyasi ve ideolojik konulardan daha ziyade ticari ilişkilerin geniş tabana dayanan hareketliliğiyle ilgisi olduğu açıktır.

2. 1. 2. Sömürgecilik Ekonomisinin Ana Karakteri

19. yüzyılda Azerbaycan'daki ekonomik yapılanma dönemi kaçınılmaz olarak hukuki, kültürel, siyasal, kültürel ve sosyal değişimleri de birlikte getirmiştir. Çarlık Hükümeti'nin talepleri doğrultusunda şekillen değişiklikler, idarecilerle yerel halkın uzlaşmasının ve karşılıklı dengelerinin dışında belli bir statünün kurumsal aktarımından ibarettir. Rusya'daki rejimi tanımlamak için kullanılan kavram, baskıcı, özgürlüklerin

⁴²³ Saray, *Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s. 207.

boğulduğu, yolsuzluk ve polisiye önlemlerin ağır bastığı “otokrasi” olmuştur. Rusya’da I. Petro’dan başlayarak “otokratik modernleşme” ekonomik alanda müteşebbis bir sınıf yaratmıştır.⁴²⁴ Çarlık tarafından Azerbaycan’ın işgalini ekonomik kalkınma ile meşrulaştırma ve daha sonraki “...dönemlerde kapitalizmin ülkede teşekkülüne”⁴²⁵ dair fikir birliği ilk başta “otokrasi modernleşme” parametreleriyle desteklenmiştir. Azerbaycan Sovyet ideoloji tarihçiliğinde “özel mülkiyet”, “sınıf çatışması”, “tarihsel ilerleme” ya da “rasyonalite” gibi kavramlar çerçevesinde yaşanan dönüşüm, tek yönlü olarak Rusya’daki kapitalizmin gelişmesiyle ilişkilendirilmiştir. Sumbatzade’ye göre “Azerbaycan’ın Rusya’ya ilhak edilmesinin sonraki tarihi, ülkedeki kapitalizmin teşekkülü ve gelişimiyle bağlantılı bir süreçtir.”⁴²⁶ Tarihsel perspektiften baktığımızda “algı oluşturma süreci”⁴²⁷ ilkel ve uygar olma formülü içinde kavramsallaştırılmış ve dışsal formasyonun tesirlerine meşru zemin oluşturulmaya çalışılmıştır.

Geleneksel üretim tarzına dayalı gelir dağılımı, işgal sonrası tek biçimli ekonomik yapıya göre tasarlanmıştır. Hanlıklar idaresinin kaynaklar üzerinde kurmuş olduğu denetim ve toprak üzerindeki mülkiyet hakkı, yaşanan sömürge süreci sonucunda ekonominin de yön değişmesini kaçınılmaz kılmıştır. Hanlıklar, döneminde ekonominin esasını teşkil eden ziraat ve hayvancılık alanının inkişaf yolu izlediği bilinmektedir. Üretilen mahsuller nüfusun ihtiyacını karşılamakla birlikte yabancı ülkelere de ihracatı bir rastlantı değildir.⁴²⁸ Geleneksel sosyal-ekonomik yapı içinde vuku bulan eski yönetimin (Hanlıkların) meşruiyet kaynağı şeri hukuki mevzuata göre tayin edilmiştir. Bu tesirler sonucunda sömürge dönemi sonrası yaşanan değişikliklerde meşruluk meselesi yıkıcı bir krize dönüşmüştür. Toplumdaki hiyerarşik yapılanma ekonomi kaynakların kontrolü ile koşut olarak ilerlemiştir. Azerbaycan bir bütünlük içinde ele alındığında ekonomi hareketliliği belirleyen esas amil Çar Rusyası ve İran Şahlığı’nın belirlediği koşullara bağlı olmuştur. Her iki ülke farklı coğrafi hareketliliğe ve rekabet alanına sahip olsa da birbirine kapalı değillerdir. Kuzey ve Güney Azerbaycan’ı birbirinden ayıran siyasi sınırlarda her iki kısım kontrol altına alınmış ve “ekonomik

⁴²⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), s. 46.

⁴²⁵ Gazenfer Recepli, *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*, (Bakü: Elm ve Tahsil Yayınları, 2013), s. 253.

⁴²⁶ Ali Sohbat Sumbatzade, *Razvitye trgovy – ekonomičeskih svyazey Azerbaydjana s çentralnoy Rossiei v pervoy polovine XIX v.*, (Uçyonie zapiski AGU im. S. M. Kirov, 1956), s. 102.

⁴²⁷ Jack Goody, *Tarih Hırsızlığı*, trc. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), s. 53.

⁴²⁸ Fezail, *XVIII. Asrın II. Yarısı – XIX. Asrın Evvelerinde Kuzey Azerbaycan Hanlıklarında Sosyal – İktisadi Münasibetler*, s. 86.

hayatın içeriği, karakteri ve yaşam alanları”⁴²⁹ daraltılmıştır.

Doğu’daki sürecin hangi ekonomik kavramlar içinde tanımlanması gerektiği ve koşulların nasıl belirleyici olduğu konusu birinci derecede kilit rol oynamaktadır. Marksist analistler 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başları Doğu’daki toplumsal-ekonomik örgütlenme biçiminin tanımlanması konusunda çelişkili yaklaşımlar sergilemektedirler. Topyekûn olarak Batı’ya tanıdıkları ayrıcalık, onun uygarlığın bir taşıyıcısı olduğu formülüdür. Marx’ın Doğu’ya ilişkin Engels’e yazdığı 2 Haziran 1853’teki mektubunda bölgenin sosyal-ekonomik karakteri şöyle tanımlanmaktadır:

*“Türkiye, İran, Hindistan’da toprak üzerinde özel mülkiyetin olmaması Doğu toplumlarının durağanlığının esas nedenlerinden biridir. Ekonomideki hareketsizlik “yeniden üretim” olgusunun eksikliğinden kaynaklanmaktadır.”*⁴³⁰

Marx, “Asya Tipi Üretim” modeli tezinde Doğu kavramını özel mülkiyet boşluğunun yarattığı merkeziyetçi şartlarla açıklamaktadır. Özellikle iklim şartlarına bağlanan ve iklim etrafında gelişen siyasi-ekonomik faaliyetler bu tanıma göre sıralanmaktadır. Doğu’daki suvarma sistemlerinin merkezi hâkimiyetin elinde toplanmasıyla yaranmış yönetim biçimleri, ekonomik ve siyasi eğilimleri açık şekilde belirleyebilmektedir.⁴³¹ Doğu’nun suvarma sistemlerinin yapısı “merkeze bağlı mirablardan ve cuvarlardan”⁴³² ibaret olup, siyasi-ekonomik güç olarak egemenliğin bir parçasını oluşturmaktadır. 18. ve 19. yüzyıllarda “Asya Tipi Üretim” varsayımının Azerbaycan için ne derecede geçerli olup olmadığını Sumbatzade şöyle şerh etmektedir:

“Bu dönemler arası Azerbaycan’da özel toprak mülkiyeti mevcut olmuştur. 19. yüzyılın birinci yarısından itibaren ekonomik, siyasi ve kültürel yönden daha “Batılı” bir yol izleyen Rusya’nın terkibine katılması klasik mülkiyet ilişkileri de değişmiştir. Bu katılımla Kuzey

⁴²⁹ Ali Sohbat Sumbatzade (ed.), *Cenubi Azerbaycan Tarihinin Ocerki 1828 – 1917*, (Bakü: Elm Neşriyatı, 1985), s. 16.

⁴³⁰ Fezail, *XVIII. Asrın II. Yarısı – XIX. Asrın Evvelerinde Kuzey Azerbaycan Hanlıklarında Sosyal – İktisadi Münasibetler*, s. 91.

⁴³¹ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, trc., İbrahim Kapaklıkaya, (İstanbul: Anka Yayınları, 2003), s. 54.

⁴³² Fezail, *XVIII. Asrın II. Yarısı – XIX. Asrın Evvelerinde Kuzey Azerbaycan Hanlıklarında Sosyal – İktisadi Münasibetler*, s. 132.

Azerbaycan, Güney Azerbaycan'dan farklı olarak kapitalist üretim ilişkileri formasyonunda değişimini daha erken gerçekleştirmiştir.”⁴³³

1841 yılında uygulanmaya konulan Çar Hükümeti'nin bölgesel idare (guberniyalar ve eyaletler) hakkındaki kararı, coğrafi karakterin özelliklerine göre alınmıştır. Köy nüfuzunun kent nüfuzuna oranla daha yüksek olduğu bölgelerin önemli bir ekonomik rolü üstlendikleri açıktır. Mekân kavramının ekonomik üretime bağımlılığı dış unsurların teşviki için niteliksel eğilimleri arttırmaktadır. Emperyalizmin “merkez” ve “yerel” ilişkisi bu noktada “coğrafyayı ideolojik söylem olmaktan çıkararak, stratejik bir üretim formasında taktim etmektedir.”⁴³⁴ İlk olarak mekâna dayalı yasal düzenlemelerin etkisinin ne denli belirleyici olduğunu üreticilerin, tüccarların, tüketicilerin faaliyetinde ve hatta ithalat ile ihracat yollarının denetiminde kendini açık göstermektedir. Sömürge sonrası Azerbaycan'da ekonomik göstericilerin değişkenliğiyle başlayan kısıtlayıcı uygulama, karaborsacılık ve vurgunculuk gibi faaliyetlerin artması göze çarpmaktadır. İlk düzenleme atılımlarında belirleyici olan yasakçılık, ekonomi girişimciliğin önünü kesmekle beraber, pazarda bulunmayan mallara olan talebi önemli derecede yükseltmiştir. “Toprakların sömürge planlamasına göre işletilmesi ve ticaret yollarının kontrolünü temin etme cabalarının”⁴³⁵ sonucunda haksız kazanç, vurgunculuk, kaçakçılık ve gelirin kötüye kullanılması gibi eylemler artış göstermiştir.

1832-1850 yıllar arası Azerbaycan nüfusuna dair rakamlar kesin olmasa da 1 milyona ulaştığı kapsamlı analizlerden tahmin edilmektedir.⁴³⁶ Esasen Ermenilerin ve Rusların ülkeye göç ettirilmesiyle nüfusun dinsel, etnik ve dilsel çeşitliliği hızla değişmiştir. Bu büyüme ve değişim ekonomik kaynaklar üzerinde ciddi yük teşkil etmiştir. Tarımsal faaliyetlerde ilerleme nüfusun artımıyla orantılı hale gelmiştir. Tarımda üretim artımı 1845 yılında 23 milyon puta* ulaşmıştır. Hayvancılık alanında ise hem büyükbaş hem

⁴³³ Ali Sohbat Sumbatzade (ed.), *Cenubi Azerbaycan Tarihinin Oçerki 1828 – 1917*, (Bakü: Elm Neşriyatı, 1985), s. 7.

⁴³⁴ Yves Lacoste, *Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar*, trc., Selim Sezer, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), s. 135.

⁴³⁵ Gazenfer Recepli, *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*, (Bakü: Elm ve Tahsil Yayınları, 2013), s. 253.

⁴³⁶ Ş. H. Hacıyev-A. İ. Bayramov, *Dünya İktisadiyatının Tarihi*, (Bakü: İktisat Üniversitesi Yayınları, 2010), s. 316.

* 19. Yüzyılda Azerbaycan'da kullanılan çeki ölçüsüdür. 1 put 16,4 kg'a tekabül etmektedir.

de küçükbaş hayvan sayısı 823 binden 2 milyona kadar artmıştır.⁴³⁷

Coğrafi taksimata göre ekonomik yelpazeyi genişletmek sanayileşme yolunda ilk adımların atılmasıyla sonuçlanmıştır. Ülkede ilk sanayileşme atılımları çok kapsamlı bir büyüme ve kalkınma planının hedeflerinden biri olarak görülmüştür. “19. yüzyılda Rusya, Batı’dan yabancı kurumları ve uygulamaları ödünç alırken, pratik değerleri daima ön planda tutmuştur.”⁴³⁸ İlk olarak kurumsal uygulamaları kendi kurumlarıyla ve gelenekleriyle uyumlu hale getirmiştir. Bir reform stratejisi geliştirerek, periferideki sanayi ürünlerinin üretimini kontrollü biçimde teşvik etmiştir. 1829’da Nuha’da “İpek Sarma” fabrikası, 1830’larda balıkçılık üretimi artırmak için “Salyan Devlet Kayyumluğu”, “Güney Kafkasya’da Ticaret Gelişim Şirketi” ve “Şarapçılık Şirketi” gibi yeni kapitalist yönlü şirketler kurulmuştur. Ziraat ürünlerinin üretimine bağlı olarak coğrafi taksimata göre buğday ve arpa üretimine yararlı olan bölgeler (Şirvan, Karabağ, Kuba) ayrıca denetime tabi tutulmuştur. Pirinç üretiminde Talış bölgesi farklılık göstermiştir. Rusya pazarları için önem taşıyan bu ürünlerin yanında özellikle, Bakü’de yetiştirilen safran, tütün gibi mahsuller keyfiyeti ile seçilmiştir.⁴³⁹ Aynı dönemde petrol ve metalürji sanayisi alanında artan üretim yeni piyasa ilişkileri sistemi içinde kapitalizm formasyona dâhil edilmiştir.⁴⁴⁰

Gramsci’nin emperyalizme yüklediği yeni ekonomik düzenin en temel karakteristiği Doğu ve Batı’nın ayırımına göre nitelendirilmektedir. “Beşeri etkiler” ve “doğal veriler”⁴⁴¹ şeklinde sıralanan ayırışım, emperyalizmin yarattığı güç denetimine bağımlılığı atfetmektedir. Bu bakımdan Çarlık Rusyası’nın emperyalizm devlet yapısına ait modelin ayırt edici niteliği, ilk “reform” atılımlarıyla belirginlik kazanmıştır. 2 Ağustos 1846’da Knez Chernyshev’in Knez Vorontsov’a yazdığı 1091 numaralı gizli yazıda, Zakafkasya’dan toplanan ganimetlerin miktarı ve Rusya’ya ulaştırılması açıkça belirtilmiştir. Özellikle tarım merkezi haline gelmiş bölgelerden, ticaretten ve gümrükten toplanan verginin hesapları Çar Hükümeti Maliye Bakanlığınca kayda

⁴³⁷ Ş. H. Hacıyev-A. İ. Bayramov, *Dünya İktisadiyatının Tarihi*, s. 317.

⁴³⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), s. 83.

⁴³⁹ Recepli, *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*, s. 254.

⁴⁴⁰ Ş. H. Hacıyev-A. İ. Bayramov, *Dünya İktisadiyatının Tarihi*, s. 317.

⁴⁴¹ Yvess Lacoste, *Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar*, trc., Selim Sezer, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), s. 111.

alınması onu gösteriyor ki bu sistemden azami derecede menfaat sağlanmıştır.⁴⁴²

Çarlığın Azerbaycan'a uyguladığı ekonomik politikada (Gramsci'nin kavramsal çözümlemelerinden yola çıkarak) "yıpratma stratejisi" (manevra savaşı) yerini kapalı emperyalizm eğilimini ifade eden "mevzi savaşına" bıraktığı açıktır. 1830'lardan başlayarak Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da hem kurumsal hem de ekonomik açıdan kaynakların daha verimli kullanması ve örgütlemesi hareketleri "mevzi savaşı" kavramı çerçevesinde genişlemiştir. Gramsci'nin deyişiyle "manevra savaşı"ndan "mevzi savaşı"na doğru bir kayma söz konusu olmaktadır. Yani Gramsci'nin hegemonyasından doğan 'rıza ve baskı'nın homojen biçimi, iktidara avantaj sağlayacak şekilde ortaya çıkarmaktadır.⁴⁴³ Foucault tarafından bu durumu "Panoptizm" toplumunun karakteristik özelliklerinden biri olarak "iktidar-bilgi ilişkileri çerçevesinde"⁴⁴⁴ tarif etmek daha açıklayıcıdır. Böyle ki toplumsal ve bölgesel kimliğe atfedilen niteliklerin dönüşümünün gerçekleşmesi bir bakıma ekonomik sömürü stratejisiyle desteklenmiştir. Egemen gücün ana temalarından biri teşkil eden hegemonya sorunu, Azerbaycan ekonomik hayatını disiplin edici bir işlevselliğe bürümüştür. Örneğin 1840'larda Çarlık Rusyası'nın mali reformları sonucunda Rus gümüş manatı esas para birimi olarak ekonomik dolaşıma dâhil edilmiştir. Tek para, tek ölçü ve tek çeki sistemine geçiş, yeni ekonomik ilişkilerde belirleyici rol oynamıştır.⁴⁴⁵

Bir bakıma hiyerarşik yapı ekonomik alanları son derece çekici üretim yaratma aracı olarak görmüştür. Foucault'nun ortaya koyduğu "homo economicus" kavramı bu duruma "devretme, eksiltme veya feragat etme"⁴⁴⁶ diyalektiğiyle açıklık getirmektedir. Böylelikle egemen güç sahip olduğu hukuk, yasa ve askeri öznelerle ekonomik özneleri kendi standartlarında birbirine bağlayarak yeni bir bütünü oluşturmaktadır. Bu bütün ise yeni ekonomik sistemin belirleyici özelliğini teşkil etmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısına doğru Azerbaycan'ın bölgesel kalkınma ekonomisi fikrini ilk defa M. F. Ahundov dile getirmiştir. Ülke entelektüeller arasında toplumsal refaha

⁴⁴² AKAK, t. 10, N: 185, s. 180-181, (Tiflis: 1885).

⁴⁴³ Peter D. Thomas, *Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm*, trc., İlker Akçay-Ekrem Ekici, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2013), s. 164.

⁴⁴⁴ Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, trc., Işık Ergüden (İstanbul: Ayrıntı Yayınları 2011), s. 237.

⁴⁴⁵ Ş. H. Hacıyev-A. İ. Bayramov, *Dünya İktisadiyatının Tarihi*, s. 317.

⁴⁴⁶ Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, trc., Alican Tayla, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), s. 240.

ve maddi gerçekliğe dayanan fikirlerini mektuplarında açıkça aksettirmiştir. Azerbaycan ekonomik hayatındaki geriliğin, ilkeliliğin, zamanın taleplerine cevap vermeyen eski yöntemlerle yapılan çalışmalara dayalı sistemin sürdürülmesi dönem entelektüellerinin üzerinde durduğu başlıca problemlerden biridir. Bunun nedeni ise toplumdaki eğitimsizlik, cehalet ve din olgularına bağlanmıştır. Onlar Batı'nın gelişen ekonomisine ve teknolojisine sahip olmanın gerekliliğini vurgulamış ve tarımın, hayvancılığın, ticaretin yeni usullerle kurulmasını ve yönetilmesini tebliğ etmişlerdir. Azerbaycan'da ekonomiye dair fikir akımları “bilimsellik” tartışmalarının mantığına dayanarak aşağıdaki kategorilere göre gruplaşmıştır: Birinci grup, ekonomik fikrin feodal karşıtı istikâmeti ve akımları. İkinci grup, ekonomik fikrin klasik burjuva, kapitalizm akım ve istikâmetleri.⁴⁴⁷

Çarlık tarafından Azerbaycan'ın ekonomi sistemi, coğrafi, dini-etnik nüfus ve iklim biçimlerine göre ayrıştırılmıştır. Rusya'nın genel ekonomisinin ihtiyaçları ve taleplerine göre işlevsellik kazanmıştır. Devletin tüm kaynaklar üzerine kurduğu sıkı denetim, sosyal farklılaşma süreciyle sonuçlanmıştır. Yeni toplumsal sınıfların diyalektik bir sürece girdiği 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak merkezi yönetim sosyal farklılaşmayı daha da derinleştirmiştir. Çarlık Rusyası'nda serflik sisteminin (toprak köleliği) kaldırılması (1861) sanayi kapitalizme geçişin temel etkenlerindendir.⁴⁴⁸ Azerbaycan'ın kapitalizm sistemine doğru değişimin ciddi boyutlara ulaşması serflik sisteminin kaldırılmasıyla mümkün olabilmektedir.

Rusya'daki serflikin kaldırılmasına bağlı olarak “Köylü Kararnamesi”nin çıkarılması ülkede kapitalizm üretim ilişkilerinin teşekkülü için yeni koşullar hazırlamış ve sanayileşmenin gelişimine hız katmıştır.⁴⁴⁹ Doğal olarak bu gelişmeler ışığında oluşmuş yeni işçi grupları kapitalist sistemi içinde farklı roller üstlenmişlerdir. Tarım alanında geçimini sağlamaya yetecek kadar üretimin düşmesiyle köylüler de bu gruplar içinde yerlerini almışlardır. Ülke nüfusunun sosyoekonomik yapısının değişimiyle sınıfsal, meslekî, etnik ve dini farklılaşma alanında ciddi bir hareketlilik yaşanmıştır. Reformun yarattığı atmosferin etkilerine tezin 3. Bölümü'nde detaylı olarak değinilecektir.

⁴⁴⁷ H. Kerimov, Azerbaycan İktisadi Fikir Tarihine Dair, “*Azerbaycan İktisadiyatı*”, (Bakü: 1998), s. 35.

⁴⁴⁸ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, (Ankara: Türk Tarih Kurum Basımevi, 1987), s. 339.

⁴⁴⁹ Recepli, *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*, s. 261.

2. 1. 3. Çarlık Yönetiminin “Ötekilik” Muhtevasındaki Misyonerlik Faaliyetleri

Egemen ideoloji bakış açısının bütünlüğünü ve tekliğini muhafaza eden etkenler siyasal ve kültürel olaylara bağlıdır. Emperyalizm çağında toplumsal ve kültürel düşünce sisteminin muhtevasını oluşturan temel kimlik kavramı “biz” ve “öteki”⁴⁵⁰ ayırımına göre bir yol izlemektedir. Bireyler ve toplumlar arası yabancılık durumunu belirtmek için kullanılan “öteki”lik, ilk başta “biz” olmayan ve bizim dışında konumlanmış olanın tanımlanmasıdır. Said’in “Oryantalizm” çalışmasında “ötekilik” sorunu emperyalizm düzenin meşruluğuna zemin hazırlayan ve tarihsel koşullarca belirlenen Doğu kurgusu tanımıyla açıklanmaktadır. Tarihsel perspektiften “ötekilik” kavramı, ilk kez Herodot tarafından sosyal-kültürel statü biçimlerine göre sorgulanmaya açılmıştır. Antik Çağ’ın ticari ve askeri emperyalizminin oluşturduğu “biz” yönetenler ile “öteki” yönetilen insanlar (hürler ve köleler) arasındaki sosyal farklılıklara işaret etmektedir.⁴⁵¹ “Biz ve öteki” kavramı yeni bir türdeki tarihsel aşamanın “politik-bilgikurgusal”⁴⁵² tezi olarak arka plan mekanizmalarla hareketlendirilmektedir. Eğitim, okul, bilimsel disiplinler gibi “modernleşme” öğeleri, “ötekiyi” geri kalmış, durağan ve rasyonellikten uzak bir konumda kategorize etmektedir. Turner’e göre “ötekilik” durumu tarihsel ve sosyoloji olduğu kadar dinsel özelliklerle de sıkı sıkıya bağlıdır:

“İbrahimi kökenli dinler arasındaki teolojik çatışma, ahlaksal ve ontolojik olarak yozlaşmış yapılar, ilk küresel “ötekilik” sistemini doğurmuştur. Hristiyanlığın politik üstünlüğü ele geçirmesiyle ‘İslami Sorun’ ...insan toplumunun dış hatlarını tanımlayan politik bir tartışma olarak ağırlık kazanmıştır. ...Bu ayırma ve yargılama, dışsal kültürlerin ‘ötekilik’ unsurlarının ve ‘yabancı inanç sistemlerinin’ tehdidi gibi sosyal huzursuzlukları belirgin hale getirmiştir.”⁴⁵³

“Ötekilik” kavramı, Marx’ın ekonomi düşünce sisteminde “emek (işçi) ve üretim arasındaki dolaysız ilişkiye”⁴⁵⁴ göre kategorize edilmektedir. “Yabancılaşma” durumu “ötekiliğin” bir sonraki aşaması olarak sınıf tahakkümünün doğasını içermektedir. İnsan

⁴⁵⁰ Edward Said, *Kültür ve Emperyalizm*, trc., Necmiye Alpay, (İstanbul: Hil Yayınları, 2016), s. 27.

⁴⁵¹ Moses Finley, *Antik ve Modern Demokrasi*, trc., Deniz Türker, (Ankara: Ayraç Yayınevi, 2003), s. 66.

⁴⁵² Peter D. Thomas, *Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm*, trc., İlker Akçay-Ekrem Ekici, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2013), s. 184.

⁴⁵³ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, s. 147.

⁴⁵⁴ Karl Marx, *1844 El Yazmaları, Ekonomi Politik ve Felsefe*, (Ankara: Sol Yayınları, 1976), s. 64.

etkinliğini üretimin belli kurallarına uygun örgütlemektedir. Marx'ın "1844 El Yazmaları, Ekonomi Politik ve Felsefe" adlı çalışmasında "öznenin nesneleşmesiyle mahiyet kazanan 'toplumsal yabancılaşma' kavramı"⁴⁵⁵ emeğin bölündüğü, bir parçadan ötekine dönüştüğü "farklılaşmaya" atıfta bulunmaktadır.⁴⁵⁶ Marx, iki tür "yabancılaşma" kavramında söz etmektedir. Bunlardan ilki, doğadan kopuş anlamına gelen "yabancılaşma", insanın kültürel ve toplumsal alanda var olması için sürdürdüğü zorunlu mücadeledir. İkincisi ise kapitalist toplum sisteminin yarattığı durumdur ki insanın kendi doğasına, emeğine, ilişkilerine ve dünyaya "yabancılaşmasıdır." Meta fetişizm kavramı bir anlamda insanın kendi doğasına "yabancılaşmasını" kapitalizmin maddi temeline ya da yapısına bağlı olarak iş bölümü ekseninde koşullandırmaktadır. Emeğin kullanım değeri başkası tarafından bağımlı hale getirilmektedir. Bir bakıma toplumun ve bireyin tüm hayat biçimi, davranış kuralları, eğitimi, talim ve terbiye meseleleri bir bütün olarak kurgusal çerçevede disiplinli toplumun "uyasal kişisini"⁴⁵⁷ yaratma noktasında açığa çıkmaktadır. Foucault, bu tanımlamayı kendi felsefi disiplini içinde şöyle çözümlemektedir:

*"Emek insanın somut özü değildir. Eğer insan çalışıyorsa, eğer insan bedeni üretici bir güçse, bu onun çalışmak zorunda olduğundandır. Ve insan çalışmak zorundadır, çünkü siyasi güçler tarafından kuşatılmıştır ve iktidar mekanizmaları içine mahkûm edilmiştir."*⁴⁵⁸

Rusya'nın 19. yüzyılda ivme kazanan yayılcılığı "öteki" olanlarla arasındaki sistemli ayrışımı bir ölçüde kendini tanımlama düşüncesinin temeline oturtmuştur. İlk başlarında Çarlık Hükümeti, Azerbaycan toplumunun din ve kültürle ilgili yaşamlarına karışmama siyasetini nispi sükûnetle sürdürmüştür. Çarlık kendi konumunu güçlendirmek adına ülke nüfusunun dini, milli ve kültürel değerlerinin incelenmesi için önemli çalışmalarda bulunmuştur. Öncelikle "üstünlük" görüşünü geniş anlamda diğer toplumlara dayatılması gerektiğine tarihsel görev olarak kendisini inandırmıştır. Oryantalizm, etnografya ve antropoloji gibi disiplinlerin çarpıcı yöntemleriyle yeni "kimlik" kavramını emperyalist ideolojik safhada değerlendirmiştir. Toplumun tarihsel-kültürel

⁴⁵⁵ Marx, 1844 El Yazmaları, Ekonomi Politik ve Felsefe, s. 62.

⁴⁵⁶ György Lukacs, Tarih ve Sınıf Bilinci, trc., Yılmaz Öner, (İstanbul: Belge Yayınları, 1998), s. 178.

⁴⁵⁷ Jose Guilherme Merquior, Foucault, çev., Nurettin Elhüseyni, (İstanbul: Afa Yayınları, 1986), s. 123.

⁴⁵⁸ Michel Foucault, Entelektüelin Siyasi İşlevi, trc., Işık Ergüden-Osman Akınhay-Ferda Keskin, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), s. 188.

kimliğinin muğlak kavramlarla tanımlanması söz konusu boyutların kapsamına dâhildir. Kurgulanan “Tatar” tabirinin yaygınlaştırılması Çarlığın süregelen kavram tartışmalarının başında gelmektedir. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Azerbaycan Türkleri* “Tatar”, dilleri ise “Tatarca” adlandırılmıştır.⁴⁵⁹ “Rusya Müslümanlarına dair resmi yazışmalarda “lingua franca” (müşterek lisans) olarak ‘Tatarca’ adlı lisanın kullanılması mecburiyeti”⁴⁶⁰ “yabancılaştırma” aşamasının önemli bir örneğidir. Çünkü tarihi köklerinden kopuk ve ideolojik açıdan arzulanan geleceğe yönelik siyasal kurguların asıl amacı burada açığa çıkmakta ve şöyle sıralanmaktadır:

“Birincisi, yerli Müslüman Türk toplumunu “medenileştirmek” adıyla Hristiyanlaştırılması veya Ruslaştırılması. İkincisi, yerel seçkinlerin (ağa, bey ve mülkedar) gücünü kısıtlayarak, kontrol edilmesini sağlamak. Üçüncüsü, toplum üzerinde psikoloji baskı kurarak, hayattaki olumsuzlukların suçunu İslam dinine bağlamak ve hatta camilerin kiliseye dönüştürülmesi öngörülere dâhildir.”⁴⁶¹

Çarlık rejiminin Kafkasya’da kalıcı olmak amacıyla yaptığı idari değişikliklerde yapay bölge birimlerinin oluşturulmasına öncelikle dikkat yetirmiştir. Balayev’in belirttiği gibi “...bölgenin idari sınırlarının çizilmesi sonucunda, bölgenin yerli etnik ve dini topluluklarının yeniden yerleştirilmesi tarihsel olarak daha bir parçalanmışlığa yol açmıştır.”⁴⁶² Çarlık yeni kimlik oluşumu için yaptığı bu tür siyasi kombinasyonları hüküm etme tehdidi altında kullanmaktan kaçınmamıştır. Çarlık Hükümeti, 1860’lardan itibaren ise “medenileşme” çerçeve içine yerleştirdiği “Hristiyanlaştırma” misyonunu Avrupa temelli medeniyetin görüşleriyle birbirine bağlayarak, Kafkasya’daki hâkimiyet perspektifini tek çizgide daraltmıştır.⁴⁶³ Buna rağmen Azerbaycan, Rusya’nın ne toplumsal ne de kültürel sisteminin doğal bir parçası haline gelmiştir. Aksine Çarlığın

* “Azerbaycan Türkü” kavramı ilk defa 1891’de Sultanov’un “Keşköl” gazetesindeki yazısında ifade edilmiştir – Süleyman Aliyarlı, *Tarihimiz Açıklanmamış Mevzuları İle*, (Bakü: Mütercim Yayınları, 2012), s. 91.

⁴⁵⁹ Tefvik Hacıyev, *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi*, II. cilt, (Bakü: Elm Neşriyatı, 2012), s. 15.

⁴⁶⁰ Serge A. Zenkovsky, *Rusya’da Türkçülük ve İslam*, trc., Ali Nejat Ongun, (Ankara: Günce Yayıncılık, 2000), s. 12.

⁴⁶¹ Sevinç Aliyeva, *Azerbaydjan i Narodı Severnogo Kafkaza (XVIII-naçalo XXI vv.)*, (Baku: Şark-Garp İzdatelskii dom, 2010), s. 192.

⁴⁶² Aydın Balayev, *Azerbaydjanskaya natsiya: ocnovniye etapy ctanovleniya na rubeje XIX – XX vv.* (Moskva: İzdatelstvo TiRu, 2012), s. 78.

⁴⁶³ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Problemi*, trc., Perihan Mete-Sabahattin Şimşir, (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1996), s. 14.

yaymaya amaçladığı “medenileşme” kavramı, Zeyneloğlu’nun “Muhtasar Azerbaycan Tarihi” adlı kitabında toplumsal krizin temel unsuru olarak gösterilmiştir:

“Azerbaycan’ın İran ve Osmanlı dindaşları ile temasını koparmak için bölgeye Ermeni, Rus (hohol ve malakan), Alman gibi milletleri sürmüşlerdir. Ülkeyi bir muhacir mekânı haline getirerek, muhacirlerle ilgili bir kurum da tahsis etmişlerdir. Bu kurumun faaliyeti Azerbaycan’ı ‘Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak’ amacına hizmet etmiştir.”⁴⁶⁴

Bu dönemde kültürel ve sosyal değişimin en göze çarpan özelliği hegemonya siyasetinin bilgi alanını inşa edebilecek aktörlerin ürettikleri metinler, İlminski’nin başlattığı çalışmaların etrafında bir görünüm kazanmıştır. Rusya’nın misyonerlik çalışmaları Oryantalizm disiplinin temel görüşü çerçevesinde sistemleşmiştir. Çarlığın yükseltilmesini sağlayacak “Hristiyanlık” ideali ikili müstevide rehber tutulmuştur. İslam aleyhine çalışan bu grupların genel tutumu Müslüman-Türk kimliğinin yerine Hristiyanlığın geçebileceği fikrine engel teşkil edebilecek öğeleri ortadan kaldırmak olmuştur. Ona göre ilk önce Doğu bilgisi bir ihtiyaç haline gelmiştir. Özellikle dilin ve dinin kimlik oluşturuocu rolü çalışmalarda ön plana çıkarılmıştır. Doğu’yu bilme (oryantalizm) ve dönüştürme (misyonerlik) Çarlığın siyasi gücünün muhtevastındaki iki kavramsal yöndür.

Azerbaycan’a yönelik ilk bilimsel yöntemlerin üretildiği çalışmalar Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü’nde görev yapan Mirza Kâzım Bey’in dil ve din üzerindeki yaklaşımıyla ivme kazanmıştır.⁴⁶⁵ Bu dönem dinin ve dilin belirleyiciliği şarkiyatçılık ve misyonerlik düzlemde iç içe geçmiştir. Bu müstevide tahsis edilen Kazan İlahiyat Akademisi Rus misyonerlik okulunun üç önemli merkezlerinden biridir. Kazan’ın eğitim çevresi ilk olarak İslamiyet, Türkiyat ve Arabistik alanlarının tetkik edilmesini ve dil öğrenim yöntemlerini Mirza Kâzım Bey’in hazırladığı programa göre sürdürmüştür. Mirza Kâzım Bey’in dikkat çeken çalışmalarından biri Türkoloji’yi özerk bilimsel disiplin olarak akademik kapsama dâhil etmesidir. St. Petersburg ve Moskova

⁴⁶⁴ A. E. Rzayev (ed.), *Azerbaycan Tarihi XIX. – XXI. Asrın Evveli*, (Bakü: Bakü Devlet Üniversitesi Neşriyatı, 2010), s. 141.

⁴⁶⁵ R. M. Valeev – M. Z. Zakiev, *Mirza Kazım Bek i Oteçestvennoe Vostokovedenie*, (Kazan: İzdatelstvo Kazanskiy Universitet, 2001), s. 30.

şehirlerindeki eğitim kurumlarında başlayan Kazan’da sürdürülen Doğu dilleri ve dini çalışmaları Mirza Kâzım Bey’in sayesinde sistematik disiplin hüviyetine ulaşmıştır.

Piskopos Afanasiy Sokolov, bir yazısında misyon amaçlı çalışan görevlilerin tümünün Kazan Akademisi Misyonerlik Kürsüsüne gelerek bölgesel dil sınavlarına girmelerini istemiştir.⁴⁶⁶ Rusya Türklerinin dillerinin Batı yöntemleriyle öğrenilmesi teşebbüsü misyonerlerin dil öğrenmeleri için hazırlanan programlarda esas yer almıştır. Akademi müfettişi Afanasyev değişikle “dil öğrenmede asıl amaç Müslüman ve Budistleri Hristiyanlaştırmaktır.”⁴⁶⁷ 1847 yılında Çar I. Nikolay’ın kiliselerde Rusça dışında diğer dillerle de ibadet edilebilmesine ilişkin kanunu yayınlanmıştır. Kanunla oluşturulan komisyon üyeleri arasında Mirza Kâzım Bey, Piskopos Grigoriy, N. İlminskiy ve Prof. Sablukov vardır. Mirza Kâzım Bey’in Rusya’da kurduğu Şarkiyatçılık okulundan N. İlminski, İ. N. Berezin, V. F. Dittel, N. A. İvano, K. K. Foygt gibi araştırmacılar yetişmiştir. Daha sonraki yıllarda İlminskiy, Kazan Akademisi Misyoner Bölümü öğrencilerine Doğu dilleri öğretmenliği yapmıştır.

Türk-Müslüman kültürünün ve İslam değerlerinin toplumdaki etkisini azaltmak için Çar I. Nikolay, İlminskiy’nin çalışmalarına devlet politikası düzeyinde imtiyaz tanımıştır. İlminskiy, ilk başta “Rus olmayan halkların Rus okullarında ilköğrenimine kendi ana dillerinde başlamasını, Rus dilinin ve Rus kültürünün gelecekte yayılması için en iyi yol”⁴⁶⁸ olduğu görüşünü savunmuştur. Toplumu dönüştürmek için geleneksel eğitim sisteminin yetersizliği bir bakıma tespit edilmiş ve ortadan kaldırma yolları aranmıştır. Yeni seküler eğitim sisteminin tatbiki İlminskiy’nin vasıtasıyla gündeme getirilmiştir. Ancak yerel okullarda “Ana Dili” dersi zorunluluğu kaldırılmıştır. Yerlerde okul açma devletle misyonerlerin yol beraberliği ile mümkün olmuştur. Nerede okul açmak gerektiği bu ikili tarafından belirlenmiş ve giderleri karşılamak halkın sırtına yüklenmiştir. Türk-Müslüman nüfusunun bu okullara pek itibar etmediği açıktır. Bu nedenle misyonerler devlet desteğiyle eğitim çalışmalarını Hristiyan gayrı Ruslar, özellikle Gürcü ve Ermeni toplumları arasında yoğunlaştırmıştır. Çarlık Hükümeti

⁴⁶⁶ İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre: İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552-1917)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, 2007), s. 209.

⁴⁶⁷ Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre: İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552-1917)*, s. 215.

⁴⁶⁸ Zenkovsky, *Rusya’da Türkçülük ve İslam*, s. 25.

Eğitim Bakanı Tolstoy, 1870'teki bir raporunda bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Bizim vatanımızda (Çarlık Rusyası) yaşayan bütün yabancıların eğitim alma hedefi, Ruslaşma ve Rus insanıyla asimile olmaktır.”⁴⁶⁹ Batı medeniyeti ve Hristiyanlık kültürünün etkilerine rağmen Türk-Müslüman toplulukları arasında din değişimi misyoner isteklerine rağmen başarılı olamamıştır. Hatta Türk-Müslüman nüfusunun yaygın olduğu okullar için yerli eğitimcilerin ana dilde hazırladığı alfabe ve kıraat kitaplarının okutulması yasaklanmıştır.

İlminskiy, Kazan ve Kahire’de 15 yıl (1846-1861) Türk ve Arap dillerini öğrenmiş ve Çarlık imparatorluğundaki Müslümanları Hristiyanlaştırmak için çalışmaların öncülüğünde yer almıştır. 1860’larda Kazan İlahiyat Fakültesinde profesör olan Rus eğitimcisi İlminskiy, Rusya’ya bağımlı olan aslı Rus olmayan halkları için yeni bir eğitim programı hazırlamıştır. İlminskiy, “Arap harflerine dayanmayan Rus harfleriyle ifade edilen bir Tatar alfabesi hazırlamıştır.”⁴⁷⁰ İlminskiy’nin bu yolundaki arzusu Çar Hükümeti tarafından olumlu bir çalışma olarak takdir görmüştür. İlminskiy’nin Rus olmayan halkları Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmayı kolaylaştıran eğitim çalışmaları ve programı daha sonraki dönemlerde Sovyet Birliği’nin genel eğitim programının temelini oluşturmuştur.⁴⁷¹ Zamanla Çarlık Rusyası içinde ötekileştirilen Müslümanların eğitim istikâmetindeki ilerici görüşleri devletin resmi ve dini ideolojisinden çok, demokrat temayüllü Aydınlanmacı çevrelerden etkilendiği açık görülecektir.

Modern ders müfredatlarının hazırlanması ve dil bilgisi düzeyinde programların yaygınlaşması hem ihtiyaç olunan kadroları yetiştirmeyin hem de laik eğitimin yolunu açtı. Çarlığın eğitim düzenindeki ikilik yeni bir yapının teşekkülüne neden oldu. Rus okullarında yerli dillerin öğretilmesi belli ölçüde Rus ve yerli halklar arasında karşılıklı ilişkilerin kurulmasına hizmet ediyordu. Hatta Kafkasya Genel Valisi Voronsov’un merkezi hükümete yazdığı bir müracaatta, Rus okullarında “Tatarca” (Azerbaycan Türkçesi) okutulmasının gerekliliği belirtilmiştir. Askeri ve mülki idare kadroları için modern eğitim veren okullarda din eğitiminin yanında dil eğitimi de yayılıp gelişmeye başladı. Çarlık kadroları için hazırlanmış dersliklerin adaları şöyle idi:

⁴⁶⁹ Baymirza Hayit, *Eski Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri*, (İstanbul: TDAV Yayınları, 2000), s. 307.

⁴⁷⁰ Zenkovsky, *Rusya’da Türkçülük ve İslam*, s. 25.

⁴⁷¹ K. E. Bendryakov, *Oçerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane*, (Moskova:1960), s. 92.

Makarov'un "Tatarskoy Gramatika Kavkazskogo Nareçiyey" (Tiflis, 1848), Budagov'un "Pratiçeskoje Rukovodstvo Tureçsko – Tatarsko – Azerbaydjanskogo Nareçiyey" (Moskova, 1857), Vezirov'un "Uçebnik Tatarsko – Azerbaydjanskogo Nareçiyey" (Sankt – Peterburg) ve İlminski'nin hocası Kazımbek'in "Uçebniye Posobiye dlye Vremennogo Kursa Tureçkogo Yazıka" yazarların kitapları dil eğitiminde önemli bir yer tutmaktaydı.⁴⁷²

2. 2. Azerbaycan'da Çarlığın Karakteristik Dilemmaları

Çarlığın işgaliyle farklı bir boyutta gelişen Azerbaycan'daki toplumsal, kültürel ve ekonomik hayat, merkezîyetçi devletin mutlak otoritesi emrinde bir değişim süreci geçirmekteydi. Batı'nın etkisiyle başlayan Rusya sanayileşmesi siyasal denetim mekanizmalarını bir anlamda ekonomik ve askeri alanın güçlenmesine yöneltmekteydi. Bu durumun açıklığı kavuşturulması için Çarlık bürokrasisinin 1830'larda topladığı istatistik bilgiler⁴⁷³ esasen ekonomik kaynakların üzerinde kurulan denetimi elinde tutabilme amacı güdüyordu. 1840'lı yıllara dair belgelerde ise bölge nüfusunun yaşadıkları sorunlardan ziyade köylülerin sayı ve vergi hesaplarıyla ilgiliydi.⁴⁷⁴ Örneğin istinat edilen belgelerde Azerbaycan'ın Kuzey-Batı kısmında yer alan Car-Balaken Cemaatlığı'nın genel sosyal-ekonomik durumuna dair bilgiler, burada yapılan askeri ve idari harcamaların bilinmesi siyasi nitelikteydi. Bölgede baş veren nüfus değişikliklerin hareketliliği bakımında önem kesp ediyordu.⁴⁷⁵

Çarlık politikalarının sömürge toplumlarında ne dereceye kadar etkili olduğunu siyasal ve tarih literatüründe yer alan hukuk mevzuatı ile ölçmek mümkündü. Çünkü hukuk modernleşmeci temeli oluşturan paradigmaları önemli derecede "tarihsel dönüşüm gücüne dönüştürmekteydi."⁴⁷⁶ Azerbaycan'da ilk modernleşmeci paradigmanın yerleşmesi Rusya'nın idari tekelinde "...Rus kültürü ve romantizmin etkisiyle oluşmuştu."⁴⁷⁷ Rusya'nın İran'daki temsilcisi A. S. Griboyedov'la Kafkasya Genel

⁴⁷² Hacıyev, *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi*, c. II, s. 14.

⁴⁷³ GMDTA, f. 2, siy. 1, iş. 3058, s. 19-21.

⁴⁷⁴ GMDTA, f. 2, siy. 1, iş. 448, s. 3.

⁴⁷⁵ Arzu Memmedova, *Car-Balaken Cemaatlığı XVII. Asrın Sonları ve XIX. Asrın 30'lu Yılları*, (Doktora Tezi Avtoreferatı, A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü, 2010), s. 12.

⁴⁷⁶ Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, s. 87.

⁴⁷⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,

Valiliğin Mülki İşler Müdürü Zavelevskiy'nin 1828'de Çar'a yazmış olduğu mektupta, Azerbaycan'daki ilk değişim sürecinin genel hatlarını şöyle belirtmişti:

“Kafkasya doğal kaynakları o kadar renkli ve zengindir ki onları yalnız seçmek ve üretmekle fayda sağlamak mümkündür. ...Rusya'da bilgili ve becerikli adamlar çok değil, onları kendi müstemlekelerine göndermekle kendine zarar vurmaktadır. ...Kişisel fayda için karşılıklı münasebet toplumda huzursuzlukları ortadan kaldıracaktır. Yeni açılacak okullarda eğitim alan kişilerin devlet kulluğuna alınması atılacak önemli bir adım olacaktır. Yerli halk yeni değişmiş hayat tarzlarının yararını ve iyi taraflarını ne kadar çok hissetse bir o kadar bize bağlı kalacaktır. Böylelikle onları yeni teşkil olunan nizami alaylara katarak, binlerce kişinin Rusya için çanlarını feda edebileceğini sağlamak mümkün olacaktır.”⁴⁷⁸

Aynı döneme denk gelen Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme hareketinin en önemli ekseninden biri “Batılılaşma” serüveni idi. Bu süreç yeni ile eskiyi karşı karşıya koyan bir tartışmayı içeriyordu. Yeni Osmanlılar tarafından benimsenen anlayış laik ve dini görüşün paralelliği içinde yürütülüyordu. Bu yaklaşımın siyasi ve kültürel açısı Azerbaycan entelektüellerin (maarifçiler) izledikleri yoldan farklı yöntemlere ve koşullara bağlıydı. Ortaylı'ya göre “Osmanlı'daki Avrupalılığın nedeni Rusya'dan farklı olarak şüpheci ve çekingendi. Osmanlı'daki reformların niteliği milletlerin durumunu düzeltmeye yönelikti.”⁴⁷⁹ Ayrıca “modernleşme, toplumların farklılaştıkları ve merkezileştikleri bir süreçte”⁴⁸⁰ geleneksel yapıları sarsması ve değişikliğe uğramasından dolayı Osmanlı entelektüelleri tarafında daima tartışılmaktaydı. Çünkü Tanzimat ve Islahat Fermanları ulusal ve toplumsal tepkileri hızlandırmaktaydı. Ulusalcılık hareketleri ve köylü ayaklanmaları ıslahatların getirdiği hükümlere dayanarak başlamıştı.

Azerbaycan'da ise hükümet ıslahatları geniş köylü kitlelerin hayatına kayda değer yenilikler getirmedi. Aksine toplumsal hoşnutsuzluğu daha da artırdı. Toplum

2014), s. 293.

⁴⁷⁸ Hacıyev, *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi*, c. II, s. 11.

⁴⁷⁹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), s. 131.

⁴⁸⁰ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 25.

itirazlarını küçük çaplı köylü ayaklanmalarla sürdürürdü. Kısıtlı direnişler bir türlü geniş çaplı toplumsal harekete dönüştürülemedi. Çünkü kitlelerin yükünü çekecek, Batı kültürünü tanıyacak ve toplumu temsil edebilecek kadrolar ya da ona yardımcı olacak entelektüeller gerçek modernleşmeyi ayırt edebilecek bir dünya görüşüne sahip değillerdi. O dönemin okuryazar kadrosu henüz çok genç ve yetişmekte olan Çar memurlarıydı. Aynı dönemde Osmanlı Devleti'ndeki ulusalcılık niteliğe sahip hareketlerin başarıları birbirini izliyordu ve sonuca ulaşmaya başlamışlardı. Osmanlı'daki ulusalcı ayaklanmaların başarısının nedenlerinden biri kitlelere açık şekilde öncelik eden entelektüellerin ve romantik ulusalcıların çabalarıydı. Dönem entelektüelleri Batı'daki yaşamı bir "model" olarak alma arzularının gerçekleşmesini siyasi bağımsızlık, ekonomi özgürlük gibi parametrelere bağlamaktaydı. Azerbaycan'daki değişimin siyasi-ekonomik sütunu Rusya temeli üzerine bina edilmişti. Entelektüeller, değişimi kültür ve eğitim alanına sığdırarak modernleşmenin mümkün olabileceğine inanıyorlardı.

Yürütülen çalışmalar emperyalizm sistemi bünyesinde ekonomik bütünlükle doğrudan ilişkiliydi. İşgalle başlayan ekonomik çöküntü ticari taşımacılıkta engelleri ortaya çıkarmıştı. Türkiye ve İran'la ekonomik-ticari ilişkiler kaçakçılık alanında ilerlemekteydi. Çarlık ilk başlarda ekonomi düzen tesis etmekten ziyade mevcut ekonomiden elde edecek gelirin istatistiğini tutmaktaydı. Çarlık ideolojisinin yol açtığı tüm ekonomik ve toplumsal eşitsizlikler milli ticaretin ve sanayinin gelişimini önlemişti. Tekelcilik yabancı tüccarların lehine artmıştı. Bununla birlikte kurgulanmak istenen yeni toplum, günlük sömürüye ve baskılara boyun eğen bir kitle olmaya doğru itilmişti. Çarlık dönemi Rusların genel karakteri hakkında P. Y. Çadayev'in düşünceleri şu yönüyle dikkat çekmiş ve asıl gücünün Batılı fikirlere borçlu olduğunu belirtmiştir:

“Dünyaya hiçbir şey vermemiş, felsefi düşüncenin gelişimi için önemli bir katkı sunmamış Ruslar, doğa ve toplum hakkındaki görüşlerini tamamlamamış ve tahrif olunmuş şekilde Avrupa'dan ithal etmişlerdir. Bu disiplinlerden biride antropoloji olmuştur.”⁴⁸¹

İlk başlarda ekonomi, siyasi ve sosyal hayatı kendi hegemonyası içinde tasarlayan

⁴⁸¹ Haliyeddin Halilli, *Sovyet Tarihşünaslığı – Milli Ölüm Elmi*. (Bakü: MBM, 2010), s. 25.

Çarlık, bir sonraki aşamada kısıtlı “modernleşmeyi” ihtiva eden yeni “intelligentsiya”⁴⁸² sınıfını yaratma ihtiyacı duymuştu. Gramsci’nin çözümlemesiyle ele aldığımızda hegemonya gerçeğinin bu noktada belirleyici olduğu açıktı. Özellikle “...entelektüel faaliyetler, merkezin toplum üzerindeki hegemonyasını ve mekanizmalarını”⁴⁸³ harekete geçirmekteydi. Kurumsal ve eğitim düzenlemelerin bir başa merkezi hükümetin çizmiş olduğu standartlara göre gerçekleşmiş olması düşünüş ve hayat tarzının tek biçimliliğine hesaplanmıştı. Çarlık iktidarının modernleşmede izlediği yolun Batı’daki sürece eşdeğer olmadığı kesindi. Bürokratik merkezileşme güdüsü modernleşmenin parametrelerini tek çizgide sınırlamıştı. Periferideki Çarlık politikaları köylülerin durumunu daha da ağırlaştırmıştı. Köylülerin hem toprak ağaları hem de serflik rejimi tarafından amansızca itaate zorlanması ve köle gibi ülke içinde satılması arşiv belgelerinde yer almıştı.⁴⁸⁴ Doğu ülkelerine Kafkasya’dan getirilen köle sayılarında 1801-1828 yılları arasında önemli azalmalar vardı.⁴⁸⁵ Çünkü Çarlık Hükümeti kölelerin dış ülkelere satılması durumdan hoşnut değildi. 19. yüzyıl Rusyası’nın genel idari anlayışı üzerine Marcel Liebman şöyle bir ayna tutmuştu:

*“19. yüzyıl boyunca Çarlığın temsilcileri dar görüşlü, gölgesinden korkan, kafası işlemeyen kimselerdir. ‘İntelligentsiya’ denen aydın sınıfına karşı hınç duymaları ya da kuşku beslemeleri, kendi dar kafalılıklarının belirtisinden başka bir şey değildir. Onların kaba kuvvet dayalı enerjileri, politik inancın yerini tutmaktadır.”*⁴⁸⁶

19. yüzyılın başlarından itibaren ister Rus yazarları, isterse de Batı yazarları ve seyyahları Azerbaycan’a ilgi duyuyorlardı. Rusya’da yayımlanan tüm gazete ve dergilerde Azerbaycan ve Doğu kültürü hakkında yazıların sayısı artmakta idi. Rus araştırmacılarının tercümelerindeki İslam ve Doğu meselesi gereğinden fazla kabartılıyordu. İlginç olan nokta, bölgeye ait geleneksel ritüeller, folklor ve halk edebiyatı resmi çevrelerle toplum arasında sosyal iletişimin ana damarlarından birini oluşturuyordu. Diğer yandan G. Uspenski’nin (1843-1902) Azerbaycan’a dair

⁴⁸² Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi*, trc., Alaeddin Şenel, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s. 14.

⁴⁸³ Joseph A. Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, c. I, trc., Ekrem Ekici, (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011), s. 189.

⁴⁸⁴ Azerb. MDTA, f. 75, iş. 9, s. 3-4.

⁴⁸⁵ Bernard Lewis, *Ortadoğu’da Irk ve Kölelik*, trc., Enver Günsel, (İstanbul: Truva Yayınları, 2006), s. 160.

⁴⁸⁶ Marcel Liebman, *Rus İhtilali*, trc., Samih Tiryakioğlu, (İstanbul: Varlık Yayınları, 1968), s. 16.

çalışmaları bilimsel disiplin nitelik yönünden sağlam bir yol izlese de hâkim daireler nazarında “siyasi yönden itibarsız” sayılmıştı. Uspenski, Azerbaycan’ın etnografyası, hayat tarzı ve doğasıyla bağlı gözlemlerini ve muhakemesini “Geçiş Döneminin Oçerkleri” adlı kitabında geniş yazmıştı. Kafkasya halklarının günlük hayatları, ahlak anlayışı, kültürel değerleri ile bölgenin mevcut durumu arasındaki ayrımı açık saptayabilmişti. Eserinde esas dikkati Azerbaycan’daki sömürü serüvenine çekmiş ve durumu açıkça şöyle özetlemişti:

“Azerbaycan topraklarının, denizinin, petrolünün ve servetlerinin Çar memurları tarafından nasıl amansızca istismar edildiğini yürek acısıyla izlemek mümkündür.”⁴⁸⁷

Modernleşme hem düşünce hem de kurumsal olarak Rusya yoluyla Azerbaycan’a gelen Batı medeniyetinin ilk tesirlerini entelektüellerin faaliyetlerinde bariz görülmeye başlamıştır.⁴⁸⁸ Bir taraftan toplumun kendi kültürel değerlerine ve tarihi bağlarına sarılan az saydaki aydın kesim siyasi sistemiyle uyum içinde değildir. Diğer taraftan geleneksel inanç ve değerleri sorgulayan aynı zamanda kozmopolit toplumu hedefleyen kesimin faaliyeti yeni siyasal anlayışın teşvikiyle genişlenmiştir. Özellikle “Dekabrist Ayaklanması”^{*} sonucunda yazar A. Bestujev-Marlinski, gazeteci P. Sankovski, A. Odoyevski gibi birçok entelektüellerin Kafkasya’ya sürgün edilmesi ve yerli aydınlarla kurdukları ilişkiler Azerbaycan’ın modernleşme düşünce tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. “Çarlık rejiminin istibdadına karşı mücadelenin ilk tohumlarını atan bir avuç ‘entelektüel’ birer ‘hürriyet’ sembolü olarak” Kafkasya’daki düşünce hareketlerine yön veren meşruti monarşi görüşü savunmuşlardır. Bu insanlarla yakın temas ve kurulan dostluk ilişkileri Azerbaycan entelektüellerinin Batı aydınlanmacı düşünürleriyle tanışmasına neden olmuştur.⁴⁸⁹ Azerbaycan’da “Aydınlanma” düşüncesinin ilk sosyal, felsefi ve ideolojik tohumları atılmıştır. Bu yeni anlayışta Batı’ya hayranlık duygusu

⁴⁸⁷ A. H. Feyzullayeva, *Maarif Carçıları*, (Maarif Neşriyatı, 1988), s. 90.

⁴⁸⁸ Ahmet Kanlıdere (ed.). *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013), s.10.

^{*} Liberal soylular tarafından “ulus” , “halkın davası” ve “meşrutiyet” için 14 Aralık 1825’te “Dekabristler” (Dekabrist, “Aralık” ayına atıfla bu adla adlandırılmıştır) adı verilen örgüt Çar Aleksandr’ın ölümünün ardından, yeni Çar I. Nikolay’ın tahta geçmesine karşı Rusya’da başarısız bir darbe girişimi gerçekleştirmişlerdir - J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, trc., Fethi Aytuna, (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2015), s. 489.

⁴⁸⁹ H. Hüseyinov – A. A. Klimov, *Mirza Fetalı Ahundov, Felsefi ve Politik Düşünceler*, trc., Arif Berberoğlu, (Ankara: Epos Yayınları, 2010), s. 14.

kabarık biçimde ortaya çıkmıştır. Osmanlı'daki Jön Türkler arasında yaygınlaşan “kuvvetli ve üstün olan her şey Batı'dadır”⁴⁹⁰ fikri, Dekabristlerin benimsedikleri görüşle aynı muhtevayı taşımıştır.

Rusya'da Batı eksenli fikir akımlarının kendine has tipoloji özellikleriyle seçilen entelektüellik kavramı, Azerbaycan'ın felsefi düşünce tarihinde üslup, tarz ve zihniyet bakımından etkili olmuştur. Aydınlanma'nın mirasçısı olan entelektüellerin oluşturduğu düşünce anlayışı 19. yüzyıl Azerbaycan'ın sosyal-felsefi düşüncesinde ilkesel bir seviyede yer aldığı açıktır. Ortaya konan genel kriterleri ise iki bakış açısı muayyen etmiştir. İslami ve Batılı kavramları arasında gerçekleştirilmeye çalışılan sentez ise “...dönemin koşullarından doğmuştur.”⁴⁹¹ Burada Rusya'dan gelen yenedünya görüşü ve sosyal-siyasi bakışlar iki yeni temel kavramı (laiklik ve modernleşme) çekici bir güç yaratma aracı olarak kullanmışlardır. Bakıhanov'un (1794-1847), Ahundov'un (1812-1878) ve Zedabi'nin (1842-1907) çok taraflı fikir yelpazeleri buna açık bir örnektir. Ortaylı'nın belirttiği üzere:

*“Batı'ya karşı kuşku duymayan Rusya'nın Müslüman aydınları, Batı'da değil, ‘Batılılaşmış’ bir yarı Doğulu toplumda yaşadıklarından, yaşadıkları ve gördükleri deneyler 19. yüzyıl Rusyası'nın düşün akımları, toplum kurumlarının içinde bulunduğu evrim onlara daha cesaretle, laik bir batılılaşma programı izleme telkininde bulunmuşlardır.”*⁴⁹²

Azerbaycan'da şekillenen kabaca modernleşme düşüncesi iki odak etrafında gerçekleşmiştir. Birincisi “maarifçiler” dediğimiz grubun varlığıdır. Maarifçilerin hareketinin tarihi önemi, sonraki siyasal fikir ve örgütlemelerin niteliğini belirleyen çizgiyi çizmişlerdir. İkincisi, Rusya'daki meşrutiyetçi rejimi destekleyen ulusçuların örgütlü siyasal muhalif hareketleridir. Çarlık egemenliği altındaki halkın hukuk karşısında eşitliliğini savunan ve yönetimi yeniden düzenleyen ulusalcı görüşlerin statükoyu sarsacak kadar etkili olduğu dönemin başarılı girişimlerindenidir. Halktan değil, daha çok askeri-entelektüel ve ideologlardan başlayan değişim atmosferi yerel

⁴⁹⁰ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 289.

⁴⁹¹ Terane Abdullayeva, *Azerbaycan Edebi Fikrinde Garpcılık Meyilleri (XX. Asrın Başları)*, (Bakü: Avrupa Yayınları, 2014), s. 3.

⁴⁹² Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 29.

nitelikteki gelişmelerin de ön koşullarını hazırlamıştır.

Rusya'nın evrimsel değişim anlayışı çerçevesinde biçimlenen modernleşme her hangi bir çapta kurumsallaşacak diğer sömürge toplumlarının “ulusçuluğunu” bir arada düşünmemektedir. Rus entelektüellerinin yarattığı dinamizm yalnız Rus ulusçuluğunu “üst kültür” olarak açık şekilde tanımlamaktadır. Bununla beraber Azerbaycan'da modernleşme düşüncesinin ulusçuluğa yaklaşım açısından Rus modernleşme anlayışına tam teslim olmamış ve geçiş aşamaları şöyle sıralanmıştır:

Birincisi, Çarlığın sömürgecilik siyasetine rağmen, Azerbaycan'ın Kuzey kesiminde feodal üretim tarzı sarsılmış ve kapitalist üretim ilişkileri teşekkül etmiştir. Bilim, eğitim, öğretim Batı yaşam tarzına uygun yürütülmeye çalışılmıştır. Özellikle “ulusal kimlik” kavramı bu parametreler içinde tartışmaya açılmıştır. İkincisi, 19. yüzyılda Azerbaycan edebiyatı ve sanatı kendi tarihi misyonunu Aydınlanma anlayışı çizgisinde sürdürmüştür. Bakıhanov, Gutgaşenli, Ahundov gibi aydınlar tarafından ilk tiyatro eserlerinin yazılması, edebiyatta realizme yer verilmesi, satirik edebiyatının yayılması bu dönemin karakteristik özelliklerindendir Üçüncüsü ise bilimin pratik alanda tatbiki ile ilerleme arasındaki ilkesel bağların kurulması doğa bilimlerin amaçlarına hizmet etmiştir. Bu durum hayata dair yeni realist bakış açısı sunmuş ve ülkede baş veren yeni kapitalist değişikliklerini topluma entegre etme yolları aranmıştır. Ahundov'la başlayan düşünsel modernleşme, 19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'ın toplumsal hayatın dâhil edilmiştir.⁴⁹³

2. 2. 1. Azerbaycan'da Modernleşme Olgusunun Hegemonik Çizgisi

Çarlık Rusyası'nın modernleşme etkisi toplumsal bütün alanlarda eski ile yeniye karşı karşıya koyan bir çatışma diyalektiği içerisinde kendi hegemonyasını kurmaya çalışmıştır. Toplumun eğitim, siyaset, hukuk, ekonomi, sanat ve teknolojiye ilişkin görüşleri hegemonya düzeni içinde kalıplaştırılmak istenmiştir. Çarlığın modernleşme çağrısının kavranması ve incelenmesi bakımından Gramsci'nin şu çözümlemesi

⁴⁹³ Ferruh Ramazanov, *Felsefe*, (Bakü: Azerbaycan Teknik Üniversitesi Neşriyatı, 2001), s. 156.

önemlidir: “...hegemonya ilk kendi dilini yaratmanın, yeni terimleri dolaşıma sokmanın, yeni metaforlar oluşturma yanısıra tarihsel adları kendine göre değiştirerek farklı bir dilde anmaktadır.”⁴⁹⁴ Rusya’nın hegemonyasında başlayan söz konusu değişiklikte Azerbaycan’ın tarihsel kültürel değerleri ve tarihsel kimlik durumu “alt kültür” konumunda tanımlanmaktadır. Ülkenin özellikle merkeze uzak bölgelerinde modernleşme sorunun yarattığı çatışmalara birtakım dini kılıflar ve motifler giydirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde şekilcilikten arınarak, fikre ve kültüre nüfuz eden modernleşme muhalif hareketlerin mazrufu içinde yer almıştır. Azerbaycan’da modernleşmenin ne zaman ve kimler tarafından başlatıldığı konusundaki ileri sürülen varsayımlar bu nokrada önem arz etmektedir. 19. yüzyılın ortalarında dışarıdan gelen bir fikir dalgasının ürünü olan modernleşmenin Azerbaycan’da koşullara bağlı olarak mı yerleştiği veya şahsiyetlere dayanarak mı geliştiği sorularına dair Baykara’nın verdiği yanıtı önem kesp etmektedir:

*“Batı’da çağlar birbirinden ayrıdır ve şahsiyetleri de ayrıdır. Bundan başka Reformasyon çağının başlangıç şartları ve şahsiyetleri de ayrıdır. Azerbaycan’da da çağlar, şahsiyetler ve şartlar ayrı olarak gelişmiş ve ilerlemiştir. ...Bu görüşle Azerbaycan’da yenileşme çağının 19. yüzyılın birinci yarısından başladığını ve bu çağın şahsiyetlerinin de Mirza Kâzım Bey, Abbaskulu Ağa Bakıhanlı, Mirza Şefi Vazeh ve İsmail Bey Kutkaşanlı olduğu bilinmektedir.”*⁴⁹⁵

Azerbaycan’da Aydınlanma dünya görüşü, ilerleme ve gelişme kavramları ile dengelenmeye çalışılmıştır. Azerbaycan’da ilk modernleşme hareketinin temel sorunu din karşıtı bir mücadele değil (Ahundov istisna olmakla), Osmanlı’da olduğu gibi “...ilerici-gerici, aydın-yobaz arası çekişme ya da dengelemedir.”⁴⁹⁶ Böyle bir sürecin karakteristik özelliklerini tanımlamak için Çarlık önceki Azerbaycan’ın kültürel ve toplumsal durumunu Rusya yönetimine katıldıktan sonraki durumla karşılaştırmak tarihi bilimsellik bakımından konuya önemli derecede nesnellik katacaktır. Karşılaştırmalarda ortaya çıkan çarpıcı özellikler Mehmetzade’nin kitabında şöyle aktarılmıştır:

⁴⁹⁴ Joseph A. Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, c. I, trc., Ekrem Ekici, (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011), s. 159.

⁴⁹⁵ Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 65.

⁴⁹⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), s. 23.

“Parça parça halinde bile Rusya’yı otuz sene meşgul eden Azerbaycan, müstevli (istilacı) Rusya’dan medeni, seviye itibariyle çok yüksek idi. Özellikle içtimai, iktisadi ve hukuki münasebet, ferdin-insanın hukuki vaziyeti bakımından Azerbaycan Rusya ile kıyas edilmeyecek derecede yüksek bulunuyordu. ...Vaktiyle ilim, edebiyat ve sanat ocağı olan hanların sarayı dağıldıktan sonra ve yeni tesis edilen “zadegân” zümresi gerek seviye, gerekse de imkân itibariyle çok aşağı seviyede bulunduğu için ülkede kültür ve fikir hayatı tamamıyla sönüktü.”⁴⁹⁷

Modernleşmenin ana teması öznel bir karakter taşımaktadır. Geleneksellikten kopma düşüncesini taktim eden modernleşme, somut olarak kamusal ve özel mülkiyetin temel ayrımıyla belirlenmektedir. Azerbaycan’da bu ayrım Çarlık iktidarının çizdiği yapay sınırlarla gözetilmiştir. Koşulların ve hegemonya gücünün düşünce anlayışı üzerindeki etkisi burada göz ardı edilmemesi gereken en önemli husustur. Bu bir bakıma Gramsci’nin çözümlemelerini doğrular niteliktedir. Yani hem kamusal alanla özerk alan arasındaki çizgide hem de halk ile egemen güç (Çarlık) arasındaki ilişkilerde aracı grubun (entelektüeller) tam yeri kesin kestirilememektedir. Bir kesim düzeni koruma rolünü üstlenmiştir. Diğer kesim toplumsal aksaklıkları eleştiri üslupta ifade etmiş ve bu üslubu modern anlamda toplumsal hayata kazandırmıştır. Bu entelektüellerin farklı sınıflarla kurdukları temaslar onların psikolojik tutumlarını ve toplumsal konumlarını ayırt etmede önemlidir. Özetleyecek olursak, Çarlığın değişim ihtiyaçlarına cevap veren okur-yazar grubunun yetiştirilmesinin arka planı, kamusal ve özerk alandaki yerleri ya da tutacakları mevkie İlminskiy’in Pobedonostsev’e yazdığı bir mektupta şu şekilde açıklanmaktadır:

“Eğitimi öyle kurmak gerekir ki Rusça bilgi alan ‘tatar’ tam bir hiçlik olsun, Rusça konuştuğunda ya da yazdığında çok sayıda yanlışlar yapsın, çünkü bu onu aşağılık kompleksine itecektir. O, yalnızca gubernatordan (Genel Vali) değil, en alt kademedeki Rus memurdan

⁴⁹⁷ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991), s. 12.

bile korkacaktır.”⁴⁹⁸

1848-1878 yılları arasında Azerbaycan’ın toplumsal hayatındaki modernleşme süreci Batı’dan ve Rusya’dan çok farklı bir yol izlemiştir. Düşünsel modernleşme mevkilerin yaratılması Çarlık Hükümeti’nin eğitim yatırımlarına bağlı olmuştur. Rusya’daki gibi eğitim kurumları kurulmamıştır. Modernleşme temsilcisi konumunda olan entelektüeller siyasi-ekonomik alandan uzak tutulmuştur. Azerbaycan’daki bu durum Rusya’nın genel tablosunu çizmektedir. Rusya’da çok erken yaratılmaya başlayan (19. yüzyılın ilk yarısı) orta sınıf olgusu ve eşitlikçi eğitim anlayışı Azerbaycan’da 19. yüzyılın sonlarına tesadüf etmiştir. Bu dönem Rusya’nın düşünsel ve entelektüel durumu hakkında Gramsci bize şöyle bir ipucu vermektedir:

*“19. yüzyıl Çarlık Rusyası’nda “entelektüel” kavramı, yabancı etkileri Ruslaştırarak, onları bütünüyle kendi içlerinde eritmiştir. ...Batı kültürünün tarihsel deneyimlerini, kendi öz ulusal özelliklerini yitirmeksizin ve tarihsel bağlarını koparmaksızın bir bakıma entelektüel oluşumunu tamamlayabilmiştir.”*⁴⁹⁹

Çarlık politikalarının temel ilkeleri Ortodoks Hristiyanlık, mutlakiyet ve Rusçuluk kavramları üzerine inşa edilmiştir. 1829-1830 yılları arasında Güney Kafkasya’da Paskeviç’in idareciliğinde başlatılan ilk uygulamalar hukuk adına değil, sıralanan kavramlara göre yapılmıştır. Kafkasya bölge müfettişleri Meçnikov ve Kutaysov, Paskeviç’in bu faaliyetini memnurlukla karşılamışlardır. Onlara göre tüm Kafkasya halkları yakın bir gelecekte Rus gibi konuşmayı, Rus gibi düşünmeyi ve Rus gibi duyumsamayı öğrenmelidirler. Bu bakış açısı Çarlık Eğitim Bakanlığı yönetmeliğinde ayrıca bir madde şeklinde yer almıştır.⁵⁰⁰ Bu düzenleme pratikte anlamsız kalmıştır. 1830’larda açılmaya başlayan kaza ilkokulları ve dört yıllık Şamahı kaza okulu Rusça eğitim veren kurumlardır. 1850’lerden başlayarak Rusça olan ortaöğretim kurumları Azerbaycan toplumunun eğitim anlayışında radikal değişiklikler gerçekleştirmiştir. İlköğretim okullarının yapısındaki çarpıklık ve düzensiz eğitim programları ortaöğretimde giderilmeye çalışılmıştır. Bu okullar daha sonraki dönemlerde

⁴⁹⁸ Süleyman Aliyarlı, *Tarihimiz Açıklanmamış Mevzuları İle*, (Bakü: Mütercim Yayınları, 2012), s. 90.

⁴⁹⁹ Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri: Seçmeler*, trc., Kenan Somer, (İstanbul: Onur Yayınları, 1986), s. 329.

⁵⁰⁰ *Azerbaycan Tarihi 19. Yüzyıl*, c. IV, (Bakü: Elm Neşriyatı, 2007), s. 141.

Azerbaycan entelektüel grubunu yaratmıştır. Eğitim ve dile paralel olarak sosyal değişim etkinliğinde yer alan amillerden biri din olmuştur. Eğitim aracılığıyla Kafkasya'daki Müslümanlar arasında Hristiyanlığın yayılması beklenen sonucu vermemiştir. Buna karşılık Azerbaycan'da Rus Ortodoks Kilisesi dışında birçok dini kurumların faaliyeti durdurulmuştur. İlk olarak özerk Alban Hristiyan Kilisesi kapatılmıştır. 1836 yılında ise Ermeni Grigoryan kilisesine bağlanmıştır.⁵⁰¹ Bu nedenle Azerbaycan'da yeni çatışma alanı dini müsteviden (Müslüman ve Hristiyan çatışmasından) etnik müsteviye taşımıştır.

Azerbaycan toplumu hem ekonomik ilişkiler aracılığıyla hem de entelektüellerin çalışmaları sayesinde Batı medeniyetinin pragmatik yanlarını görebilme imkânı bulmuştur. Azerbaycan entelektüellerinin yenilikçi ve hukuk üstünlüğüne yatkın düşünce yapıları, uygulamadaki baskıcı davranışlar nedeniyle tezatlı duruma düşürülmeleri ikinci bir özelliklerine, yani eleştirel yaklaşımlarına bir örnektir. Örneğin 1832 yılında A. Bakıhanov Bakü'de modern bir okul açmak için hazırladığı projeyi hükümete sunsa da sıcak karşılanmamıştır.⁵⁰² Ama resmi devlet işlerindeki hizmetlerinden dolayı Çar hükümeti tarafında birçok ödüle layık görülmüştür. O, hem bir tarihçi hem yazar hem de bir memur olarak İran ve Rusya arasındaki anlaşmalarda önemli diplomatik ve kültürel bir misyonu yerine getirmiştir. Bakıhanov, “Rus ordusu subayı olarak askeri görevlerde göstermiş olduğu üstün hizmetlerinden dolayı çok sayıda nişan ve madalyalarla taltif edilmiş, albay rütbesine kadar yükselmiştir.”⁵⁰³

Bu tutuma koşut olarak Mirza Şefi Vazeh tarafından işlenen konular aynı yaklaşım tarzını ihtiva etmiştir. Vazeh, hattat, öğretmen, şair olarak Doğu ve Batı medeniyetinin ortak yanlarının tespiti üzerine görüşleri ile dikkat çekmiştir. İslamiyet'in bir cehalet devrini kapsadığını 1832 yılında öğrencisi Ahundov'la arındaki diyalogda açık ifade etmiştir.⁵⁰⁴ Rus edebiyatından başta Beltman olmak üzere birçok Rus şairlerin şiirlerini Farsçaya çevirmiştir. Ayrıca Grigoryev'le birlikte “Tatar Dilinin Müntahabatı” adlı ders kitabını yazmıştır. Hükümet memurları için yazdığı “Tatar-Rus Lügati” adlı

⁵⁰¹ Yakup Mahmudov, *Azerbaycan: Kısa Devletçilik Tarihi*, (Bakü: Tehsil Neşriyatı, 2005), s. 37.

⁵⁰² Recepli, *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*, s. 323.

⁵⁰³ Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Seçilmiş Eserleri*, (Bakü: Avrasya Press, 2005), s. 10.

⁵⁰⁴ H. Hüseyinov – A. A. Klimov, *Mirza Fetalı Ahundov, Felsefi ve Politik Düşünceler*, s. 13.

çalışmasıyla bilinen kişiler arasında yerini almıştır.⁵⁰⁵

Çarlık sisteminde modernleşmenin önem kazanması ile baş gösteren değişiklikler genelde kültürle ilişkilendirilmiştir. Fakat askeri reformlarla başlayan değişiklikler Çarlık modernleşmesinin temel dinamiğini oluşturmuştur. Azerbaycan’da geleneksel zadegân zümresi ortadan kaldırıldıktan sonra az saydaki yeni seçkin sınıfı temsilcileri genelde Çarlığın askeri kadrolarında kademelendirilmiştir. İsmail Bey Kutkaşanlı, Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan Türklerini “Ruslaştırmak” için açtığı okulların birinden mezun olmuştur. Geleneksel bir bey ailesinde doğan Kutkaşanlı, “Şeyh Şamil” harekâtına karşı çarpışmalarda gösterdiği cesareten dolayı Çarlık ordusu topçu generali rütbesine kadar yükselebilmiştir. 1841 yılından ordudan istifa eden Kutkaşanlı, Fransızca olarak “Reşit Bey ve Saadet Hanım” adlı hikâyeyi kaleme almıştır. Batı tarzı üslupla yazdığı hikâyede orta sınıfın dar görüşlülüğü, otoriter yönetime başkaldırma, köylü ayaklanmaları ve kadının toplumdaki konumu gibi konuları liberal bir görüş içinde aksettirmiştir. Batı anlamda bir rahatlığa kavuşmanın zorluluğunu sosyal kimlik eksikliğinde gören yazar, ısrarlı bir şekilde kültürel değerleri tartışmaların odağına çekmiştir.

Azerbaycan erken dönem modernleşme yürütücülerinin benimsemiş oldukları felsefi anlayışta metafizik belirtiler kendini açık göstermiştir. Bazen eski ile yenin uzlaşması bu bağlam içine sığdırılmıştır. Aydınlanma düşüncesine göre toplumdaki kurumları, bireyleri, toplumsal ve sosyal yapılanmaları değiştirmeye dair fikirler 19. yüzyılın ikinci yarısında doğmuştur. Batı tarzı yaklaşımları yaymak ve toplumu bu doğrultuda eğitmek için yürütülebilir çalışmalar genişlik kazanmıştır. Özellikle dini ve kültürel kalıntıları yerle bir etme çalışmaları Ahundov’un düşünce faaliyetiyle somutlaşmıştır. Rus medeniyeti ve edebiyatının temsilcileri Belinski, Dobrolyubov ve Çernişevski’nin felsefi görüşlerinin etkisi altında kalan Ahundov, Azerbaycan’ın modernleşme düşünce hayatında pozitivizmin önünü açmıştır. Evrensel olarak benimsenmiş bu fikirlerin modernlik öncesi dönemden ayıran kesin hatları tek biçimli bir tarihin temellük edilmesiyle ilişkilidir. Sosyal düşünce literatüründe modernleşme tefekkürün teşekkül etmesi Ahundov’un sayesinde mümkün olmuştur.

⁵⁰⁵ Kasımzade, *XIX. Asır Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, s. 118.

2. 2. 1. 1. Azerbaycan'ın Modernleşme Sürecinde Din Algısı

Çarlık Rusyası'nın 1848-1878 yılları arasında sömürge toplumların dini değerlerine ve kurumsallığına karşı tutumu iki ekseninde gerçekleşmiştir. Birincisi, kurumsal olarak dini müesseseleri “reformist” politikalarla yeniden yapılandırmış ve yeni sistem içinde denetime tabi tutmuştur. Yani dini kurumlar bürokrasinin gözetimi altında politik gücün en etkin aracı haline getirilmiştir. İkincisi ise teorik anlamda dini değerleri “modernleşme” kavramıyla zıtlıştırarak, ilerlemenin önünde en büyük engel olarak göstermiştir. Yani “modernleşme” adı altında kullanıma sürülen sekülerleşmeyi İslam dinine karşı bir saldırı aracı olarak kullanmıştır.

Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'nın Güney'ine doğru yayılmasına karşı Müslümanların başlattığı ayaklanmaların halk arasında tebligatı dini motiflerle bağlı olmuştur. 7 Nisan 1838'de General Golovin'in Knez Chernyshev'e yazdığı 454 numaralı gizli raporda “Dağıstan, Kuba, Car-Balaken ve Zakatala'da başlatılan halk ayaklanmaları dinden kaynaklanmaktadır. Manevi destek buldukları Şeyh Şamil'in bıraktığı tesir mücadelenin en belirgin kanıtıdır. ...Bizim istediğimiz Çarlık sınırları içerisinde güvenliğini sağlamak ve zorbalıkla elde edilecek her türlü eğilimleri ortadan kaldırmaktır.”⁵⁰⁶ Özellikle halkın Çarlık siyasi hâkimiyetinin meşruluğunu sorgulayan en belirgin yaklaşımı din kaynaklıdır. Şariat tarafından konulan sınırlar içinde “sömürge aleyhindeki ayaklanmalar”⁵⁰⁷ zincirinin bir halkasını halka bağlamak mümkündür. Dini kutuplaşmaların getirdiği sorunlar ilk başta “medenileşme” kavramı içinde tartışılmaya başlamıştır. Daha sonraki dönemde kavram “Hristiyanlıkla” özdeşleştirilerek, “modernleşme” üzerinde derinleştirilmiştir. Müslümanlarla Hristiyanlar arasında eşitsizlik denemesinden ileri gelen Çarlık çalışmalarını 1843 yılında İrevan şehrinde bulunan Alman seyyah Moris Vagner şöyle tasvir etmiştir:

“Rusya kendi iki başlı kartalını İrevan çukuruna ulaştırdığı günden itibaren kendi çirkin politikalarını tüm Kafkasya'ya yaymaktadır. Ülkede önceleri intibah seviyesine ulaşan ticaret tam tenezzüle uğramış, Kafkasya şehirlerindeki dükkânlar, kervansaraylar boş kalmıştır. ...Müslümanlara hakaretle bakan Çarlık bürokratları

⁵⁰⁶ AKAK, t. 9, N: 222, s.207, (Tiflis: 1884).

⁵⁰⁷ Muharrem Zülfiyarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış*, (Bakü: 2007), s. 55.

*anlaşılmaz ve karmaşık kanunlar taktim ederek dini gruplar arasında dengeleri altüst etmiştir. İslam dini küçümsemiş ve Müslümanlara kuşkuyla yaklaşılmıştır.*⁵⁰⁸

İslam dini Azerbaycan'ın milli-kültürel hayatında müstesna rol oynamıştır. İslam'ın tükenmez potansiyeli karşısında dönem entelektüellerin düşünceleri bir çeşit ideolojik nitelik taşımıştır. Bir kısım entelektüel dinin bütünlük anlayışını, kurallarını ve geleneklerini muhafaza eden temel ögelere karşı tutumunda güdümlü bir bakış açısı izlenmiştir. Dini fanatizm savunucularının biçtikleri karamsar tabloya dinin temel değerleri de eklenmiştir. Diğer bir kısım ise İslam'ın ilerlemeye hizmet eden ve manevi istinat olmasını arzulayan muhtevasını siyasi bir platformda* birleştirmek istemiştir.⁵⁰⁹ Modernleşmenin kültürel ve toplumsal hayata getirdiği değişiklikleri bu iki başlıca fikir kümesinde toplamak mümkündür. Eski ile yeninin çatışması o döneme kadar yaşanmayan bir ikilemi sistematik problem olarak Azerbaycan'ın toplum hayatına yerleştirmiştir. Sürecin yarattığı dinsel ve kültürel bunalımlar sanıldığından çok etkili olmuştur.

Kırım Savaşı (1853-1856) sonrası “Müridizm” hareketini zayıflatmak amacıyla Kafkasya Müslümanları üzerinde devletin denetimi daha ayrıntılı şekilde ideolojik hüviyete dönüşmüştür. Birçok değişikliklere gidilerek dini işlerin kurumsal bir düzen çerçevesinde gerçekleştirilmesi çalışmalarına hız verilmiştir. Müslüman toplumunun bölünmesi için dinin kendisi kenara bırakılmış, tüm denge unsurları üzerinden tahribata girişilmiştir. Geleneksel düşünce ve tarihsel toplum düzenin biçimlenişi, büyük ölçüde dini toleranslıkla tamamlanmak istenmiştir. Bu dönemde Çarlık Hükümeti ilk kez İslam dinini kendi politikalarının destekçisi olarak harekete geçirmiştir. Örneğin, Kırım Savaşı'ndan başlayarak 1859 tarihine kadar Kazan şehrinde 82300 adet Kur'an, 77500 adet “Şeriat-el-İmam” adlı kitap basılmıştır. Basılan kitaplar Türkistan ve Kafkasya Müslümanlar arasında dağıtılmıştır.⁵¹⁰ Ayrıca Çarlığın dini kullanarak yeni politikalar üretmesi bu döneme rasgelmektedir. 19. yüzyılın ortalarında baş gösteren bu

⁵⁰⁸ İsrail Memmedov, *Tarihimiz, Toprağımız, Talihimiz*, (Bakü: Adiloğlu Neşriyatı, 2003), s. 215.

* Bu görüş 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) kurucularının faaliyetlerinde ve ideolojik bakışlarında açık bir şekilde aksettirilecektir.

⁵⁰⁹ Terane Abdullayeva, *Azerbaycan Edebi Fikirinde Garpcılık Meyilleri (XX. Asrın Başları)*, (Bakü: Avrupa Yayınları, 2014), s. 65.

⁵¹⁰ M. Aliyev, *İslam Dini ve Onun Merasimleri*, (Taşkent: Kızıl Uzbekistan Neşriyatı, 1958), s. 17.

değişiklikleri dini minval üzerine değerlendirmek mümkündür. Yukarıda anlatılardan, Çarlığın hâkimiyeti altındaki Müslümanlara karşı daha fazla yakınlık duyduğu gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Çünkü bu süreç Azerbaycan toplumunun sosyal-kültürel hayatında ayrıca bir aşamadır.

Kafkasya Baş İdaresi'nin Çarlık merkezi hükümetine yazdığı, 1856-1860 yılları kapsayan genel raporunda, Kafkasya'daki nüfus tahriri vergiye tabi aileye göre hesaplanmış ve dinsel, dilsel ve etnik çeşitlilik kayıtlarda özellikle belirtilmiştir. Genel olarak Kafkasya ve Zakafkasya'nın nüfusu 3.889.000 olarak tespit edilmiştir. Bölgedeki Müslüman nüfusun 2.000.000'a eriştiği gösterilmiştir.⁵¹¹ Kayıtlarda iki milyondan ibaret Müslüman nüfusu Sünni ve Şia olarak ayrı ayrı kimlikle isimlendirilmiştir. Bir başka deyişle nüfus tahriri mezhepsel ayrımlara göre hesaplanmıştır. Tüm dini kurumsal düzenlemeler pratik bir üslupta idari işlev açısından daha kontrol edilebilir şekilde tanzim edilmiştir. Görüldüğü üzere merkezi hükümetin dini kimlik bakımından çarpıcı uygulamaları Müslüman toplumun yaşadıkları farklı coğrafyalarda, farklı biçimlerde tatbik edilmiştir.

Toplum üzerinde önemli etkiye sahip din adamlarının kontrol altına alınması konusu, yeni bir devlet politikası meselesi haline gelmiştir. Atılan en kapsamlı adım 1869'da Kafkasya Valisi Romanov tarafından bölgede Şii ve Sünni idarelerin oluşturulması tasarısının hazırlanmasıyla atılmıştır. 5 Nisan 1872'de Çar II. Aleksandr'ın kararıyla Güney Kafkasya (Şii) Şeyhülislamlığı ve Sünni Müftülüğü Tiflis şehrinde faaliyete başlamıştır.⁵¹² Mahalli seviyede tüm dini meselelerden mollalar sorumlu tutulmuştur. Medreseler ve şariat mahkemeleri bu din temsilcileri tarafından kontrole tabi tutulmuştur. Ayrıca aile meselelerinin çözümünde merkezi hükümetin kanun ve talimatlarına uymak yükümlülüğünü taşımışlardır. Resulzade meseleyi şu şekilde özetlemiştir:

“Köken ve tekâmülünü sadece Çarizmin iradesinden değil, bir dereceye kadar, milli tarihinden alan Gürcü asilzadegân teşkilatı ile Ermeni kilise teşkilatı kendi milletin hayatında mühim roller

⁵¹¹ AKAK, t. 12, c. 1, s. 1321, (Tiflis: 1904).

⁵¹² D. Y. Arapov, *Sistema Gosudarstvennogo Regulirovaniya İslama v Rossiyskoy İmperii (poslednaya tret XVIII. – načalo XX. vv.)*, (Moskva: 2004), s. 130.

oynamışlardır. Sırf Rus entrikası ile hayata gelen Kafkasya beyleri ile “defter mollaları”nın milli Azerbaycan hayatında, müessese olarak müspet bir katkıları olmamıştır.”⁵¹³*

Mezhepler arası ayrışımına göre kurumsallaşan din olgusu hegemonya müstevisinde münakaşa yaratan bir güç olarak telkin edilmiştir. Toplumu kontrol etme için kullanılan din algısı yenilikçi kadroların izlediği politikaların bir sonucudur. Çar II. Aleksandr’ın fermanıyla gündeme getirilmiş köktenci mezhep ayrılığı tasvir edildiği şekliyle İslami değerler üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Kafkasya Şii ve Sünnî Müftülükleri Hristiyanların çoğunlukta yaşadığı Tiflis şehrinde kurulmuştur. Din temsilcileri ve din idareleri özel polisin gözetimi altında faaliyet göstermiştir. Müftülüklerin toplum üzerindeki etkisi manevi alanla sınırlandırılmıştır. Din temsilcisi olmak için Rusça bilmek esas talep olarak ortaya konulmuştur.⁵¹⁴ Konuyla ilgili olarak Resulzade şöyle yazmıştır:

“Mezhep ihtilafı hususî surette körükleniyordu. “İdare-i ruhaniye” adı ile vücuda getirilen dini teşkilatlar Şiiler için “şeyhülislam”, Sünnîler için “müftü” unvanlarını haiz reislerinin idaresi altında resmî hükümet müesseselerine bağlanmıştı. “Ali” ve “Ömer” mektepleri adında her mezhep ehline mahsus mektepler vücuda getirilmişti.”⁵¹⁵

Rusya’nın Azerbaycan’da yayılmasına bakmayarak hem dinsel ve mezhepsel hem de ticari nedenlerle İran’ın bölge nüfusuna etkisi ısrarlı bir biçimde devam etmekteydi. Ülkenin güney bölgesindeki nüfusun önemli bir oranı Şii mezhebine* bağlı olduğu için İran düşünüş ve hayat tarzını eksiksiz benimseyenler oldukça fazlaydı. Çarlığın bölgede yarattığı sorunların aradan kaldırılması için bölge nüfusu tarafından İran’ın himayesi istenmekteydi. “Kafkasya’da 14 Mayıs 1870 reformlarına”⁵¹⁶ kadar İran’ın varlığı

* Rus hizmetine giren ‘mollalara’ halk, ‘defter mollası’ diyordu.

⁵¹³ Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, haz. Yavuz Akpınar, (İstanbul: TDAV Yayınları, 1993), s. 24.

⁵¹⁴ AKAK, t. 8, N: 249, s. 336-337, (Tiflis: 1881).

⁵¹⁵ Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, s. 24.

* Türk nüfusunun yoğun olduğu Azerbaycan’ın Batı bölgesinde halk Sünni mezhebine bağlılığını sürdürmüştür.

⁵¹⁶ “Kolonialnaya politika rossiyskogo çarizma v Azerbaydjane v 20-60. gg XIX. v.” (Ç. II., M-L., 1937),

çarpıcı derecede etkindi. Farsça Azerbaycan'da 1840 reformlarına kadar idari işlerde kullanılan bir dil olarak kalmaktaydı. 1870 yıla kadar ise yerli mahkemelerde resmi dil Farsça idi.⁵¹⁷ Diğer taraftan Rusya'nın Kafkasya'da İran nüfuzuna karşı sergilediği tutum Azerbaycan'da modernleşmenin yolunu açmıştı. Ülkenin milli kültürel gelişimi açısından olumlu sonuçlar yarattığı açıktı. Özellikle Azerbaycan Türkçesinin gelişimini önemli ölçüde teşvik etmişti.

Azerbaycan'da modernleşmeyi kurumsal parametreler müstevisinde başlatan Çarlığın, kültür ve düşünce ikiliği içerisinde kendilerini ifade eden entelektüellerin yetişmesine imkân tanınması bir rastlantı değildir. Azerbaycan'ın toplumsal düşüncesinde köklü değişimlerin yaşanmasını modernleşme hareketinin hızına bağlamak mümkündür. Rus sosyal ve felsefi düşüncesi akımının etkisi altında modernleşmeyi en etkin şekilde sürdüren yeni entelektüeller değişime damgasını vurmuşlardır. İslam dini Çarlığın ürettiği modernleşme ideolojiye göre yön alan, araştırılan ve dönüştürülmeye çalışılan bir müdahaleyle karşı karşıya kalmıştır. Entelektüeller arasında Ahundov'un sosyal-kültürel düşüncesi din karşıtlığı görüşüyle tanınmıştır. Ahundov, modernleşme olgusunu toplumsal düzenin temel ölçütü olarak ilk kez öne çıkarmıştır. Din dışı bir hayatı politik ve kültürel amaçlarla destekleyen Ahundov, Azerbaycan'da İslam dinine karşı mücadelenin düşünsel boyutunu temsil etmiştir.

Ahundov'un "Hint Prensi Kemaliddövl'e'nin İran Prensi Celaliddövl'e'ye Üç Mektubu ve Celaliddövl'e'nin Yanıtı" (1863) adlı Farsça yazdığı ünlü eserinin ana konusu, Doğu ve Batı arasındaki farktır. Materyalizm ve modernleşme kilit nokta olarak belirtilmektedir. Modernleşme paradigmasının damgasını taşıyan bu eser ilk materyalist görüşleri Azerbaycan felsefi düşüncesi içine aktarmaktaydı. Daha sonraki dönemlerde de bu eserin siyasi-ideoloji hegemonyanın somut bir silahı olarak kullanıldığı görülecektir. Ahundov'a göre "Müslümanların Kemaliddövl'e'nin ideallerini benimsemesi ve onun amacının gerçekleşmesi için asırlar geçmesi gerekmektedir."⁵¹⁸

Ateist dünya görüşünü savunan Ahundov, İslam'ın insanlığın gelişmesine büyük engel teşkil ettiğini iddiasını ısrarla ömrünün sonuna dek sürdürmüştür. Doğu toplumlarının

s. 401.

⁵¹⁷ Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, s. 88.

⁵¹⁸ Hüseyinov, *Azerbaycan'da XIX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, s. 182.

yüzyıllardır süren perişanlığının nedenini dinsel inançlarla ilişkilendirmiştir. İnsanın insan tarafından istismar edilmesini “Tanrı” ve “din” kavramına bağlayan Ahundov, eserin ikinci mektubunda şöyle yazmıştır:

“Böylesine acımasız, kin güdücü bir Tanrı, sahip olduğu cehennemle herhangi bir cellattan, herhangi bir baş kesen canavardan daha kötüdür. ...Eğer o, bana karşı böyle acımasızca davranacaksa, niçin beni yarattı? Ben ondan ne zaman yaşam istedim ki? Eğer bu şekilde olmak zorundaysa, onun bağışlayacağı yüz yıllık ömrü şeytan alsın! Eğer cehennem gerçekten varsa, öyleyse bu Tanrı bir kinci, iğrenç bir varlıktır. ...Cehennem varlığı su katılmamış bir yalanken, siz, şarlatan ve ikiyüzlü vaizler, niçin yoksul halkın yüreğine onunla korku salıyorsunuz. Niçin onun diğer uluslarla ilişki kurmasına, o ulusların bilim ve sanat alanlarındaki yaratılarından faydalanmasına izin vermiyorsunuz?”⁵¹⁹

Ahundov’un İslam dininin temel ilkelerini ateist görüşlerin sönük idealleriyle ifşa etme girişimi, Azerbaycan edebi fikrinde ilk “popülizm” adlandırılacağıımız anlayışı doğurmuştur. Peygamberin ve Şii imamlarının hayatına dair örneklerden yola çıkarak, dine dönük eleştirilerini materyalist “bilim” terminolojisiyle anlatmaya çalışmıştır. Hatta Hz. Muhammet’in şahsiyetini hakarete boyutuna varacak kadar eleştiriye tabi tutmuştur. Doğu’daki dini inançlara karşı amansız mücadele yürüten Ahundov, Peygamberin hayatına dair ikinci mektubun bir pasajında şöyle yazmıştır:

“Gaflet uykusundan uyanıp göre bilseniz eğer kâinatta bir Tanrı varsa, bu o, Tanrı değil. Muhammet adlı Arap için ‘muhabbet tellalı’ mezhebini yaratıp ona buyura ki “halktan korkmaya gerek yok. Al senin olsun Zeyd’in avradı ben arkanda durmuşum. ...Her kesin cevabını verebilirim.” Bu zihniyet putperestlikten daha vahimdir.”⁵²⁰

Ahundov, Tanrı ile dinin insan yaşamında ağır bir yük olduğunu vurgulamıştır. Dinle mücadeleyi, insanın maddi ve manevi özgürlüğü olarak görmüştür. Kur’an hakkında

⁵¹⁹ Mirza Fetali Ahundzade, *Eserleri*, c. II, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2005), s. 52.

⁵²⁰ Ahundzade, *Eserleri*, c. II, s. 79.

tüm Müslümanların değer anlayışını dağıtmak ve yüz milyonlarla Müslüman halkının bu yolla esaretten kurtarılabilceği kanaatini yazılarına dökmüştür. Bu görüşleri tebaaya benimsetmek için modernleşmenin biçimlendirici araçlarını kullanmak gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Çünkü basın ve tiyatro gibi modern araçlar o döneme kadar Azerbaycan toplumunda pek bilinmemektedir. Müslüman toplumunun ilerleme yolunu bulması için laik eğitimin ve bilimin belirleyici rolünü benimsemiş ve bilimi dine karşı koymuştur. Özellikle Ahundov din incelemelerini yüzeysel ele alarak, marjinal bakış açısıyla kavramlara yaklaşmıştır. Fikirlerini şöyle dile getirmiştir:

“Dindar bir insan bilim adamı veya filozof olamaz. Eğer bir insan dine inanıyorsa, bu onun bilimden habersiz olduğunu gösterir. Fakat bilimin ne olduğunu biliyorsa, bu onun dinsel inancının olmadığı anlamına gelmektedir. Dini inancını korumak isteyen bir insan, eğitim görmek ve kendini geliştirmek zorunda değildir. Ama eğitim görmek ve kendini geliştirmek isteyen birey ister istemez dinle vedalaşmak zorundadır.”⁵²¹

2. 2. 1. 2. Azerbaycan Modernleşmesinde Pozitivizm İzleri

19. yüzyılda Rusya’dan gelen fikir akımlarının etkisinde kalan Azerbaycan entelektüelleri modernleşme hamlelerini kısmen pozitivizm* üzerinden sürdürmüştürler. Batı’da olduğu gibi “...düşünce tarihini yazma geleneği olmadığından”⁵²² bunun üzerine derinden yoğunlaşmamışlardır. “Doğu geleneğiyle Batı modernliği arasında geçişi yollarının açılması”⁵²³ istikâmetindeki düşünce arayışları ilk başta edebiyatla bir mertebeye kaldırılmıştır. Eski hayat tarzına, dini fanatizme karşı mücadele, bilim ve eğitim aracılığıyla yapılarak gelişimin sağlanabilmesi görüşü Ahundov’un açtığı çığırda

⁵²¹ H. Hüseyinov – A. A. Klimov, *Mirza Fetalı Ahundov, Felsefî ve Politik Düşünceler*, s. 35.

* “Pozitif” kelimesi, Latince “ponere” fiilinden türemiş, göz önüne koymak anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Fransızcada “gerçek, olgu, kesin, kanıtlanmış, olumlu” anlamını taşımaktadır – Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), s. 1367. Pozitivizm, bir bilim felsefesidir, ampirist geleneğin içinde yer almaktadır – Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, trc., Osman Akınhay - Derya Kömürcü, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005), s. 598. Genel anlamda Pozitivizm, spekülâtif olmayan bilimin yalnızca doğrudan deney yoluyla bilinen, gözlenebilir büyüklüklerle ilgilenmesi gerektiği fikrini kabul etmektedir – Anthony Giddens, *Sosyoloji*, (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012), s. 45.

⁵²² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), s. 184.

⁵²³ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), s. 254.

yeni bir fikir hareketini meydana getirmiştir. Diğer taraftan bu hareketin ağırlık merkezini teşkil eden “Ekinçi” gazetesi (1875) Hasan Bey Zerdabi’nin konulara yeni yaklaşım tarzı ile Azerbaycan’ın sosyal-tarih literatürüne girmiştir. Gazetede bilimsel ilerlemeyi sağlamak için heyetler kurulmuş, tercüme yapılmış ve mektuplar yayınlanmıştır. Çarlık merkezi hükümetinin istenen güce kavuşabilme çabaları kelimenin tam anlamıyla bir kültür oluşturmak, geliştirmek ve yaymak için yerli “intelligentsiya”nın oluşumuna özel bir dikkat ayırdığı bilinen bir gerçektir. Yeni oluşan “aydınlar zümresi”nin tüm çabaları halkın karşı karşıya kaldığı sorunların çözümüne yönelirken, diğer yandan, devletin (Çarlık Rusyası) bütünlüğü ile bağlantılı bir ikilem içine itildiği aşikârdır.⁵²⁴ Bu düşünce biçiminin siyasal anlamı tebaanın sevgisini kazanmasında etkili olmuştur.

Ülken’e göre “pozitivizm, insanlığın tabii evrim içinde ahlakını kısmen fizyoloji ve biyoloji, kısmen de tarih üzerine kurmaktadır.”⁵²⁵ Süreç içindeki bu eğilim Batı’dan esinlenmiş tarihin, edebiyatın ve genel olarak sanatın varlığını toplumsal kurumlar üzerinde tesis etmekten ibarettir. Maddi ve manevi ilerleme siyasal bilinçlenme sorunu olmaktan ziyade, yeni toplumsal zihniyeti yetiştirmek gayesini gütmektedir. Pozitivizmin karakteristik özelliklerden biri akla, kavrayışa istinat ederek her olgu ve olayı bilimsel esaslara bağlamaktadır. Batı’da gelişen bilimsel ölçütler, koşulların izin verdiği sınırlar içinde somutlaşarak yeni yaşam ve dünya görüşünü biçimlendirmektedir. Bu konuda A. Comte fikirlerini şöyle dile getirmiştir: “Eskiden dinlerin kurduğu toplumsal düzeni şimdi ‘politik pozitivizm’ kurmaktadır.”⁵²⁶

Tarihsel kökleri itibariyle pozitivizm Bacon’ın görüşlerine, Hume’un deneysel felsefesine ve genel olarak Aydınlanma düşünürlerine kadar götürmek mümkündür. Pozitivizmi doğuran düşünce iklimi 18. yüzyılın sanayi devrimine ve onun etkileyici teknolojik başarılarına bağlıdır. “Bilimin mutlak geçerliğine ve evrensel ilerlemenin zorunluğuna”⁵²⁷ işaret eden bir felsefeyi kapsama yolundadır. Kavram ilk defa Saint Simon (1760-1825) tarafından bilimsel yöntem ve bu yöntemin felsefeyi de içine alacak

⁵²⁴ Aydın Balayev, *Azerbaydjanskaya natsiya: ocnovniye etapy ctanovleniya na rubeje XIX – XX vv.*, (Moskva: İzdatelstvo TiRu. 2012), s. 175.

⁵²⁵ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 206.

⁵²⁶ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 207.

⁵²⁷ İlhan Kutluer, “Pozitivizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIV. cilt, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), s. 335.

şekilde yeni bir anlamı ortaya koymaktadır. Saint Simon ve özellikle de Comte (1798-1857), tarafından sistemleştirilen pozitivizm kuramı, doğa bilimleri ile sosyal bilimlerin tüm yönlerini yöntemsel açıdan aynı kalıp içinde kategorileştirilmektedir. Toplumsal dünyanın nesnel bir biçimde, önyargılardan bağımsız olarak tahlil edilmesi gerektiği varsayılmaktadır.⁵²⁸ Robin G. Collingwood’a göre ise “tarihsel düşüncenin bu gelişen özerkliği tarihin pozitivist anlayışının uç biçimlerine bir ölçüde direnmesini olanaklı kılmakla birlikte, ...tarih yazımı yasalarının keşfini ikinci sıraya alarak, olgu toplamayı ilk sıraya koymaktadır.”⁵²⁹ 19. yüzyılda edebi bir hareketle başlayan pozitivist ilerleme düşüncesi daha sonraki dönemlerde tarih yazımını yeni yöntemlerle birleştirmiştir. Tarihsel perspektiften pozitivist bir biçimde atılan adımlar bazen istikrarlı bir zihinde değildir. Çünkü bu yaklaşım pozitivist tarihçiler elinde Avrupamerkezli siyasal eğilimlerin önemli bir aracı haline getirilmektedir. Hâlbuki doğa bilimi yöntemlerinin tarihin yorumlanmasına uygulanabilirliği savını kabul eden Comte, insan yaşamına ilişkin olguları keşfetmekle, olgular arası bağlantıları tespit edebilecek toplumbilim denen yeni bir bilimin gerekliliğini ısrarla savunmuştur.

Pozitivizmin Azerbaycan tarihçilik alanına ilk girişi Bakıhanov’un (1794-1847) tarih yazıcılığında yüzeysel olarak başlamıştır. Bakıhanov’un aynı zamanda kaleme aldığı mantık, psikoloji, pedagoji, tarih, coğrafya ve astronomi ile ilgili birçok alandaki eserler imparatorluk için gerekli görülen fikirlerin ve reformların mülâhazasından ibaretti. Bakıhanov’un eserlerinin tahlili onu gösterir ki o, metafiziğin konusunu bilimsel konulardan ayırıştırarak, maddeyi varlığın ve tefekkürün yegâne esası olarak kabul etmiştir. “Esrar’ül-Melekût” (1832) adlı Arapça yazdığı kitabında Aydınlanma döneminin bilim otoriteleri olan Kopernik, Galilei, Keepler, Newton, Lomonosov gibi bilginlerin görüşlerine yer veren Bakıhanov, evren ve onun cisimlerinin fiziki özelliklerini ve hareket yasalarını bu perspektifte şerh etmiştir.⁵³⁰

Bakıhanov, tarihsellik açısından Doğu Müslüman toplumlarının geri kalmışlığına sebep olan hususları nesnellik bakımında hiçbir surette tanımlamamıştır. Eserlerinde sunduğu düşünce örgüsü Avrupa’nın ekonomik-sosyal ve kültürel gelişim seviyesine

⁵²⁸ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), s. 1372.

⁵²⁹ Robin G. Collingwood, *Tarih Tasarım*, trc., Kurtuluş Dinçer, (İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990), s. 139.

⁵³⁰ İzzet Rüstemov, *Azerbaycan’da Tebii – Elmi Biliyin İnkişafının Felsefi Problemleri*, (Bakü: Diplomat Yayınları, 2004), s. 83.

ulaşabilmenin yollarını aramaktan ibaret olmuştur. Dünya ve insan hakkında bilimsel konuların şerhi Bakıhanov'un felsefi düşüncesinde bir kavşak teşkil etmiş, iki çağın (geleneksel ve modernleşme) özelliklerini karmaşık bir biçimde açığa vurmuştur. Varlığın mahiyetini hem dini hem de bilim ekseninde izah etmeye çalışmıştır. Bakıhanov'un görüşlerinde materyalist ve idealist, bilimsel ve dini, modern ve muhafazakâr yönler dolaylı biçimde birleştirilebilmiştir.

İlerlemenin tek yolunu bilim ve eğitimde gören Bakıhanov, Batı'da gelişmiş doğa bilimlerinin öğrenilmesini zaruri saymıştır. İlk defa Azerbaycan tarihinin dönemlere göre bölünmesi teşebbüsünü ileri sürmüştür.⁵³¹ Başlangıç evresinden itibaren bilimsel tarihçiliğin pozitivist taraflarına gönderme yaparak, coğrafi ve iklim koşulların tarihsel dönüşümlerdeki etkisine dikkat çekmiştir. Özellikle tarih ve felsefe konularının pozitivism esaslarla tetkik edilip öğrenilmesi Bakıhanov'un adıyla sık bağlıdır. Bakıhanov'un Azerbaycan tarihçiliğine getirdiği yeniliklerin iki karakteristik özelliği vardır: "Birincisi, Azerbaycan tarih anlayışında müellifin savunduğu tarihi dönemlere ayırma konsepti ve ikicisi ise yeni tetkik usullerinin tatbik edilmesidir."⁵³² Bakıhanov'un Azerbaycan tarihiyle bağlı kaleme aldığı "Gülüstan-i İrem" (1841'de kaleme alınan eser 1846'da Farsçadan Rusçaya çevrilmiştir) adlı eserinde arkeoloji, epigrafi, nümismatik gibi maddi verileri kullanarak, olayların genel akışını bir bütün olarak olgulara dayandırmıştır. Bakıhanov "Gülüstan-i İrem" adlı kitabının özsözünde şu ifadeleri kullanmıştır: "Tarihi kaleme aldığım da gereken tüm kurallara bağlı kalmışımıdır. Olaylar muhtasar ve sade ibarelerle yazılmıştır. Olaylar arasındaki ilişkiler göz önünde tutulmuş, detaylara dikkat edilmiş ve duygusal yönler yer verilmemiştir."⁵³³

Bu gelişmelerle birlikte, Azerbaycan medeniyetinin bilim, felsefe ve edebiyat alanlarındaki dönüşümü, toplumsal düşüncenin eksen değişiminde de etkili bir vasıtaya çevrilmiştir. Edebi düşüncenin katkılarıyla biçimlenen Azerbaycan maarifçiliği ülkenin bilimsel-kültürel hayatını hem pozitivist yöntem hem de düşünce olarak Rusya'nın kültürel hayatına bir biçimde bağlamıştır. Daha önce Bakıhanov'un bırakmış olduğu

⁵³¹ Ali Hüseyinzade, *XIX Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı*, (Bakü: Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi Neşriyatı, 1967), s. 36.

⁵³² Hüseyinzade, *XIX Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı*, s. 34.

⁵³³ Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem*, (Bakü: Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi Neşriyatı, 1951), s. 11.

pozitivist intiba Ahundov'un materyalizm ve ateizm felsefesinde zirvesine ulaşmıştır. Ahundov'un dünya hakkındaki bilimsel yaklaşımlarını materyalist ve ateist düşünceler sistemi içinde harmanlayan temel komponent (bileşen) pozitivizm konsepti olmuştur. Onun "Kemaliddövlə'nin Mektupları" eserinde şerh ettiği problemlerin ontoloji ve epistemoloji boyutları yeni niteliksel açılımların başlangıcı olmuştur. Pozitivizmin belirleyici özelliği metafizik ve teolojinin karşıtı olduğu fikrini teyit eden Ahundov, bilimsel yöntem ve doğa bilimlerinin gelişimini dini anlayışı yıkmak için bir araç olarak görmüştür. Dini inkâr eden bir uçta durarak düşüncelerini pozitif bilimler (örneğin fizik, kimya, biyoloji ve astronomi) üzerinde muhakemelere dayandırmıştır. Bu yüzden onun felsefi konsepti Çar memurlarından olduğu kadar İslam muhalifleri kesiminden de destek görmüştür.

Aydınlanma düşüncesinin bir diğer önemli temsilcisi olan Zerdabi, eğitimci, gazeteci ve darwinist bilimci olarak Ahundov'dan sonra toplumsal sorunlarla ilgili görüşleriyle geniş kesim tarafından kabul görmüş entelektüeliydi. Bakıhanov'dan başlayan düalist ilerlemenin konseptüel çizgisi, Ahundov'un tek yönlü materyalist eğilimiyle ivme kazanmıştır. Zerdabi'nin çalışmaları bu bağlamlar içinde yeni bir mecraya taşımıştır. Zerdabi, kendi döneminin pozitif bilim seviyesinin (biyoloji, astronomi, tıp, ziraat, vs. gibi alanları) pratik taleplere uygun şekilde gelişmesine önem vermiştir. Zerdabi'nin bilimsel makaleleri çeşitli dersliklerin müfredatında da yer bulmuştur. H. Mahmutbeyov ve Abbas Sıhhat'ın birlikte yazdıkları "Yeni Mektep" adlı kitabında Zerdabi'nin biyolojiye dair yazılarının bu yönüne dikkat çekmişlerdir. Yazarlar kitapta hayata ve yaşama dair hususları evrimci bir dünya görüşüyle ele alarak, öğrencilerin anlayabileceği biçimde özetlemişlerdir. Zerdabi'nin düşünsel çalışmalarında Bakıhanov'un 'Esrar'ül-Melekût' eserinin genel çizgisi önemli derecede göze çarptığı gibi Ahundov'un materyalizm felsefesinin izleri de yansıtılmıştır.

Charles Darwin'in 1865'de yayımladığı "Türlerin Kökeni" adlı kitabındaki "yaşam kavgası" varsayımı "ilerlemeci evrim" fikrini beraberinde getirmiştir. Avrupamerkeci bir kurguda ele alınan doğal seleksiyon kavramı, Zerdani'nin "İnsan Vücudunun Florası" adlı makalesinde şöyle şerh edilmiştir: "Doğal seleksiyon bizim entelektüel faaliyetimize yavaş bir etki gösterdiğinden, insan onun sonuçlarını beklemekle yetinmez. Buna göre de biz doğal seleksiyonun işine müdahale ederek onu

hızlandırmamız gerekmektedir. Bu bizim esas görevlerimizden biridir.”⁵³⁴ Evrimci düşünceyi benimsemiş Zerdabi, bilimin gayesinin doğayı ve insanı anlamaktan ziyade onları değiştirmek gerektiği görüşüyle ilgili bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bu yazısında Zerdabi, Avrupamerkezci görüşlerin izlerini taşıyan bir idealden bahsetmektedir. Tabiatın insan üzerine etkilerini daha derinlere çekerek pozitivizmin izahıyla açıklamaya çalışmıştır. Bu yaklaşım siyasi değişimden daha derinlere toplumun yapısına doğru indirilerek, imparatorluğun içerisindeki değişim seyrine uygun olması gerektiğine işaret etmektedir. Hâlbuki kural ve bilgi adı altında tahakküme mahkûm olmuş toplumların entelektüel ilerlemeleri hegemonya dediğimiz tesirlerden kurtulmaya bağlıdır.

2. 2. 1. 3. Azerbaycan’da “Batılılaşma” Sorunu

Genel olarak “Batılılaşma” kavramı, Batı ülkeleri dışında kalan toplumlarda Batı’nın gelişmişlik seviyesine ulaşabilmek için gerçekleştirilen siyasi, sosyal ve kültürel hareketlere işaret etmektedir.⁵³⁵ Bir bakıma Rönesans ışığında başlatılan Batılılaşma çizgisi Aydınlanma hareketiyle desteklenmektedir. “Somut meyvesini ise 1789 Fransız Devrimi ve 1780’lerdeki İngiltere Endüstri Devrimi’nde vermiştir.”⁵³⁶ Özetle Batılılaşma, “Batı toplumuna özgü temel kurumların, Batı tarihinde başlattığı sanayileşmenin, kentleşmenin ve siyasal kutuplaşmaların doğurduğu dönüşümleri kapsamaktadır.”⁵³⁷ Batı açısından bir ilerleme ve özgürlük temeline dayanan bakış açısı, Batılı olmayan ülkelerin sergiledikleri modernleşmeye bir örnek teşkil etmiştir. Bu gelişmeler ışığında “...Batı’nın teknolojik ve maddi üstünlüğünü kabul edip, geleneksel inanç, yerleşik düşünce, kültürel değerler ve geleneksel kurumlardan uzaklaşarak, Batı’yı Batı yapan değerleri, fikir ve teknikleri benimseyip alma hareketine ‘Batılılaşma’ adı verilmiştir.”⁵³⁸

Batı’nın sunduğu bu örgü, 18. yüzyılın ortalarından itibaren Çarlık Rusyası’nın Batılılaşmaya dönük politikalarında taklitçi bir görünüme sahip olan akımların etkisiyle şekillenmekteydi. Ülke genelinde açık ifade edilmeyen birçok kavram (hürriyet,

⁵³⁴ Rüstemov, *Azerbaycan’da Tebii – Elmi Biliyin İnkişafının Felsefi Problemleri*, s. 42.

⁵³⁵ Şükrü Hanoğlu, “Batılılaşma”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V. cilt, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), s. 148-152.

⁵³⁶ Ahmat Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), s. 209.

⁵³⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), s. 31.

⁵³⁸ Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, s. 209.

özgürlük, anayasa, parlamento vs.), Batı'nın kanun ve geleneklerinin etkisi altında despotik uygulamalara karşı antitez olarak dile getirilmekteydi. Fransız kültürün etkisi altında şekillenen Rus Batılılaşması kısa zaman içinde tahmin edilmeyecek boyutlara ulaştı. Örneğin Rusya'da ilk paradigmatic adımlar I. Petro tarafından kurulan “Rusya İlimler Akademisi”yle (1724) atıldı ve prensip olarak Paris Akademisini örnek alındı.⁵³⁹ I. Petro'dan sonraki dönemde Batılılaşma serüveni kadro çalışmalarıyla sürdürüldü. 1755 yılında açılan Moskova Üniversitesi çeyrek asır sonra verimli olmaya başladı. Üniversitedeki öğretim üyeleri genellikle Almanlardan oluşsa da Rus kültür hayatında önemli rol oynamışlardı. Üniversite Granovski'nin özverili çalışmalarıyla hakiki bir ilim ocağı haline gelmiş ve Batıcı görüşlerin Rus fikir hayatına girişi için yeni bir yol açmıştı. Özellikle II. Katerina (1762-1796) döneminde Batılılaşma reformları şiddetli bastırma yoluyla sürdürüldü. İlk olarak kilse kurumu devlete bağlandı ve tüm mülkiyeti devletin kontrolüne geçti. Laik düşünce ve toplum düzeninin biçimlenişi büyük ölçüde eğitim düzenlemeleriyle yapılmak isteniyordu. Bu amaçla 1782'de kurulan “Eğitim Komisyonu” ilkokul, lise ve üniversiteden oluşan üç kademeli sistemi eğitime kazandırdı.

1812'de Napolyon'un Rusya'da bıraktığı olumsuz intibadan sonra ülkede reformlar Batılılaşmadan uzaklaşıp dine doğru evirildi. Tüm eğitim kademeleri din esasında düzenlendi. Arakçeyev'in hâkimiyetteki sınırsız yetkisi Çar I. Aleksandr'ı müstebit bir rejim taraftarı yapmıştı. Dini telakkilerin tesiriyle Çar yeni fikirlerin amansız düşmanı kesildi. Yaratılan istibdat rejimi, Rusya'da özgür fikirlere kaynak olabilecek öğeleri dışarda aramaya zorladı.⁵⁴⁰ Bu gelişmeler neticesinde gizli cemiyetler ve Batıcı görüşleri benimseyenleri bir araya toplayan hareketler doğdu. Bu dönemden itibaren Rus entelektüelleri “Batıcılar” ve Slavofil”ler olmak üzere iki yeni siyasi ve felsefi görüş etrafında birleştiler. Fakat Çarlık entelektüellerinin ekseriyetinde Batı konseptinin kabul edilmesi düşüncesi güçlü modern imparatorluğun tesis edileceğine dair bir kanaat hâsıl olmuştu. Batılılaşma hareketinin hızlandırılması bir bakıma Çarlığı sonlandırmak değil, aksine daha da güçlendirmekten ibaretti. Ünlü Dekabristlerden K. Bestujev-Rumin'in “Rusya Tarihi” adlı çalışmasında Rus devletin büyüklüğünü terennüm eden pasajlar Batıcılardan olduğu kadar Slavcı kesimden de takdir görmüştü. Bu bakımdan

⁵³⁹ Nimet Akdes Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, (Ankara: TTK, 1987), s. 437.

⁵⁴⁰ Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, s. 313.

Batılılaşma fikrinin Çarlık içerisinde ne denli etkili olduğunu ilhak edilmiş topraklardaki halkların hayatlarında açık görmek mümkündür. Sorunlu bir surette başlayan süreç, periferideki dâhili durumun gittikçe fenalaştığını gösteriyordu. Sömürgeye dönüştürülmüş dış arazilerdeki halkların kendilerine denk kabul edilmeyeceği gerçeği, Batılılaşma süreciyle daha fazla yaygınlık kazanıp etkili olmuştur. Bu ise Rusların üstünlüğünü sürdürmesi anlamına gelmekteydi. Rusya Batılılaşmasının muhtevasına, özelliklerine ve idari uygulamalarına dair daha detaylı bilgilere 3. Bölümde ağırlıklı yer verilecektir.

19. yüzyılın ortalarına doğru Azerbaycan Aydınlanma paradigmasının ilk kuşağını oluşturan fikir temsilcilerinin tercih hakkı Çarlık Rusyası'nın modernleşme reformlarının şablonlaşmış eğitim modelleriyle kısıtlanmıştır. İlk kuşağın seçimi genellikle ikili çekişmelere (seküler ve din çekişmeleri), daha sonraki kuşak için ise ideoloji temele dayandırılmış bir siyasal akıma dönüşecektir. İlk kuşak Azerbaycan entelektüelleri, Batı hayat tarzına ve kültürüne belirli bir rahatlıkla yaklaşabilmişlerdir. Bu yaklaşımda Batı kültürünün temeline inmeden onu yüzeysel bir tutumla uyguladıkları, ülkenin sömürgeci durumundan kaynaklanmıştır. Yabancı dil bilen, dış dünyayı izleyen, yeni devrin kültür atmosferine, çalışma yöntemlerine uyum sağlayan entelektüeller, Batıcı bir hayat tarzını benimsemişlerdir. Böylece Azerbaycan yüksek sınıfı arasında “Batılılaşma” serüveni başlamıştır. Diğer birçok durumda olduğu gibi 19. yüzyılda çözülmesi gereken temel toplumsal sorunlar Batılılaşma adıyla tartışılmıştır. Çünkü bu dönemde Azerbaycan'da Batı medeniyetini benimsemek yalnızca hegemonyanın kendi itibarına yönelik fikirlerle örtüşmektedir. Netice itibarıyla Azerbaycan'da toplumsal bir dönüşüm fikri ortaya atılmış ve yeni tip entelektüellerin oluşumu tamamlanmaya çalışılmıştır.

Mehmet Emin Resulzade'nin belirttiği üzere “Hristiyanlık mefkûresi ile tesis olunan Çar emperyalizmi tarihi vazifesini İslam dünyası ve bilhassa Türk âlemi ile mücadelede görmekteydi.”⁵⁴¹ Bu yaklaşım Azerbaycan toplumunda hem kültürel hem de ulusal kimlik konusunda önemli bir değişim izi bırakmıştı. Doğu ve Batı medeniyetinin kavşağında yer alan Azerbaycan'ın sosyal-kültürel ve entelektüel hayatı, bu ikiliğin yarattığı farklı çizgiler çerçevesinde şekillenmekteydi. Yeni akımların oluşumu ülkeye

⁵⁴¹ Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, s. 25.

yeni bakış açısı kazandırmakla beraber siyasal düşünce örüntülerini yaygınlaştıran akımları geri plana atmaktaydı. İlk başlarda (19. yüzyılın ortalarından son çeyreğine kadar) aktif siyaset içinde yoğrulmayan dört temel kavramın (Azerbaycancılık, Türkçülük, İslamcılık ve Modernleşme/Batılılaşma) bileşkesi hegemonik temalar kışkacına alınmıştı. Kavramlardan ancak biri tercih edilerek uygarlık düzeyine ulaşabileceği fikri, dönemin entelektüel ideolojisini yapay bir mücadele içine sürüklemişti. Azerbaycan'da toplumsal ve kültürel değişim eksenini, bir anlamda Rusya entelektüellerinin başlattıkları Batılılaşma talepleriyle sınırlandırılmaktaydı. Rusya'daki modernleşme ve buna bağlı olarak Batılılaşma toplumsal düzenden daha ziyade "hegemonya" ile bağlı bir mesele konumundaydı. Burada Gramsci'nin Rus entelektüelleri hakkındaki kanaati, hegemonyanın genel izlerini taşımakla birlikte emperyalizm ve entelekt ikiliğini koşturarak şu şekilde çözüme kavuşturmuştu:

*"Egemen gücün varlığına ilişkin olarak Rus aydınları kendi emperyalist güçleriyle ortak bir ilgiyi paylaşmışlardır. Öyle ki 'entelekt ile emperyalist' birlikteliği hegemonya alanı içinde zaman ve mekânı kapsayacak kadar ülkenin egemenliğini genişletmek amacına hizmet etmişlerdir."*⁵⁴²

Azerbaycan'daki Batılılaşma süreci ve entelektüel gelişim Osmanlı İmparatorluğu ve Çarlık Rusyası'ndan farklı bir yol izlemiştir. Rus entelektüellerinde serflik hukuku, ekonomik-sosyal ve hukuki alanların doğurduğu sonuçlara karşı mücadele başlıca yer tutmuştur. Onlar tarafından siyasi-idari yapıda değişim talepleri ve Batı hayat tarzının benimsenmesi gibi meseleler aynı sürecin bir parçası olarak açıklanabilir. Ancak bununla birlikte Azerbaycan entelektüelleri bu gerçekliklerden daha uzak talepler (ana dilinde okul, basın-yayın, edebiyat yayınları gibi) içinde sıkıştırılmıştır. Azerbaycan'daki sömürgecilik koşulları buna imkân vermediği gibi entelektüellerin de geniş bir kitle mücadelesi içine girmedikleri aşikârdır. Müstemlekeden kurtulmak için siyasi-ideoloji esaslara dayanan konseptler hazırlamadıklarından tebaada yönetim anlayışına karşı herhangi muhalefet gelişmemiştir. Bu gelişmeler aslında mevcut olan statükonun devamının sağlanması için bırakılan ilk intibadır. Değinen entelektüel

⁵⁴² Perry Anderson, *Gramsci Hegemonya: Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*, trc., Tarık Günersel. (İstanbul: Alan Yayınları, 1988), s. 39.

grubun oluşumunun arkasındaki motive edici ögeler yarım yamalak benimsenen Batılılaşmayla ilintilidir.

Rusya’da bu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı İmparatorluğu’nda Batılılaşma serüveninin “başlaması ve sistemli bir ilkeye bağlanarak uygulanması ve bir devlet zihniyeti halinde ifadesi Tanzimat’la”⁵⁴³ mümkün olmuştur. Osmanlı’nın Batılılaşma yolunda izlediği politikaların çok inişli-çıkışlı ve aşırı değişken olması Batı’nın yarattığı tehlikeden dolaydır. Rusya’nın bu istikâmette tam farklı bir yöntem izlediğini anlamak pek zor değildir. Çünkü Osmanlı Batılılaşması, Batı’ya hayranlıktan değil, zorunluluk nedeniyle tercih edilmiş olması çok açıktır. 18. yüzyılda Rusya’da yeni bir ivme kazanan Batılılaşma ise ilk önce düşünsel ve kültürel alanda daha sonra askeri ve ekonomik alanda bir dünya görüşü olacak kadar derinleşmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise sömürgeye dönüştürülmüş toplumlar arasında yayılmıştır. Bütün bu gelişmelerle birlikte geleneksel yapının siyasi-ekonomi işlevi ortadan kaldırılmış ve yerine gelecek yapıların Batı telakkisine uygun olduğu hususlar kabartılmıştır. Dolayısıyla oluşan Batılılaşma teamülleri görüşler arası yeni çatışma alanını da şekillendirmiştir. Değişim sayesinde yani tasarlanan tabloda toplumsal bir mutabakat esas alınmamıştır. Bir mutabakat yerine, güç odakları Batılılaşmayı tek taraflı olarak tepeden dayatmışlardır. Hodgson’a göre “bunların içinde en önemlisi, İslam dünyasında ortaya çıkan iç zayıflıktır. Bu zayıflık, Batı’nın içini dolduracağı kültürel ve ekonomik bir iz bırakmıştır.”⁵⁴⁴

Konuyla ilgili olarak Ortaylı, “Batılılaşma Yolunda” adlı kitabında şöyle yazmıştır: “15-16. yüzyıllarda Rönesans’ın etkisiyle şekillenen Batı kültürü, Avrupalılaştıran Rusya’da 18. yüzyılda, Türkiye’de 19. yüzyılda yaşanmıştır.”⁵⁴⁵ Ancak hem Rusya’da hem de Osmanlı’da “Batılılaşma” süreci kolay ve tümüyle başarılı bir yol izlememiştir.⁵⁴⁶ Osmanlı’nın Batı’yı bir ‘model’ olarak izlenmesi hâkimiyetin sağlamlaştırılmasından ve arazilerinin tam kontrol edilmesinden ibaret olmuştur. Tanzimat’tan başlayan Batılılaşma hareketinin devletin kurduğu “Cemiyet-i İlmiye”, “Maarif-i Umumiye Nezareti”, “Encümen-i Danış”, “Mühendishane”, “Tıbbiye” gibi kurumlarda doğması

⁵⁴³ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 27.

⁵⁴⁴ Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, s. 358.

⁵⁴⁵ İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, (İstanbul: Merkez Kitaplar Yayınları, 2007), s. 17.

⁵⁴⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), s. 28.

bir bakıma hareketin topluma yerleşmeye başlamasının ilk adımlarıdır. Özellikle imparatorluğun gerilemeye başlamasıyla “niçin gerilediği sorusu, önce devlet yönetiminin bozukluğuna bağlanmış ve Batı’nın askeri üstünlüğü esas gösterilerek cevaplandırılmıştır.”⁵⁴⁷ Bir başka açıdan baktığımızda Osmanlı İmparatorluğu’na “ıslahat” adı altında Avrupa devletlerinin müdahaleleri, meseleyi tamamen içinden çıkılmaz bir hale dönüştürmüştür. Karpat’ın tespitine göre:

*“19. yüzyılda Müslüman ülkelerin Batılı devletler tarafından işgal edilerek bu güçler kendi görüşlerine ve çıkarlarına uygun bir ‘modernleşme’ pratiği dayatmışlardır. Osmanlı’da ise bu değişim kısmen de olsa ‘serbest’e yakın bir şekilde gerçekleşmiştir. ...Osmanlı’da ve Türkiye’de ‘modernleşme’ Batılılaşma olarak görülmüştür. Böylece Batı, sosyal, anayasal ve kültürel model olarak kabul edilmiştir.”*⁵⁴⁸

Batılılaşma koşullarının yarattığı yeni şartlar, yeni imkânlar hususiyle Müslüman kadınlarının hayatlarına dair kayda değer gelişmelerin yolunu açmıştır. Bu değişim günlük yaşamdan ve tüketim kalıplarındaki farklılaşmadan başlayarak, yabancı dil öğrenmek, şiir yazmak veya müzikle uğraşmak gibi yeni zevklere kadar evrilmiştir. Hem Osmanlı İmparatorluğu’nda hem de Azerbaycan’da entelektüellerin teşebbüsü ile başlayan Batılılaşma hareketi tedricen kadının toplumsal durumunu canlandırmıştır. Fakat her iki Müslüman toplumunda birbirine yakın temel sorun kök salmış aile yapısında ve toplumda kadının yeri tartışmaları hiçbir daimi neticeye ulaşmamıştır. Azerbaycan’da kadın* eşitliğine yönelik ilk çıkışlara Ahundov’un yazılarında rast gelmek mümkündür. Osmanlı’da ise kadın sorununu Namık Kemal modern İslamcı bir açıdan ele almış, çok eşliliğin sınırlandırılmasına yönelik yorumlar getirmiştir. Batı’nın edebî, sosyal ve siyasi kavramlarını Türk aydınları ile tanıştıran Şinasi, “Şairin Evlenmesi” (1860) adlı ilk modern Türk tiyatro eserinde kadının toplumdaki yerini ve kadınlara karşı takılan tavırları ironik bir biçimde eleştiriye tabi tutmuştur.⁵⁴⁹ Osmanlı İmparatorluğu’ndaki büyük şehirlerde meydana gelen yeni hayat şartları “...konak

⁵⁴⁷ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 10.

⁵⁴⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), s. 10.

* III. Bölümde Azerbaycan kadının toplumsal sorunlarına ayrıca bir başlık altında değinilecektir.

⁵⁴⁹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 31.

ailesi ahlakını savunmak isteyen gelenekçi zihniyete karşı, aileyi Batılılaştırmak eğiliminde olan “yuva” ailesi ahlakını savunan hürriyetçi bir zihniyet meydana çıkmıştır.”⁵⁵⁰

Çarlık Rusyası esaretindeki Türk-Müslüman toplumunda ise eski aile yapısı ve evlenme geleneklerine karşı başlatılan etkinlikler dikkate değer bir çizgide ilerlemiştir. İslam kadınının kapalı hayatı, aile düzeni, kız çocuklarının okutulmaması konusu ilk kez Ahundov’un eserlerinde toplumsal bir sorun olarak tartışılmıştır. Azerbaycan edebî realizm akımının öncüsü olan Ahundov, geleneksel yapının yıkılmasında satirik edebiyatı bir silah gibi kullanarak, kadın meselesini toplumsal bir yara olarak göstermiştir. Ahundov’un Müslüman tarzı yaşama karşı tepkisi Batılılaşma düşüncesi için bir kaynak olmuşsa da toplumsal hareketlere hiçbir surette yarar sağlayacak nitelikte değildir. Ahundov, “Kemaliddöyle Mektuplar” adlı eserinde Doğu’daki kadın olgusunun bir şehvet nesnesine dönüştürüldüğünü İslam’a bağlayarak eleştirmiştir. Piyeslerinde bundan kurtulmanın yollarını Batı’da olduğu gibi kadına öz hakikî değerinin verilmesi gerektiğine ve buna engel olan unsurlara yönelik sayısız abartılı tipler yaratmıştır. Özellikle “Sergüzeşti-Veziri-Hanı Lenkeran” (1850) piyesinde kadının kurgusal karakterini komik bir biçimde nakletmiş, toplumsal baskının usulsüz ve kanunsun yöntemlerini dini geleneklere bağlamıştır.

Azerbaycan toplumunun ve Doğu’nun eğitimce yetersizliğinin sebebini dinde gören ve Batılılaşmayı kendine ideal edinen Ahundov, geriliğin teşhisini dilin sadeleştirilmesinde görmüştür. Dil ve yazı değişikliğinin yapılması tartışmalarını* Batılılaşmaya doğru çıkır açacak yeni dönemin başlıca meselelerinden biri olarak ön plana çıkarmıştır. Halk dilinin yazı diliyle aradaki uçurumun aradan kaldırılması fikri Rusya Müslümanları arasında yeni değişim furiasının zeminini hazırlamıştır. Doğu’nun özellikle de Azerbaycan’ın geri kalmışlığının Arap yazısından kaynaklandığı fikrini 16 Ocak 1870 yılında İran Maarif Nazırlığına gönderdiği yazıda şöyle izah etmiştir:

⁵⁵⁰ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 35.

* Doğu uluslarının dillerine Latin alfabesinin uygulanması fikrini Avrupa’da ilk ortaya atan Volney’dir. Yazar, Arap yazılarının cahilliğin gelişmesinde baş etken olduğu fikrini savunmuştur. Osmanlı aydınları arasında yaygınlık kazanan bu yazarın düşünceleri 1862’de Münif Efendi tarafından desteklenerek, Arap yazısının cahilliği destekleyen bir araç olduğu fikrini ilk kez ortaya atmıştır - (Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 264).

“Eski İslam alfabesinde kusurlar mevcut olduğuna göre eski alfabe esasında noktaları kaldırarak yeni bir alfabe tertip ettim. ...Çünkü bizim eski yazımızın temel zorluğu saitlerin (ünlülerin) sözlerin terkinde kaybolmasıdır. Aynı zamanda biz Avrupalılar gibi hızlı yazmakta zorluk çekiyoruz. ...Lakin görünen odur ki alfabenin değiştirmek yani Avrupalılar gibi yazıyı soldan sağa doğru yazmağı kabul etmek bizim gücümüzün dışındadır. Öyle bir alfabe hazırlamak gerekir ki onun her harfinin tek bir şekli olsun ve birbirine birleşik yazılsın.”⁵⁵¹

Ahundov’un komedilerinin Kafkasya Çanişini (Genel Valisi) M. S. Vorontsov tarafından teşvik edilerek⁵⁵² yazılması, basılması ve iltifat görmesi, Azerbaycan toplumuna sempati ile bakmak şeklinde ifade edilemez. Bu süreç içinde Azerbaycan edebî dili Farsçanın etkisinden kurtulsa da yenine ilave edilen konsept yabancılaşma sonucunu beraberinde getirmiştir. Çünkü o döneme kadar ülkede kök salmış İran nüfuzu bu çalışmaların sonucunda yerini Rusya yönelimli bakış açılarına bırakmıştır. Bu dönemden itibaren Azerbaycan lehçesinin grameri Rus dilcileri tarafından yazılmaya başlamıştır. Ahundov’un Kafkasya Genel Valiliği Defterhane Müdürü A. F. Kruzenshtern’e 25 Eylül 1857’de yazdığı dilekçede şu ifadeler yer almıştır:

“Knez M. S. Vorontsov’un valilik döneminde ben beş komedi yazdım. Bu eserler o zatiâlilerin dikkatini çekti ve maaşımın 500 rubl artırılmasını buyurdu. Tüm defterhane yetkililerine talimat verdi ki hazine hesabına eserin basılmasına ödeme ayrılsın ve 1500 nüsha basılsın. ...Zatiâlleri Knez Aleksandr İvanoviç çanişinliyi döneminde ben “Müdafie Vekilleri” ve “Aldanmış Kevakip” eserlerini yazdım. İki eseri size taktim etmekle arz ederim, bu hakta Knez Aleksandr İvanoviç’e bilgi veresiniz ki eserleri ona ithaf etmeye izin versin, hem de hazine hesabına Rusça yayınlanmasına ilişkin defterhaneye talimat versin... Müslümanlar arsında ilk olarak yalnız Avrupalılara malum olan eserlerle tanış olmağım ve Müslümanları onlarla tanış etmem

⁵⁵¹ Mirza Fetali Ahundzade, *Eserleri*, c. II, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2005), s. 244.

⁵⁵² Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, s. 29.

*benim için bir iftihadır. Benim komedilerim Müslümanlar arasında yayılırsa onların ahlakının iyileşmesine neden olacaktır. Beni böyle bir işe yönlendiren yüksek makamlı hamilerimin şöhret ve hayırseverliğini sonsuza dek sürecektir.*⁵⁵³

⁵⁵³ Mirza Fetalı Ahundzade, *Eserleri*, c. III, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2005), s. 26.

BÖLÜM 3: 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI AZERBAYCAN'IN GENEL DURUMUNDA DEĞİŞİM ÇİZGİLERİ

3. 1. Azerbaycan Modernleşmesinde Sosyal-Ekonomik Dinamikler ve Dış Etkenler

Modernleşme olgusunun ilk uygulanışı veya somutlaşması farklı coğrafyalardaki toplumlarda iç ve dış dinamiklerin karşılıklı etkileşiminin yarattığı durumla bir bakıma bağlıdır. Modernleşme sürecini harekete getiren dinamikler açısından bakıldığında üç temel farklı faktörün 19. yüzyılın ikinci yarısında belirleyici olduğunu görmek mümkündür. Değişim hızı, iletişim ve istatistik bilgi gibi faktörler Avrupa'da olduğu gibi Rusya tarihinde de yönlendirme ve denetim ürünleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Eskiye dair formasyonları ortadan kaldıracak kadar belirleyici olan bu öğeler modernleşme için kalıcı koşulları doğurmaktadır. Tarihsel ilerleme fikriyle sentez olunan gelişme fikri bu öğelerin etrafında kendine ait yeni bir çekim gücü yaratmaktadır. Bu duruma örnek olarak Rusya'daki despotik devlet şeklinin, 1853'ten 1877'ye kadar olan zaman zarfında, niteliği ve kriterleri modernleşmenin dinamikleriyle tayin edilmiştir.

Marx'ın materyalist tarihi bağlam içinde geliştirdiği tezinde, Rus tipi despotik sistemde insanın insan tarafından sömürülmesi temellerinin atılmasını “siyasi üst” yapıya bağlamaktadır.⁵⁵⁴ Marx'ın 8 Mart 1881'de Vera Zazuliç'e yazdığı tarihi mektupta Rusya'nın ‘yarı Asya tipi’ bir ülke olduğunu ileri sürmüş ve 19. yüzyıldan başlayarak gelişme tohumları taşıdığını şöyle belirtmiştir:

*“Gerçekten de Rusya, tam anlamıyla Avrupalı bir ülke değildir. ...Ne yazık ki Rusya yine aynı nedenden dolayı Avrupa için sürekli bir tehdittir. İç gelişimi bile onu daha saldırgan ve daha güçlü kıldığından daha tehlikelidir.”*⁵⁵⁵

Cyril E. Black'a göre “bir toplumda modernleşmenin izlediği yol o toplumun çağdaş dönemde bağımsız olup olmadığına ya da uzun dönemler boyunca sömürge yönetimi

⁵⁵⁴ Jean Chesneaux-George Lichteim-G. A. Melekechvili vd., *Asya Tipi Üretim Tarzı*, trc., İrvem Keskinoglu, (İstanbul: Ant Yayınları, 1970), s. 135.

⁵⁵⁵ Chesneaux-Lichteim-Melekechvili vd., *Asya Tipi Üretim Tarzı*, s. 127.

altında kalıp kalmadığına bağlıdır.”⁵⁵⁶ Sömürülmeyi ve dışlanmayı kabul etmek zorunda kalan toplumlar modernleşme değişimlerini üstün bir kesimden gelecek formüllere göre ayırt edebilmektedir. 19. yüzyılda Azerbaycan gibi sömürgeye dönüştürülmüş ülkelerde değişim hızının oranı dış dinamiklerin (Çarlık Rusyası’nın) belirlediği durum ile etkinlik kazanmıştır. Çünkü dış etkenlerin başlıca amaçları arasında yer alan ticaretin ve mübadelenin faaliyete geçişi, Çarlığın sömürgecilik siyasetini tezahürü haline gelmiştir. Azerbaycan’ın sosyal-ekonomik yapısında petrol üretimi tayin edici bir konuma ulaşmıştır. Belirtmek gerekir ki Çarlığın ekonomik yapısı, paraya ve birbiriyle bağlantılı pazarlardan oluşan bir şebekeye bağlanmıştır. Azerbaycan ekonomisine (özellikle petrol sanayisine) yatırılan sermayenin esas kaynakları bu şebeke vasıtasıyla belirlenmiştir. Ekonominin ve petrol sanayisinin işletimi Çarlık bürokrasisi temsilcilerinin ve yüksek rütbeli askerlerin kontrolüne verilmiştir.⁵⁵⁷

Bu dönemde egemen devletlerin zenginliğinin temelini oluşturan endüstriyel gelişme “bilginin hızına” bağlı olarak toplum ilişkilerinde gittikçe kendine yer bulmaktaydı. Görüldüğü üzere yeni petrol sahalarının araştırılması bilimsel temele oturtulmaya çalışılmaktaydı. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Cevat, Şamahı ve Kuba kazalarında petrol arayışları genişletilmişti. Cevat kazasında “Kafkasya Petrol Sanayisi ve Ticareti” anonim şirketi, “A. İ. Mantaşov ve K” şirketi,⁵⁵⁸ Kuba kazasında “S. M. Shibayev ve K” şirketi, İngiliz sendikası “Ramana” gibi firmalar keşif çalışmalarını yürütür ve kısmen de olsa petrol çıkarıyorlardı.⁵⁵⁹ Temel sorun şu ki bu alana sermaye koyuluşu gelir menfaatine dayanmaktaydı. Bunun neticesinde merkeze akıtılan paralarla Rusya’nın maliye oligarşisi güç kazanmaktaydı. Sıradan insanların ve petrol sanayisinde çalışanların yaşadıkları ağır şartlar tahammül edilemez boyuttaydı.⁵⁶⁰ Ülkeyi istila etmiş olan rüşvet ve iltimas Çarlık için gerekli olan maddi kaynağı sağlamaktaydı.

İlk olarak sistem iklim, yerleşim biçimleri ve benzeri koşullar açısından farklıydı. Bu dönemde sosyal yapıların yeni araçları (ulaşım ve haberleşme) harekete geçirmesi “yabancı” unsurlarla “yerli” unsurları birbirine kaynaştırmıştı. Yani modernleşme ile

⁵⁵⁶ Cyril E. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Gücü*, trc. Fatih Gümüş, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986), s. 87.

⁵⁵⁷ Dilara Seyidzade, *Azerbaycan XX. Asrın Evvellerinde: Müstegilliye Aparan Yollar*, (Bakü: Azerbaycan Respublikası “Kitap” Cemiyeti, 1998), s. 16.

⁵⁵⁸ Azerb. MDTA, f. 92, siy. 3, iş. 290, s. 4-5.

⁵⁵⁹ Azerb. MDTA, f. 92, siy. 3, iş. 291, s. 57.

⁵⁶⁰ Seyidzade, *Azerbaycan XX. Asrın Evvellerinde: Müstegilliye Aparan Yollar*, s. 29.

yeni iletişim düzeni gelişmekle birlikte yeni düzeni de şekillenmekteydi. Yeni yollar, posta ve telgrafın gelişimi hem toplumsal hareketlilik açısından hem de ekonomik yapı açısından karşılıklı dinamikleri meydana çıkardı. 19. yüzyılın Azerbaycan'ın toplumsal hayatındaki yavaş hareketliliğin temel nedenlerinden biri iletişim araçlarının zayıflığıydı.

19. yüzyılın ikinci yarısı Azerbaycan'da haberleşme kanallarının bir ölçüde gelişmesi ekonomik dinamiklerle yakından ilintili idi. Posta ve telgraf işlerinin gelişmesi toplumsal hareketliliğe kayda değer iyileşmeler getirdi. Ülkede Ruslar tarafından yapılan ilk posta kurumu, 1877'de kabul edilen Bern Uluslararası Teşkilatı'nın kriterlerine uygun olarak tesis edilmişti. İlk telgraf hattı ise 1864'te Tiflis ve Nahçıvan arasında yapılmıştı.⁵⁶¹ Diğer Batı tipli iletişim ve haberleşme (kitap, gazete, tiyatro ve telgraf) araçları, toplumun örgütlenmesine katkı sağlasa da çoğunlukla egemen gücün en etkili tebligat silahlarıydı. Vurgulanması gereken husus ise ulus-devlet oluşumunu sağlayan faktörler iletişim ve haberleşme ile bir seviyeye yükselebilmisti.

İstatistiksel bilgiler genellikle, modern bakış açısını daha önce dönemden ayıran temel alanlardan biridir. Çünkü toplumun incelenmesi ve modern ekonominin tatbiki akılcı istatistik yöntem sistemin tesisiyle mümkün olmuştur. 19. yüzyılın başlarından itibaren modern ekonominin sermaye, yatırım, Pazar ve endüstri gibi alanları ayrı ayrı bir disiplin olarak istatistiksel bilgi içinde gelişme göstermiştir. Azerbaycan'da "istatistiksel" anlamda bilgilerin ilk kullanımı esas itibarıyla Rusya tarafından vergi toplamak ve ordulara erzak temin etmek için uygulanmaya konmuştur. Nüfus ve mal bilgilerinin toplanarak sıkı biçimde denetlenmesi yalnızca şehirleri değil, küçük köyleri de kapsamıştır. Çarlık merkezi yönetimi Azerbaycan'da istatistik bilgi kullanarak gelir üzerinde tekel kurmuştur. Yani devletin bürokrasisi ülkede kendi tüketim amaçları uğruna ekonomik kaynakları tekeline almıştır. Vergi ödeyenlerin ve mal sahiplerinin listelerinin tutulması bir gereklilik olarak bürokrasinin temel görevi haline gelmişti. Örneğin 1880'lerde Şemahı'da vergiye tabi tutulan 114 kişiden 90'ı, Lenkaren'da 54 kişiden 38'i, Kuba'da 102 kişiden 55'i, Gence'de 160 kişiden 45'i Azerbaycanlılardan ibaretti.⁵⁶² Aslında Rusya, Azerbaycan'a dönük politikalarında hız, iletişim ve

⁵⁶¹ Muhammethasan Velili, *Azerbaycan Coğrafi – Tebii Etnografik ve İktisadi Mülahizat*, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993), s. 186.

⁵⁶² Azerb. MDTA, f. 43, siy. 42, iş. 797, s. 14-15.

istatistiksel bilgi gibi faktörleri kullanarak, sömürge'deki halkı “ikinci sınıf insanlar”⁵⁶³ konumuna düşürmüştür.

19. yüzyılın 60.-70. yıllarında Çarlığın Azerbaycan’da yürüttüğü değişiklikler kapitalist üretim tarzının yerleşmesine önemli derecede katkı sağladı ve dinamik bir ekonomi yapı oluşturabildi. Bu dönemle birlikte ekonomi ve sosyal koşullar yeni tipli iş insanlarının teşebbüs göstermeleri için zemin hazırladı. Sosyal-ekonomi alanına farklı zümreleri dâhil ederek, burjuva ve işçiler gibi sınıfları meydana çıkardı. Bununla beraber Rusya’nın farklı eyaletlerinden ülkeye işçi göçünün yolu açıldı. Ancak Rusya kapitalistleri ile rekabet edebilecek yerli sanayicilerin iş faaliyeti son derece sınırlı idi. Azerbaycan’da ticaret alanında faaliyet gösteren 20 bin tacirden 7,3 bini Bakü locasına bağlıydı. 1876 yılında Azerbaycan tacirleri için “esnaf veya lonca” (gildiya) izin zorunluğu getirildi. Lonca (gildiya) yönetmeliği devlet intisabına uygun şekilde tertip edilmişti. Çarlık hükümeti hesap verebilirlik ilkelerine uygun loncaları denetliyordu. Böylece Çarlık denetleme sayesinde vergi yoluyla localardan elde edecek mali gelirleri güvence altına alıyordu. H. Dadaşov, H. Ş. Dadaşov, H. K. Aşurov, H. M. Kadirov ilk lonca tacirleri olarak faaliyet gösteriyorlardı. 1899’da Bakü şehrinde 72 kişi yüksek lonca taciri statüsü almıştı. Yalnız bunların 14’ü Azerbaycanlı idi. Bu dönem Azerbaycan tacirlerinin Bakü’deki sermaye devriyesi 21,5 milyon rubla ulaştı, bu şehrin genel mal ve hizmet devriyesinin %19,6’sını teşkil ediyordu.⁵⁶⁴

Bu dönem Rusya’da endüstriyalizmin ana karakteristiğini teşkil eden maddi güç kaynaklarının mal üretimindeki kullanımı kapitalist sistemin gelişiminde önemli bir etkindi.⁵⁶⁵ Özellikle Çarlık Rusyası’nda Kırım Savaşı yenilgisi sonrası eski sistemin çürüklüğü daha kabarık biçimde ortaya çıktı. Savaş Rusya’da hem devrimsel düşüncelerin doğmasına hem de bir sıra reformların yapılmasına zemin hazırladı. 1861 yılında II. Aleksandr (1855-1881) tarafından “Serfliğin” kaldırılması bu istikâmette en geniş kabul görmüş bir durumdu. Bir anlamda Kırım yenilgisi “...Çar II. Aleksandr’ı serf ekonomisini bir yana itip kendini modernleştirmedeği sürece Rusya’nın Batılı

⁵⁶³ Xacer Verdiyeva, *Pereselenceskaya politika Rossiyskoy İmperii v Severnom Azerbaydjane (XIX – nacale XX vv.)*, (Baku: İzdatelstvo Ecoprint, 2016), s. 40.

⁵⁶⁴ Azerb. MDTA, f. 43, siy. 43, iş. 785, s. 2-13.

⁵⁶⁵ *Azerbaycan Tarihi 19. Yüzyıl*, c. IV, (Bakü: İlim Neşriyatı, 2007), s. 190.

güçlerle yarışamayacağına ikna etti.”⁵⁶⁶ 1870’lerden başlayarak Çarlığın merkezden uzak olan köşeleri de yasal düzenlemelerin etkisinden büyük ölçüde yararlandı. Azerbaycan’da 1870’deki toprak reformuyla başlayan değişim, kapitalist sanayisinin gelişimi hızlandırdı. Bunun neticesinde şehirler bir iş merkezi konumuna geldi ve köylülerin kırsal alandan şehre göçlerini artırdı.⁵⁶⁷ Bakü’nün bir petrol sanayisi şehrine dönüşmesi Rusya ve İran’ın farklı bölgelerinden göç gruplarının artmasına neden oldu. Daha sonraki dönemlerde Azerbaycan’ın siyasi tarihinde belirleyici olan “işçi sınıfı” bu gruplardan meydana gelecek ve siyasi hareketlerin merkezinde yer alacaktır.

Çarlık Rusyası 14 Mayıs 1870’de “Serflüğün Kaldırılması Hakkında Kararname”yi (1861) esas alarak, Azerbaycan köylülerinin toprak düzenine ilişkin yeni bir kararname çıkardı. “Kararname”ye göre Kafkasya bölgesinin Yelizavetpol (Gence), Bakü, İrevan ve kısmen Tiflis guberniyaları yüksek Müslüman zümresinden olan şahısların topraklarında yerleşen köylüler yarım yamalak olsa da özgürlük hevesleri temin edildi. Lakin Rusya’dan farklı olarak Azerbaycan’da hükümet köylüye toprağı satın almak için maddi bir imtiyaz tanımadı. Çarlığın “ufuk açıcı” politikaları tamamen farklı ve yeni bir toprak yöneticiliği sisteminin benimsenmesiyle neticelendi. Bu sistem Azerbaycan köylüleri üzerinde çok fazla yaygınlık kazanıp etkili olmadı. Çarlığın Müslümanlara yönelik politikalarını kararname üzerinden çözümleyen H. Baykara’nın izlenimleri şu şekildeydi:

*“Ruslar bunları kendi emperyalist siyasetlerinin stratejik icapları için yapmışlar ve kölelik rejiminin kaldırılmasına dair kararnamede imtiyazlar Rus ve Gürcü köylülerine ait edilmişti.”*⁵⁶⁸

Bu bağlamı dikkate alarak, 1860’lardan itibaren Azerbaycan’da birbiriyle bağlantılı üç önemli sürecin öne çıktığını E. Ersen “Azerbaycan’da Siyasal-Kültürel Dönüşüm Süreci (1828-1917)” adlı makalesinde şöyle özetliyordu: Birincisi, Rusya’nın 1860’ta Müridizm hareketini bastırması ile başlayan değişim çizgisi, Vorontsov’un 1865’te Kafkasya Genel Valiliği görevinden ayrılmasıyla yeni bir ivme kazandı. Ancak

⁵⁶⁶ Orlando Figes, *Nataşa’nın Dansı, Rusya’nın Kültürel Tarihi*, trc. Figen Dereli, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2009), s. 181.

⁵⁶⁷ Haydar Hüseyinov, *Azerbaycan’da XIX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, (Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2007), s. 56.

⁵⁶⁸ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, (Ankara: TKAE, 1966), s. 127.

Azerbaycan'a uygulanan siyasi ve idari reformların Müslüman halk üzerindeki etkisi ayrımcılığın devamından başka bir şey değildi. Zira bu gelişmelerin ışığında Vorontsov'un yerel kimliklere ve kültürel değerlere yönelik uyguladığı yumuşak politika 1870 kararnamesiyle sona erdi. İkincisi, sanayileşme sayesinde Bakü şehri Azerbaycan'ın siyasi, ekonomi ve kültürel hayatında gelecek istikametleri tayin edecek konumuna yükseldi. Çarlığın bir ıssız köşesi olan Bakü, birdenbire dünya ekonomisinin önemli bir parçası haline geldi.⁵⁶⁹ Dolayısıyla değişim hareketi siyasi sistem dâhilinde yeni şehirleşmenin, yeni iş olanaklarının ve yeni uzmanlaşmanın yolunu açtı. Bir anlamda homojenleşmede güçlük çeken halkın bir ulusa dönüşmesinde etkili olacak "vatandaş" kavramının da tohumları atıldı. Üçüncüsü ise ülke bir taraftan Rusya'nın idari düzenlemeleriyle sosyal-ekonomi istikametleri belirlerken diğer taraftan petrol sektörünün hızlı yükselişiyle "burjuvazi" ve "proletarya" gibi kavramlarla tanıştı. Bununla birlikte hızla artan petrol gelirleri başta Bakü olmak üzere Azerbaycan'ın genel cehresini değiştirdi. Tarım ticaretine dayalı ülke ekonomisi petrol sanayisinin gelişmesiyle birlikte kapitalizm için gereken zemini hazırladı.⁵⁷⁰

Çarlık Rusyası'nda gerçekleştirilen en başlıca reformlardan biri de mahkeme reformu idi. 1864 yılında reformların başlatılması karar verilse de 1868 yılında uygulanmaya konuldu. Mahkeme reformlarının Azerbaycan'da hem geç hem de sınırlı bir şekilde uygulanmasının nedenini Çarlık resmi daireleri, "...yerli nüfusun (Azerbaycan Türkleri) yeteri kadar gelişme göstermediği ve onlardaki sosyal bilinç geriliği ile izah ediyorlardı."⁵⁷¹ 19. yüzyılın 70.-80. yıllarındaki reformların içeriği ve sosyal-ekonomik formasına göre burjuva karakteri taşımaktaydı. Böylece Çarlık hükümeti ayrı ayrı imtiyazlar yolu ile kendi mutlak monarşisinin hegemonyasını burjuvaziyi muhafaza etmekle tesis edebiliyordu.

3. 1. 1. Çarlık Rusyası Modernleşmesinde Tahakküm ve Yayılmacılık Amili

Dönemsel koşullardan kaynaklanan toplumsal bağlar, düşünce örgüleri, duygular, gelenekler, görenekler ve inançlar sistemi siyasi güç olgusunu harekete geçiren

⁵⁶⁹ Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, trc. Ali Nejat Ongun, (Ankara: Günce Yayıncılık, 2000), s. 89.

⁵⁷⁰ Sevinç Alkan Özcan – Vügar İmanbeyli (ed.), *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2014), s. 57.

⁵⁷¹ Rzayev (ed.), *Azerbaycan Tarihi XIX – XXI Asrın Evveli*, s. 115.

faktörlerdir. 9. yüzyıldan başlayarak 17. yüzyıla kadar süren zaman diliminde Rus siyasi ideolojik düşüncesinin temelleri bu öğeleri kapsayacak şekilde oluşmuştur. Bir anlamda Çarlık Rusyası'nın devletçilik kavramı eski devirlerden kalma bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk siyasi teşekkülü Kiev Rus Devleti döneminde başlayan ve etraf coğrafyadaki farklı kültürlerle etkileşim içine giren Rusya, Hristiyanlaşma süreciyle kendini yeniden biçimlendirmiştir.⁵⁷² Geçekte bir putperest olduğu halde Prens Viladimir 988 yılında Ortodoks kabul ederek Rusya tarihinin akışını değiştirmiştir.⁵⁷³ Siyasi-ideolojik amaçlar taşıyan din tercihi ileriki zamanlarda Rusya devletini otoriter bir güç haline getirecektir. Bizans'a ait konsept ve motiflerle dolu Ortodoks Hristiyanlığının kabulü ile Rusya statik olarak Bizans medeniyeti çevresine alınmıştır.⁵⁷⁴

15. yüzyıldan itibaren ise Rus Çarlığı'nın özel bir misyonu adlanan "kutsal Rus ideası" çerçevesinde hem kilise hem de siyasi ideoloji birleştirildi. Yeni iktidar sistemine uygun olarak kilise, Rus topraklarını Moskova çevresinde birleştiren ve merkezi eğilimleri güçlendiren önemli bir faktördü. Bu nedenle Rus üst yapı kurumlarını oluşturan siyasi sistem 1589'da tesis edilen patrikhanenin hegemonyası adına mutlak otoriteyi kullanıyordu.⁵⁷⁵ 17. yüzyılın sonunda başlayarak Rusya'da mutlak monarşi şekillenmeye başladı. Mutlak monarşi güçlü bürokratik aygıtın, ordunun ve tüm sınıf temsilcilerinin birlikte ortaya çıkardıkları tarihsel bir tercihti.⁵⁷⁶ Bu dönemde başlayan oluşum süreci 18. yüzyılda bir imparatorluk halini aldı. Rusya'da monarşinin kurulması devletin tüm kamusal ve kurumsal alanlarını yeni arazileri tutabilecek formüller üzerine düşünmeye itecekti. Yayılımcı özlemler öncelikle toprakları genişletme ve denizlere erişim arzusuyla ifade edildi. Genişlenmenin bir başka yönü de daha fazla köleleştirme politikasıydı. 18. yüzyıl Rusyası'nın yönetici sınıfı hiçbir taviz vermeden tüm sosyal gruplar ve işgal araziler üzerine devlet müdahalesini yasalaştırıldı.⁵⁷⁷

18. yüzyıl Rusyası Batı kültüründen yeterince beslenerek, Aydınlanma düşüncesi

⁵⁷² M.B. Zeynalov, *Felsefe Tarihi (Garp Felsefesi)*, (Bakü: Azerbaycan Neşriyatı, 2000), s. 382.

⁵⁷³ Sergey Mihailoviç Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneyshih Vremen*, Tom, I. (Moskva: İzdatelstvo Soşialno-ekonomičeskogo Literatürü, 1959), s. 185.

⁵⁷⁴ Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneyshih Vremen*, s. 250.

⁵⁷⁵ İgor Andreviç İsaev (ed.), *İstornya Oteçestvennogo Gosudarstva i Prava*, (Moskva: İzdatelstva Prospekt, 2012), s. 91.

⁵⁷⁶ İsaev, *İstornya Oteçestvennogo Gosudarstva i Prava*, s. 135.

⁵⁷⁷ İsaev, *İstornya Oteçestvennogo Gosudarstva i Prava*, s. 137.

minvali üzerinden gelişme gösterme çabasına girmiştir. Yani bu dönem Rusya, Batı'nın sosyal-kültürel ve kurumsal atılımlarını erişilmesi gereken bir hedef olarak görmüştür. Düşünce sistemi anlamında ise kendi hegemonyasına uygun gelecek akımları belirlemekte geç kalmamıştır. Bu süreçle birlikte kilisenin siyasi ve idari etkisi önemli derecede azaltılmıştır.⁵⁷⁸

Rusya'nın Batı'yı örnek alarak siyasi, idari ve askeri olarak kendini yenileştirilmesi I. Petro'nun başlattığı reformlarla düzenlendi. I. Petro, 1700'lerden başlayarak, Avrupa seyahatlerinde gördüğü sosyal yaşamı ve ekonomik hayata dair uygulamaları Rusya'ya taşıdı.⁵⁷⁹ İlk başta devlet hizmetlerini kapsayan bir “kıyafet yönetmeliği” getirdi. Tüm yönetici sınıf başta olmak üzere, Rus giyim tarzı yerine Alman ve Fransız giyim şeklini kullanmasını zorunlu kıldı. Batılılaşma Rusya'nın geri dönülmez bir yola girdiğinin ilk işaretiydi. Ekonomik büyümeye ve askeri yayılmaya yönelik modernleşme inancı sistemin ideolojisi haline geldi. Kezban Acar'ın özetlediği üzere:

*“Rusya’da Batı merkezli modernleşme hareketinin simgesi ‘Batı’ya dönük’ bir Rus toplumunun ve devletinin sembolü Asya’ya yakın olan Moskova değil, Baltık Denizi kıyısında, Neva nehri üzerinde 1703’te kurulan St. Petersburg şehri idi.”*⁵⁸⁰

Devletin kurumsal ve kültürel alandaki yasal düzenlemelerinin muhtevası modernleşmeyle sıkı biçimde bağlıydı. I. Petro ile birlikte şehirleşmenin bazı özel nitelikleri vardı. Şehirleşmenin önemli bir kısmı Batı tarzı imaret yapıları etrafında yükselirdi. Bu süreçle gerçek bir dönüşüm içine giren Rusya’da “Batılılaşmak” (Modernleşme) güçlü olmakla eş değer bir anlama sahipti.⁵⁸¹ Güçlü olmak için sanayileşme gerekliydi. Ordunun silah gereksinimlerini karşılamak amacıyla madencilik, dökümcülük, gemicilik ve askeri malzeme üretimine yönelik fabrikalar kuruldu. I. Petro reformlarından önce “Rus halkı, inançlar ve gelenekler etrafında birbirine bağlı bir topluluk iken, reformlardan sonra ulus haline dönüştü.”⁵⁸² Rus tarihini bundan sonraki safhaları I. Petro tarafından belirlenen esaslar doğrultusunda gelişmişti.

⁵⁷⁸ Zeynalov, *Felsefe Tarihi (Garp Felsefesi)*, s. 383.

⁵⁷⁹ Kezban Acar, *Ortaçağ’dan Sovyet Devrimi’ne Rusya*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s. 141.

⁵⁸⁰ Acar, *Ortaçağ’dan Sovyet Devrimi’ne Rusya*, s. 147.

⁵⁸¹ Yaşar Onay, *Rus Stratejisinin Mimarları*, (İstanbul: İlgi Kültür Yayınları, 2008), s. 64.

⁵⁸² Onay, *Rus Stratejisinin Mimarları*, s. 74.

1725’de I. Petro’nun ölümünden sonra Rusya’da modernleşme II. Katerina’nın (1762-1796) döneminde entelektüel bir boyut kazandı ve jeopolitik politikanın temel dinamiklerinde yayılmacılık şekillenmeye başladı. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’yla Ruslar Osmanlı sınırları içinde yaşayan Hristiyan tebaanın hamisi rolünü üstlendi. Ancak II. Katerina’nın asıl hedefi Osmanlı Devleti’ni büyük bir hezime uğratarak İstanbul’u ele geçirmek idi. 19 Ağustos 1787’de başlayan yeni bir savaşta Osmanlı Devleti yenilgiye uğratıldı. 10 Ocak 1792’de imzalanan Yaş Antlaşması ile Kırım’ın Rusya’ya ilhakı kabul edildi. Böylece Rusların bölgedeki üstünlüğü tartışılmaz bir güce dönüştü ve Kafkasya’ya inmelerine imkân doğdu.⁵⁸³ 1801’de Gürcistan’ın Rusya’ya tarafından ilhakı başladı. 1810 yıllarına doğru bu suretle Kafkasların büyük bir kısmı tamamıyla Rusların eline geçti. Bu suretle Rusya’nın sınırları Doğu Anadolu’ya dayanmış ve Doğu için Rus tehlikesi başlamış bulunuyordu.

O. P. Markova’nın 1966 yılında yayınlanan bir kitabında, 18. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Rusya’nın Kafkasya’da yürüttüğü politikalarda izlenen stratejinin amaçları açık biçimde ifade olunmuştur. Yazar tarafından G. A. Potyomkin’in bu politikalardaki rolüne geniş yer verilmiş ve ilk defa olarak Rusya’nın Azerbaycan topraklarında bir Hristiyan devletini yaratmak planlarından bahsedilmiştir.⁵⁸⁴ II. Katerina, Kafkasya’nın önemini dikkate alarak bölgede Rusya etkisini ve ticaretini yerleştirmek için Araz’ın Kür nehrine döküldüğü yerde bir askeri kale inşasına karar vermiştir. Böylece Rusya Azerbaycan ve İran ticaretinin kontrolü sağlanacak, Gürcistan’ı güçlendirebilecek ki bu da Kafkasya hattının Dağlıların baskısından muhafazasında etkili olacaktır. Bir bakıma Osmanlı Devleti ile savaşlarda onun askeri güçlerini Anadolu sınırlarında tutmağa mecbur edecektir. İlk başlarda Azerbaycan’ı işgal etmek için gerekli imkâna sahip olmayan Rus Çarlığı gelecekte bu niyetini gerçekleştirmeyi kolaylaştırmak için bölge hakkında bilgileri değerlendirebilecek keşif karakterli bir sıra tedbirler görecektir. Böyle ki Profesör Gildenştent ve Gmelin gibi araştırmacıları bölgeyi detaylı öğrenmeleri için sefere gönderecektir.

12 Mart 1801’de I. Pavel’e saray darbesi düzenlenerek öldürülmesini müteakiben tahta çıkan I. Aleksandr, I. Petro’nun kurduğu idari düzeni kökünden değiştirdi. İlk önce ülke

⁵⁸³ Onay, *Rus Stratejisinin Mimarları*, s. 87.

⁵⁸⁴ Tefik Mustafazade, *Azerbaycan – Rusya Münasibetleri (18. Yüzyıl – 19. Yüzyıl Başları)*, (Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2013), s. 12.

“Guberniya” denilen bölgelere bölündü. 1810 yılında İç İşler Bakanı M. Speransky’nin önerisi üzerine üst yasama organı Rus Senato Konsülü ve Danıştay kuruldu.⁵⁸⁵ Bütün bu gelişmelere yaşanırken, 1812-1815 yıllarında Napolyon’a karşı yapılan savaşlar nedeniyle Avrupa seferlerinde iştirak eden Rus subayları, Alman idealist görüşleri benimsemeye başladı.⁵⁸⁶ Kısmen milliyetçi çizgi taşıyan bu subayların Batı ile yakın temasları sonucunda sistemli muhalif görüşleri doğdu. Örneğin 1812 yılında Borodino Savaşı’na katılan P. Chaadaev Doğu Roma Kilisesi’ne bağlı bir Batıcı olarak “İlk Felsefi Mektup” (1836) adlı eserinde Batı yolunda ilerlemenin umutsuzluğunu açık ifade etmişti. Ona göre “Rusya, zamanın dışında, geçmişi ya da geleceği olmadan, dünya tarihinde hiçbir rol almadan durmuştu.”⁵⁸⁷

Rusya’da Aydınlanma anlayışının gelişimi V. G. Belinski, A. İ. Herzen, N. G. Çernişevski, N.A. Dobrolyubov vb. adların ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bu Aydınlanmacı entelektüellerin fikirlerinin arkasındaki motive edici güç, Chaadaev’in farklı mizaca sahip çalışmalarıdır. Daha sonraki yıllarda Rus modernleşme dünya görüşüne sirayet eden devrimsel yaklaşımlar bu çizgiyi izlemişlerdir.⁵⁸⁸ Nitekim Rus düşünce tarihi içinde filozof, yayıncı ve yazar olan A. Herzen’in yeri ayrıdır. Herzen, “Geçmiş Üstüne Düşünceler” adlı eserinde, bilgi ve entelektüel deneyimlerin aracılığıyla çağı aşı bilme yollarını göstermiştir. Herzen’in 1857-1867 yılları arasında Londra’da çıkardığı ve Rusya’da gizlice dağıttığı “Kolokol” (Çan) dergisi ilk Rus devrimci yayın organıdır. Dergi Rusya sınırları içerisindeki okuyucuları hedef aldığı için Rusça basılmıştır. Bununla birlikte Fransızca bir ek çıkarma işini de N. P. Ogaryev üstlenmiştir. Derginin genel yayın çizgisi geleneksel köylü sistemine dayanan bir “Slav” sosyalizm düşüncesini yaymak olmuştur.⁵⁸⁹ Aslında bu dönemde Rusya’da reform taraftarları genellikle kendi ideallerine uygun gelecek yeni devlet kurma minvalini sosyal-demokrat konsept üzerine değerlendirmişlerdir.

Avrupa’da 1848 Devrimi’nin başarısız olması, Rusya’ya daha sonraki dönemlerde Avrupa’nın polisi rolünü oynamaya yetecek ölçüde imkân sağladı.⁵⁹⁰ Dekabristler

⁵⁸⁵ İsaev (ed.), *İstornya Oteçestvennogo Gosudarstva i Prava*, s. 203.

⁵⁸⁶ Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, s. 312.

⁵⁸⁷ Figes, *Nataşa’nın Dansı, Rusya’nın Kültürel Tarihi*, s. 169.

⁵⁸⁸ Zeynalov, *Felsefe Tarihi (Garp Felsefesi)*, s. 409.

⁵⁸⁹ Jean Bonamour, *Rus Edebiyatı*, trc. İsmail Yerguz, (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006), s. 44.

⁵⁹⁰ J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, trc. Fethi Aytuna, (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2015), s. 489.

ayaklanmasını bastırılmasının ardından Çarı I. Nikolay'ın Batı ile bağlarını koparması, ülkeyi ileri götürmek yerine eski kapanık dönemlerine götüreceği ihtimalini güçlendirdi. I. Nikolay'ın üzerine yoğunlaştığı temel strateji bürokratik yapıyı güçlendirmek ve yönetimi tek merkezde toplamaktı.⁵⁹¹ 1848 Devrimlerinin yol açtığı liberal havadan korkan I. Nikolay, muhalif politikaları sindirebilmek için sansür uygulamalarına başladı. Nisan 1848'de Batı devrimlerinin Rusya'ya etki etmesini engellemek adına "Buturlin Komitesini" (Başkan Buturlin'in adıyla bağlıdır) ve "Rusya Özel Yayınların İçeriğini ve Eğilimini Gözleme Komitesini" kurdu.⁵⁹² Burada savunulan en başlıca tema ise Hristiyan Ortodoksluğuydu. Çünkü Rus kimliğinin ve otokrasisinin temeli faktörü olarak Ortodoksluk I. Nikolay'ın resmi ideolojisini teşkil etmekteydi. 1853'te Kırım Savaşı'nın patlak vermesiyle Rusya'nın Osmanlı üzerine tasarladığı tarihi emeller gerçekleşmedi. Savaş sonucunda I. Nikolay'ın gerek kendi ülkesinde gerekse ülke sınırları dışında bıraktığı intiba olumsuzdu. Bu olaylar esnasında Rusya modernleşmeyi bir zorunluluk olarak kabullenmemenin bedelini Kırım Savaşı'nın acı sonucuyla ödedi. Anderson'a göre "Kırım Savaşı'nın tek önemli sonucu Rusya'yı revizyonist bir güç haline dönüştürmesidi."⁵⁹³ I. Nikolay'ın bakış açısına hükmeden muhafazakâr düzen Kırım Savaşı'ndan sonra II. Aleksandr'ın modernleşme reformlarıyla ıslah edilmeye çalışıldı. Daha önce de bahsedildiği üzere bu savaşla birlikte Batı kuramlarına ve kurumlarına uygun Rusya'daki değişimler toplumunun her katmanında modernleşme kalıbına döküldü.

Kırım Savaşı sırasında ölen I. Nikolay'ın yerine geçen II. Aleksandr, Kırım yenilgisinin açtığı yarayı Kafkasya'da kapatmak istiyordu. Bu amaçla Kafkasya Orduları Başkomutanı Baryatinsky ilk iş olarak Dağıstan ve Çeçenistan'ı kuşatma altına aldı. Çarlığın Kafkasya meselesinde izlemiş olduğu politika, Müridizm direnişçilerine Karadeniz'den ve İran'dan sağlanan silah sevkiyatının karşısını almak ve bölgede asayiş sağlamaktan ibaretti.⁵⁹⁴ Rusya siyasal ve askeri bakımdan Kafkasya'ya hakim olduktan sonra bu coğrafya parçasında yeni demografik, ekonomik ve kültürel bir

⁵⁹¹ V. V. Volkov, *Rossiya: İnterregnum. İstoriçeskiy opit modernizatsii Rossii (XIX-Nacalo XX v.)*, (St. Peterburg: İzdatelstvo Politeknika, 2011), s. 76.

⁵⁹² Kezban Acar, "Kırım Savaşı (1853-1856) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi", *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 88, (2019), s. 113-136.

⁵⁹³ Smith Matthew Anderson, *Doğu Sorunu 1774 – 1923*, trc., İdil Eser, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), s. 162.

⁵⁹⁴ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997), s. 60.

yapılanma işine girişmek arzusundaydı. Özet olarak denebilir ki Rusya'nın Kafkasya'daki tahakkümünden hoşnutsuz olan yerli halkların büyük kısmının dışarıya göç etmesi bu dönemde artmaya başladı. Örneğin 12 Aralık 1863 tarihli "Arz Tezkeresi"nde göç konusundan şöyle bahsedilmektedir:

*"Rusya Kafkasya taraflarını zapt ile Abazih kabilesinin bulunduğu yerlere kadar ilerleyip bunların Kuban bölgesinde iskânlarını teklif etmiştir. Bir kısmı bunu kabul ederek bir kısmı Osmanlı Devleti'ne, ki sayıları elli bin civarındadır. Göç etmek kararındadır. Eğer Osmanlı Devleti bunları kabul etmezse Kuban taraflarına zorla yerleştirileceği, bunun ise kan dökülmesine yol açacağı Rusya Sefâretince Bâb-ı Âli'ye bildirilmiştir."*⁵⁹⁵

Rusya sömürgecilik siyasetinin en belirgin tarafı eski yerli ahaliyi göç ettirmek, yerine yeni toplulukları yerleştirmektir. Göç hareketinin Rusya açısından en önemli sonucu bölgelerdeki direnişçi gücü yok etmek ya da etkisiz duruma düşürmektir. 1856-1862 yılları arasında doruk noktasına varan göçün bir diğer nedeni Müslümanların Rus işgaline karşı direnişin kırılmasıydı. Gerçekten de Rusya'nın modernleşmesi Osmanlı'dan farklı olarak ekonomik emperyalizmin ve açık sömürünün bir ürünüydü.⁵⁹⁶ 1857'de Knez Baryatinsky'nin Kafkasya Rus Ordusu Kurmay Başkanı Milyutin'e yazdığı yazıda şöyle diyordu:

*"Kafkasya ötesi topraklarda güçlenebilmemiz için seçtiğimiz tek yol buraya Kazakları yerleştirerek, Dağlıları tedricen baskı altına almak ve onların yaşama imkânını yok etmektir. Bize karşı olan halklara acımanın gereği yoktur. Devletin menfaati onların topraklarının ellerinden alınmasını gerektiriyor."*⁵⁹⁷

Rus idarecilerinin Azerbaycan ve Kafkasya'da yaptıkları uygulamaların diğer yerlerde de benzer şekilde tatbik ettiğini Hazar denizinin Doğu kıyılarında görmek mümkündür. Rusların Türkistan'ı istilâsı 1854'te Almata ırmağı üzerinde "Vernoye" adıyla bir tahkimli mevki inşa ederek başladı. 1867'de burada bir Rus idari kurumu kuruldu ve

⁵⁹⁵ İrade, Meclis-i Mahsus, 1189, lef-3 (akt, Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri ((1856-1876))*), s. 75.

⁵⁹⁶ Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, s. 127.

⁵⁹⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s. 76.

Yedisu eyaleti adını aldı.⁵⁹⁸ Böylece Kazak-Kırgız bozkırları Rusların eline geçti ve Türkistan'ın içlerine doğru Rus işgali başlamış oldu. Rus işgallerin sonucunda Türkistan nüfusunun dini ve etnik yapısı da çarpıcı bir değişime maruz kaldı.

Rusya açısından son derece önemli hususlar içeren sömürgeleştirme teşebbüsü sadece ekonomik kaynakların kullanılmasıyla sınırlı değildi. Aynı zamanda kendi iktidar iradesini halka dayatmak için mülkiyeti ele geçirme biçiminde kendini göstermekteydi. Yönetici grup kullandığı yaptırım gücüyle kendi iradesini egemen kılacak ve yerel direnci zayıflatacak bir kanunlaştırma girişimiyle ortaya çıkmaktaydı. Dayatılan kanunlar vasıtasıyla gelirlerin imparator hazinesine iletilmek üzere toplanması temin edilmekteydi. Tadeusz Swietochowski'nin dediği gibi:

*“Azerbaycanlı Müslümanların yerel endüstrinin ya sadece küçük bir kısmını denetlemesi ya da hiçbir rolü olmaması durumu, bir iki önemli istisna dışında tüm Doğu Transkafkasya için geçerliydi. ...1870’de Bakü petrol kuyularının %88’i Azerbaycanlıların elinde iken 1872’de sadece %13’üne sahip idiler.”*⁵⁹⁹

Rusların bölgedeki toplumlarla ana temas noktalarından biri modernleşmenin siyasi-ekonomik etkileri dışında yol açtığı kültürel üstünlük iddiasıydı. Rusya’da modernleşme merkezi iktidarı sağlamlaştırma ve yayılmacı atılımlar için bir anahtar olarak görülüyordu. Kültürel üstünlüğü temin etmek için kullanılan araçlar bir bakıma modernleşme uygulamalarıyla desteklenmekteydi. Rusya’da modernleşme hedefleri hegemonik muhteva içinde tüm seçkin gruplar tarafından benimsenmekteydi. “Panslavizm ve Ruslaştırma”⁶⁰⁰ gibi kavramlarla desteklenen tahakkümcü ideolojileri modernleşme süreciyle birlikte toplumsal gruplar (bürokrasi, ordu ve entelektüeller) arasında meşruiyet kaynağı haline geldi. Bunun sonucunda sömürge toplumlarının üzerinde derin iz bıraktı ve etkileri oldukça olumsuz oldu. Ancak Rusya’nın Azerbaycan konusunda yaklaşımı ve kültürel yapısı üzerindeki etkilerine dair Fadayev’in yazdıkları dikkat çekmektedir:

“Azerbaycan’ın Rusya’ya ilhak edilmesi ile Rus kültürünün

⁵⁹⁸ Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, s. 348.

⁵⁹⁹ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı (1905 – 1920)*, s. 41.

⁶⁰⁰ Jacob M Landau, *Pantürkizm* trc. Mesut Akın, (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999), s. 19.

Azerbaycan kùltürünün gelişimini sağlamıştır iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Eğer ileri demokratik Rus kùltürü böyle bir rol üslenmişse, sömürgecilik prensipleriyle dolu feodal-monarşist Rus kùltürü Azerbaycan kùltürünün gelişimini engellemiştir.”⁶⁰¹

1861’de II. Aleksandr (1855-1881) tarafından Rus köylülerini serflikten kurtarma hakkında kararnamenin imzalanması ve “adliye reformlarının yürürlüğe konması”⁶⁰² sosyal-ekonomik sisteminin her alanında kilit rol oynadı. 1867 yılında II. Aleksandr’ın Kafkasya’nın yönetilmesi hakkında yeni yönetmelik imzalandı. Tüm guberniya vilayet ve kaza işlerinin mali denetimi ve memur sayının yeni kurulan “Özel Komite” tarafından belirlenmesi kararlaştırıldı. Yeni yönetmeliğe göre “merkezi idareye bağlı mali ve yargı işleri departmanları kuruldu ve daha geniş yetkilerle donatıldı. II. Aleksandr’ın öldürölmesinden sonra Kafkasya’daki “canişinlik” idareciliği kaldırılarak, tüm bölgenin idaresi Kafkasya Ordu Komutanına verildi.”⁶⁰³

“Hürriyetçi çar” olarak vasıflandırılan II. Aleksandr tarafından yapılan reformların zaman içinde sınıfsal ayrıcalıkları ortadan kaldırmamasına muhalif güçlerin yükseliş eşlik etti. 1860’lardan itibaren Rusya’da yaşanan siyasi-toplumsal olaylar entelektüellerin merkezi düzene karşı muhalif yaklaşımlarıyla ivme kazandı. Merkezi yönetim tarafından tasarlanıp düzenlenen reformların yarattığı düş kırıklığı, dönemin bazı entelektüelleri tarafından hükümetin devrim yoluyla devrilmesi düşüncelerini sesli hale getirdi. Düzenin değişim geçirdiği söz konusu dönemde yalnızca serfliğin kaldırılması ve toprak reform yasalarının çıkarılması değil, daha sonraki dönemler boyunca gelişen devrimci psikoloji havayı da oluştardı. Örneğin ilk devrimci örgüt olan “Zemliya i Volya”nın (Toprak ve Özgürlük) 1861’de kurulmasıyla Rusya’da yeni bir tarihi sayfa açıldı. 1862’den başlayarak nihilist öğretilerin yayılması, gizli derneklerin kurulmasıyla birlikte ilk devrimsel eylemler gerçekleştirildi. 1864’te “Zemstvo” adıyla bilinen yerel yönetimler reformu temel prensip olarak üyelerin ilk kez seçimle belirlenmesine imkân yarattı. İlk olarak bu yasal düzenlemelerin etkisi en çok şehirlerde hissediliyordu. 1874’te toplumsal sınıf mensupluğu gözetilmeden her genç zorunlu olarak askerlik hizmetiyle yükümlü kılındı. Aynı yılda yapılan geniş çaplı

⁶⁰¹ Barasbi Baytugan, “Kuzey Kafkasya” Dergi, c. XVI, Sayı 61, (Münih: 1970), s. 3-21.

⁶⁰² İsaev (ed.), *İstornya Oteçestvennogo Gosudarstva i Prava*, s. 245.

⁶⁰³ GMDTA, f. 12, siy. 1, iş 2575, s. 2.

hukuk reformları güçler ayrılığı ilkesine dayansa da genel bakışı yeterince ikna etmedi.⁶⁰⁴ 1866'da Karakozof'un Çar II. Aleksandr'ın hayatını hedef alan başarısız ilk suikast girişiminden sonra ülkenin genel tablosunda derin değişiklikler görülmeye başlandı.⁶⁰⁵

1881 yılında İç İşler Bakanı Loris-Melikov 1860'ların reformlarını tamamlamak adına Çar'a bir rapor sundu. Raporda Rusya'nın ulusal sorunlarının çözümü için yönetim organları temsilcilerinin seçimi öngörülüyordu. Yerel temsili sistemin genişletilmesi ve yerel yönetimin merkez üzerinde meşru hak iddiası raporun esas mahiyetini teşkil ediyordu. Tüm bu gelişmelerin ötesinde "Narodniklerin" planladığı suikast sonucunda II. Aleksandr öldürüldü ve bu olay Rusya'nın reform yolunda ilerlemesini durdurdu.⁶⁰⁶

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'da devrimci hareketin büyümesi ve II. Aleksandr'ın 1881 yılında öldürülmesi durumu yönetimin toplum üzerinde kontrolünü daha da artırdı. Yeni tahta geçen III. Aleksandr ülkede siyasi suç kavramını hukuk literatürüne getirerek, kendi hegemonyasını kurma yönünde muhafazakâr desteği yanına çekmeyi başardı. Özellikle dini ve milliyetçi kesimden aldığı destek despotik merkeziyetçi fikrin gerçekleşmesiyle hayat buldu. Böylece Rusya imparatorluğunun gelişmesinde belirleyici koşulları hazırlayan liberal dönem sona erdirildi.

Rusya'nın ordu sayesinde ülkede sağladığı denetim ve bürokrasi sayesinde sağladığı tasarruf yetkisi kültürel anlamda olumsuz etkilere neden oldu. Özellikle esaretteki Müslümanların tarihsel ve kültürel kimlikleri göz önüne alındığında, Rusya için potansiyel tehlike arz ettiği açıktı. Dönemin tedirgin edici olaylarından biri 1877-1878 tarihleri arasında vuku bulan Rus-Osmanlı Savaşı "...Rus Çarlığının İstanbul'daki elçisi General İgnatyev'in Ortodoks cemaat arasında yaptığı kışkırtıcı faaliyetlerle"⁶⁰⁷ ve "Osmanlı Hariciye Nazırlığına gönderdiği savaş ultimatoyuyla başladı."⁶⁰⁸ Bu savaş Rusya Müslümanları için bir kurtuluş ümidi yaratmıştı. Savaş sırasında Rusya'ya karşı yönelik kampanya sürdürdüğü iddiasıyla Azerbaycan'da yayınlanan "Ekinci" gazetesi sansür baskısına maruz kaldı ve Çar hükümetinin talimatıyla kapatıldı. Geysman'ın

⁶⁰⁴ İsaev (ed.), *İstornya Oteçestvennogo Gosudarstva i Prava*, s. 246.

⁶⁰⁵ Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi*, trc. Alaeddin Şenel, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s. 288.

⁶⁰⁶ İsaev (ed.), *İstornya Oteçestvennogo Gosudarstva i Prava*, s. 251.

⁶⁰⁷ Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, s. 353.

⁶⁰⁸ Platon Aleksandroviç Geysman, *Slavyanskiy Krestoviy Pohod (Po sluçayu 25-letiya so vremeni naçala voynu 1877-1878 gg.)*, (St. Peterburg: Tipografiya V. D. Smirnova, 1902), s. 36.

“Slavların Haçlı Seferi” (1902) adlı kitabında, 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı’nın başlanması olayının hem Ortodoks Hristiyanlığının kurtuluşu hem de “Pansilavist” hareketinin yeniden alevlenmesi için Rus toplumunda memnun edici bir boyutta destek gördüğü açık ifade edilmektedir.⁶⁰⁹ Nitekim bu dönem Rusya’da şovenizm, Çarlık rejiminin düşünce ve politik eğilimlerini belirgin şekilde etkilemekteydi.⁶¹⁰ Rusya devletinin 19. yüzyıl boyunca yaşadığı dönüşüm merkezleşme doğrultusunda devreye soktuğu araçların kullanılmasına bağlıydı. Böylece hem rakiplerin hem de muhaliflerin bertaraf etmek amacı bu ideolojinin hizmetinde duruyordu.

3. 1. 2. Osmanlı’da Modernleşme Problematikası

Kafkasya’ya özellikle de Azerbaycan’a daha çok dikkat yetiren Osmanlı Devleti, Rusya tehlikesinin arttığı bir dönemde Azerbaycan hanlıklarından birçoğunun yardım için yüz tuttuğu bir devlet idi. 1768-1774 savaşında Osmanlı Devleti’nin Rusya’ya yenilgisi ve imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kafkasya Rusya’nın tesir alanına girmiş oldu. Rusya’nın işgalcilik planlarından sakınan Azerbaycan hanlıkları bu tehlikenin karşısını almak için Osmanlı Devleti’yle ilişkilerini sıklaştırmaya başladı. 1775 yılında Hoy Hanı Ahmet Han’ın Çıldır Valisi Süleyman Paşa’ya gönderdiği mektupta “Tataristan ve Lehistan istilasından güç alan Rusya’nın ve onun müttefiki II. İrakli’nin tecavüzüne imkân tanınmaması için Azerbaycan ve Kafkasya hanlarının ‘Devlet-i Aliye’ emrinde savaşa girmelerinin dini zarurettten doğduğunu”⁶¹¹ açık ifade etmişti.

Küçük Kaynarca Antlaşması’ndan sonra Osmanlı Devleti’nin Kafkasya siyasetinde esaslı değişiklik baş verdi. Bu barış antlaşması ile Osmanlı Devleti, Kafkasya’da faal siyaset yürütmekten mahrum edildi. Bölgede hâkimiyet uğrunda mücadeleye yeni bir aktör (İran Şahı Ağa Muhammet Kaçar) dâhil oldu.⁶¹² Ancak 1797’de Ağa Muhammet Şah Kaçar’ın suikast sonucunda öldürülmesi, İran’ın bölgedeki nüfuzu hayli zayıflatı. 1801’de Gürcistan’ın Rusya tarafından işgali Azerbaycan için Kuzey tehlikesini yeniden gündeme getirdi. Bu süreçle birlikte Osmanlı Devleti ile İran Devleti arasında

⁶⁰⁹ Geysman, *Slavyanskiy Krestoviy Pohod (Po sluçayu 25-letiya so vremeni naçala voyny 1877-1878 gg.)*, s. 18-19.

⁶¹⁰ Baymirza Hayit, *Eski Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri*, İstanbul: TDAV Yayınları, 2000), s. 58.

⁶¹¹ Tefik Mustafazade, *18. Yüzyıl - 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı – Azerbaycan Münasibetleri*, (Bakü: Elm Neşriyatı, 2002), s. 77.

⁶¹² Mustafazade, *18. Yüzyıl - 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı – Azerbaycan Münasibetleri*, s. 119.

bir yakınlaşma söz konusu olsa da her iki devlet Çarlık Rusyası karşısında önemli bir varlık gösteremedi. Osmanlı Devleti'nin sınır valileri ile Kaçar Hanedanı'na bağlı İrevan Hanlığı arasındaki sınır anlaşmazlıkları, 1821-1823 yılları kapsayan İran-Osmanlı savaşının baş göstermesine neden oldu. Bu savaşla birlikte her iki devletin Kafkasya politikası fiyaskoyla sonuçlandı.

Bu durum Osmanlı tarafının beklentilerini boşa çıkardı ve mevcut gerginliği daha da artırdı. Bu tarihten itibaren Rusya'nın bölgedeki etkileri kısa zaman zarfında kendisini göstermekte gecikmedi. Osmanlı'nın bölgedeki yokluğundan azami ölçüde istifade eden Rusya ve İran devletleri "Türkmençay Barış Antlaşması"yla (1828) Azerbaycan'ın tarihi bütünlüğe dayalı topraklarını aralarında taksim ettiler.⁶¹³ Böylece Azerbaycan iki farklı işgalci devletin siyasi sistemine ve ideoloji konseptine uygun şekilde değişikliklere maruz bırakıldı. Dolayısıyla bu koşullarda Osmanlı Devleti karşısına çıkarılan problemlerin, Azerbaycan karşısına çıkan problemlerden tamamen farklı çizgide olduğu aşikârdı. Bu dönem her iki ülkenin içinde ve dışında farklı surette değişikliklere yol açtı.

18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin dâhilinde ortaya çıkan sosyal-ekonomik ziddiyetler milli uyanış hareketlerle birleşince devlet için tehlikeli tezahürleri ortaya çıkardı. Bir taraftan isyan eden reayanın talepleri (toprak ve vergi meseleleri), diğer taraftan dini hürriyet ve eşit hakları isteyen azınlıkların münferit faaliyetleri, ülkeyi tenezzüle itecekti.⁶¹⁴ Yaşanan sürecin Osmanlı Devleti için tehlikelerini daha önceden gören Ahmet Resmî (1700-1783), "Hülâsâtü'l – itibar" adlı yazısında bu gidişin sorumlularını şu ifadelerle şerh etmiştir:

*"Eski gazâ kafasıyla dünya koşullarına karşı gelineceği inancında olan kişiler olduğunu anlatarak, 'Kızıl Elma' efsanelerinin unutulması gerektiğini, yeniliklerin zararlı olduğunu değil, yetersiz ve köksüz olduğunun bilinmesi gerekmektedir."*⁶¹⁵

Geniş bir tarihsel perspektiften bakıldığında Osmanlı Devleti'nin geleneksel merkezi

⁶¹³ Vagif Priyev, *Azerbaycan'ın Tarihi – Siyasi Coğrafyası*, (Bakü: Muallim Neşriyatı, 2006), s. 52.

⁶¹⁴ Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ankara: Phoenix Yayınları, 2006), s. 28.

⁶¹⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), s. 86.

yönetimi değişen dünya konjonktürüne uygun yeni bir yaklaşım geliştirmek mecburiyetinde kalmıştı. 18. yüzyıldan başlayarak savaşlarda devamlı ve kesin yenilgiler birbirini takip edince “Kızıl Elma’ya gitmek şöyle dursun, elde mevcut toprakları da tutmanın mümkün olmadığını kavrayanların sayısı artmaya başladı.”⁶¹⁶ 18. yüzyıl, Osmanlı aydınları ve bürokratları tarafından Avrupa ve Rusya devletleri gözlemlenerek mukayeseli bir fikir ikliminde izlendi. İlk başta Batı’nın askerî kuruluşlarından örnek alma çabaları I. Mahmut (1730-1754), I. Abdülhamid (1774-1789) zamanında başladı ve III. Selim (1789-1807) döneminde hız kazandı.⁶¹⁷ Özellikle III. Selim çözülmeye yüz tutmuş devlet müesseselerini Batı usulleriyle yenilemeye karar verdi. Ne var ki devlet adamları içinde Batı’yı bilen pek çok kimse yoktu. Bu sebeple Ebu Bekir Ratip Efendi’yi, Batı müesseselerini görüp incelemek üzere Avusturya’ya gizli memuriyet ile gönderdi.⁶¹⁸ Ebu Bekir Ratip Efendi, Batı’daki düzenin kuvvetli adalet teşkilâtı sayesinde ayakta durduğunu incelemiş ve bu konuda risalesinde şunları yazıyordu:

*“Bunlarda şeriat yoktur. ...Miras konusunda dine itibar etmezler. Kendi menfaatlerine uygun, her kralın vaktinde bazı maddeleri değiştirerek ve ilaveler yaparak tertip ettikleri kanunlara ve kaidelere, hâşâ, şeriat adını verirler.”*⁶¹⁹

III. Selim’in orduda ve donanmada yapmak istediği modernleşme çalışmaları “Nizam-ı Cedit” (1793) ordusunu kurmasıyla başladı. Ulema tarafından alafrangalık ve dinsizlikle suçlanan III. Selim, Kabakçı Mustafa’nın başlattığı ayaklanma neticesinde tahtan çekilmek zorunda kaldı ve katledildi. Tahta gecen II. Mahmut modernleşme yolunda daha kararlı gayret sarf ederek, Batı’ya daha çok yaklaşıma karar verdi. II. Mahmut, Yeniçeri Ocağı’nın (1826) kaldırılmasından sonra devleti yeniden yapılandırma istikâmetinde belirli bir Batılılaşma programı benimsemek konusunda kararsız kaldı ve enerjisini önemsiz reformlara harcadı.⁶²⁰ Hatta 14 Mart 1827’de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin açılışındaki nutkunda Batı’yı model olarak aldığını ilk kez açık ifade eden II. Mahmut, askerî, sivil kıyafet ve görünüşte de bu modele göre değişmelerin

⁶¹⁶ İncalcık-Seyitdanlioğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s. 69.

⁶¹⁷ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 11.

⁶¹⁸ İncalcık-Seyitdanlioğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s. 69.

⁶¹⁹ İncalcık-Seyitdanlioğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s. 71.

⁶²⁰ İncalcık-Seyitdanlioğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s. 206.

yapılmasını vurgulamaktan kaçınmadı.⁶²¹ Böylece modernleşme yolunda ülkeye katkı sağlayabilecek İngiliz Elçisi Canning ve Mustafa Reşit Paşa aracılığıyla telkin edilen ıslahatlara daha çok zaman harcandı. 1832-1833 yıllarında Mısır kriziyle İngiltere'nin harekete geçmesi sağlandı ve iktidar dış tavsiyelere açık hale getirildi. Bütün bu gelişmeler sonucunda, II. Mahmut, “İngiliz Dış İşleri Bakanı, elçisi vasıtasıyla Türkiye'nin ihtiyacının anayasal reform olmadığını, sadece devlet yönetiminin, ordu ve donanmanın en çok da mali yönetimin acilen güçlendirilmesi gerektiği”⁶²² tavsiyelerini kabullenmekte tereddüt etmedi.

I. Abdülmecit (1823-1861) zamanında Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanan “Tanzimat Fermanı” (1839) askeri ve teknik olarak başlatılan modernleşmeyi siyasi ve hukukî müsteviye taşıdı. Kabul edilen “Gülhane Hatt-ı Hümayunu” adlı beyanname ırk, din ve mezhep farkı gözetmeden tebaanın haklarını modernleşmenin gereği olarak eşitlikçi ve özgürlükçü fikirlere tâbi kılmaktaydı. Batı ülkelerine göre, Hatt-ı Hümayun'un Müslümanlarla gayri-müslimlerin arasında eşitliğini sağlamasıyla Osmanlı Devleti'nin medeni Hristiyan devletler ailesine dâhil olabilmesi yolu açıldı.

Bu yenilikleri somutlaştırmak için kullanılan aygıtların başında eğitim gelmekteydi. Özellikle yeni açılan asker ve tıp okullarında okutulan dersler ve yabancı eğitimcilerin fikri faaliyeti Osmanlı üst düzey toplumunda tedricen zihni bir değişim meydana getirdi. Çünkü Tanzimat'ın gerçekleştirdiği değişimlerin içeriği ve Müslüman olmayan tebaaya tanınan haklar Batı kaynaklı laik, rasyonel düşünme, materyalist ve pozitivist felsefeden ibaret idi.⁶²³ Dışardan gelen bir fikir ürünü olarak “Tanzimat”, Fransız İhtilali'nin kabul ettiği “İnsan Hakları Beyannamesi”ni örnek alarak ilan edilmişti.⁶²⁴ Bu konuda Berkes şöyle yazmıştı:

“Osmanlı aydınları 19. yüzyılın ortalarına kadar, Montesquieu, Rousseau, Fenelon, Fontenelle ve Voltaire'in eserlerinden haberdardılar. 19. yüzyılın sonlarına doğru ise Avrupa'nın farklı alanlarda uğraşan filozofları, aydınlanmacıları, materyalistleri ve

⁶²¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 195.

⁶²² İnalçık-Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s. 207.

⁶²³ Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası: Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*, (Ankara: Lotus Yayınları, 2010), s. 21.

⁶²⁴ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 30.

Darwinistleri Osmanlı aydınları tarafından tanınır hale gelmiş, eserleri çevrilmeye başlamıştı. Schopenhauer, Haeckel, Büchner, Draper, Renan, Taine, Spencer, Le Bonn, Th. Ribot, Stuart Mill, Flaubert, Balzac ve Zola'nın adları ve eserleri Osmanlı aydınları arasında dolaşmaya başlamıştı."⁶²⁵

"III. Selim'in ıslahatçı kadrosundan Tanzimat öncülerine kadar benimsenen bütün yenilik hareketleri"⁶²⁶ modernleşmenin düşünsel tartışmalarını daha çok serbest entelektüel çevrelerde ortaya koymaktaydı. Düşünsel modernleşmenin toplum arasında giderek artan etkisi ve belli başlı tartışmalara konu olan meseleleri felsefi paradigma boyutunda ele alındığı açık görülmekteydi. Modernleşme problematikasının önemli halkasını oluşturan "ulûm ve fûnûn" (bilim ve fen) Batı ile karşılaşmada, onun üstünlüğünü ortaya koyan özelliklerden idi.⁶²⁷ Sadık Rıfat Paşa'nın ifadesiyle:

"Bunların din bilgilerinden başka fen bilimlerine dayanan bilgileri ve usulleri tıbbı, musikiye, özellikle harbiye, bahriye, politikaya ve eğitimin tüm müfredatına tatbik ederler. ...Bunlardan başka büyük teşrihhâneleri dâhil tüm ilm-i teşrihi lâıyıkıyla tecrübe ve ilmîsini tahsil ederler. Bütün işleri bilime mahsus usullerle öğrenirler ve bu ikdâmât (çalışma) cihetiyle bir çeşit çokluk ulûm ve fûnun üzere çalışmaktadırlar. Fakat kendi lisanını okuyup yazmayan ve maslahat-i zâtiyesini idare edecek kadar hesap ve kitap bilmeyen erkek ve kadınlar yok hükmündedir."⁶²⁸

Batı toplumunun sahip olduğu yapı, kurum ve diğer sistemlerin Osmanlı toplumunda yayılması ve gelişmesine imkân sağlayacak tesirleri "bilim, fen ve terakki" kavramlarıyla hülâsa edilmektedir. Batı'ya doğru ilk yönelimlerle birlikte çevreye ve içe dönük bakışlarda farklı hedefleri amaçlayan görüşleri karşımıza çıkarmaktadır. Batı uygarlığı, özgürlük, ulus, insan hakları gibi kavramlar Osmanlı yönetici zümresi arasında ilk kez Sadık Rıfat Paşa'nın (1807-1856) kalemıyla şerh edilmiş ve "...reform

⁶²⁵ Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası: Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*, s. 21.

⁶²⁶ M. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1986), s. 35.

⁶²⁷ Hanioğlu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, s. 16.

⁶²⁸ Hanioğlu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, s. 17.

sorununun, şu ya da bunu düzeltmek değil, bir sistemden onun tersi olan başka bir sisteme toptan geçiş”⁶²⁹ olduğu vurgusu üzerinde durulmuştur. Batı’yla siyasal ve ticari ilişkilerin gelişmesi sonucu yaranan değişim eğilimi başta fen ve bilim olmakla, tüm entelektüel sahalarda duyulmuştur. “Sultan Abdülaziz’in tahta çıktığı sıralarda Cevdet ve Münif Paşa tarafından kaleme alınan ilk tarih ve bilim çalışmaları çağdaş bilgilerin ışığında fakat klasik üslupta sunulmuştur.”⁶³⁰

Batı ile karşılaşma ve onun üstünlüğünün nedenlerinin araştırılması Osmanlı düşünce ve eğitim tarihinde bir dönüm noktasıdır. “Tanzimat”la birlikte yerleşen ikilemlere karşı eğitimi bütünlendirecek bir çatı altında toplamak fikri gündemde yerini almıştır. En sonunda beklenen gelişme 1851’de “Encümen-i Danış” adlı kurumun Cevdet Efendi tarafından programının hazırlanmış olmasıdır. Özellikle dil, edebiyat ve tarih alanlarında yeni eserlerin yazılması ilgiyle karşılanmıştır. “Encümen-i Danış”ın kısa ömürlü olmasının nedenlerinden biri bağdaştırıcı modernleşme fikrini üstü kapalı biçimde çalışmalara aktarmış olmasıdır. Buna karşılık yeni bir kurumun tesis edilmesi çalışmaları Cevdet Paşa’nın karşıtı olan Münif Efendi (1830-1910) tarafından başlatılmıştır. Fuat Paşa’nın himayesi altında kurulan “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye” kurumu 24 Mayıs 1861 tarihinde açılmıştır. 1862’de ise ilk bilim dergisi olan “Mecmua-i Fünûn” çıkartılmıştır.⁶³¹ Ansiklopedist bir zümrenin yazarlarından oluşan derginin temel hedefi, Aydınlanma’nın hâkim fikirlerine dayanarak Batı medeniyetinin yeniliklerini Osmanlı’da yaymak ve Batı’daki yeni bilgi dalları hakkında bilgi vermek olmuştur. Özellikle Osmanlı toplumu için çok yeni olan iki bilim dalını, jeoloji ve iktisadi tanıtmak derginin önemli bir hususu haline gelmiştir.⁶³²

Kendilerini modernleşme taraftarı gören kesim, Batı’nın mutlak örnek alınmasının gereğine dikkat çekmişlerdir. Gelişmekte olan bu yeni anlayış, yeni tipin dünyayı algılama biçimini oluşturmaya başlamıştır. Geleneksel kesimden gelen eleştirilerin bu kesim için hiçbir değer ve anlam içermemesi en temel özellikleri haline gelmiştir.⁶³³ Ülken’in belirttiği üzere:

⁶²⁹ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 202.

⁶³⁰ Hanioglu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, s. 26.

⁶³¹ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 236.

⁶³² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), s. 78.

⁶³³ Hanioglu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, s. 33.

*“Aydınlanma, ilerleme düşüncelerinin önderleri Şinasi, Münif Paşa ve Ali Suavi’dir. Fakat bu fikirler daha sonra romantik edebiyat anlayışı, devrimci ve heyecanlı bir ifadeyle uzlaşarak Namık Kemal’de devam etmiş, Ahmet Mithat’ta taraf bulmuş ve İkinci Meşrutiyet yıllarında M. Şemseddin Günaltay’a kadar gelmiştir.”*⁶³⁴

Batı düşüncesinin parametrelerinde yer alan “laiklik” kavramını kavrayabilmiş ilk düşünür olarak Şinasi (1826-1871), Aydınlanma’nın etkisini kendi düşünce dünyasından yazılara açık yansıtmıştır.⁶³⁵ Aydınlanma anlayışının temel kavramları olan akıl ve yasanın etkisi altındaki yenilikçi kesimin bu öncüleri sultanların despotik uygulamalarına karşı özgürlük taleplerini dile getirmişlerdir. Batı düşünce anlayışının kabul edilmesi hadisesini Osmanlı Devleti’ni modern güçlü bir devlete dönüştüreceği fikriyle beslemişlerdir. Şinasi’ye göre “yeni medeniyet, İslamiyet’in ana ilkelerine uygundur, fakat ona yeni içerik getirmiş ve yeni insan tipini meydana çıkarmıştır.”⁶³⁶ Şinasi’nin düşüncelerinde ‘hürriyet’ kavramı, Türk dilinin sadeleştirilmesi ve Batı düşünce ürünlerinin Türkçeye çevrilmesi düşünsel modernleşmeyi beraberinde getirmiştir.⁶³⁷

Münif Efendi’nin Arap yazısının cahilliğin yaygınlaşmasında bir etken olduğu görüşüne en çarpıcı destek, 1863’de Azerbaycan’dan M. F. Ahundov (1812-1878) tarafından gelmiştir. Ahundov, Arap harflerinin ıslah edilmesi için İstanbul hükümetine müracaat etmiştir. Zira bu dönemde Batı’dan gelen düşünce akımlarının kendi içinde olağanüstü çeşitliliği, farklılıkları ve antitezleri var iken, Osmanlı aydınlarının tam olarak neyi savundukları pek açık değildir.⁶³⁸ Çünkü Osmanlı aydınları arasında belirli bir düzen içerisinde alfabe ıslahatı fikri tam olarak destek görmemiştir. Münif Efendi’nin de hazır bulunduğu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin toplantısı hakkında Ahundov,⁶³⁹ Eylül 1868’de N. İ. Baranovski’ye yazdığı rapor şu ifadeleri içermiştir:

“St. Petersburg şehrinde oturan Akademik Dorn’a taktim ettiğim yeni alfabe taslağı takdirle karşılandı. 23 Nisan 1863’te Kafkasya Genel

⁶³⁴ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 71.

⁶³⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 84.

⁶³⁶ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 73.

⁶³⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 293.

⁶³⁸ Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet’in İnşası: Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*, s. 30.

⁶³⁹ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 264.

*Valisi'nin izniyle Konstantinapol şehrine yola çıktım. ...Bu seferim zamanı Rus elçisi vasıtasıyla Türkiye sadrazamı Fuat Paşa ile görüştüm ve onun talimatıyla taslağım Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye taktim edildi. Üç oturumda taslak geniş müzakerelere neden oldu ve her yönüyle takdir gördü. Sonra onu Osmanlı'da çıkan aylık mecellede neşir ettirdiler. Lakin taslakta kitap basmak için yeterli olamayan bazı yönlerin değiştirileceği ileri sürülerek, alfabenin tatbiki ertelendi. ...Sonra cemiyetin teklifine esasen Türkiye hükümeti tarafından Mecidiye nişanı ile onurlandırıldım.*⁶⁴⁰

Ahundov'un Ocak 1870'te Münif Efendi'ye yazdığı bir mektupta ise eserlerinden birinin İstanbul tiyatrosunda sahnelenmesi için ricada bulunmuş ve piyeslerinin Osmanlı Türkçesine çevrilmemesinden dolayı üzüntüsünü dile getirmiştir⁶⁴¹ Bu görüşmelerden beklenen sonuç çıkmasa da Ahundov, hayatının sonuna kadar alfabeyi değiştirmek idealinden taviz vermemiştir. 1873'te İstanbul'da çıkan "Hakayik" gazetesine gönderdiği bir mektupta ise "...Müslümanların Arap alfabesini rafa kaldırarak yerine Latin alfabesinin kullanılması meselesinin üzerinde ısrarla durmuştur."⁶⁴²

Osmanlı'da yenilik hareketlerini savunanların kimliği ortaya konulurken, bunlar iki istikâmette modernleşmenin etkisini hissedebilmişlerdir. Birincisi, modernleşmeyi bütünüyle reddeden geleneksel aydın grubudur. İkincisi ise gelenekçilikle siyasal liberalizmi beraber yürütmeğe çalışan, Batı adet ve düşüncelerini destekleyip onlara kaynak olabilecek öğeleri Osmanlı dışında arayan "Yeni Osmanlılar"* adlanan gruptur.⁶⁴³ Batılılarca "Jön Türk"* adlanan bu grubun ilk mecmuası olan "Hürriyet" Londra'da Rıfat Bey'in editörlüğünde çıkarılmaya başlamış ve yenilik savunucularını

⁶⁴⁰ Mirza Fetali Ahundzade, *Eserleri*, c. III, (Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2005), s. 73.

⁶⁴¹ Yavuz Akpınar, *Mirza Fetali Ahundzade: Bütün Yönleri İle*, (Erzurum: 1980), s. 60.

⁶⁴² Mirza Fetali Ahundzade, *Eserleri*, c. III, (Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2005), s. 173; Nabat Caferova, *Azerbaycan Dilinin Tedrisi Metodikası*, (Bakü: ADPU Neşriyatı, 2016), s. 37.

* Yeni Osmanlılar hareketinin çekirdeğini oluşturan aydınlar bu cemiyet için değişik isimler ileri sürmüş ve bu isimler adı gecen cemiyetin özelliklerini ifade etmiştir. Cemiyet için "İttifak-ı Hamiyet", "Cemiyet-i İnkılabiye", "Hürriyet ve Hamiyet", "İade-i Hukuk, gibi isimler kullanılmıştır. Ancak cemiyetin Osmanlı Devlet Arşivi belgelerinde adı "Meslek"tir – Hüseyin Çelik, *Ali Suavi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 12.

⁶⁴³ Hanioglu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, s. 27.

* Yeni Osmanlılar kendilerine "Yeni Osmanlı" derken, Fransızlar onlara "Jeune Turque", İngilizler ise "Young Turkey Party" diyorlardı – Hüseyin Çelik, *Ali Suavi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 86.

bir çatı altında örgütlemiştir.”⁶⁴⁴ Cemiyetin tüzüğü 30 Ağustos 1867 tarihinde Mustafa Fazıl Paşa tarafından onaylanmıştır. 19. yüzyılın başlarında Fransa ve İtalya’da restorasyonuna karşı kurulan “Carbonari” teşkilatının⁶⁴⁵ tesis ilkeleri, Yeni Osmanlılar cemiyetinin 13 maddelik tüzüğünün hazırlanmasında örnek teşkil etmiştir.⁶⁴⁶ Yeni Osmanlılık fikrini savunan dönemin “Jön Türkler”i “...başlangıç olarak edebi bir oluşumken, kısa zaman içinde politik bir veçhe kazanmıştır.”⁶⁴⁷ Bir bakıma Batı’nın “...demokratik anlayışlarını şeriatı alacakları ilkeler üzerine bina etmek amacını taşımışlardır.”⁶⁴⁸ Yeni Osmanlılar hareketinin ön sıralarında yer alan Namık Kemal, Ziya Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Nuri Bey, Reşat Bey ve Ali Suavi gibi isimler “Hürriyet” mecmuası etrafında toplanarak, reformların gerçekleşmesi için yazılar yayınlamışlardır. Özellikle “Namık Kemal’in ‘Hürriyet’ şiiri ve ‘Vatan yahut Silistre’ adlı tiyatro oyunu yeni politik kültür için belli ölçüde bir temel oluşturmuştur.”⁶⁴⁹

Bu erken dönem Yeni Osmanlı hareketindeki milliyetçi çizgiye daha yakın olan kesim, Batı’nın kanun ve anlayışlarını benimseyerek Osmanlı devletini güçlendirebilmek ümidini taşımışlardır. Suavi de diğer Osmanlı aydınları gibi yukarıda ifade etmeye çalıştığımız atmosferden oldukça önemli derecede etkilenmiştir. Osmanlıcılığa karşı Türklüğü savunan Ali Suavi’nin (1838-1878) milli ve İslami tarafı istikrarlı bir zihne sahip olmuştur. Suavi’nin Hive Hanlığı üzerine yazdığı kitapta, Orta Asya Türklerinden bahsederek, oradaki Rus işgaline karşı bir tutum sergilemiştir.⁶⁵⁰ Diğer “Yeni Osmanlılar” hem Osmanlılık fikrini hem de “İttihad-ı İslam”ı ideallerini savunurken, Suavi, bu ikisiyle beraber “Türklüğü” kültürel bir kavram olarak ön plana çıkarmıştır. Farklı siyasi-ideoloji görüşlerin (İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük) çatıştığı bu dönemde onların uzlaştırılması ve birbirini tamamlayan üç görüş olduğu tezini savunan Ali Suavi’yi bu anlamda ilk Türkçü olarak değerlendirmek mümkündür.⁶⁵¹ “Muhbir” dergisinin 38. sayısında yayınlanan “Türk” adlı makalesinde “Türklük” kavramını şu

⁶⁴⁴ Ernest E. Ramsaur, *Jön Türkler 1908 İhtilâlinin Doğuşu*, trc. Muhsin Önal Mengüşoğlu, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), s.19.

⁶⁴⁵ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 29.

⁶⁴⁶ Hüseyin Çelik, *Ali Suavi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993), s. 14.

⁶⁴⁷ Ramsaur, *Jön Türkler 1908 İhtilâlinin Doğuşu*, s. 19.

⁶⁴⁸ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), s. 87.

⁶⁴⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, trc. Dilek Özdemir. (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006), s. 43.

⁶⁵⁰ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 411.

⁶⁵¹ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 91.

ifadelerle şerh etmiştir:

*“Türk, Türkmen, Moğol, Tatar, Özbek, Yakut hepsi bir familyadandır. ...Türklerin Anadolu’ya kerraren geçtikleri Heredot’tan anlaşılır. Acemistan, Suriye ve Anadolu’da hüküm süren Selçuki Türkler Özhan neslindendir. Şimdi Türkistan padişahı Abdülaziz Han dahi o familyadandır. Bu bir büyük familyadır ki İbrahim Aleyhisselam asrından beri yani üç bin iki yüz seneden beri rû-yi arzda (yeryüzünde) saltanatı malumdur.”*⁶⁵²

Suavi, Batı’nın fen ve teknolojisinin dışındaki ürünlerine son derece şüpheli ve seçmeci olarak yaklaşmıştır. Osmanlı dışındaki Türk-Müslüman aydınları ile daima temas halinde olmuştur.⁶⁵³ Ahundov’un Eylül 1868’de Londra’da çıkan “Muhbir” dergisi ve Suavi hakkında yazdığı “Suavi Efendi’nin Akidesine Karşı Yazılmış Tenkidin Sureti” adlı yazısı entelektüel temaslar çerçevesinde dikkate değerdir. Arap alfabesinin yazı üslubunu değiştirme konusunu ironik bir biçimde ele alan Ahundov’un yazısındaki izlenimler şu şekildedir:

“Paris’teki dostlarımdan biri tarafından gönderilmiş Suavi Efendi’nin “Muhbir” gazetesinin geçen yılki bir sayı bende hayal kırıklığı yarattı. Mecbur oldum ki yine kalemi elime alıp, bu evi dağılmış Osmanlının fikri ve akidesi hakkında tenkit yazım. Hattı alfabeyi değiştirmek meselesi küçük bir mesele değildir. Bütün halkın, milletin ve vatanın gözü devlet başçılarından bu hususta görecekları karar ve tedbirin alınmasındadır. ...Suavi Efendi İslam alfabesinin ıslahı için dört yol gösterir. Birincisi, benim eski taslağıma işaret ediyor ki, bu taslak onun elinde vardır. İkincisi, Melkum Han’ın taslağıdır. Üçüncüsü, yine Melkum Han’ın taslağıdır ancak ünlüleri ona dâhil etmektedir. Dördüncüsü ise Suavi Efendi’nin kendi inancıdır ki onu şerh etmekte ve üstün tutmaktadır. ...O, gazetesinde yazıyor ki Avrupa ahalisi yazı usullerinin makul olması sayesinde ilimleri öğrenmek işinde büyük terakki elde etmiş ve üstünlük kazanmışlardır. Biz ise

⁶⁵² Çelik, Ali Suavi, s. 89.

⁶⁵³ Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, s. 285.

alfabemizin kusurlu olması yüzünden hal hazırda malik olduğumuz bilgilerden başka kendi marifet ve terbiyemize hiçbir şey katamadığımızdan dolayı geride kalmışız.”⁶⁵⁴

19. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler* Rus sömürgeciliğine rağmen, eğitim ve ticari olarak devam etmekteydi. Azerbaycan maarifçilik akımı temsilcilerinin Osmanlı aydınlarıyla ilişkilerinin ne zaman başladığı ve hangi boyutta olduğu konusu üzerine uzlaşılan bir başlangıç noktası olmasa da sıklık derecesi farklı dönemlere yayılmıştı. Böyle ki ilk temaslardan biri A. Bakıhanov’un İstanbul ziyaretinde boy göstermişti. Bakıhanov’un 1832’de Arapça yazdığı “Esrar’ül Melekût” eseri, kendisi tarafından 1846’da Türkiye yolu ile Mekke’ye giderken Sultan I. Abdülmecid’e taktim edilmişti. Dönemin Osmanlı aydınları tarafından takdirle karşılanan bu eser, Sultan’ın isteğiyle Hayatizade Seyit Şeref tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilmiş ve şerh edilerek “Efkarül-Ceberut fi Esrar’ül-Melekût” adıyla İstanbul’da (1848) basılmıştır.⁶⁵⁵

Osmanlı topraklarında baş gösteren gelişmeler Azerbaycan okuyucularına daha çok “Ekinçi” gazetesi aracılığıyla ulaşmıştı. Osmanlı Devleti’yle ilgili “Ekinçi” gazetesinde en geniş yazılardan biri 11 Haziran 1876 tarihli 11. sayında çıktı. “Taze Haberler” bölümünde yayınlanan bu yazı Sultan Abdülaziz’in tahtan indirilmesiyle ilgiliydi. Tüm yaşananlar en ince ayrıntılarına kadar sayfalara taşınmıştı.⁶⁵⁶

“Ekinçi” gazetesi bütün bu gelişmelerle birlikte bir diğer önemli yazıyı 11 Temmuz 1876 tarihli 12. sayıda yayınladı. Gazetenin “Taze Haberler” bölümünde yer alan yazı 93 Harbi’ne hazırlıklar hakkındaydı. Haberde şöyle bilgilere yer veriliyordu:

⁶⁵⁴ Mirza Fetali Ahundzade, *Eserleri*, c. II, (Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2005), s. 226.

* Yavuz Akpınar “Azeri Edebiyatında Namık Kemal” adlı makalesinde Osmanlı ile Azerbaycan arasındaki bağlarla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: “Çok az sayıda olsalar da bazı Azerbaycan aydınlarının Namık Kemal’i 1873’deki ‘Vatan Yahut Silistre’nin kopardığı fırtına sebebiyle tanımış olduklarını tahmin edebiliriz. O dönemlerde Çarlık sansürü sebebiyle Türkiye ile bağlı haberlere yer verilip verilmediği kesin bilinmemektedir. Azerbaycan’la Türkiye arasındaki yakın bağlar bu şekilde düşünmemize imkân veriyor ki Rus sansürüne rağmen Azerbaycan okullarında Türkiye’den getirilmiş çok sayıda kitaplar gizlice okutulmuştur.” – Yavuz Akpınar, Azeri Edebiyatında Namık Kemal, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, (1990) s. 83-150; akt. Nigar Nağıyeva, *1990’dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatının Karşılıklı Etkileşimi*, (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2017), s. 68.

⁶⁵⁵ Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Seçilmiş Eserler*, (Bakü: Avrasya Press, 2005), s. 6.

⁶⁵⁶ “Ekinçi”, Haziran, 1876, N: 11.

*“Osmanlı Devleti bir savaş tedariki içindedir. Çerkezlerden 15 bin, Kırım Tatarlarından 22 bin asker hazır duruma getirmişler. Bosna Müslümanları ve Hristiyanların Katolikleri ayaklanarak, Sırplarla savaş halindedirler. ...Tuna vilayetinde sakin olan Bulgarlar ve Arnavutlardan onlara yardım yoktur. Mısır ve Tunus askerleri gelip, Abdülkerim Paşa’nın kendisi Niş askerine komutan görevine atanmıştır.”*⁶⁵⁷

3. 1. 3. Azerbaycan Modernleşmesinde Ceditçilik Amili

Çalışmamızın kapsamına giren dönem içerisinde modernleşme fikirlerin ve anlayışların Çarlık imparatorluğunda ne denli etkili olduğunu milli kimlik üzerinde tayin ve tespit edebilmek daha olanaklıdır. Çarlık Rusyası’nın hükümlanlığı boyunca milliyetçi düşünceler özgürlük talepleriyle canlanıp güçlenmiştir. Bu durum modernleşme olgusunun yeni bir cihette ilerlemesine neden olmuştur. Fakat bu fikirlerin aşikâr bir şekilde yayılması için yeni tipli okulların açılması zarureti doğmuştur. İmparatorluk içerisinde “milli kimlik” (Türklük) kavramının gelişmesinde aydınlanmacı yaklaşımı sağlayan temel etkenlerin başında bu tipli okullar gelmiştir. Önemle belirtilmesi gereken bir husus da 19. yüzyılın ikinci yarısı Rusya Müslümanları arasında artan milliyetçilik temayülleri, Türkiye dışında, üç kültürel merkezde doğup ve “ceditçilik” okulları vasıtasıyla bu merkezler arasında bağlar yeniden kurulabilmiştir:

*“Birincisi, Kırım’da “yarlıg”larla (resmi belge) başlayan Osmanlı Türkçesine karşı ilgi dini kitaplarla tamamlanmıştır. İkincisi, Azerbaycan’da “Hoca Nasreddin”, “Köroğlu”, “Kerem ile Aslı” gibi halk destanları ile kültürel zemin oluşturulmuş ve Türkiye’de olduğu gibi Azerbaycan toplumunda da büyük rağbet görmüştür. Üçüncüsü, Kazan’da Batı Türkçesiyle eserlerin bu dönem daha da yaygınlaşmış ve rağbet kazanmıştır.”*⁶⁵⁸

Rusya esaretindeki Müslüman-Türk toplumunun milli kültür ve kimlik kavramı üzerine geliştirdikleri düşünce konsepti Rus Çarlığının siyasi dairelerinde endişeye sebep

⁶⁵⁷ “Ekinçi”, Temmuz, 1876, N: 12.

⁶⁵⁸ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 298.

olmuştur. Çar II. Aleksandr zamanında Rusya Müslüman-Türk nüfusunun (1865 tarihinde 10 milyona ulaşmıştır)⁶⁵⁹ artması, gelecekte hükümet için bela kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Artık Türkler bir dış düşman olmaktan çıkmış, buna karşılık Çarlık içinde potansiyel bir problem kaynağı haline gelmiştir. Kırım, Kazan ve Azerbaycan Müslüman Türkleri modernlik akımlarının Rusya'ya yeni ulaştığı bir dönemde "...Ortodoks Rusya'ya karşı Müslüman kimliğini vurgulayan (entelektüel) mücadelenin ilk safhasını başlatmışlardır."⁶⁶⁰ Egemen devlet tarafından bu duruma uygun bir modelin hazırlanması çeşitli yorumlara konu olmuştur. II. Aleksandr'la ivme kazanan modernleşmeye doğru gidişat bir bakıma çelişki ve karışıklığı da beraberinde getirmiştir. Müslümanların eğitim düzeninde yeni bir ikilem başlatmıştır. Rusya Müslümanlarını düştüğü çıkmazdan kurtarmak için eğitimin önemine dikkat çeken İsmail Bey Gaspıralı milliyetçilik idealini şu sözlerle açıklamaya çalışmıştır:

*"Eğitim gören gençler her şeyden önce Batı medeniyetinin inceliklerini öğrenmeli ve toplumun yönlendirilmesinde öncü rolü oynamalıdır. İkinci olarak Rusya Müslüman-Türkleri arasında birliği sağlamalıdır. Çünkü türlü adlarla anılan, fakat aslında kardeş olan Türk kavimleri birleşmezlerse etraflarını kuşatan Slavlık denizi içinde kaybolup gideceklerdir. Üçüncü olarak ise kadınların eğitilmesine önem verilmesi gerekmektedir. Eğer kadının anlayış seviyesi erkeklerden aşağı kalırsa toplumun kurtuluşu mümkün değildir."*⁶⁶¹

Rusya Müslümanları arasında "modernleşmeyi sosyal iletişim ile milli bilinç arasındaki karşılıklı bir ilişkide olduğunu"⁶⁶² gören Gaspıralı'nın faaliyetinde eğitim dikkate değer bir yer kapsamaktadır. Çünkü aydınların ve ideolojinin ön plana çıkması için politik sosyalleşme ve iletişim işe yarar öğeler olarak eğitime bağlı olduğu aşikârdır. Diğer taraftan Şemseddin Sami, Ahmet Mithat, Mehmet Emin ve Necip Asım'ın görüşlerinden etkilenen Gaspıralı, eğitim olgusunun belirleyici gücüne dil olgusunun da

⁶⁵⁹ Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, trc. Ali Nejat Ongun, (Ankara: Günce Yayıncılık, 2000), s. 23.

⁶⁶⁰ Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, s. 79.

⁶⁶¹ Ahmet Kanlıdere (ed.), *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013), s. 34.

⁶⁶² Şerif, *Türk Modernleşmesi*, s. 142.

ilave etmiştir. Rusya Müslümanları arasında modernleşme tezini savunan Gaspıralı'nın Türkler arasında yürüttüğü kimlik mücadelesi Çarlık sansürünün izin verdiği sınırlar içinde belirlenmiştir. Buna rağmen halkın eğitilmesi için modernleşmenin gereçlerini bir propaganda aracı olarak ustaca kullanmayı başarmıştır. Gaspıralı tarafından 10 Nisan 1883 tarihinden itibaren Şinasi'nin gazetesi "Tercüman-ı Ahval"den ilham alınarak çıkarılmaya başlayan "Tercüman"* adlı gazetesi, 1917 yılına kadar faaliyetini sürdürmüştür. "Dilde Birlik", "Fikirde Birlik" ve "İşte Birlik" ilkesini faaliyetinin ve düşüncesinin temeline alarak, Rusya Türklerinin birliğine çağrıyla bir şiar haline getirmiştir. Bu anlatış onun fikirlerini toplum karşısında ilk defa açık şekilde ifade etmesini sağlamıştır. Teori bakımından Gaspıralı ve takipçileri Rusya'da Türk milliyetçiliğinin temellerini atmış, egemen güç tarafından çizilen sınırları göz önüne almaksızın Türk birliğinin gerçekleşmesini amaç edinmiştir. Gaspıralı, Rusların esaretteki halkalara karşı baskısını ve tazyikini şöyle özetlemiştir:

*"Ruslar Türkistan'da ve Orta Asya'da ilerlemeyi kararlaştırdıktan, garpta yazılan eserlerin tesirlerini ortadan kaldırmayı düşündüler ve kendilerinin "Asya'ya medeniyet götürdüklerini bildiren yeni yeni kitaplar yazmaya başladılar."*⁶⁶³

Gaspıralı, yazılarında hem Rus hükümetinin hem de Rusya'daki gerici Müslümanların basın hücumuna maruz kalmış ve her ikisiyle savaşmıştır. "Rusya Müslümanları" adlı küçük kitabında, Rus hükümetinin esaretteki Türk-Müslüman toplumuna medeniyet ve eğitim getirmediği, maddi bir refah sağlamadığı ve yeni hayatın olanaklarından mahrum ettiğini açık yazmıştır. Rusya'da yaşayan Müslümanları Ruslaştırarak tek bir milleti meydana getirmek imkânı var mıdır? Sorusuna Gaspıralı'nın yanıtı bir tepki olarak şu şekildedir:

"Eğer Rusya'da Türk kavimlerini Ruslaştırmak imkânı varsa bunların edebiyatları, matbaaları yoktur, demek. Buna mukabil, Rus

* "Tercüman"ın ilk çıktığı zaman 320 alıcısı vardı. 1884'te bu yekûn 406'ya çıktı. 1885'te ise 1000'i geçti. "Tercüman" alıcılarından 300'ü Kırım, 300'ü Astrahan, Samara, Saratof, Orenburg, Ufa, Kazan ve Perm Müslümanları, 200'ü Orta Asya ve Türkistan, 150'i Dağıstan ve Azerbaycan, 50'i Sibirya Müslümanlarıydı. Bunlar alimler, tüccarlar, mirzalar, köylülerden ibaretti. Bu her cins adamlar karşısında ve her vilayette "Tercüman"a rağbet artmaktaydı – "Tercüman", Ocak, 1885, N: 1.

⁶⁶³ Cafer Seydahmet Kırmır, *Gaspıralı İsmail Bey*, haz. Ramazan Bakkal, (İstanbul: Avrasya Bir Vakıf Yayınları, 1996), s. 38.

*mekteplerinde okumalıdırlar diyeceksiniz, bu fertler için mümkün ise de kitle için kabil değildir. Rus mektepleri Tatar halkı için ölü doğmuş bir müessesedir. Rusya’da ali tahsil hükümet lisanı olan Rus lisanını bilmekle olur. Fakat mektepler Tatar lisanında olmalıdır. Bu sayede ilim halk arasında daha suretle intişar eder.”*⁶⁶⁴

Gaspıralı’nın dil, din ve kültürel kimliğe dayalı milliyetçilik anlayışı 19. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan aydınlarının siyasi ve kültürel bakışlarını aks ettiren “Türkçülük” idealına yeni bir istikâmet vermiştir. Lewis’in belirttiği gibi “Kırımlı Gaspıralı İsmail’in önderliğinde Rusya’daki Türk-Müslüman aydınları, başlangıçta esas itibarıyla kültürel, sonra gittikçe siyasal bir Pantürkist hareketine girişmişlerdir.”⁶⁶⁵ “Özellikle ‘Tercüman’ gazetesini Azerbaycanlılar arasında, onların İslam ve Türk dünyasının önemli bir parçası olduğu kavramını ortaya çıkarmayı başarmıştır.”⁶⁶⁶ Çünkü bu kavram Fars ve Şii kültürünün egemenliği yüzünden geri plana itilmiştir.

Bu fikirler ışığında daha sonraki dönem Azerbaycan mütefekkeri Ali Bey Hüseyinzade’nin (1864-1840) “Türkleşmek, Çağdaşlaşmak ve İslamlaşmak” şeklinde formüle edilen ilkeleri, “Müsavat” fırkası tarafından başlıca şiar edinmiş, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin bayrağının renklerinde tecessüm olunmuştur.⁶⁶⁷ Azerbaycan aydınlarının seçim ve kararında bu anlayışın özümsemesi, 1918 yılında kurulacak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin varoluş temelini oluşturmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısı belirgin hale gelen tarihsel, coğrafi ve kültürel etmenler Azerbaycan’ın “ulus-devlet” yönünde gelişmesine ilk olarak linguistik (dilsel) özellikler kazandırmış, daha sonra kültürel, çağdaş ve milli karaktere bürünerek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’yle somut kimliğe dönüşmüştür.

Gaspıralı’nın yeni modern eğitimin gerekliliği üzere çalışmaları “Türklük” fikrinin yayılmasına eşzamanlı olarak bir safhaya girmişti. Reform karşıtı dinci hareketlerin ve merkezi bürokrasinin yarattığı ciddi engellere rağmen modernleşme yolunda önemli adımlar atılmıştı. İlk “Usul-i Cedit” mektebi 1884 yılında Bahçesayar’da açıldı. “Bu

⁶⁶⁴ Kırımer, *Gaspıralı İsmail Bey*, s. 36-37.

⁶⁶⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, trc. Metin Kırıralı, (Ankara: TTK Yayınları, 1993), s. 346.

⁶⁶⁶ Kırımer, *Gaspıralı İsmail Bey*, s. 79.

⁶⁶⁷ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991), s. 16.

büyük işe ne Rusya devletinin hazinesinden ne de ecdadımızın vakıf definesinden beş para alınmadı. Yalnız Türklerin necat ve hayat arzularından nebean edip akın akın gelen akçalarla beş bini mütecaviz Türk mektebi tesis ve ıslah edildi.”⁶⁶⁸ Bakülü Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Orenburglu Hüseyinovlar, Sibiryalı Hacı Nimettullah gibi kişiler iki yüz mektebin masrafını kendi üzerlerine almışlardı.

İlk devirlerde bilhassa Rusya Müslümanlarının toplumsal düşünce meseleleriyle uğraşan “Tercüman” gazetesi kısa süre sonra eğitim bütünlüğünü savunan yazılara sayfalarında geniş yer vermeye başladı. Haziran 1895 tarihinde Gaspıralı’nın “Tercüman”da yayınladığı “Şark Meselesi” başlıklı makalesi bu yönüyle dikkat çekmişti:

“Şark meselesi maarif meselesi demektir. İntişarı maarif umum ahaliyi malûmatlı, fehimli, efkârlı edip, kesbi rızk yollarında mahir etmektir. Eğer bunun en yengil, en doğru yolu bulunup zamanında icra olunabilirse, yani dediğim şark meselesi halledilirse sair cümle meseleler kendi kendiliğine hal ve yakî terk olunmuş olur. ...Avrupa’da intişarı maarif olanların uleması makamında bulunan ehli kilse sınıfının nüfuzunu kırmakla meydan aldığı halde, memaliki şarkiyede İslam ulemasının perişan halini tedavi edip ilerlettikçe ilerleme meydan alacaktır. Bununda hikmeti garp ehli kilisesiyle şark ulemasının beynindeki mevcut olan büyük tevavüttedir (farklılıktadır). Tarihi İslam’a bir göz atalım. Zaman saadetten ta Moğol istilasına gelinceye kadar memaliki bir maarif bahçesiydi. İmamı Basriler, Gazaliler, İbn-i Sinalar, Farabiler, Buhariler ve saireler hepsi bu bahçenin meyveleridir.”⁶⁶⁹

Gaspıralı, eğitim sisteminde uyguladığı “Usul-i Cedit” yöntemi skolastik anlayışa karşıydı. Bir yandan Çarlık idaresini diğer yandan skolastik medrese zihniyetini yeni neslin gelişmesine engel teşkil ettiği için tenkit ediyordu. Gaspıralı’nın uygulamaları sonuçta tüm Tatar merkezindeki okullarla yanı sıra diğer Rusya Müslümanlarının yaşadıkları bölgelerde de benimsendi. “Usul-i Cedit” program reformu ve “Tercüman”

⁶⁶⁸ Kırımer, *Gaspıralı İsmail Bey*, s. 122.

⁶⁶⁹ “Tercüman”, Haziran, 1894, N: 22.

gazetesi dili, tüm Türk halkları arasında bağın tek kurulabilecek en üst yolu idi. Sonuçta Osmanlı ve diğer Türklerin makul bir şekilde anlayabileceği müşterek bir dilin gerekli olduğunu vurguluyordu. Bu yeni dil “Lisan-i Umumi” diye adlandırıldı.⁶⁷⁰

“Usul-i Cedit”in ilerici konsepti Türk Müslüman aydınlarının bir sloganı haline gelmiş ve bu görüşü benimseyen kişilere “yenilikçiler” yani “ceditçiler” denmiştir. Bu okullarda İslam hukuku ve Kur’an öğretimini sürdürmekle birlikte matematik, tarih, coğrafya gibi fenlerin öğrenilmesine ayrıca dikkat ayrılmıştır. Usul-ü savtiye (ses-fonetik) metodunu kullanarak, “...okuma yazma öğretimi usulsüz yolsuz heceleme ile değil, yeni alfabe kitaplarında gösterilen usulle” öğrenme yoluna gidilecektir.⁶⁷¹ Hatta yeni öğretim metodu yalnız Rusya Türklerinin arasında yayılmakla kalmamış, Çin, İran ve Hindistan sınırlarına taşımıştır. Kasım 1895 tarihli “Tercüman” gazetesinin 45. sayısında yazdığı “Buna Ne Demeli?” adlı makalesinin son paragrafında “düşünmenin ve eğitimin” önemine şu sözlerle değinmiştir:

*“Kazan’da, Kırım’da ve Kafkasya’da sair akvamın gerisinde kaldığımız gibi Buhara’da, Fas’ta, Cezayir’de ve Tunus’ta Yahudiler ilerliyor. Osmanlı topraklarında ve Mısır’da Rumlar, Ermeniler ve Bulgarlar ilerliyor, bizler ise hep durgun, hep geride. Nedir bu? ...Nedendir bu?... Umum akvam arasında kisbû (kazanç) ticarete sây, hareketi fikriyeye meyl ve tahsil hevesi. Bizlerde ise durgunluk vardır. Eski Müslümanlarda bu hal yoktu. Şimdi neden, nereden ve ne için ehli İslam’a musallat oldu. İlk başta bunu düşünelim.”*⁶⁷²

Rusya’daki Müslümanlar arasında birlik ve dayanışma sağlanması yolunda gayret sarf eden aydınların çalışmalarına karşı, ünlü misyoner N. İlminski’nin 25 Mayıs 1876’da Rus alfabesinin Müslüman Türklerin kullandığı ayrı lehçelere uygulanması teklifini yukarıdaki kısımda belirtmiştik. Daha sonraki dönemde misyoner İlminski ve taraftarlarının baskıları neticesinde Gaspıralı, “ılımlı muhafazakâr-reformcu”⁶⁷³ bir yol takip etmişti. Ortak menfaatler doğrultusunda iki toplumun (Rus ve Müslüman) uzlaştırılmasının faydalarına değinmişti. Çünkü reformlar neticesinde Rusya kapitalizmi

⁶⁷⁰ Jacob M. Landau, *Pantürkizm*, trc. Mesut Akın, (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999), s. 21.

⁶⁷¹ Nâdir Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), s. 68.

⁶⁷² “Tercüman”, Kasım, 1895, N: 45.

⁶⁷³ Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı*, s. 49.

kendi tesirini yaymaya çalışırken, Gaspıralı da milli burjuvaziye yer temin etmeye çalışmıştı. İlminskiy'nin 1884'te Ruslaştırma yanlısı Ortodoks Âli Dini Şurası Başkanı Pobedonostev'e yazdığı gizli mektubunda Gaspıralı'nın temel amacını üç madde halinde şöyle özetlemiştir:

*“Birincisi, Rusya Müslümanları arasında eğitimi yaymak; İkincisi, Rusya'daki farklı lehçelerde konuşan Türk kavimlerini birleştirmek; Üçüncüsü ise bütün Türk kavimlerine Osmanlı dilini kabul ettirmektir.”*⁶⁷⁴

“Usul-i Cedit” denilen okulun ilk örneği Azerbaycan'da “Şirvani”nin okulu olmuştur. Bu okulun açılması ilköğretim alanında ciddi bir talep doğurmasa da aydın dünya görüşünün yetişmesi ve yayılması için ilk adımlardan biridir. Azerbaycan yenileşme çağının öncülerinden sayılan şair ve eğitimci Seyit Azîm Şirvânî, 1869'da eski medrese eğitim sisteminin kaldırıp yerine modern öğretim sistemine dayanan “Meclis” adlı okulu açmıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Azerbaycan aydınları* zümresinden birçok kişinin yetiştiği yer olmuştur. Daha sonraki dönemde ülkenin eğitim, öğretim ve kültür hayatına ehemmiyetli derecede etki yapmıştır. Okulun “Mecmûey-i Asari Hacı Seyit Azim Şirvani” adlı ders kitabını yazan Şirvani, sade Türkçesiyle yazdığı hikâyelerle ün salmış ve bu kitap Azerbaycan'daki Rus okullarında ders kitabı olarak okutulmuştur.⁶⁷⁵ Şamahı şehrinde bu kaza okulun açılmasıyla birlikte “kadimci” denilen eski usul taraftarlarının protestosuyla karşı karşıya kalınmıştır. Seküler niteliği yüzünden taraflar arasında yeni bir gerginlik ve çatışma ortamı doğmuştur. Dolayısıyla eğitimin ulemanın denetiminden çıkarılması, yeni reform teşebbüsleri karşısında engeli de ortadan kaldırmıştır. Eğitimi sekülerize etme yönündeki çalışmalarını yanı sıra eğitim kurumlarının gelirlerini “kadimcilerin” denetiminde kurtarılmasıyla anlayış farklılığına çıkar çatışması da eklemiştir.

Arslan Bey Nayman ve Mirza Kriçinski tarafından yayınlanan “Rusya'nın Güney Kafkasya'daki Siyasetine Ait Vesikalar” adlı kitapta, “Usul-i Cedit” okullarının

⁶⁷⁴ Kanlıdere (ed.), *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*, s. 37.

* Ünlü Azerbaycan şairi Mirza Alekber Sabir ve yazar-pedagog Sultan Macit Ganizade bu okulun mezunlarından – “Medeniyet”, Temmuz, 2010, N: 10.

⁶⁷⁵ A. Zaharov, *Narodnoe obuçeniye u Zakaŭkazskix Tatar*, Sbornik materialov opusaniya mestnestej n plemn Kafkaza, (Tiflis: 1890).

Müslümanlar üzerindeki aydınlatıcı faaliyeti Rusya hükümetinin gözetimi altında tutulmaktaydı. Resmi yazışmalardan görünüyor ki Gaspıralı'nın 'Usul-i Cedit' mektepleri için yazmış olduğu kitapların Kafkasya'ya ve Azerbaycan'a bırakılmaması jandarma idaresine verilen talimatlarda açıktı.⁶⁷⁶ "Usul-i Cedit" hareketi özellikle Çarlık idaresi tarafından tepkiler yol açtı. Bu tepkiler çoğu kez "terakki bahanesiyle fesat çıkaranlar"⁶⁷⁷ şeklinde tanımlanmaktaydı. Gaspıralı'nın ders kitaplarının Azerbaycan'a girişinin karşısı alınması istikrarlı bir zihnin ürünü değildi. Bu dersliklerin yerine Azerbaycan'da faaliyet gösteren Rus misyoneri A. O. Cerniyayevski'nin "Vatan Dili" (1883) adlı kitabı okutulmaya başlandı. Çerniyayevski'nin sade Azerbaycan şivesi üzerine yazdığı bu kitap Uşinski'nin "sesli yöntem" pedagoji kuramına dayanarak hazırlanmıştı. Burada uygulanan talim ve öğretim usulleri Rus misyonerlerinin elinde bir "silah" olarak kendi hegemonyalarını ülkenin uç noktalarına taşımaktaydılar. Öğrenilen bilgi ve tecrübeler sayesinde Azerbaycan'ın sosyal-kültürel hayatına etki edebilecek gücün elde tutmaya çalışıyorlardı.

3. 2. Azerbaycan'da Toplumsal Değişim Parametreleri

19. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'ın modernleşme paradigması bir takım Batılı görünümlü kimselerin faaliyetleri sonucunda husule gelmiştir. O döneme kadar Şia ağırlıklı Fars edebiyatının ve düşüncesinin dalgasına kendini kaptıran fikir sahipleri milli kimlikten uzak bir görünüme sahip olmuşlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iç ve dış dinamiklere bağlı olarak değişen koşullarda geleneksel eğilim terk edilmeye başlamıştır. Hızlı değişimin bir diğer sonucu modernleşmenin getirdiği fikir ve kavramlar sayesinde milli bilinci besleyen öğeler yeni kuşağın üzerinde önemli etkiler bırakmış olmasıdır. Ülke içeriğinde iki farklı taraf ortaya çıkmıştır. Bu dönemden başlayarak hem geleneksel hem de modern taraf kendine özgü bir karakterde gelişme göstermiştir. Zikredilen bu özellikler Azerbaycan tarihinin seyrinde muhtemelen en büyük değişiklikleri ortaya çıkaracaktır.

İlk modern anlamda eğitim ve öğretim, ilk özel Türkçe yayınlanan gazete, ilk tiyatro, alfabenin ıslahı, ana dili derslikleri ve kadın haklarına dair görüşler kapalı olsa da her tarafa yayılabilmektedir. Bu gelişmeler Azerbaycan entelektüel düşüncesinin somut

⁶⁷⁶ Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, s. 25.

⁶⁷⁷ Kanlıdere (ed.), *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*, s. 36.

tezahürlerinin işaretleridir. Bunun başlıca nedenlerinde biri dünya genelindeki sosyal-ekonomik hayatın modernleşme bağlamında formüle edilmesi ve dış dinamiklerle ilintili olmasıdır. Diğerleri ise tarihsel, kavramsal ve metodolojik gelişmelere bağlı olarak toplumsal düzeni yeniden tasarlama gücünün “modern iletişim araçlarına”⁶⁷⁸ dayandırılmasıdır. Yani dış dinamiklere bağlı olarak entelektüel alandaki çevre ve merkez ilişkilerinin dengeli ölçütlerle kurulabilmesidir. Azerbaycan’da değişikliklerin gerekliliğine toplumun ikna edilmesi dönemin aydın kesimi için meseleyi içinden çıkılmaz hale getirmiştir.

Modernleşmenin en önemli parametrelerinden biri kapitalizm üretim sisteminin endüstriyalizmle birleşmesinden kaynaklanan “yeni dünya ekonomisi” gittikçe yaygın bir hal almaya başladı. Azerbaycan sanayisi de ilk başta Rus, daha sonra Batı kapitalistlerinin malî-ticari egemenliği altına alındı. Ancak Azerbaycan sanayisinde milli burjuvazinin ekonomik payının çok az olması bir süre sonra ortaya çıkacak çatlakların en belirgin sebeplerinden biriydi. Çünkü Çarlık sistemi kendi talep ve ihtiyaçları doğrultusunda doğal kaynakların (petrol, altın, kalay) kullanılması için hızlı üretim politikası takip etmekteydi. Özellikle 1840’lı yıllarda 133 petrol kuyusu mevcuttu, ancak 1860’larda bu rakam 232’ye yükseldi. 1867’de Bakü’de 15 petrol rafinerisi faaliyet gösteriyordu. Bu sayı 1869’da 24’e, 1872’de ise 47’ye ulaştı. Bu rafineelerde yılda 815,661 ton petrol arındırılmış ve Rusya’ya taşınmıştı.⁶⁷⁹

Azerbaycan nüfusunun 19. yüzyılın ortalarında yaşadığı büyüme, büyük ölçüde, petrol sanayisi, imalat, pazarlama ve inşaat alanlarındaki gelişimin bir sonucuydu. Büyüyen dış ticarete önemli pay yabancı sermayeye aitti. Örneğin 1872’de “İltizam Sistemi”nin kaldırılması çok kapsamlı bir büyüme ve kalkınma planının hedeflerinden biri olarak görüldü. Bu dönem petrol alanında faaliyet gösteren on üç mülkiyet sahibinden sadece iki kapitalist Azerbaycanlı vardı.⁶⁸⁰ Petrol sanayisinin gelişmesiyle Rusya’nın her köşesinden kazanç amacıyla Bakü’ye göç edenlerin sayısı çoğaldı. 1890’lardan itibaren göçün etkileri belirginleşmeye başladı. Göç edenlerin önemli bölümü geldikleri yerlerin yalnızca kültürünü ve bilgi birikimi değil, küçük çaplı ticaret alanlarına da yatırım yaptılar. Fakat onların içerisinde Ermeni, Rus dolandırıcılarının sayısı az değildi. Rusça

⁶⁷⁸ Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, s. 79.

⁶⁷⁹ GMDTA, f. 14, siy. 1, iş 29, s. 61.

⁶⁸⁰ *Azerbaycan Tarihi 19. Yüzyıl*, c. IV, (Bakü: İlim Neşriyatı, 2007), s. 317.

yayınlanan ‘Bakı Ahbarı’ gazetesinin Temmuz 1878 tarihli 15. sayısındaki ‘Toprak Elde Etmek’ adlı yazı durumu şöyle açıklıyordu:

*“Petrol alanındaki gelişmelere müteakip Rusya’nın her tarafından yoksul ve ceplerinde bir kuruşu olmayanlar zengin olmak umuduyla Bakü’ye gelerek, burada petrol ve petrol ürünlerinin üretimi ile uğraşırlardı. Kolay yolla zengin olma ihtirası ile Bakü’ye gelen bu unsurlar kendi hedeflerine ulaşmak için yasalarda belirtilmeyen çeşitli cinayet yolunu seçmişlerdi.”*⁶⁸¹

M. Süleymanov’un “İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim” adlı kitabında ise yaşanan süreç şöyle özetleniyordu:

*“Siyah altın diyarı Bakü’nün ünü bütün dünyaya yayılıyordu. Zengin olmak için dünyanın birçok sanat, iş sahipleri buraya akın ediyordu. Meşhur mühendisler, mimarlar, bilim insanları, kimyacılar, teknoloji uzmanları ve inşaatçılar Bakü’de mevki ve mal-mülk sahibi oluyorlardı.”*⁶⁸²

Azerbaycan’da tarım ekonomisinden sanayi ekonomisine geçişle⁶⁸³ birlikte sınıf mücadelesi kendi iç dinamiklerini Batılı anlamında kavramlarla oluşturmaya başladı. Yabancı sermayenin akını ile kurulan müesseseler yeni mülkiyet formlarını doğurdu. Yani 19. yüzyılın ikinci yarısında modernleşme süreciyle birlikte Azerbaycan’ın sosyal, politik ve kültürel hayatına burjuvazi sınıfı dâhil oldu. Şehirleşmeye doğru yönelim başladı. Fakat bu gelişmeler sonucunda köylülerin süregelen perişan durumu beklenen değişikliklere göre iyileşmedi. Bir bakıma köylü kendi yükümlülüklerini yerine getirmekten imtina etme yolunu seçti. Sınıf olarak zayıf olduklarına göre ne bir organize grupları, ne de liderleri vardı. 1860’lardan itibaren küçük toprak sahipleri ve orta sınıf olarak nitelendirilen kesim kendi maddi refahını güvenceye almak amacıyla köylü üzerinde kontrolünü yaygın şekilde kullanmaktan kaçınmadı. Ancak petrol sanayisinin gelişmesine bağlı olarak yan sanayi alanlarının gelişmesi dolaylı olarak köylülerin de

⁶⁸¹ Gılman İlkin, *Bakü ve Bakülüler*, (Bakü: Nurlar Neşriyatı, 2006), s. 109.

⁶⁸² Manaf Süleymanov, *İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim*, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1987), s. 8.

⁶⁸³ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası’nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009), s. 495.

sosyal-ekonomik durumunu değiştirdi.

Köylüye kadar inen bu değişiklikler toplumsal grupları büyük ölçüde birbiriyle ayıştırdı. 1870 yılında kabul edilmiş “Köylü Yönetmeliği” ile köylülerin mutlak çoğunluğu pay topraklarının kendi aralarında bölünmesini talep ettiler. Bunun sonucu olarak toprak sisteminde köklü bir değişim yaşandı. Bu ise köy ittifaklarının dağılmasına getirip çıkardı. Köylülerin ağır durumu şehirlere göçün yolunu açtı. Guberniya kazalarından şehirlere göçün nedeni hemen hemen bozulmuş vaziyetle ve maddi sıkıntılarla bağlıydı.⁶⁸⁴ Yaranan sorunların aşılmaması köylü ayaklanmalarının doğması için gereken zemini hazırladı. 1870-1890’lı yıllarda “Kaçak Hareketi”nin baş göstermesi bu amillerle ilgiliydi. “Kaçak Hareketi” köylünün Rus hâkimiyet temsilcilerine ve yerli toprak ağalarına karşı bir mücadele usulüydü. Örneğin ünlü kaçaklardan Allahkulu oğlu Tanrıverdi’nin ve Hıdır oğlu Ali’nin Azerbaycan’ın Kazah, Cavat, şamahı kazalarındaki faaliyetleri hükümet için bela kaynağı olmuştu. Hareketin en geniş yayıldığı bölge Kuba kazasıydı. Kazada 17 kaçak destesi faaliyet gösteriyordu. Kabul edilmesi gereken gerçek şu ki Guba kaçaklarından Meşedi Macit ve şeyhzade Bedel’in faaliyetleri köylünün gönlünde nam salmıştı.⁶⁸⁵

19 yüzyılın ikinci döneminde toplumsal yenileşmenin temel problemlerini ihtiva eden sosyal-ekonomi formasyon kapitalizm istikâmetinde bir yol izliyordu.⁶⁸⁶ Bu dönemin karakteristik özelliği Azerbaycan arazilerine daha çok Rusların yerleştirilmesi idi. Rus nüfusunun asıl artışı 1870-1885 yılını kapsayan dönemde yaşanmıştır. Azerbaycan’daki 38 Rus köyünde 4633 aile yaşıyordu. 1885 yılında Azerbaycan’da yaşayan Rusların toplam nüfusu 26285 kişi idi.⁶⁸⁷ Rusların bölgeye göçürölmesinin çeşitli sebepleri vardı. İlk olarak devamlı süren başkaldırmaları ve ayaklanmaları engellemek için bölgeye yerleştirilen Ruslar kullanılmaktaydı. Diğer yandan hem Rusların hem de Ermenilerin bölgede iskân edilmelerinin stratejik ve askeri bir amacı vardı. Çarlık bürokrasisinin Azerbaycan’da planladığı nüfus hareketliliği daha ziyade siyasi nitelikteydi. Göçlerin toplumda yarattığı sorunlar M. E. Resulzade tarafından şu sözlerle teyit edilmekteydi:

⁶⁸⁴ Azerb. MDTA, f. 92, siy. 1, iş 588, s. 92-93.

⁶⁸⁵ Ali Sohbat, Sumbatzade, *Soşialno-ekonomişeskiye predposilki pobedi Sovetskoy vlasti v Azerbaydjane*, (Bakü: 1972), s. 48-50.

⁶⁸⁶ Ramiz Mehdiyev, *Felsefe*, (Bakü: şark-Garp Neşriyatı, 2010), s. 198.

⁶⁸⁷ *Azerbaycan Tarihi 19. Yüzyıl*, c. IV, s. 292.

“Kafkasya’nın istilası esnasında tek bir Rus nüfusu olmayan Kafkasya’da hali hazırda genel nüfusunun % 10 Ruslardan oluşmuştur. Bununla şehirlerin bil hassa Bakü’nün Ruslaştırılması feci bir hâdisedir. Bakü’nün % 30 Rus’tur. Çarlık idaresi yalnız Rusları değil, Ermenilerin de göçünü teşkil etmiştir. Örneğin, Bakü Hanlığı’nda Ermeni nüfusu 3-5 aileyle sınırlıyken, hali hazırda Ermeni ahalisi sayca şehrin üçüncü unsuru haline gelmiştir.”⁶⁸⁸

Azerbaycan’da konumlanan Çarlık bürokrasisinin amaçladığı değişikliklerde hem toprak üzerinde mülkiyet meselesi hem de tabii kaynakların kullanılması ön sırada geliyordu. Çünkü ülkedeki genel modernleşmenin başlangıç aşamasında mevcut olan ekonomik sistem, Çarlık kurumlarının çıkarlarına uygun şekillenmekteydi. Petrol sanayinin yaygınlaşmasıyla kapitalizmin gelişmesi eşzamanlı olarak ülkedeki kazanımların taşınması problemini ortaya çıkardı. Kapitalist ekonominin ve onun en önemli aracı olan demir yol hatlarının yapılması, ülkeye nüfuz edebilmek ve servetleri taşımak için en kolay yoldu. Böyle bir dönemde petrol endüstrisi inhisarları demir yoluyla petrol ürünlerini taşımak imkânlarını genişletilmesi uğrunda bir mücadele içine girdiler. 1883’te Tiflis ve Bakü arasında demir yolu hattının yapılması ile Azerbaycan ürünleri Rusya ve dünya pazarlarına çıkarılmaya başladı. Demir yolu hattının açılması bir taraftan da yolcu taşımacılığında etkin rol oynadı. Böylece işçilerin ve onların aile fertlerinin yer değişmesine yol açacak göçler kolaylaştı ve Azerbaycan’da yeni işçi sınıfının oluşmasına olanak sağlandı. Yani burjuvazi gibi proletaryanın Azerbaycan’da doğuşu dış teşebbüslere ve sermayeye bağlı idi. Dolayısıyla dünyada ilk defa petrol ürünlerinin Bakü-Batum demir yolu ile taşınmasının bir diğer faydası ise “...Azerbaycan aydınlarının kolaylıkla İstanbul’a gelmelerine ve istişare etmelerine imkân sağladı.”⁶⁸⁹ Zenkovsky ise söz konusu ilişkileri sosyal ve kültürel çerçevede değerlendirerek, şu hususların altını çizmekteydi:

“Bakü-Batum demiryolunun tamamlanmasıyla Azerbaycan Rusya ve Avrupa pazarlarına bağlanmış ve İstanbul’la ilişkileri kolaylaşmıştır.

⁶⁸⁸ A. E. Rzayev (ed.), *Azerbaycan Tarihi XIX – XXI Asrın Evveli*, (Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2010), s. 141.

⁶⁸⁹ Mehmet Saray, *Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi*, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2010), s. 223.

*Bu da Türk etkisinin Azerbaycan'da kuvvetlenmesine yol açmakla birlikte Türkçülük akımını ülkede yaygınlaştırmıştır.*⁶⁹⁰

Azerbaycan'da yerli “küçük burjuvazi” kategorisine ait kesimin “...her yerde olduğu gibi bürokrasinin aşağı kademelerine”⁶⁹¹ nasıl eleman sağladığını belirtmiştik. Bu devlet tarafından resmen yazılmış bir kural değildi. Fakat Çarlığın kuruluş sistemi ve bunun ardındaki felsefenin emperyalist hiyerarşiye uygun olarak tasarlandığını açık görmek mümkündü. Bürokraside yer almak veya siyasi nedenlerden dolayı yüksek sınıfta temsil olunmak için din değiştirmek ve düzenin ilkelerine bağlı kalmak esas şart idi. Bu yolla daha fazla kişi “ileri çıkma” imkânı elde etti. Azerbaycan'ın küçük burjuvazisi kendi sosyal karakterine göre Rusya'da olduğu gibi dağınık, zengin köylüler ve küçük tacirlerden ibaretti.

Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'daki sosyal-ekonomik siyasetinin ağır sonuçları neticesinde toplum üzerindeki baskılar daha da derinleşmekteydi. Bu baskıdan kurtulma arayışları kaçınılmaz bir problem olarak aydınların önünde dururdu. Müşterek düşünce ise bundan kurtulmanın yolu modernleşme düşüncesinin kabul edilmesi halinde mümkün olacağı kanaatiydi. Azerbaycan'ın kültürel ve düşünce değişiminin genel istikâmetini tayin eden yeni burjuva-maarifçiler (aydınlar) zümresi bu değişimler süreciyle birlikte tarih sahnesinde yer almaktaydı. Bu dönemden başlayarak Azerbaycan Türklerinin bir millet gibi teşekkülüne karşı en katı engellerin Çarlığın despotik bürokrasisi tarafından çıkarıldığı fikri açık dile getirilmekteydi. Milli burjuvazinin despotik uygulamalara karşı tutumu “milli kimlik” kavramı çerçevesinde ifade edilmeye başladı. İlk defa olarak Türk Milleti, Azerbaycan Türkü gibi kavramlar bu dönemden başlayarak sosyal literatürde ve entelektüel hayatta yer alıyordu. Çarlığın tüm baskılarına rağmen Azerbaycan milli burjuvazisi için kapitalizm üretim tarzına geçiş şeraitinde yeni bir mücadele yolu açıldı. Böylece yeni “...ekonomi enstitülerinin kurulması ile başlayan toplum hayatındaki yenileşme”⁶⁹² toplumun tüm katmanlarınca hissedilmeye başladı.

Dönemin dikkat çeken hususlarından biri Azerbaycan Türkçesinin statüsü “milli

⁶⁹⁰ Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, s. 90.

⁶⁹¹ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye: Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na*, trc. Babür Kuzucu, (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1975), s. 936.

⁶⁹² Haliyeddin Halilli, *Sovyet Tarihşünaslığı – Milli Ölüm Elmi*, (Bakü: MBM Yayınevi, 2010), s. 156.

kimlik” bağlamında belirleyici konuma gelmiş olmasıdır. Azerbaycan Türkçesi bir halk dili olarak kalmış, edebiyat, tiyatro ve gazete alanındaki gelişmelere rağmen, dil kuralları bilimsel çerçevede tam olarak belirlenmemiştir. Bilimsel dil işlenmemiş ve dilin kendine özgü kuralları Rusçanın etkisiyle bozulmaya yüz tutmuştur.⁶⁹³ Sıradan halk diliyle edebi dil arasındaki uçurum Azerbaycan aydınlarının karşısında duran en mühim problemlerin başında yer almıştır. Azerbaycan edebi dilinin sıradan halk diline yakınlaştırma sürecinin başlatılması ve etki alanının genişletilmesi sosyal, politik ve evrensel koşullara bağlı bir biçimde yürütülmeye çalışılmıştır. Azerbaycan edebi dilinin gelişimi ve sözlük içeriğinin yeni terimlerle zenginleştirilmesi 19. yüzyılın ikinci yarısında Mirza Kâzım Bey, Ahundov, Zerdabi gibi mütefekkirlerin yazılarında açık ifade olunmuştur. Azerbaycan edebi dili tarihinde Arap alfabesi bu süreçle eleştirilere tabi tutulmuş ve onun Azerbaycan diline uygun olmadığı kanaatine varılmıştır. Özellikle Ahundov “Azerbaycan Türkçesinin imlasında fonetik ilkeleri esas getirerek Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerin halk dilinde ifade olunduğu şekilde yazılmasına ceht göstermiştir.”⁶⁹⁴

Özetlemek gerekirse 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 1929 yılına* dek Azerbaycan’da alfabe meselesi entelektüeller arasında tartışılan konuların başında gelmiştir. Avrupamerkezci görüşe sahip bir kesim eski alfabeyi geri kalmışlığın nedeni olarak göstermiş ve resmi ideolojiyi arkalarına alarak farklı görüşleri tecrit etmişlerdir. Modernleşme süreciyle başlayan bilim, teknoloji, siyaset, ekonomi, felsefe vs. gibi alanları kapsayan değişimler yeni terimlerin ve kavramların doğuşuna alan açmakla birlikte, toplumsal ilişkilerde de belirleyiciliğini muhafaza etmiştir. Azerbaycan edebi dilinde bilimsel, sosyal ve felsefî terimlerin ve kavramların yer alması 19. yüzyılın ikinci yarısına tekabül etmiştir. Ahundov’un felsefî mektuplarında, piyeslerinde, Zerdabi’nin “Ekinci” gazetesinde ilk defa olarak Rus ve Avrupa dillerinden geçmiş yeni terimler ve kavramlar Azerbaycan edebi dilinde yeni bir durumu meydana getirmiştir.

⁶⁹³ Fuat Bozkurt, *Türklerin Dilleri*, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2012), s. 283.

⁶⁹⁴ R. C. Muharremova (ed.), *Azerbaycan Edebi Dili Tarihi*, c. III, (Bakü: Elm Neşriyatı, 1982), s. 6.

* Azerbaycan’da yazı devrimi yapmak amacıyla 1922’de Bakü’de kurulmuş olan Yeni Alfabe Komitesi özel bir dernek olarak faaliyete koyulmuştur. 21 Eylül 1922’de Latin harfleriyle basılan ilk Türkçe gazete “Yeni Yol” gazetesidir. 1929 tarihinden başlayarak Azerbaycan dili yazısından Arap alfabesi çıkarılır ve yerine Latin alfabesi esasında yeni bir alfabe tatbik edilir – Bilâl Şimşir, *Azerbaycan’da Türk Alfabesi*, (Ankara: TDK Yayınları, 1991), s. 27.

3. 2. 1. Eğitim ve Öğretim

Azerbaycan’da modernleşmeye dönük ilk adımların atılması laik* eğitim kurumlarının tedrici faaliyetleri sonucunda meydana gelmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında yerel kültür ve gereksinimler dikkate alınmadan Rusya’dan gelen talimatlar doğrultusunda şekillenmeye başlayan eğitim kurumları, bir anlamda Rus kültürünü özümseme temeline dayandırılmıştır. Rus istilasına kadar Azerbaycan’da eğitim forma ve mahiyet itibarıyla dini anlayış çerçevesinde teşkil olmuştur. Yani Azerbaycan’da geleneksel eğitim tek boyutlu bir yapıyı ihtiva etmiştir. Örf ve adetlerin hâkim olduğu geleneksel eğitimin yapısında şer’i hükümleri esas alan bir durum söz konusudur. Burada Rus Çarlık yöneticilerinin Türk-İslam birliği gibi bir ideali sorun ettiklerini belirtmekte fayda vardır. 19. yüzyılda belirgin bir modernleşme sistemini benimseyen Rusya eğitimde de laikleşme sürecini başlatmıştır. İlk başta ordu, mülki idare ve hukuk alanında başlatılan modernleşme bir dönem sonra eğitim alanına sirayet etmiştir. Dini eğitim kurumlarının yanı başında modern eğitim veren okullar açılmaya başlamıştır.

Azerbaycan’ın geleneksel eğitim düzeninde ilköğretim mescitlerin nezdindeki mekteplerde teşkil olunmuştur. 1842 yılına kadar Bakü, Şamahı, Lenkaran, Kuba, Şuşa ve Şeki kazalarında 502 bu tipli mektep faaliyet göstermiştir. Bu mekteplerde 534 muallim ders vermiştir. Mekteplerde 5242 öğrenci din ağırlıklı eğitime tabi tutulmuştur.⁶⁹⁵ Mekteplerde dini derslerin yanı sıra dünyevi fenlerin öğretilmesine de yer verilmiştir. Örneğin Azerbaycan erken dönem maarifçiliğinin ilk temsilcilerinden Mirza Şefi Vazeh bu tip mektepte muallim olarak çalışmıştır. M. F. Ahundov ilköğretim eğitimini de Mirza Şefi Vazeh’ten almıştır.⁶⁹⁶

Bu dönem Azerbaycan’da ilköğretim mekteplerinden başka orta dini mektepler-medreseler de faaliyet gösterirdi. Medreselerde öğrencilerin yatılı olarak eğitim almaktaydılar. Eğitim ücretsiz idi. Medreselerde Arapça öğrenimi esas şart olup, dini

* Laique-laicus-ladini kavram olarak ruhban sınıfına ve ruhaniyete ait olmayan, düşün ve yaşam biçimin ifade eden bir tanımdır. Batı’da hukuk, tıp gibi dallar, Ortaçağ’da kilise üyelerinin elinde olduğundan bu sanat ve bilimleri bilmeyen halka “laymen”, “laic” denmiştir. “Laic” Yunanca bir kelimedir. Avam karşılığı halk anlamındadır – İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), s. 194.

⁶⁹⁵ Gazanfer Recepli, *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*, (Bakü: Elm ve Tahsil Yayınları, 2013), s. 321.

⁶⁹⁶ Z. M. Bünyadov-Y. Yusifov (ed.), *Azerbaycan Tarihi*, c. I, (Bakü: Apostroff Neşriyatı, 2014), s. 629.

derslerle birlikte felsefe, tarih, coğrafya, astronomi ve tabiat gibi fenler öğretiliyordu.⁶⁹⁷ Medreselerin karakteristik özellikleri Çarlık işgalinde sonra değişmeye yüz tuttu. Çar hükümeti İslam dinini Azerbaycan'da yürüttüğü Hristiyanlaştırma siyasetine engel hesap ettiğinden, “şia” ve “sünni” mezheplerine uygun medreselerin* varlığını yeni cihette yaygınlaştırmaya başladı. Diğer taraftan ise dini eğitim amacıyla dış ülkelere giden öğrencilerin karşısını almak amacıyla tüm eğitim kurumlarını kendi denetimine aldı. Çünkü ruhani sınıf arasında nüfuzu olmayan Çarlığın, dini eğitim veren mezhepsel okulları açmasında menfaati vardı.

1832 yılında Bakıhanov'un Bakü'de pansiyonlu dünyevi okul açmak teşebbüsü eğitim düzeninde bir ikilşeme başlatmıştır. Laik niteliğe sahip tarafsız eğitim veren okul açmak için Baron Rozen'e sunduğu tasarı şu yönüyle dikkate değerdir. Tasarıda Anadili dersi ile birlikte Fars ve Rus dilleri, tarih, coğrafya, hesap (matematik) derslerinin öğretilmesinin zaruri tarafları izah edilse de bürokratik engellerden dolayı mümkün olmamıştır. Bir bakıma Baron Rozen tarafından Bakıhanov'un teşebbüsü dikkate alınmamıştır. Bakıhanov, laik eğitime dayalı okulun açılması için Baron Rozen'e yazdığı müracaatta şu hususlara özellikle değinmiştir:

“Maarife doğru ilk adım, mektep tesis etmektir. Ben yurttaşlarımın faydası için tüm gücümle çalışmaya hazırım. ...Batı'ya, Doğu karşısında üstünlük sağlayan maariftir. Batı tahsili ile tanış olmuş Doğulular kendi ilimlerin yetersizliğini görüp ve mesleki yaşayış kaideleri hakkında yeterince bilgiye sahip olmadıklarından dolayı mevcut durumdan kurtulamıyorlar. Kendi vatanlarının düştüğü duruma acı acı bakıyorlar. ...Bu durumla bağlı olarak yeni mektep hakkında düşüncelerimi size bildirmeye cesaret ediyorum.”⁶⁹⁸

1830-1837 yıllar arasında Azerbaycan'da yeni tipli “Rus Okulları” şebekesinin kurulmasıyla merkezi hegemonyanın toplumu biçimlendirmek için beklenen sonucu

⁶⁹⁷ Recepli, *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*, s. 322.

* Ruslar tarafından Kafkasya'da Müslümanlar için açılan “Aliye” (şii) ve “Ömeriye” (sünni) dini mektepleri Tiflis'te açılmıştır. “Aliye” mektebi 12 Aralık 1847 yılında, “Ömeriye” mektebi ise 15 Ocak 1849 faaliyete başlamıştır. 1860 yılın bilgilerine göre bu mekteplerde 78 öğrenci eğitim almıştır - Misir Merdanov, *Azerbaycan Tahsil Tarihi*, c. I, (Bakü: Tahsil Neşriyatı, 2011), s. 94.

⁶⁹⁸ *Azerbaycan Edebiyat Tarihi*, c. II, (Bakü: Azerbaycan İlimler Akademisi Yayınları, 1962), s. 34.

kısmen sağlayabilmişti. Böylece egemen devlet tebaa üzerinde denetimi sağlamak için eğitimden yeterince yararlanmaktaydı. Şuşa, Şeki, Gence, Bakü, Şamahı ve Nahçıvan'da açılan Rus okullarında esasen yerli beylerin evlatları eğitim almaktaydı. Çünkü yoksul tebaanın çok olduğu bölgelerde okul açmak hükümet için ilave mali yük anlamına gelmekteydi.⁶⁹⁹ Bu okulların açılmasının üst derecede faydası bir yandan Çarlık hükümetine sadık kadrolar yetiştirmek, diğer yandan ise bölge halkıyla ilişkileri düzenlemekten ibaretti. Özellikle hükümet dairelerinde çalışabilecek tercümanların yetiştirilmesine ayrıca dikkat ayrılıyordu. Merkeziyetçi bir modele göre tesis olunan eğitim sistemi, ilköğretim alanında ters bir politika izlemekteydi. Bu okulların önemli yanı Ruslar için Azerbaycan Türkçesinin öğretilmesi ve yerli öğretmenlerin faaliyetine izin verilmesi idi.⁷⁰⁰ Ancak bu okullarda Rus Dili dersi öğretmenin maaşı devlet tarafından karşılanmış, diğer öğretmenlerin maaşı ise halktan toplanarak iane şeklinde ödenmişti.⁷⁰¹

Azerbaycan'da kadın eğitimi planlı ve sistemli bir biçimde kurulup yaygınlaşmamıştı. Kadın eğitimi son derecede sınırlı ve yüzeyseldi. Yüzyılın başlarında Azerbaycan kadınları için eğitim evlerde özel şahıslar tarafından verilirdi. Örneğin Bakü'de Hırdahanım'ın, Şamahı'da Güllübeyim'in kızlar için din eğitimi veren okulları vardı. Çarlık işgalinden sonra buraya askeri ve mülki hizmete gönderilen Rusların sayı artmaya başladı. Onların teşebbüsü ile 1848 yılında Şamahı şehrinde ilk modern kız okulu açıldı. Bu okulun açılma teşebbüsü "Mukaddes Nina" Kadın Yardımlaşma Cemiyeti tarafından ileri sürüldü. Rus zadegân muhitinde teşekkül eden bu cemiyet Güney Kafkasya'da Rusya'nın etkisini artırmak, Rus zadegân sınıfına hizmet etmek amacıyla tesis edilmişti. "Mukaddes Nina" oklunda 24 Azerbaycanlı kız eğitim alıyordu.⁷⁰²

Dünyevi ve dinsel alan arasında yaranan boşluğu yeni eğitim sistemiyle doldurulabileceği görüşü, "intisap ve himaye"⁷⁰³ anlayışı içinde yürütülmekteydi. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ağırlık kazanmaya başlayan bu görüş, yenilikleri

⁶⁹⁹ Hüseyin Ahmedov, *XIX. Asır Azerbaycan Mektebi*, (Bakü: Maarif Neşriyatı, 2000), s. 25.

⁷⁰⁰ M. J. Manafova-N. T. Efendiyeva-S. A. Şahhüseyinova, *Medeniyet Tarihi ve Nazariyesi*, (Bakü: Sabah Neşriyatı, 2010), s. 347.

⁷⁰¹ Gılman İlkin, *Bakü ve Bakülülüler*, (Bakü: Nurlar Neşriyatı, 2006), s. 145.

⁷⁰² Merdanov, *Azerbaycan Tahsil Tarihi*, c. I, s. 47.

⁷⁰³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 205.

yukarıdan aşağıya doğru ikilemlı bir uygulama şeklinde dağıtmaktaydı. 1867 yılında “İlköğretim Hakkında Yönetmelik”te yapılan düzenlemeler Azerbaycan eğitim kurumları için özel bir değışikliğı ihtiva etmekteydi. Çarlık hükümetinde halk eğitimini “yenileştirme” siyaseti adı altında canlandıracağı kanaati hâsıl olmuştu. Köklü değışim sanıldığıının aksine yerli dilleri (Ana Dili) başlıca olarak da Azerbaycan Türkçesi dersini zorunlu dersler sırasından çıkarttı. Bu süreçle genel eğitim sisteminde özellikle büyük çoğunluğu oluşturan ilköğretimde Rus okulları ve Rus dili kayda değer bir seviyeye getirildi.

Güney Kafkasya’da ilk “Öğretmen Hazırlığı” (Tiflis Aleksandrovskiy Muallimler Enstitüsü) okulu 1866 yılında açıldı. Şehir okullarına öğretmen hazırlamak için açılan bu ücretli okulda öğretim Rusça idi. Rus pedagogu K. D. Uşinski’nin önerisi esasında kurulmuş bu okuldan Sultan Macit Ganizade, Habib Bey Mahmutbeyov ve Süleymen Bey Abdürrehmanbeyov gibi pedagoglar mezun olmuştu.

1876 yılında açılan “Gori Öğretmenler Seminariyası”nda ilk başlarda Müslümanların eğitim almasına izin verilmemiştir. Ancak A. O. Çernyayevski’nin çabaları ile “Tatar” (Azerbaycan) bölümü üç yıl sonra açılabilmiştir. Seminariya’nın yönetmeliğinde, Tatar (Azerbaycan) bölümünün idaresi Hristiyan dinine mensup olan keshlere verilmelidir, ibaresi yer almıştır.⁷⁰⁴ Çarlığın kendi politik amaçları doğrultusunda açılan bu yeni tipli okul dönemin öncü okulları sırasında yer almış ve pedagoji kadroların hazırlanması amacıyla açılmıştır.⁷⁰⁵ II. Aleksandr’ın 1875 tarihli kararnamesiyle tesis olunan seminariyadan 1899 yılına dek 89 kiş i Azerbaycanlı mezun olmuştur. Okulun ilk mezunları arasında Seferali Velibeyov, Teymur Bayramalibeyov, Mirza Halilov vardır. “Gori Muallimler Seminariyası”nda Azerbaycan dili ve Sünni mezhebi üzere şeriat dersini Mirza Hüseyin Efendi Gayıbzade, Şia mezhebi üzere şeriat dersini ise Abdüsselam Ahundzade vermiştir.⁷⁰⁶

Seminariyada anadili dersliğinin tertip edilmesi başlıca meselelerden biri olmuştur. Çerniyayevski’nin seminariya için 1882’de yazdığı ve Velibeyov’un tertibatını yaptığı

⁷⁰⁴ Merdanov, *Azerbaycan Tahsil Tarihi*, c. I, s. 52.

⁷⁰⁵ Fikret Seyidov, *Gori Seminariyası ve Onun mezunları*, (Bakü: 1988), s. 162.

⁷⁰⁶ Merdanov, *Azerbaycan Tahsil Tarihi*, c. I, s. 54.

“Vatan Dili” dersliği tüm Azerbaycan okullarda okutulmuştur.⁷⁰⁷ 1888 yılında aynı dersliğin ikinci bölümü yazılarak geleneksel sisteme dayalı dogmatik ve skolastik heceleme üslubu kaldırılmış, yerine sövü (sesli yöntem) sistemi koyulmuştur. Kitapta yazar kendi beceri ve tecrübesine güvenerek 32 harften 8 harfi atmış, kalan 24 harfle ders örnekleri ve metinler hazırlamıştır. Abdullayev derslikteki noksanları genel olarak şöyle belirtmiştir:

“Çernyayevski Arap alfabesini ve onun tüm karmaşık özelliklerini derinden öğrenemediğinden, ‘Vatan Dili’ kitabının tertibinde bazı hatalara yol vermiştir. ...Çerniyayevski’nin kitabını ders kitabı gibi kullanan öğretmenler mecbur idiler ki, öğrencileri rabitasız cümleler üzerinde çalıştırsınlar.”⁷⁰⁸

Modernleşme süreciyle ortaya çıkan sosyal-ekonomik hareketlilik eğitimin toplum hayatındaki belirleyiciliğini önemli bir konuma getirmiştir. Karpat’ın belirttiğı gibi “eğitimin olanaklarının artması toplum arasında iletişim ve birbirini tanıma olanaklarını da geliştirmiştir.”⁷⁰⁹ Yeni duruma ayak uydurmak için eğitim düzenlemelerinin ve programlarının yapılması Rusya’nın inisiyatifine bağlanmıştır. Bu dönemde Rus hükümetinin etkin sosyal ve eğitim hizmeti getirmediğı açıktır. Azerbaycan eğitiminin ulusal uyanış, milli kimliğini tanıma ve milli bilinçlenme noktasında sistemli bir anlayış sergilemesi mümkün değildir. Rusya’nın getirdiğı “modern” eğitim toplumu etnik ve dini anlayışlar çerçevesinde ayırıştırmakla birlikte misyoner eğitimin ülkede tutmasını sağlamıştır. 13 Mayıs 1872 yılda kabul edilen yeni eğitim yönetmeliğı ile Azerbaycan’daki Rus okullarına birçok özel imtiyaz tanınmıştır. Tüm kaza okulları altı yıllık ücretli şehir okullarına dönüştürülmüştür. Okulların açılmasıyla birlikte öğretmen temini temel sorun teşkil etmiştir. Bu soruna rağmen Rusya’ya bağıllık ve siyasi sadakat öğretmenlik için en mühim şart olarak ileri sürülmüştür. 1874 yılında kabul edilen “Halk Okulları Yönetmeliğı”ne göre Azerbaycan’da ilk defa olarak üç yıllık ve beş yıllık köy okulları faaliyet göstermeye başlamıştır. Köylü cemiyetlerinin maddi vesaiti hesabına faaliyet gösteren bu okullardan yalnız Salahlı, Dağkesemen, Cebrayıl ve

⁷⁰⁷ *Azerbaycan Tarihi 19. Yüzyıl*, c. IV, s. 351.

⁷⁰⁸ Ağamuhmet Abdullayev, *Azerbaycan Dilinin Terdrisi Tarihinden*, (Bakı: Maarif Neşriyatı, 1966), s. 109.

⁷⁰⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, trc. Dilek Özdemir, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006), s. 265.

Gökçay okullarının devlet hazinesi tarafından maddi teminatı sağlanmıştır. Tüm okullar bölge eğitim müdürleri tarafından ciddi denetim ve gözetim altında tutulmuştur.

Azerbaycan toplumunun aydınlanması tarihinde “Rus-Tatar Mektebi” denilen okullar dikkat çekecek kadar önemli yer tutmuşlardır. Bu okullarda anadilinde eğitim Azerbaycan maarifçilerinin teşebbüsüyle tedris olunmaya başlamıştır. İlk “Rus-Tatar Mektebi” T. Mamleyev’in teşebbüsüyle Kazah kazasının Salahlı köyünde 1875 yılında açılmıştır.⁷¹⁰ Sonra ise Bakü’de genç öğretmenler (H. Mahmutbeyov, S. M. Ganizade) tarafından 1887 yılında açılan “Rus-Tatar Mektebi”nde genellikle Azerbaycanlılar eğitim görmüşlerdir. Bu okulun diğer okullardan farkı, birinci ders yılında Azerbaycan Türkçesinin tedrisini zorunlu hale getirilmiş olmasıdır. Ganizade, bu okulların Türkistan’da da açılmasını teklif etmiştir. Bu amaçla İsmail Bey Gaspıralı ile birlikte Semerkant’a giderek, orada da okul açmak teşebbüsünde bulunmuşlardır.⁷¹¹

Bakü şehrinde ilk dört sınıflı gimnazyum 1865’de faaliyete başlamıştır. Gimnazyumlar iki istikâmette gelişim göstermiştir: Klasik ve realnı. Beşeri bilimler istikâmetin ile farklılık gösteren klasik gimnazyumlarda Batı dilleri tedris olunmuştur. Realnı gimnazyumda matematiğin esas alındığı fen bilimler tedris olunmuş ve daha sonraki yıllarda sosyal bilimlerin ağırlık kazandığı “progimnazyumlara” dönüştürülmüştür. Bu gimnazyumlardan mezun olanlara üniversiteye girme hakkı tanınmıştır.⁷¹² 1886’da Çar II. Aleksandr Rusya’nın iç karışıklığını sebep göstererek tüm gimnazyumların eğitim müfredatını değiştirerek geleneksel eğitim sistemine dönüştürmüştür. Hükümet geleneksel eğitimi yaygınlaştırarak gençleri dönemin “materyalizm ve nihilizm” görüşlerinden uzak tutmayı umut etmiştir. Üniversitelerde eğitim hukukuna sahip olmak için ancak gimnazyumdan mezun (mezunların büyük çoğunluğu zadegân ve memur evlatları idi) olmak şartı esas alınmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinde eğitim gören öğrencilerin sosyal terkihi şehir tabakasından olanların sayısının artmasıyla müşahede olunmuş, zadegân-memur evlatlarının sayına eşit duruma gelmiştir. Bu da kapitalizmin gelişimiyle ilişkili olarak ahalinin sosyal yapısında, özellikle Bakü’de baş veren değişikliklerden kaynaklanmıştır.

⁷¹⁰ Merdanov, *Azerbaycan Tahsil Tarihi*, c. I, s. 82.

⁷¹¹ İlkin, *Bakü ve Bakülülər*, s. 146.

⁷¹² Merdanov, *Azerbaycan Tahsil Tarihi*, c. I, s. 99.

Eğitimde önemli yeniliklerden biri sanayi-meslek okullarının açılmasıydı. Azerbaycan eğitim tarihinde ilk teknik kadrolarının hazırlanmasına yönelik 1843 yılında Şeki Mesleki-Teknik Mektebi açıldı. Bu okul ipek sanayisinin gelişimi ile bağlı olarak kısa süreli eğitim veren orta dereceli teknisyen hazırlamaktaydı. Faaliyet gösterdiği 20 yıl (1843-1863) içerisinde bu okula alınan 236 öğrenciden 117'si mezun olarak ustan adını aldı. 1884 yılında Gence şehrinde metalürji imalı üzere mesleki okulu, 1887 yılında Bakü Teknik Okulu açıldı. Ücretli eğitime dayalı bu okullarda izlenen yol, gereksinen teknisyenleri tez bir zaman içinde hazırlamak ve üretim sürecine kazandırmaktı.⁷¹³

Rusya ve Avrupa'da eğitim alacak milli kadroların ilk grubu bu dönemde yetişmiş ve ilmi-pedagoji faaliyete başlamıştır. Genel öğrenimde hem yöntem hem de program açısından ortaya çıkan temel sorun ebedi dil norm ve üslubunun eğitim açısından işlevsellikte kısıtlı kalmış olmasıdır.⁷¹⁴ Açılan eğitim kurumlarının çoğunun ideolojik niteliğe bürünmesi dolayısıyla dil konusu tartışmaların odağında olmuştur. Kayda değer bir mesele ise okullarda yetişen kadroların hayata bakışları resmi tebliğlerin dışında bilim, edebiyat, sanat üzerinde öğrenci eğitmek görevini dürüstçe üstlenmiş olmalarıdır. Bir bakıma Rusya kaynaklarından öğrenme eğilimini göstermiş olsalar da yaşadıkları dünyaya bir ölçüde kendi kimliğinin, dilinin ve dininin boyutlarında bakabilme erdemine ulaşabilmişlerdir.

19. yüzyılın son çeyreğine kadar Tiflis şehri kısmen beklenen sonucu sağlayabilmişti. Bu süreçte Tiflis şehri Azerbaycan'ın sosyal, kültür ve eğitim hayatında belirleyici rol oynadı. Daha sonraki yıllarda ise yerini modernleşme istikâmetinde ilerlemekte olan Bakü'ye bıraktı. Azerbaycanlılara ait kültürel müessiseler, basın, tiyatro ve eğitim kurumları Bakü'ye taşındı. Petrol sanayisinin Bakü'de gelişimine bağlı olarak eğitim, öğretim, sanat, edebiyat alanlarında bir canlanma ve hareketlilik başladı. Bu sayede Rusça ve Rus eğitimine olan sempati artmış ve “modernleşmenin” simgesi konumuna gelen seküler eğitim yeni hayatın belirleyici istikâmeti olmuştur. Yeni hareketlilik iki temel özelliği kapsamaktaydı. İlki durağanlıktan kurtularak hareketli bir “geleceğe” doğru hazırlanmaktı. İkincisi ise yeni rasyonel düşünce aracılığıyla “geri kalmış” medeniyetten Rusya'nın temsil ettiği modern “medeniyete” entegre olmaktı.

⁷¹³ Ahmedov, *XIX. Asır Azerbaycan Mektebi*, s. 144.

⁷¹⁴ *Azerbaycan Edebi Dili Tarihi*, c. III, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2007), s. 10.

3. 2. 2. Tiyatro ve Milli Basının Teşekkülü

19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da Batı tarzı iletişim ve haberleşme çoğunlukla basın ve tiyatro aracılığıyla sağlanmıştır. Özellikle basın resmî tebliğlerin dışında toplumu yönlendirmek görevini üstlenmiştir. Bu alandaki gelişmeler kuşkusuz dönem entelektüellerinin özverili çabalarıyla gerçekleşmiştir. Okur-yazarlığın yaygın olmadığı bir toplumda tiyatro ve basının önem bir kat daha artmıştır. Entelektüel kesim tarafından basın ve tiyatronun kültürü dönüştürücü mahiyeti iyice kavranmış ve onu kendi amaçları doğrultusunda kullanmayı başaramışlardır. Diğer taraftan “geleneklere” bağlı olan kesim Batı tipi araçları kendi anlayışlarına yabancı görerek, modernleşmeyi ahlaki bir çöküş olarak algılamaları rastlantı değildir. Modernleşmeyi Batı medeniyetinin hem maddi hem de kültürel yönlerine bir bağlılık olarak kabul edilmesi entelektüel tavrın ortak noktasını oluşturmuştur. Azerbaycan'da maarifçilik akımının tesiriyle eğitim, öğretim ve kültürel alanda başlanan faaliyetler yüzyılın son çeyreğinde sosyal-siyasi ve ekonomi hayatın temel dinamiklerini hareketlendirdiği açıktır. F. Kasımzade'nin “19. Yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı Tarihi” kitabında belirttiği üzere:

“19. yüzyılın ortalarında Kafkasya'nın merkezi şehirlerinde - İrevan'da, Tiflis'te - tiyatro sosyal hayatın önemli bir aktivitesi idi. Bu şehirlerde Rus dilinde Rusya ve Avrupa yazarlarının eserlerinden tiyatro oyunları sahneye koyuluyordu. Özellikle Griboyedov, Gogol, Shakespeare, Molière'nin eserleri tiyatro sahnesine gösteriliyordu. Rus ve Avrupa medeniyetinin yayılması, yerli halkların bu medeniyet içinde yeni akımlara meylinin artmasına şerait doğuyordu.”⁷¹⁵

Yeni aydın zümresi modernleşme atmosferi içinde geleneksel skolastik anlayışı ve üslubu bir kenara iterek, yeni fikirlerin hegemonik tesiriyle Batı kültürüyle temas kurabilme olanağını yakalayabilmişlerdi. Ahundov'la başlayan düşünsel modernleşme çağrısı dine ve din adamlarına olan karşıtlığı üzerine kaleme aldığı tiyatro oyunlarında ifade edilmeye başlamıştı.

Azerbaycan milli tiyatrosunun teşekkülü ülkenin sanat ve kültür hayatında yeni bir aşamanın yolunu açtı. İlk milli tiyatro eserleri Ahundov tarafından kaleme alınsa da

⁷¹⁵ Kasımzade, XIX. Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, s. 53.

tiyatro oyunlarının sahnelendiği tarih daha eskilere dayanmaktaydı. Azerbaycan’da tiyatro oyunun sahnelendiği hakkında 6 Haziren 1858 tarihli “Kafkasya” gazetesi şöyle bir yazı yayınlamıştı:

*“Şamahı aydınları 6 Aralık 1857’de yardım amaçlı oyun sahneye koydular. Oyundan önce dekorasyonlar tertip ettiler ve şehri afişlerle donattılar. Arka arkaya beş oyun gösterildi. ...Bina küçük ve bakımsız olduğundan şehir ileri gelenleri yeni bir tiyatro binasının inşası için çalışmalara başladı.”*⁷¹⁶

Azerbaycan’da ilk tiyatro binalarından birinin Şamahı’da inşa edildiği basından bilinmektedir. “Kafkasya” gazetesinin yazdığına göre, 17 Nisan 1858 yılında yeni binada ilk tiyatro oyunu sahneye koyuldu. Maalesef oynanan eser, oyuncular ve kimler tarafından hazırlandığı hakkında kısa gazete yazısından başka elde bir belge mevcut değildir.⁷¹⁷ Azerbaycan’da ilk tiyatro, resmi devlet arşivi ve basın afişine göre, 22 Mart 1873 yılında Bakü’deki “Cemiyyeti-Hayriyye”nin salonunda sahnelendi. İlk piyes Ahundov’un “Sergüzeşt-i Veziri Han-ı Lenkeran” komedisiydi.⁷¹⁸ H. Hüseyinov’a göre ise aynı tarihte Ahundov’un “Hacı Kara” komedisi ilk oyun olarak seçilmiştir.⁷¹⁹ H. Zerdabi’nin “Tabiyyat Tarihi” öğretmenini olarak çalıştığı “Realnı Gimnazyum” okulu gençlerinin teşebbüsü ile bu oyun hazırlandı. İlk oyuncu grubu Necef Bey Vezirov’un da aralarında bulunduğu “Realnı Gimnazyum”da eğitim gören Azerbaycanlı öğrencilerden ibaretti.⁷²⁰ Bakü Gubernatoru (Valisi) Staroselski’nin Kafkasya Genel Valisi’ne gönderdiği 1873 yıl 14 Mart tarihli yazısında bu hususu şöyle ifade etmiştir:

*“Mart’ın 22’de Müslümanlar Nevruz Bayramı’nı kutlamaktadırlar. Buradaki yerlilerden birkaç öğrenci Nevruz’la bağlı olarak Tatarca tiyatro sahneye koymayı düşünmektedirler. Sahnelenecek oyun ise Ahundov’un ‘Veziri-Han-ı Lenkeran’ piyesidir.”*⁷²¹

⁷¹⁶ “Kafkasya”, Haziran, 1858.

⁷¹⁷ İlham Rehimli, *Azerbaycan Teatr Tarihi*, (Bakü: Çaşıoğlu Neşriyatı, 2005), s.10.

⁷¹⁸ Kasımozade, *XIX. Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, s. 389.

⁷¹⁹ Hüseyinov, *Azerbaycan’da XIX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, s. 287.

⁷²⁰ A. Abdullayeva (ed.), *Azerbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı: Hasan Bey Zerdabi – 170*, (Bakü: Ahundov adına Azerbaycan Milli Kütüphanesi, 2012), s. 6.

⁷²¹ Kasımozade, *XIX. Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, s. 390.

Tiyatro sanatının sosyal-kültürel hayata etkilerini kavrayan Ahundov, Tiflis'te yaşadığı dönemde Knez Vorontsov'un teşvikleri ile Azerbaycan Türkçesiyle ilk piyeslerini kaleme aldı. Bu konu hakkında Graf Sollogub'un "Kafkasya" gazetesinde yayımladığı makalede şöyle yazıyordu:

*"Kafkasya'da modernleşmenin etkileri duyulmaktadır. ...Yerliler arasından gazetelerde makaleler yayınlayanlar bile vardır. Knez Yeristov Gürcü, Mirza Ahundov Tatar dilinde komediler yazmaya başlamışlardır."*⁷²²

Ruslar tarafından 1851 yılında Tiflis'te tesis edilen tiyatro, yerli Kafkasya halkları arasında Rus edebiyatını, dilini ve kültürünü tebliğ etmenin yanı sıra bu halkları Rusya ile yakınlaştırmak için önemli bir araç haline getirilmiştir. Ahundov tarafından sade Azerbaycan Türkçesiyle yazılan ilk tiyatro komedileri edebi alanda açtığı yol sayesinde halk dilde bir canlanma yaratmıştır. Bir taraftan da Farsçanın Kuzey'deki etkisini yok edebilecek derecede azaltmıştır. Ahundov'un kaleme aldığı bu komediler Knez Vorontsov tarafından iltifatla karşılanmasının bir nedeni de bununla bağlı olmuştur.

Yardım cemiyetlerinin ve tiyatronun sınırlı imkânlarıyla halkın eğitilmesinin mümkün olmayacağını anlayan Zerdabi, toplumun aydınlanması için daha pragmatik bir yol arayışına çıkmıştır. Bu arayışın sonucu olarak 22 Temmuz 1875 yılında "Ekinçi" gazetesinin neşrine nail olmuş ve Azerbaycan'da milli gazeteciliğin temellerini atmıştır.⁷²³ Azerbaycan basın tarihinde ilk kez olarak Zerdabi, "Ekinçi" gazetesi timsalinde bir tebligat aracını toplum aydınlanması için kullanmıştır. "Ekinçi" gazetesi ilerleme fikirlerini ilk defa bütünüyle okuyucuya beyan etmiştir. "Ekinçi" gazetesinin milli entelektüellerin yetişmesindeki tarihi hizmetleri inkâr edilemez bir gerçekliktir. "Ekinçi"nin ilk sayında onun temel hedeflerini ve ilkelerini Zerdabi şöyle özetlemiştir:

"Birincisi, ülkede olup bitenler hakkında iç haberler, ikincisi ziraat ve çiftçilik hakkında haberler, üçüncüsü, bilimsel yenilikleri hakkında haberler, dördüncüsü ise günlük ticari ve ekonomik haberler yer

⁷²² Kasımozade, XIX. Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, s. 274.

⁷²³ Abdullayeva (ed.), Azerbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı: Hasan Bey Zerdabi – 170, s. 6.

almakla gazetesinin esas nitelikleri ortaya konmuştur.”⁷²⁴

“Ekinçi” gazetesi ekonomi, sosyal ilişkiler, eğitim, kültür, edebiyat, günlük yaşam, ahlak ve giyimde yenilik, ilerleme, dış görünüşte bakımlılık gibi tüm konuları kapsayan yenileşme tartışmalarını sayfalarına taşımıştır. Zerdabi, başta Ahundov olmakla dönemin önde gelen aydınlarının (Şirvani, Vezirov, Adıgözelov (Gorani) vb.) benzer görüş ve sorunlar hakkındaki fikirlerini bıkip usanmadan “Ekinçi” gazetesinde dile getirmiştir. Çarlık bürokrasisinin kuruluşundan beri haz etmediği “Ekinçi” gazetesi bir bakıma Azerbaycan’ın modernleşme eğiliminin istikâmetini muayyen etmiştir.⁷²⁵ Kafkasya Sansür Komitesi’nin Kafkasya Genel Valisi Baş İdaresi’ne “Ekinçi” gazetesinin maksat ve vazifelerine dair yazdığı resmi mektupta şu konunun altını çizmiştir:

*“Yalnız bir şartla gazetesinin yayımlanmasına izin verilsin ki bilimsel makaleler müstesna olarak ahalinin iktisadi ve günlük yaşam şeraitinden bahsetsin. Çağdaş siyasi görüşlere ve siyasi hayatın yapısına dair müzakereler gazetesinin sayfalarında yer almasın.”*⁷²⁶

“Ekinçi”nin temel ilkelerinin dayandığı iki sütun vardı. İlerleme ve eğitim. Çarlığın ideoloji hegemonyasının çemberine dâhil edilmişti. Siyasi-ideoloji görüşlerden daha ziyade toplumsal geriliyi ortadan kaldırmak için maarifçilik (eğitim) idealleri ön plana çıkarılmıştı. Bu doğrultusunda eğitim, kitapların hazırlanması, dilin sadeleştirilmesi ve bilginin yayılmasını hedef alan bir “ansiklopedist” hareketi ihtiva ediyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısı Azerbaycan’da başlanan toplumsal canlanma (aydınlanma düşüncesi, okul, eğitim, basın, tiyatro ve bilime ilgi) ve tarihi sürece bağlı olarak modernleşme taleplerine uygun değişiklikler teorik olarak gazetede yayımlanan yazıların satır aralarına sığdırılmaktaydı.

Ayda iki defa 300 - 400 tirajla çıkan “Ekinçi” gazetesi liberal görüşlü bir üsluba sahipti. Toplumsal hasiyeti kırıci tutumdan uzaktı. Ancak Çar sansürü General Alihanov ve Yarbay Sultanov’un şikâyetlerini gerekçe göstererek gazetesinin kapatılması talebini ileri sürdü. Bunun asıl nedeni ise Rusya-Osmanlı arasındaki 93 Harbi ve Dağıstan’da baş

⁷²⁴ Akif Aşırılı, *Azerbaycan Matbuat Tarihi (1875 – 1920)*, (Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyatı, 2009), s. 17.

⁷²⁵ Abdullayeva, *Azerbaycan Edebi Fikrinde Garpcılık Meyilleri (XX. Asrın Başları)*, s. 23.

⁷²⁶ Hüseyinov, *Azerbaycan’da XIX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, s. 290.

gösteren ayaklanmalardı. Nihayetinde 1875'te 12, 1876'da 24, 1877'de ise 20 sayısı ışıık yüzü gören gazetenin son sayısının (1877) ilk sayfasında okuyuculara veda anlamında şöyle bir müracaat yayınlandı: "Biz hasta olduğumuza göre yılın son sayısını zamanında çıkaramayacağız ve yeni sayının ne zaman çıkarılacağı belirsiz bir tarihe kadar ertelendi."⁷²⁷ Böylece "Ekinçi" gazetesi Çar hükümetinin gizli talimatıyla kapatıldı. Bunu müteakiben Zerdabi, Bakü'den uzaklaşmak zorunda bırakıldı.

"Ekinçi" gazetesi kapandıktan sonra özellikle yenileşmeye doğru çıkış açacak, halk dilinin edebi değeri taşıdığını gösterecek nitelikte başka herhangi bir gazetenin yokluğu Çarlığın idari karakterini ele veren bir olguydu. Yaranan boşluk toplumsal sorun olarak dönem aydınlarını yeni bir politik yol takip etmeye itti. "Ekinçi'den sonra "Ziya" gazetesi yapmış olduğu geniş çaplı faaliyetlerle Azerbaycan basın tarihinde yerini alabildi. 16 Ocak 1879'da ilk sayısı yayımlanan "Ziya" gazetesi, 16 Aralık 1880'den itibaren "Ziyay-ı Kafkasya" adıyla yayınıni sürdürdü. Sait Ünsizade tarafından çıkarılan "Ziya" gazetesi maarifçilik özelliklerini sürdürmekteydi. Gazetenin genel yayın politikasını Sansür Komitesi belirlese de Kafkasya'daki Müslümanlar arasında aydınlanma tebliğini milli bir safhaya taşıdı. Ünsizade'nin yetkili olduğu gazete hükümetin tahkik ve tetkikine maruz kalıyordu. 1883'de Tiflis'ten Şamahı'ya taşınan gazetenin son sayısı Haziran 1884'te çıkardı. Gazetenin kapatılması hakkında Bakü Gubernatorluğu Baş İdaresi'nin yazılı bildirisinde maddi yetersizlikler esas gösterildi. Gazetenin idea istikâmetini İslamcılıkla özdeşleştiren Sait Ünsizade, dönemin entelektüelleri tarafından karanlık bir sima olarak görülmüştü. Yayımlanan makalelerde Ahundov'un alfabe ıslahatını eleştirildiğine göre hakkında bu kanaat hâsıl olmuştu. Yusuf Akçura'ya göre "Ziya gazetesi, o dönem için önem kesp eden İslam birliğinin savunucusu rolünü üstlenmişti."⁷²⁸

Tiflis şehrindeki "Ziya" matbaasında Azerbaycan Türkçesiyle "Keşköl" adlı dergi Ocak 1883 yılında çıkarıldı. 1891 yılına kadar devam eden yayın Celal Ünsizade'nin yönetiminde edebi, kültürel, siyasi ve ekonomi konuları gündeme taşımaktaydı.⁷²⁹ "Keşköl" dergisinde çıkan yazılar "Ekinçi" ile "Ziya" arasında orta bir mevkide idi. Genel olarak liberal görüş çerçevesinde "Ekinçi'ye daha yakındı. Toplumsal konulara

⁷²⁷ Aşırılı, *Azerbaycan Matbuat Tarihi (1875 – 1920)*, s. 26.

⁷²⁸ Aşırılı, *Azerbaycan Matbuat Tarihi (1875 – 1920)*, s. 33.

⁷²⁹ Recepli, *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*, s. 338.

dair modern tarzda yazılan makaleler, orijinal edebi metinler, Rus, Avrupa ve Doğu edebiyatından tercümeler derginin sayfalarında yerini almaktaydı. “Ziya” gazetesinden farklı olarak Ahundov’un alfabe ıslahatı konusundaki görüşlerine karşı tavrı daha yumuşaktı. Dergi Azerbaycan Türkçesinden başka Farsça ve Arapçada yayınlanmaktaydı. Celal Ünsizade, derginin ilk sayında yazdığı programda satırlar yer almıştı:

“Mecmuamızın dili ve asıl ibaresi memleketimizin Müslümanlarının mefhumu olan ‘Türk- i Azerbaycan’ dilinden ibaret olacaktır.”⁷³⁰

“Keşkül” dergisi, dini eğitimin ıslahı, modern okullarının açılması, kütüphanelerin açılması, tiyatro ve kültürel kurumların tesisi ve anadilinin sadeleştirilmesi meselelerine alan açtığı gibi “millet” kavramının tartışmasını sayfalarına taşıdı. “Vatan”, “Millet”, “Azerbaycanlı Türk” gibi kavramlar milli kimliğin ve milli bilincin ana motifi olarak değerlendirilmekteydi. Toplum hayatında baş veren değişikliklerin milli uyanış ve milli kavrayış esasında derk olunmasını hâlet-i ruhiye içinde aktaran Ünsizade, Çarlık dışındaki faaliyetlere de cesaretle devam etmekteydi.⁷³¹ Ünsizade’nin “Azerbaycançılık” fikrini yeni siyasi ideoloji müstevide kavramsallaştırılması⁷³² bir bakıma modern ulusal öğeleri geliştirme yolunda atılan adımdı. Tadeusz Swietochwski’nin 1991 yılında “Ethnic and Racial Studies” dergisinde yayınlanan (14/1, London) “1920 Öncesi Rus Azerbaycan’ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası” adlı makalesinde, “Ekinçi” sonrası bu gelişmeleri şöyle şerh ediliyordu:

“Ziya(1879-1881), Ziyayı Kafkasya (1881-1884) ve Keşkül (1884-1891) gazeteleri tarafından temsil olunan basınının 19. yüzyıldaki dikkate değer bir durumu Azerbaycan’daki Sünnî azınlığa ait olmasıdır. Ülkenin üçte ikisi Şîî olan nüfusun geleneksel olarak İran’a, Sünnîlerin ise kültürel yönelmesi Osmanlı İmparatorluğu’na doğru olmuştur. Bu gerçek Azerbaycan basın dilinin artan bir şekilde Osmanlıcaya kaymasına neden olmuş, Osmanlı’ya eğilim, Rusya destekli Panslavizm karşısında Gaspıralı’nın Pantürkizm diye

⁷³⁰ Aşırılı, *Azerbaycan Matbuat Tarihi (1875 – 1920)*, s. 35.

⁷³¹ Süleyman Aliyarlı, *Tarihimiz Açıklanmamış Mevzuları İle*, (Bakü: Mütercim Yayınları, 2012), s. 90.

⁷³² Faik Elekberov, *Milli İdeologiya Problemine Tarihi – Felsefi Bakış*, b. I, (Bakü: Teknur Neşriyatı, 2011), s. 91.

adlandırılan Türk birliği ideası temel olarak desteklenmiştir.”⁷³³

“Keşköl” gazetesi 1891 yılında kapatıldıktan iki ay sonra Ünsizade kardeşlerinden Kemal Bey “Azerbaycan” adlı yeni bir gazete çıkarmak için hükümete müracaatta bulunsa da izin verilmedi. 1898 yılında Muhammet Ağa Şahtahtlı tarafından Azerbaycan Türkçesiyle “Tiflis” adlı gazete çıkarılma girişimleri de sonuçsuz bırakıldı. 1903 yılına kadar Azerbaycan Türkçesiyle gazete çıkarmak yasaklanmıştı. 1903-1905 yılları arasında Tiflis’te Muhammetağa Şahtahtlı’nın “Şark-i Rus” gazetesinin çıkarmaya başlanmasıyla basında bir nefes alabilme ortamı doğdu. Azerbaycan Türkçesiyle gazete çıkarmak arzusunda olan kişilere Çar III. Aleksandr’ın Rusya Müslümanları için kullandığı, “bir zahmet onlar Rusça okusunlar”⁷³⁴ ifadesi tüm teşebbüslerin karşısına bir engel idi.

19. yüzyılın son çeyreğinde Bakü’de Rusça yayımlanan başlıca üç gazete vardı. 1876 yılında çıkan “Bakinskaya İzvestiya” devletin resmi gazetesi idi. Gazetenin yayım politikası sanayi, petrol üretimi ve ihracatla bağlıydı. Bir diğeri ise “Kaspi” gazetesi idi. Siyasi-sosyal ve edebi konular üzerine eğilerek merkezi eğilimli bir yayın politikası izliyordu. 1897’te “Kaspi” gazetesi H. Z. Tağıyev tarafından satın alındıktan sonra Azerbaycan’ın sosyal, kültürel hayatını yansıtan makaleler daha çok yazılmaya başladı. Gazete ilk defa “Kur’an”ın Rusça tercümesini yayınladı. Merkezîyetçi çizgide yayın hayatına başlayan “Kaspi” gazetesi, Zerdabi, Hüseyinzade, Ağaoğlu, Topçubaşov ve gibi isimlerin katkılarıyla milli istikâmette bir yolu takip etti.

3. 2. 3. Azerbaycan’ın Modernleşme Sürecinde Kadın İmgesi

Batı ve Rusya’nın aydınlanma fikirleri ile temaslar sayesinde Azerbaycan’ın geleneksel-kültürel dokusunda ve yaşam biçiminde değişiklikler görüldü. Modern iletişim araçlarının ülkede tesisi ve kullanımı bu değişiklikleri teşvik edecek nitelikteydi. Azerbaycan’da tarihi koşulların ortaya çıkardığı yeni duruma karşı toplumda ürkek bir bakış vardı. Önceki dönemden farklı siyasi, ekonomik ve toplumsal amiller kadının toplumdaki konumunu etkili bir biçimde değiştirdi. Modernleşme konseptinin teşekkülünü şartlandıran esas amil insan olgusuyla ilintili olduğundan kadının toplumdaki statüsü

⁷³³ Nigar Nağıyeva, *1990’dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatının Karşılıklı Etkileşimi*, (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2017), s. 11.

⁷³⁴ Aşırılı, *Azerbaycan Matbuat Tarihi*, s. 40.

sosyal problem olarak ortaya çıkmaktaydı. Sosyal-kültürel değişimlerin meydana çıkardığı düşünsel çatışmalarda aile ve kadının sosyal ilişkilerdeki konumu en belirgin biçimde dile getirilmekteydi.

Azerbaycan modernleşme sürecinde ilk defa olarak Ahundov, Aydınlanma idealarına sarılarak kadın olgusunu “dini inançla yeni fikir dünyası arasında”⁷³⁵ sıkışan sosyal bir problem olarak tasvir etti. Ahundov’un kadın meselelerine ayırdığı dikkat kendine özgü bir bakışla karakterize olunmaktaydı. Eşitlik ve insan hakları konularından bahsederken kadın konusu modernleşme doğrultusunda ele alınmaktaydı. Fakat yeni mücadele yoluna girilse de kadının toplumdaki konumunu değiştirme yöntemleri tam şekilde belirlenememekteydi. Bu sorunun arkasında yatan temel etkenler sorgulanarak, kadının özgürleşmesi meselesi hukuku müstevide savunulmaktaydı. Ahundov’un kaleme aldığı “Kemaliddövle Mektupları”, “Yek Kelime’ Hakkında”, “Sergüzeşt-i Veziri Han Lenkaran” eserlerinde kadının toplumda geri plana itilme nedenleri dile getirilmekteydi. Bu durumla ifade edilmek istenen diğer husus, “geri itiş” olgusunun ailevi huzursuzlukların kaynağı olarak gösterilmesiydi. Ahundov’un düşünsel çalışmalarında Azerbaycan kadının yanı sıra Doğu’daki kadınların genel durumu ele alınmaktaydı. Doğu kadınlarının toplumdaki sıkıntılarını doğrudan İslam dini ile bağlayan Ahundov, 8 Kasım 1875 tarihinde Mirza Yusuf Han’a yazdığı “Yek Kelime’ Hakkında” yazısı şu tespitlerle dikkat çekmekteydi:

“Eğer şeriat adalet çeşmesi ise konstutsiyonun ilk şartı olan hukuk eşitliğini muhakemelerde icra etmek gerekir. Hukuk eşitliği yalnız erkeklere mi mahsustur? ...Konstutsiyonun üçüncü şartı şahsi özgürlüklerin icra edilmesidir. O halde şeriat hatta İslam’ın kabul edilmesinden sonra bütperestlerden ve müşriklerden köle ve cariyeler alıp satmaya neden izin vermektedir. Meğer bu en alçak zulüm değil mi? ...Bu surette bir özgür erkek ile bir özgür kadın, evlenmek nikâhı olmadan birbiriyle yakınlık ediyorlar. Şeriatın ne hakkı var ki onları cezalandırmaya. Bu iş insan şahsiyetine karşı bir saldırı değil mi? ...Eğer şeriatın amacı onları cezalandırmakla başkalarına ibret vermek ise ne için muta nikâhına izin

⁷³⁵ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 75.

verilmiştir.”⁷³⁶

Ahundov’a göre, İslam dini ile kadın arasındaki ilişkinin hayati noktalarından birini örtünün kadın hayatındaki yeri teşkil etmektedir. Kadın özgürlüğüne bir engel olarak görülen örtü, onu sosyal-kültürel hayattan koparan ve modernleşme yolundaki değişimlerde iştirak etmekten alı koyan bir simgedir. Ahundov’un “Yek Kelime’ Hakkında” yazısında konu şu biçimde ele alınmaktadır:

“Şeriatın ne hakkı var ki kadını hicap ayeti vasıtasıyla daima hapse mahkûm etmeye. Kadını ömür boyunca mutsuzluğa mecbur ettiği gibi onu yaşamın nimetlerinden de mahrum etmektedir.”⁷³⁷

Azerbaycan’da modernleşmenin yaygınlaştığı bu süreçte ilginç olan şu ki kadının toplumsal ilişkilerde yeri ve konumu toplumsal katmanlara göre farklılık göstermekteydi. Sıradan ailelerde başka bir durum söz konusuydu. Bu gibi ailelerin kadınları hem ev işleri ile uğraşır hem de tarla işlerinde çalışıyorlardı. Kadın gücünün bariz bir şekilde erkek gücüyle eşit olmamasına rağmen aynı koşullarda düşük ücretlerle çalıştırılması gibi durumlar modernleşmenin bir diğer arka yüzünü açığa çıkarmaktaydı. Yeni sosyal-ekonomi formasyon içinde çalışan kadın “modern kadın” temsilcisi olarak toplumda aktif rol alması sistem tarafından özendirilmekteydi. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Azerbaycan’da kapitalizmin gelişmesiyle birlikte, Azerbaycan kadının durumu aslında daha da ağırlaşmıştı. Dini kaidelere göre erkeklerle birlikte fabrikalarda çalışmaları yasaklanan kadınlar, ekonomi sıkıntılardan dolayı kapitalizm sisteminin ek işçi taleplerine uygun olarak üretimde yer almaktaydılar.⁷³⁸

19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Azerbaycan kadının hayatında kayda değer değişiklikler baş gösterdi. Eğitimde görülen yapısal değişikliklerin topluma yansması klasik aile geleneklerini tedricen değişime mecbur etti. Kadın eşitliği üzerinden ilk çıkışların dönem basınında geniş yer bulması, toplumsal dikkati bu duruma doğru çevirdi. Müslüman Doğu’sundaki nikâh, aile, kadına yaklaşım vs. gibi meseleler modernleşme bağlamında şerh edilmeye başlandı. Özellikle “Ekinci” gazetesinin aydınlatıcı faaliyeti içinde “...yeni aile ilişkilerinin, tarihin tecrübesinden çıkmış necip

⁷³⁶ Mirza Fetalı Ahundzade, *Eserleri*, c. II, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2005), s. 145-146.

⁷³⁷ Ahundzade, *Eserleri*, c. II, s. 144.

⁷³⁸ Lale Mövsüмова, *Azerbaycan Gadını Uzag Keçmişten İndiyedek*, (Bakü: 2003), s. 91.

örf adetlerin, günlük ev yaşantısının, giyim ve eğlencenin iyi yönlerinin üzerine eğilmenin gerekliliğine dikkat çekilmekteydi.”⁷³⁹ Kadınların içerisinde bulundukları koşullar ve genel durum M. Velili tarafından şöyle karakterize edilmekteydi:

*“Azerbaycan hanlıkları Çarlık tarafından işgal edildiği zaman ülke nüfusu 651 binden fazla idi. Nüfusun cinsi taksimatına bakıldığında ülkede her bin erkeğe karşılık 855 kadın vardı. Azerbaycan’daki aile durumuna bakıldığında tarım ülkesi olan bu yerlerde toprak arazilerinin kullanılması için evlenmek ilk şartı. Buna bağlı olarak insanların erken evlendiği müşahade ediliyordu. Bu da onların milli-dini özelliklerinin aks ettiren bir durumdu.”*⁷⁴⁰

Alexandre Dumas’ın “Kafkasya” (1858-1859) adlı seyahatnamesinde Azerbaycan medeniyeti, sanatı ve gelenekleri hakkında geniş bilgiler mevcuttur. Özellikle Azerbaycan köy kadınlarının hayatı hakkındaki müşahedelerinde şu ifadeler dikkat çekmektedir:

*“Azerbaycanlı köy kadınları ailelerine maddi katkı olsun diye koyunların yününü eğirerek halı dokuyorlar. Onların dokudukları Guba, Şamahı, Nuha halıları sade nakışlarına, elvan renklerine ve kalıcılığına göre İran halılarından hiç de geri değillerdi. Onlardan farklı olarak yarı fiyatına satılmaktaydı. Bundan başka onlar ince tiyeli hançerlerin kınına güzel nakışlarla bezek vuruyorlardı.”*⁷⁴¹

Azerbaycan’da değişimin hangi yollarla gerçekleşeceği üzerine düşünen aydınlar, kadının eğitimine ilişkin modernleşmenin sunacağı olanakları ön planda tutmuşlardır. Azerbaycan’da kadının sahip olduğu sosyal statü ve toplumsal yaşamdaki aktif faaliyetini Karabağ Hanı Penah Han’ın soyundan gelen Hurşit Banu Natevan (1830-1897) örneğinde daha açık müşahade etmek mümkündür. Dönemin kadın aydınları içerisinde Hurşit Banu Natevan, ulemadan Farsça ve Arapça eğitim almış, Doğu klasiklerinin eserlerini derinden mütalaa ederek benimsemiştir. Bir dönem Tiflis’te

⁷³⁹ “Ekinçi: 1875-1877”, (Bakü: Avrasya Press, 2005), s. 17.

⁷⁴⁰ Muhammethasan Velili, *Azerbaycan Coğrafi-Tebii Etnografik ve İktisadi Mülahizat*, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993), s. 22.

⁷⁴¹ Alexandre Dumas, *Kafkasya*, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2010), s. 195.

yaşamını sürdürmüş ve Rus zadeğân-aristokrat ortamını tanıma fırsatını yakalamıştır. Han kızı kimliğinin dışında yazar, şair, ressam ve hayırsever bir şahsiyet olarak Azerbaycan kadınının seçkinler düzeyinde bir temsilcisi olmuştur. Natevan, yoksul ve kimsesizler için yardımlarını esirgememiş, Şuşa şehrinin tüm kamusal problemlerini çözmeye çalışmıştır. 1872 yılında Şuşa şehrine su hattı çekirmiş ve şehir ahalisinin su ihtiyacını karşılamıştır. A. Dumas'ın 1858 yılında Bakü'ye seferini zamanı Hurşit Banu Natevan ve eşi Hasay Usmiyev'le görüşmesi seyahatnamede ayrıca belirtilmiş ve verilen hediyeler değerli bir hatıra olarak Fransa'ya götürülmüştür.⁷⁴²

Azerbaycan aydınlarının kadınlara ilişkin görüşleri iki konu üzerine odaklanmaktaydı. Birincisi, kadının kapalı, eğitimden uzak tutulması ve sosyal hayattan tecrit olunmasıydı. İkincisi, hukuk kuralları dışına itilen kadının miras hakkı ve evlatlar (kız-erkek) arasındaki mülkiyet eşitsizliğiydi. Bu anlayış biçimi yalnız Azerbaycan'da değil tüm Doğu'da temel bir hukuk problemiydi. Yeni kültürel açılımlarla ortaya çıkan “Ekinçi” gazetesi ilk kez kadın özgürlüğü yolunda engel teşkil edecek tüm mânileri sayfalarına taşıdı. Zerdani, bu konuda köklü bir değişimin gerekliliğini vurgulayarak, kadınları küçük düşüren görenekleri, kız kaçırma, çok eşlilik ve çocuk yaşta evlendirme gibi hadiseleri ifşa etmekteydi. Kadınların kapalı ve tecrit olunmuş yaşamlarının İslam ahlakına ve manevi hayatına uygun olmadığı açık gösterilmekteydi. “Ekinçi”nin 9 Haziran 1877 yıl tarihli 12. sayında yayımlanan makalede şöyle şu ifadeler yer almıştı:

*“Bizim şeriatımıza göre, kulu azat etmek çok büyük sevaptır, ama biz bu meseleyi geç anlamışız. Satın alarak kulu azat etmeyi sevap hesap ede ede, biz kendi kendimizi köle durumuna düşürmüşüz. Tebaa padişaha, övret (kadın) erkeye, evlat babaya, hizmetçi ağaya, öğrenci muallime meğer bir kul değil mi? ...Kısacası Doğu dünyasında özgürlük olmadığından, biz Avrupa'dan geri kalmışız ve bu durum ne kadar böyle sürerse, biz terakki etmeyeceğiz ve ede bilmeyeceğiz.”*⁷⁴³

1880'lerde Rusya Müslümanlarından bir grup kadın Gaspıralı çıkardığı “Tercüman-ı Ahval” gazetesinin bir ilavesi olan “Âlem-i Nisvan” adlı bir kadın dergi çıkardılar. Rusya Müslüman Türk kadınlarının durumuna ilişkin yapılan çalışmalarda kadının

⁷⁴² Dumas, *Kafkasya*, s. 193.

⁷⁴³ “Ekinçi”, Haziran, 1877, N: 12.

toplumda statüsü ve eğitimi derginin temel ilkelerini oluşturdu. Bununla birlikte Gaspıralı, Rusya Müslüman Türklerinin uyanışında Müslüman kadınlara hakların temin edilmesi meselesini eğitimle bağdaştırarak derginin sayfalarında gündeme getirdi.⁷⁴⁴

Kadınların eğitim derecesinin yükseltilmesi yeni meslek gruplarının ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Kadının modern eğitim hayatına girişi ile kapitalizm sisteminin Azerbaycan'da teşekkül etmesi paralel bir şekilde yürümüştü. 1865 yılında İrevan Guberniyası'nda "Kutsal Ripsime" misyon cemiyetinin kızlar için tesis okul, bu istikâmette atılan ilk adımlardandı. Okulda eğitim alan 65 öğrenciden 42'si Azerbaycanlı öğrencilerden ibaretti. 1874 yılında Bakü'de ilk kadın gimnazyumu faaliyete başladı ve 1883 yılında "Mariya Kızlar Gimnaziyası" adını aldı. 19. yüzyılın sonlarına doğru ise Azerbaycan'daki kız okullarında 1283 öğrenci eğitim almaktaydı.⁷⁴⁵

Ülkede okuma yazma oranın çok düşük olduğu bu dönemde kadın eğitimine özel bir dikkat yetiren Hacı Zeynel Abidin Tağıyev'in kayda değer çabaları, Manaf Süleymanov'un "İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim" adlı kitabında detaylı anlatılmıştır. Tağıyev ilk Azerbaycan kız mektebinin açılması için Kafkasya Eğitim Daire Başkanı K. P. Yanovsky'e yazdığı 24 Nisan 1896 tarihli mektupta şu hususların altını çizmiştir:

*"Taraflımdan tesis olunacak bu kızlar mektebi Müslüman ailelerinin talepleri dikkate alınarak, el sanatları ve ev işlerine dair derslerinin öğrenimine ilave bir sınıflı mektep tipi olacaktır. Mektepte 20 öğrencinin kalması için pansiyon yapılacaktır. Mektepte yalnız Müslüman kızları eğitim göreceklerdir. ...Müslümanların tecrit olunması bazı dogmatik prensiplerden ileri gelmektedir. Bu sahte dini geleneklerin derin kök salmasının sebebi ise Müslüman kadınların kapalılığı ve kendi hakları hakkındaki bilgisizlikleridir. Mektep sayesinde Müslüman kadınları kendi haklarını korumayı öğrenecekler."*⁷⁴⁶

Bakü'de Müslüman kızların anadillerinde eğitim görmesi için Tağıyev'in ilk olarak III.

⁷⁴⁴ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 285.

⁷⁴⁵ *Azerbaycan Tarihi 19. Yüzyıl*, c. IV, s. 354.

⁷⁴⁶ Azerb. MDTA, f. 309, siy. 1, iş. 31, s. 2.

Aleksandr'a yazdığı mektup değerlendirilmedi. Bütün bu gelişmeler yaşanırken, Tağıyev etkili bir şahıs olarak başka yollar arama çabası içerisine girdi. Çar III. Aleksandr'ın ölümü üzere II. Nikolay'ın Çarlık tacı giyme merasimi sırasında eşi Aleksandra Fyodorovna'ya bir senatörün aracılığıyla çok pahalı hediyeler sundu ve Bakü'de Çariça'nın adına Müslüman kız okulunun açılması ricası tekrarladı. Ancak iki yıl sonra 1896 yılında Bakü'de kızlar okulunun açılmasına izin verildi. Tağıyev, okul binasının projesini ünlü mimar Goslavski'ye yaptırdı. 1898 yılında yapımına başlanan bina 1900 yılında hazır hale geldi. Tağıyev'in okulun açılması sırasında karşılaştığı en büyük engellerden biri de din arkasına sığınan gericilerin tutumu idi. Tağıyev, bu engeli aşmak için Mekke, Medine, Kerbelâ, Horasan, Kahire, Tahran ve İstanbul'a temsilciler gönderdi. Oradaki ulemeden Müslüman kızlarının erkekler gibi dini okulların dışındaki okullarda da eğitim alınmasının sakıncalı olmadığı hakkında imzalı belgenin alınması isteniyordu. Tüm bunlara rağmen kızların okula gönderilmesinin karşısı alınmaya çalışan gericilerin tehditleri büyük memnuniyetsizlik yaratıyordu. Hatta İçerişehirli Ahund Ruhulla'nın evine baskın edip onu katletmişlerdi. Nedeni ise kızını bu okula yazdırmasıydı. Tağıyev, kızlardan Çariça'ya telgraf çekmelerini istemiş, bu gibi hallerin aradan kaldırılması ricasında bulunmuştu. İki gün sonra alınan cevapla okul faaliyete geçmişti. "Aleksandra İmparator Rus-Kız Mektebi" adıyla faaliyete geçen okulda dersler 7 Eylül 1901 yılında başladı. İlk olarak 58 kız öğrenci kabul edildi. Okulda 35 kız öğrencini tüm masrafları Tağıyev tarafından karşılanmıştı. Okulun öğrencileri için Kuzey Kafkasya kızlarının giyimi resmi libas olarak seçilmişti.⁷⁴⁷

3. 2. 4. Azerbaycan'da Yeni Kentleşme

10 Aralık 1840 yılında Kaspi vilayetinin terkinde tesis olunmuş Bakü kazası, 1859 yılından sonra kentsel değişiklik ve sosyal-ekonomik açısından modernleşmenin mekânsal temsilcisi konumunda bir şehir olarak gelişme gösterdi. K. Spassky-Avtonov'un verdiği bilgilere göre "1851 yılında Çarlığın işgalinden 45 yıl sonra Bakü'nün İçerişehir mahallesinde yerli sakinlere ait evlerin sayısı 1688, Şii Müslümanları sayısı ise 7875 idi."⁷⁴⁸ S. Aşurbeyli'nin "Bakü Şehrinin Tarihi" adlı kitabında yer alan 1832 yılına dair belgelerde Bakü'nün ekonomik hayatına dair birtakım bilgiler şöyleydi:

⁷⁴⁷ Manaf Süleymanov, *İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim*, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1987), s. 66.

⁷⁴⁸ Sara Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, (Bakü: Avrasya Press, 2006), s. 309.

*“Şehirde 500 dükkan, 207 dükkânı olan 9 kervansaray vardı. Şehirde faaliyet gösteren zanaatkârlar genellikle kendi mallarını sattıkları dükkanlarda üretiyorlardı. Kervansaraydaki dükkanlar gelme tacirlere kira olarak veriliyordu. ...Bakü’de kervan yolu ticareti için 470 deve ve 3000 at vardı. Bu ise kervan yolu ile mal taşımacılığına işaret etmekteydi.”*⁷⁴⁹

Şamahı şehrinde 15 Mayıs 1859 tarihinde yaşanan yıkıcı depremden sonra guberniya (eyalet) merkezinin Bakü’ye taşınması karara alındı.⁷⁵⁰ Bununla bağlı 6 Aralık 1859 yılında II. Aleksandr şöyle bir kararname yayımlandı: “Birinci, Şamahı Guberniyası’nın tüm siyasi-idari kurumları Şamahı’dan Bakü’ye taşınsın; İkinci, Bakü’ye guberniya merkezi statüsü verilsin; Üçüncüsü, Şamahı Guberniyası bundan sonra Bakü Guberniyası olarak adlandırılsın.”⁷⁵¹ Yeni idari düzenlemelerin etkisi en çok Bakü şehrinde hissedildi. Şehir nüfusu hızlı şekilde değişime uğradı. Şehrin nüfus değişiminde daha çok ekonomik amiller göze çarpıyordu. 1863’de 14 bin olan Bakü nüfusu, 1897 yılında Rusya’da ilk kez yapılan nüfus sayımına dâhil edildi ve 113 mine ulaştığı kayıtlara geçti.⁷⁵²

Çar Hükümeti’nin 16 Haziran 1870 yılında onaylamış olduğu yeni “Şehir Yönetmeliği” ilk başta Rusya’nın iç arazilerinde yürürlüğe kondu. Aradan 8 yıl geçtikten sonra Bakü’de uygulanmaya konmasıyla birlikte, şehrin sosyal yapılanma, nüfus ve fiziki görünüşünü kökten değiştirdi.⁷⁵³ Kafkasya ve diğer bölgelerde şehir yönetmeliğin geç tatbik edilmesi nedenini Bakü Gubernatoru Kolyubyakin aşağıdaki gerekçeleri göstererek, Kafkasya Genel Valisine gönderdiği yazıda şöyle izah etmişti:

“Birincisi, yerli halkın yeteri kadar kendi kendilerini yönetecek bilgi ve birikime sahip olmadıklarını bariz şekilde görmek mümkündür. İkincisi, yerli halkın Rusya’daki gelişmelerden kopuk yaşadıkları,

⁷⁴⁹ Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, s. 307.

⁷⁵⁰ Fuad Tagiev, *İstoriya Goroda Baku v perboy polovinye XIX veka (1806 – 1859)*, (Baku: İzdatelstvo Elm, 1999), s. 78.

⁷⁵¹ Şamil Fetullayev, *Bakı’da Şehersalma XIX Asr ve XX Asrın Evvelerinde*, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2013), s. 41.

⁷⁵² Muhammethasan Velili, *Azərbaycan Coğrafi – Tebii Etnografik ve İktisadi Mülahizat*, (Bakü: Azərbaycan Devlet Neşriyatı, 1993), s. 20.

⁷⁵³ Vagif Priyev, *Azərbaycan’ın Tarihi-Siyasi Coğrafiyası*, (Bakü: Muallim Neşriyatı, 2006), s. 54.

gelişmeye dair hiçbir anlayışa malik olmadıkları ve sağlık, mali kurumlar, tiyatro, kütüphane hakkında bilgilerden mahrum kalmaları bir gerçekliktir. Üçüncüsü ise şehir ahalisi için yapılacak reformların doğuracağı mali sıkıntılar karşımızda duran en büyük engeldir.”⁷⁵⁴

Bu bakımdan Çarlığın Azerbaycan’a yönelik politikasının arkasında yatan mantığı anlamak pek de zor değildi. Azerbaycan’da şehirlerin idaresi mülki amirler tarafından değil, polis tarafından yürütülmesi gerektiği fikri ağırlık kazanmıştı. 1878 yılında yeni tesis olunan “Şehir Duması”nın (şehir meclisi) polis idaresi yanında meşveret organı gibi faaliyeti öngörülmüştü. Böylece 1870’de kabul edilmiş şehirlere dair reform yönetmeliği ancak 1878’de Bakü’de uygulanabilmişti. Bu yönetmeliğe uygun olarak yeni kurumlar tesis edildi: Şehir Duması ve Şehir Upravası (Şehir İdaresi). Bakü Şehir Duması’na ilk seçimler ise 6-9 Aralık 1877’de yapıldı. Seçimlerde Çar hükümetinin Azerbaycanlılara karşı davranışlarında eşitsizlik prensibi açığa çıktı. Şehir Duması’na seçilen Azerbaycanlı temsilcilerin sayısı, sayca az olan Hristiyanlardan çok azdı. Genişletilen “yerel yönetim” reformları sayesinde, Hristiyan nüfusa özel bir koruma ve daha iyi bir konum sunuldu.

Azerbaycan’da şehir reform ile teşekkül bulan “yerel yönetim” olgusu merkezi hükümet karşısında hiçbir özerkliğe sahip değildi. Ne hukuki ne de ekonomi özerklik bakımından Rusya’daki benzerleri kadar bir değişiklik göstermedi. Bu yalnızca şehirdeki “yerel yönetim” kurumlarının yetkilerini sınırlandırmakla alakalı değildi. Aynı zamanda böyle bir seçim sistemi tatbik etmekle istenen ortamı oluşturmaktı. Bunun sonucunda yerel halk ve mülksüz işçiler seçim hukukundan mahrum edilmişti. Seçim hukukundan ancak mülk sahibi olanlar, şehir vergisine tabi tutulanlar (şehirden evi olanlar) yararlanabiliyorlardı. Kadınlar ve 25 yaşını geçmeyen erkekler oy hakkından feragat ettirilmişti.⁷⁵⁵ Bakü Şehir Duması’nda tüm idari ve mülki işlerin Rus dilinde yürütülmesi zorunluydu. H. Zerdabi meselenin bu yönüne şöyle dikkat çekmişti: Şehir idarelerinde işler ve evrakların yazılması Rus dilinde olduğundan, Rus dilini bilen kişilerin temsilci olarak seçilmesi daha uygundu.

⁷⁵⁴ A. E. Rzayev (ed.), *Azerbaycan Tarihi XIX – XXI Asrın Evveli*, (Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2010), s. 119.

⁷⁵⁵ *Azerbaycan Tarihi 19. Yüzyıl*, c. IV, s. 205.

Altı çizilmesi gereken önemli hususlardan biri Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgal edilmesinin ardından Bakü'deki tüm petrol maden sahaları 1 Ocak 1825 tarihinde Çar hazinesi mülkiyetine alındı. Madenlerden istifade iltizam adı verilen sistemle kullanıma sunuldu. Madenlerin iltizam sistemi ile işleme tabi tutulması devletin kâr amaçlı arzusunu iyice artırdı. Gelineen noktada girişimcinin önü kesilmiş oldu. Çünkü Azerbaycan'da petrol sanayisindeki bu düzenlemeler Çar bürokrasisinin merak dairesine bağlıydı. Aynı zamanda modern şehirleşmede belirleyici rol üstlenen sanayileşme olgusu nüfus hareketliliğini gündeme getirdi. Modern şehirleşmenin başlaması hem kârlı iş olanakları yarattı hem de kırsal göçü tetikledi. Nispeten kısa bir zaman içinde Bakü şehri sanayi yerleşim mekânı haline geldi.

İktisadi kâr etme amacıyla 1837'de Voskoboynikov, Abşeron'da petrolün üretimine dair bir sıra plan projeler hazırladı. Onun projeyle Bakü'de petrolün sistemli şekilde üretimi sağlandı. Kendi ticaretini teşkil etmek için Balahanı köyünde ilk petrol rafinerisi tesis etti. Rafineride doğalgaz yakılarak üretilen buhar ve ısıyla petrolün damıtılması yöntemi dünyada ilk kez uygulandı. 1846 yılında Bibi-Heybet'te Kafkasya İdari Merkezi'nin üyesi Semyonov'un önerisiyle Bakü petrol madenlerinin istismar usulü değiştirildi. Bu işten sorumlu direktör Alekseyev'in öncülüğünde 21 metre çatan sondaj usulü ile ilk kez kuyu açma işlemi gerçekleştirildi.⁷⁵⁶ Rusya Çarlığı'nın Baş Kâtibi Vronçenkoya gönderilen 14 Temmuz 1847 tarihli resmi raporda, Kafkasya Genel Valisi Vorontsov, Bibi-Heybet'te dünyada ilk defa olarak mekanik yöntemlerle petrol kuyularının açılmasını şöyle teyit etti:

*“Ben, Şamahı Devlet İdaresine Bakü kazasında, Hazar Denizi kıyısındaki arazide petrol çıkarma faaliyetleri başlatılmasına izin verdim. Bunun neticesinde Bakü ve Şirvan Maden İdaresi başkanlık görevini icra eden kişi tarafından bölgede petrol çıkarıldığına dair bilgi elimize ulaştı.”*⁷⁵⁷

1870'lerden başlayarak Rusya'nın sanayileşmedeki atılımları sanayi ürünlerine olan taleplerini daha da artırdı. 1860'larda başlayan sanayi ve ticaret müesseselerinin gelişmesi şehirleşme düzenlemeleri için önemli bir adımdı. Ülkede şehir idari sisteminin

⁷⁵⁶ Miryusuf Mirbabayev, *Azerbaycan Neftinin Kısa Tarihi*, (Bakü: Azərneşr, 2007), s. 18.

⁷⁵⁷ Mirbabayev, *Azerbaycan Neftinin Kısa Tarihi*, s. 19.

düzenlenmesi kapitalizm sisteminin yerleşmesinde belirleyici rol oynadı. Marx “Kapital” eserinde sanayileşmeyi şerh ederken şöyle yazıyordu: “...toplumsal üretimin toplumsal ilişkileri karakterize ettiği gibi bu üretime dayanılarak örgütlenmiş yaşamın öteki alanlarına da etkisi kaçınılmazdı”⁷⁵⁸ Çünkü yeni düzeninin yerleşmesi şehirlerde yaşayan halkı etkileyen esas faktördü. Örneğin Bakü dışında gelişme gösteren Nuha şehri ipek imalı sanayisinde “Kafkasya’nın Lion”u adı ile tanınmaktaydı. 1899 yılının kayıtlarına göre, Nuha şehrinde 420 ipek imalı fabrikası faaliyet göstermekteydi.⁷⁵⁹ Netice itibarıyla binlerce işçi bu fabrikalarda iş imkânı elde etmekteydi.

Yeni gelişmeye başlayan şehirlerin boyutu bölgeden bölgeye değişiyordu. Şuşa, Yelizavetpol (Gençe), İrevan, Nahçıvan, Şamahı şehirleri eski hanlık merkezleri olarak Rus işgalinden sonra özel kültürel niteliklerini kaybettiler. Bu şehirlerde milli ve dini bakışların ağır basmasına rağmen, toplumsal huzursuzluğu tetikleyen üretimin etkisi açık görülüyordu. Örneğin bu bölgelerde yetiştirilen üzüm mahsulü, şarap üretimi için ana besindi. Üzümcülüğü teşvik etmek üzere kurulan mekanizma alkol tüketimini büyük ölçüde artırdı. Bu saha oldukça kâr getiriyordu. Aynı zamanda tarımın ticarileşmesi yolunu açtı. Yetiştirilen üzümü imal etmek için yukarıda sıraladığımız şehirlerde büyüklü-küçüklü 1300’den fazla şarap, votka, konyak ve alkol fabrikası yapıldı. Bunların yarısından çoğu Yelizavetpol, % 40 Şamahı-Bakü, Nahçıvan ve İrevan bölgelerine aitti. 1868 yılında Yelenendorf’ta (Gökgöl) inşa edilmiş ilk bira fabrikası, bira üretim kapasitesine göre Bakü (Zığ) bira fabrikasından bir az geride kalıyordu.⁷⁶⁰

Azerbaycan’da modern şehirleşmeyi biçimlendiren sanayileşme olgusu bir taraftan da şehir mimarisini değiştirdi. 1874’den itibaren şehirlerin kaotik biçimde büyümekte olan hissesinin düzenlenmesi için alt yapı planlanması işi hızlandırıldı. Sanayileşme, tarımsal büyüme ve artan ticaret hacmi hem şehirlerin forma ve içeriğini değiştirdi hem de taşımacılık sisteminin genişlenmesini destekledi. Şehrin ana plana uygun şekilde kurulması istikâmetinde ilk adım 1864’te atıldı.⁷⁶¹ Ancak 34 sene sonra Kafkasya Genel Valisi tarafından bu plan hakkında serencam imzalandı. 1898 yılında yürürlüğe giren

⁷⁵⁸ Karl Marx, *Kapital*, c. I, (İstanbul: Eriş Yayınları, 2003), s. 81.

⁷⁵⁹ Tefik Veliyev, *İmperyalizm Devrinde Azerbaycan Sanayisi ve Proletariati*, (Bakü: Elm Neşriyatı, 1987), s. 93.

⁷⁶⁰ Veliyev, *İmperyalizm Devrinde Azerbaycan Sanayisi ve Proletariati*, s. 177.

⁷⁶¹ Şamil Fetullayev, *Bakı’da Şehersalma XIX. Asr ve XX. Asrın Evvelerinde*, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2013), s. 54.

“modern taleplere uygun şehir yapılanması hakkında düzenleme”⁷⁶² Bakü’nün şehir planlamasına dâhil edildi.

Bir hususu belirtmek gerekir ki 1840’larda hâkim olan ekonomik durgunluğun aksine, 1870 ila 1895 yılları arasındaki dönemde ciddi bir büyüme kaydedildi. Bakü şehrinin ekonomisi bu dönem uluslararası hukuk ve ticaret sistemine dâhil edildi. Petrol üretimine dair tüm faaliyetlerin büyük bir kısmı yabancılar sermayecilerin elinde toplandı. Şubat 1872 yılında petrol sanayisinde düzenlemelerin yapılması maksadıyla iki yasa kabul edildi. Birincisi, petrol madenleri ve petrol ürünlerine ait vergi sistemi idi. İkincisi ise kirada olan petrol sahalarının mezarla şahıslara satılması düzenlemesiydi.⁷⁶³ Bu iki düzenleme ile serbest rekabetin karşısında engel olan iltizam sistemi kaldırıldı. Bu hem sermaye koyuluşuna hem de gelirlerdeki artışa neden oldu. Bir taraftan da merkezi otorite siyasi gücün bir temsilcisi olarak ekonomik kaynaklar üzerindeki gözetim ve tasarruf hakkını kaybetmek istemiyordu. Ancak petrol sanayisinin gelişmesine yeni perspektifler açan kapitalist üretim tarzının tesiri, iltizam sisteminin kaldırılması zarureti doğurdu. 1872 yılında iltizam sisteminin kaldırılması ile Azerbaycan’ın ekonomik hayatında köklü değişiklikler başladı. Buna rağmen petrolün üretimi ve satışını kendi inhisarına alan inhisarcılar, Çarlık bürokratlarının yerlerdeki el altısı konumundan kurtula bilmediler. Örneğin Çarlığın Kafkasya politikalarında belirleyici rol alan Ermeniler ve diğer Hristiyan tebaa (Tarumov, Ter-Gukasov, Mirzoyev vb.) temsilcileri Azerbaycan ekonomisinin bel sütununu oluşturan petrol üretiminde söz sahibi idiler.⁷⁶⁴

İltizam yasasının çıkmasından sonra yabancı şirketlerin Bakü’ye akını hızlandı. Bu durum Bakü’nün modern şehir görünüm kazanmasına kayda değer olanak sağladı. Daha önce belirtildiği üzere, 19. yüzyılın son çeyreğine doğru onların sayıları 140’a ulaştı. 1872’de Rus “Oil”, 1874’te İsveçli “Nobel Kardeşleri”, 1880’de Fransız “Rothschild” şirketlerinin petrol üretimindeki payı 1885 yılı istatistiğine göre kadar yıllık 2 milyon tondur.⁷⁶⁵ Altını çizmek gerekir ki “Nobel Kardeşleri” ve Rothschild’in “Hazar-Kara Deniz Kumpanyası” Rusya’daki tüm petrol ticaretin % 70’ini kendi inhisarına

⁷⁶² Azerb. MDTA, f. 44, siy. 5, iş. 101, s. 2.

⁷⁶³ Fetullayev, *Bakü’de Şehersalma XIX. Asr ve XX. Asrın Evvellerinde*, s. 56.

⁷⁶⁴ Erestun Mehdiyev, *Azerbaycan Neft Sanayisi XIX. Yüzyılın Son Rübünde*, (Bakü: Altay Neşriyatı, 2000), s. 17.

⁷⁶⁵ Saray, *Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi*, s. 213.

almışlardı. Yabancı sermayenin Bakü'ye akınını kolaylaştırmak için Kafkasya Mülki İdaresi'nin Amiri Knez M. Golisin ve Rusya Maliye Bakanı S. Y. Vitte'nin önemli "hizmetleri" oldu. Bütün bu gelişmeler neticesinde dünyada ilk kez petrol ürünlerinin su yolu ile taşınması bu şirketlerin gemileri aracılığıyla gerçekleşti. Rusya'da ilk olarak 1878 yılında Sabunçu madenleri ve Kara Şehir fabrikaları arasında petrol taşıma hattının inşa edildi.⁷⁶⁶

Bu dönemde Azerbaycan milli sanayicilerinin – H. Z. Tağıyev (1838-1924), M. Nağıyev (1842-1919), Ş. Esadullayev (1840-1913), E. Aşurbeyov (1855-1921), İ. Hacinski (1861-1919), M. Muhtarov (1855-1920) - faaliyetleri dikkate değer boyuttaydı. Bir taraftan Azerbaycan'ın ekonomik olarak kalkındırılması ve toplumsal refahın yükseltilmesi yükümlülüğü altına girmişlerdi. Diğer taraftan Bakü'nün modern şehir olarak kurulmasında gösterdikleri çabalar şehir halkı tarafından takdirle karşılandı. Sanat, tiyatro, * okul* ve idari binaların inşasıyla birlikte modern Batı mimarisine uygun yapılar Bakü şehrinin kompozisyonunda yerini aldı. Bakü şehrinin park ve bulvarlarla çevrilmesi, hastanelerin yapılması, modern Batı mimari tarzına uygun binaların inşası, su ve kanalizasyon gibi alt yapı meselelerinin çözümü işine bürokrasiyle işbirliği içinde giriştiler. Tağıyev'in konuya yönelik çalışmaları belirleyici olmuştu. Onun tarafından Bakü'nün su sorunu çözmek için V. G. Lindley'in çalışmalara katılması sağlandı. 1899 yılında inşasına başlanan su projesi 1916 yılında tamamlandı.

Şehirlerde özel sektöre ait yapılan binaların özellikleri daha çok mülk sahibinin zevkini değil, "zevksizliğini" yansıtmaktaydı. Özel toprak arazileri üzerinde inşa edilen ve mimari tarzıyla seçilen bu binaların çoğu iki katlı ifadesiz yapılardan ibaretti. Bu şehrin genel görünümüne karmakarışık bir özellik katmaktaydı. Çünkü 1870'lere kadar şehirlerde mimari projelendirme idaresi yoktu. Bina yapımında daha çok yeni zengin zümrenin "gösteriş" anlayışı hâkimdi. Bu durum şehirlerin merkezi hissesindeki binaların yapısında kendini daha açık gösteriyordu. 19. yüzyılın son çeyreğine doğru yapısal özellikler modern şehirleşme istikâmetinde değişmeye başladı. Başta Bakü şehri

⁷⁶⁶ Mirbabayev, *Azerbaycan Neftinin Kısa Tarihi*, s. 43.

* 1883 yılında H. Z. Tağıyev ilk milli tiyatro binasını Bakü şehrine kazandırdı – Manaf Süleymanov, *İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim*, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1987), s. 115.

* 1898 yılında Tağıyev mimar Goslavsky'nin projesi çerçevesinde Bakü'de ilk Müslüman Kızlar Mektebi'nin binasını inşa ettirdi – Gazanfer Recepli, *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*, (Bakü: Elm ve Tahsil Yayınları, 2013), s. 345.

olmakla yükselen mimari binalarda ünlü mimarların çalışmaları üst seviyede bir örnekti. Aynı ayrı yıllarda Z. Ahmetbeyov, İ. V. Goslavsky, İ.K. Ploşko, K. B. Skureviç, İ. V. Edel, A. V. Eyhler, G. M. Termikelov vs. gibi ünlü mimarlar yeni mülk sahipleri için saraylar, büyük iş hanları ve kamusal binaların projelerini tertip edip, inşasını denetliyorlardı.⁷⁶⁷ Yerli mimarlardan Kasım Bey Hacıbababeyov'un (1811-1877) çalışmalarını ayrı bir kategoride değerlendirmek mümkündür. Onun "Parapet" adlı parkın inşası projesinde üstlendiği rol yerli mimarlar açısından önemli bir örnektir. Süreç içinde açık fark edilen şehirleşme olgusu, Batı'dan ve Rusya'dan doğrudan kopyalanan yapıların inşasıyla belirginleşmiştir. Şehirleşmenin gelişmesi için önemli koşulları hazırlayan modernleşme diğer taraftan geleneksel özgünlüğü yok ettiği gerçeği vardır.

⁷⁶⁷ Fetullayev, *Bakı'da Şehersalma XIX. Asr ve XX. Asrın Evvellerinde*, s. 219.

BÖLÜM 4: PARADİGMA DEĞİŞİKLİĞİ SÜRECİNDE AZERBAYCAN MAARİFÇİLİĞİ

4. 1. Hegemonya Örüntüsündeki Maarifçilik Karakteri

Geleneksel paradigmadan bir miras olarak kalan “maarif” terimi,* Azerbaycan’ın modernleşme düşünce konseptinde yeni tanımlanma olanağı ile özümsemi. 19. yüzyıl Azerbaycan modernleşmesini ifade eden belirli terimlerin başında gelen “maarif” kelimesi, anlam bakımından daha geniş bir derinliğe sahipti. Terim sonraları ‘eğitim’ anlamına gelse de geleneksel medrese “ilimi”ne karşılık yeni bilgi ve düşünce konseptlerini kapsayan bir “aydınlanma” anlamında tanımlandı ve kavramsal niteliğe dönüştü. Azerbaycan tarih literatüründe “aydınlanma” kavramının karşılığı olarak atfedilen “maarifçilik”, geniş bir yelpazeye sahip olup, toplumsal hayata ilişkin sorunlarla ilgili iki temel tanım ihtiva etmekteydi: Birincisi, dar anlamda etimoloji olarak *maarif*, Arapça bir kelime olan “ma’rifa”dan türemiş, eğitim/bilgi/beceri olarak tanımlanmaktaydı. İkincisi ise genel anlamıyla 19. yüzyıldan itibaren Azerbaycan’ın aydınlanması istikâmetinde felsefi ve sosyal bir dünya görüşünü kapsayarak, temelinde “ilerleme ve aydınlanma düşüncesi” yer almaktaydı.

Batı’dan alınan ilk kavramlar (gelişme, ilerleme ve aydınlanma), 19. yüzyıl döneminin siyasi yapısının her kompartımanına ve en önemlisi düşünce anlayışına sirayet etti. Eski rejimin geleneksel tutumu ile yeni Aydınlanma temsilcilerini tutumu arasındaki temel ayrışma bu noktada belirleyici oldu. İlk başta Aydınlanmanın teorik planda hazırlanışının en önemli alanı, edebiyat ve felsefenin tedrici değişimiyle ilgiliydi. Özellikle Fransız edebiyatına ve felsefesine yoğun ilgi ile varlık kazanan Rusya’daki Batılılaşma hareketi, hukuk, kültür, siyasal ve toplumsal değişimleri yeni kavramlar ışığında tanımlayarak kodifikasyon etti. Foucault’un şerh ettiği gibi “19. yüzyılın rasyonel modernleşme dönüşümlerin arkasında Aydınlanma’nın oluşturduğu Avrupa geleneği vardı.”⁷⁶⁸ Aynı tarihsel dönemde değilse de bir sonraki dönemde Rusya’nın sömürge bölgelerinde filizlenen Batılılaşma konseptinin içindeki modernleşme

* Berkes’in belirttiği üzere “‘maarif’ teriminin taşıdığı anlam, dini terminolojide önemli yer tutan ‘ilim’ sözcüğü ile karşılaştırılarak kullanılmaktadır. Aslında bu sözcük ‘ilim’ demek değildi. ‘İlim’ nakil ve akıl yoluyla, yani kıyas ve icma ile yorumlanarak geliştirilen şariat bilgisi demektir” - Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), s. 179.

⁷⁶⁸ Foucault, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, s. 180.

sıçrayışları bu doğrultuda bir istikâmet aldı.

19. yüzyılın ortalarına doğru Azerbaycan maarifçiliği Aydınlanma anlayışı çerçevesinde kendi düşünce tarzını meydana çıkardı. Rus aydınlarıyla temaslar sıklaştıkça yeni Batılı düşünce tarzının benimsenmesi entelektüel bir hâl aldı. A. S. Puşkin'in P. S. Sankovsi'ye yazdığı bir mektupta bu hususun altı şöyle çizilmekteydi:

*“Tiflisskie Vedomosti” gazetesinde yayımlanan yazıların ‘aydınlanma’ istikâmetteki rolünü yüksek değerlendirmek gerekir. ...Tiflis’te yaşayan Müslüman aydınlarının Rus kültürüyle teması mühim bir hadise olarak görülmelidir. ‘Tiflisskie Vedomosti’ gazetesi kendi yayın anlayışı ve değerli makaleleriyle Rus gazeteleri arasında bu yönüyle farklılık yaratmaktadır”.*⁷⁶⁹

İki düşünce tarzı (Rusya ve Azerbaycan) ilk başlarda birbirine tesirsiz, bir süre yan yana uzlaşmaya dönük sürdürüldü. İlk başlarda Kutkaşanlı'nın ve Bakıhanov'un daha sonra Ahundov'un faaliyeti bu bağları daha da pekiştirdi. Her iki tarafın müşterek olarak birleştiği tek nokta geleneksel yapının “içedönük ve manevileşme”⁷⁷⁰ tesirlerini toplum hayatından çıkarmaktı. Modernleşme örüntüsü altında bir medeniyet inşa etme düşüncesinde hemfikirdiler. Fakat Azerbaycan maarifçiliğinin genel karakteristik özelliği bundan ibarettir ki Batı ve Rusya'daki genel Aydınlanma düşüncesinden farklı olarak “sınırlı ve çelişkiliydi.” Toplumu eğitmek ve eğitimin yaygınlaştırılmasını sağlamak, Rusya'daki entelektüellerinin modernleşme modellerine uygun olsa da egemenlik meselelerinde onların etki alanları geniş boyuttaydı. Örneğin Kafkasya Genel Valisi Baron Rozen'in merkezi hükümete yazdığı yazıda şu fikirler öne çıkmaktaydı:

“İster Müslüman ve isterse de Ermeni eyaletlerinde Rus zadedgân zümresinden ilave yerli zadedgân kesiminde olmasından yanayım. Tarafımızdan yaratılan yeni zadedgânlar, asillik mensubiyetinin hukuk ve üstünlüklerini anladıkça bizim politikalarımıza göre hareket edeceklerdir. Rusya Çarlığı sayesinde rezillikten yüksek mertebeye çıkarıldıkları için bu devlete sadık kalacaklardır. ...Güvenilir

⁷⁶⁹ Kasımcı, XIX. Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, s. 43.

⁷⁷⁰ Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, s. 4.

şahıslarla işbirliği yapma konusunda kendimize güvenmekteyiz.”⁷⁷¹

Genel gelişmelere Gramsci’nin “hegemonya” kavramı* perspektifinden baktığımızda hem modernleşmenin hem de maarifçiliğin karakteristik özellikleri aşikâr şekilde ortaya çıkacaktır. Çünkü bu süre zarfında ne aydın ne de zadegân sınıfına ait kesimden Çarlığın yönetim anlayışına karşı herhangi bir muhalefet gelişmemiştir. Mevcut olan statükonun devamının sağlanması için gerekli tüm entelektüel adımlar atılmıştır. En ağır ve şiddetli hakaretâmiz davranışlar bile unutulmuştur. 8 Haziran 1871 yılında Ahundov’un Melkum Han’a yazdığı mektupta izlenimleri şu şekildedir:

*“Kafkasya ve Dağıstan cemaati 1280 yıldır ki İslam dinini kabul etmişler ve Arap alfabesinin yararsızlığı sayesinde bu güne kadar cahil ve medeniyetsiz kalmışlar. Büyük Rusya devleti ise yalnız birkaç gündür ki bu toprakları ele geçirmiş ve gecikmeden bu halkların talim ve terbiyesine başlamıştır. ...Büyük Rusya devletinin himmeti ve çabası sayesinde yarım asırdan sonra Kafkasya’nın tüm halkları bilgi ve savat sahibi olacaktır.”*⁷⁷²

Azerbaycan maarifçilerinin Rusya’nın toplumsal meselelerini kendi iç meselesi gibi benimsemeleri dönem basınında pek fazla yazılıp çizildi. Özellikle eğitim gibi meselelerde tutarlı politika izlenmesi gerektiği konusu Rus yönetim anlayışına karşı eleştirel görüşlerin başında gelmekteydi. Rusya’nın kendi entelektüelleri de sosyal bakışlarında aynı minvale işaret etmekteydi. Bu müşterek hâl Azerbaycan maarifçilerinin “...yolunu kendi çizgisi içine çekerek, genel eğilimi geleneksel yapıya karşı mücadeleye çevire bildi.”⁷⁷³ 4 Kasım 1875 tarihli “Ekinçi” gazetesinin 8. sayında sunulan bilgiler şu ifadeleri içermekteydi:

“Bir önceki sayımızda Rusya devletinin, halkının ve okullarda okuyan öğrencilerin sayı hakkında verdiğimiz bilgiye göre, 80 milyonluk

⁷⁷¹ Kolonialnaya politika rossiyskogo çarizma v Azerbaydjane v 20-60 gg. XIX v., ç. I, (İzd. AN SSSR, 1936), s. 280.

* Gramsci’ye göre “güç, sisteme özgü bilgileri sağlayan entelektüellere ve aydınlara olan ihtiyacı karşılamak için eğitimin ideolojik işlevini bariz şekilde kullanmaktadır. ‘Bilinç ya da bilgi’ yolu ile kendi dayattığı kimliğe bağlayan mekanizmaları bu yolla oluşturmaktadır - Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri: Seçmeler*, trç., Kenan Somer, (İstanbul: Onur Yayınları, 1986), s. 318.

⁷⁷² Mirza Fetalı Ahundzade, *Eserleri*, c. III, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2005), s. 140.

⁷⁷³ Hüseyinzade, *XIX Asrın İkinci Yarisında Azerbaycan Tarihşünaslığı*, s. 52.

halktan 1 milyon okur-yazar var. Ama diğer ülkelerde, örneğin, Avrupa ve Amerika'da her 15 kişiden 1'i okuma yazma bilmektedir. Rusya neden ilim tahsil etmekte diğer halklardan geridir. ...Fakat Rusya'da o kadar eğitim almak isteyen var ki tüm okulları doldurmuşlar. Her yıl da bir o kadar eğitim için dilekçe veren var. Ama yer olmadığından 5 kişiden 1'i okula yazılabilir. ...Bizim Kafkasya'da hususiyle Badkub (Bakü) gimnazyasına geçen dönem 100 kişinin müracaatına rağmen 50 öğrenci alınabildi. ...Şimdi görelim bizim okulda eğitim alanlar kimdir? ...Bakü guberniyasının sakinleri yüz bin olsa da ondan 500 eğitim alan var. Onlardan 250'si Rus, 150'si Ermeni ve 100'ü Müslümandır.”⁷⁷⁴

Azerbaycan tarihinin erken dönem maarifçilik anlayışında ayırt edici özelliğe sahip olan Aydınlanma'nın temel parametreleri (özgürlük mücadelesi, milli bilinç, insan hakları, sömürgecilğe karşı mücadele yöntemleri gibi) siyasi, ekonomik ve ideolojik değişimleri dengeleyebilecek yeterli zemine sahip olmamıştır. Modernleşmenin klasik tarifi olan gelişmiş toplumun özelliklerini az gelişmiş toplum tarafından alınması problemi, Azerbaycan maarifçiliğinin ilk teşekkül döneminden başlayarak naif bir biçimde yazılara aktarılmıştır.

Aynı dönemde özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda ulusalcı ayaklanmalar birbirini izlemiştir. Yunan, Sırp ve Karadağ entelektüelleri dış güçlerden faydalanarak, ulusal bağımsızlıkları için modernleşme parametrelerine sarılmışlardır. Ulus-devlet, ulusalcılık ve milliyetçilik kavramlarını itici bir dinamik olarak kullanmışlardır. Örneğin “...1877-1876 yıllarında Bulgaristan ve Sırbistan'daki milliyetçi grupların beklentilerine, Osmanlı idarecilerinin beceriksizliği ve ekonomide yaşanan kıtlıkta eklenince, isyanlar ve ayaklanmalar baş göstermiştir.”⁷⁷⁵

Diğer taraftan Gürcistan'da izlenen modernleşme yolu daha çok siyasi-ideolojik fikre yönelik olmuştur. İlk olarak Çarlık egemenliğine karşı modern ulusalcılığı romantizm felsefesiyle birleştiren S. Dodashvili'nin (1805-1836) 1832'de başlattığı özgür

⁷⁷⁴ “Ekinçi”, Kasım, 1875, N: 8.

⁷⁷⁵ Ramsaur, *Jön Türkler 1908 İhtilâlinin Doğuşu*, s. 22.

cumhuriyetçilik hareketi ülke tarihi için yeni bir yol olacaktır.⁷⁷⁶ 1860’larda Rus sömürgeciliğine karşı savaş açan “Tergdaleulebi” adlı edebi-sosyal hareketin* temsilcileri de bu yolu izleyeceklerdir. Bu fikir akımının öncüleri A. Çavçavadze, N. Baratashvili, D. Çonkadze, A. Tzeretelli çalışmalarında yurt sevgisini ve ülkelerinin esaretteki yazgısından duydukları açılırları işlemişlerdir. “Tergdaleulebi”nin ideolojik öncüsü A. Çavçavadze “Gogça” adlı yapıtında, tarihsel değişimin görünümünü ulusalcı yöne doğru çevirmiştir.⁷⁷⁷ Modern Gürcü tiyatrosunun temelleri 1850’lerde G. Eristavi tarafından atılmıştır. Kendisinde rol aldığı ilk oyun “Gakra” (Boşanma) Gürcü tiyatrosunun başlangıcı sayılsa da Fransız yazar Sordou’dan uyarladığı “Samşoblo” (Vatan) adlı oyun ulusal bağımsızlık mücadelesinin ruhunu yansıtmış ve tarihsel dramın sembolü olmuştur.

Fransız Devrimi’nin etkisi ve Napolyon savaşlarıyla köklü değişime uğrayan Avrupa, “ulusçuluk çağı” olarak nitelendirilen bir döneme girdi. Bu yeni dönemin ulusalcı ve özgürlükçü özelliklerinden doğan tesirler sömürgeci olan halklar için bıraktığı intiba güçlüydü. Ulusçuluğun siyasi bir noktada sürdürülebilmesi açısından sömürgeci olan Hristiyanların başkaldırıları Müslümanlardan daha etkili olduğu aşikârdı. Burada birbiriyle etkileşim içinde olan iki esas amil kendini açık hissettirmekteydi. Birincisi, toplumlarda eğitimin belirleyici rolü temel etkendi. İkincisi, Avrupa devletlerinin tam bir tezat teşkil edecek şekilde bu eğilimlere verdiği destekti. Örneğin Viyana Kongresi’nde (1815) tesis edilen “Kutsal İttifak”ı kendi iç hudutlarında ulusalcı ayaklanmaları (1830 Polonya, 1848 Macar Ayaklanmaları) kanla boğan bir davranış sergileseler de Balkan ve Arap halklarının ulusalcı hareketlerini desteklemekte tereddüt etmediler. Hatta 19. yüzyılda ortaya çıkan laik Arap ulusçuluğunun güçlenmesi için yerli entelektüellerin çizmiş olduğu plan ve programları kurumsal bir düzeyde desteklediler.

Azerbaycan maarifçiliğinin modernleşme modelinde Rus Çarlığı’nın müstemleke

⁷⁷⁶ Rayfield Donald, *The Literature of Georgia: A History*, (London: Curzon Press, 2000), s. 145.

* Genelde Rusya’da eğitim görmüş entelektüellerin oluşturduğu “Tergdaleulebi” kelmesi “Terek Nehrinin Suyu İçenler” anlamına gelmekteydi. Hareket, Pirveli Dasi (Birinci Grup) adlanan topluluğun etrafında topladığı bir düşünce akımıydı. Milli bağımsızlık ve özgürlükçü nitelikleri ön plana çıkaran bu topluluk Çarlık Rusyası’nın istibdat rejimine karşı mücadeleyi esas almaktaydı – Fahrettin Çiloğlu, *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, (İstanbul: Ant Yayınları, 1993), s. 115.

⁷⁷⁷ Fahrettin Çiloğlu, *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, (İstanbul: Ant Yayınları, 1993), s. 113.

siyasetine karşı açık mücadeleye işaret eden herhangi bir siyasi-ideoloji öge yoktu. Azerbaycan erken dönem maarifçiliğinin modernleşme olgusu daha çok geri kalmışlıktan kurtulmanın arayışı çerçevesinde gelişmekteydi. Bu durumdan kurtulmanın yolu eğitim olarak görülmekteydi. Böylece eğitime katılımın çoğaltılması sayesinde sosyal sıkıntılar giderilecek ve sorunlar aşamalı şekilde çözüme kavuşabilecekti. Azerbaycan sosyal bilimler literatüründe maarifçiliğin üç aşama üzere gelişme gösterdiği belirtilmişti: Birincisi, teşekkül dönemidir. 1830'lu ve 40'lı yılları kapsayan bu dönemin temsilcileri A. Bakıhanov, İ. Kutkaşanlı, M. Ş. Vazeh gibi aydınlardır. İkincisi, olgunluk dönemidir. 1850'li ve 70'lı yılları kapsayan Azerbaycan maarifçiliği Ahundov'un simasında yeni bir aşamaya erişmiştir. Üçüncüsü ise çöküş devridir ki 1870'li ve 90'lı yıllardaki koşullara bağlı olarak Zerdabi'nin faaliyeti ile karakterize edilmektedir. Bu aşamaların sonucunda maarifçilik bir konsept olarak 19. yüzyılın sonlarına doğru yerini siyasi-liberal bir eğilimlere bırakmış ve ulusculuk olgusunun teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Hüseyinzade, Azerbaycan maarifçiliğinin genel karakteristik özelliklerine dair fikir ayrılıklarına sebep olacak hususları şu fikirlerle şerh etmiştir:

“Batı Avrupa ve Rusya’da olduğu gibi Azerbaycan maarifçiliğinin karakteristik özelliği Azerbaycan halkının sosyal-ekonomik hayatında, günlük yaşamında ve mefkûresinde hâkim olan feodalizme ve onun tezahürlerine karşı mücadeleden ibaret idi. Yeni teşekkül etmekte olan kapitalist formasyonunun çelişkilerini kavraya bilmedikleri için sınıflı toplumlara özgü olan hukuksuzluğun, istismarın ve yoksulluğun cehaletten kaynaklandığı görüşüne ağırlık verirlerdir. Azerbaycan halkının özgürlüğünü ve geleceğini eğitimde görüyorlar ve Avrupa ve Rusya hayat tarzını tebliğ ediyorlardı. Bu onların toplumsal faaliyetinin ikinci karakteristik yönüdür. Üçüncü karakteristik yönü ise halk kitlelerinin ve özellikle köylülerin reform ihtiyaçlarını açıkça ifade etmelerinden ibarettir.”⁷⁷⁸

Maarifçiliğin yukarıda sıralanan özelliklerinde devrimsel değişimden ziyade, evrimsel mahiyette bir değişim söz konusudur. Maarifçiliğin dönemsel aşamaları arasında geçişler

⁷⁷⁸ Hüseyinzade, *XIX Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı*, s. 53.

bir sarmal içinde yol almıştır. Her aşamanın koşullara bağlı olarak dizginleri bir diğer aşamada da belirleyiciliğini korumuştur. Tüm aşamaların tek müşterek yönü ise Azerbaycan'ın sömürge esaretinden kurtulması yollarının kesin bir biçimde ayırt edilmemesidir. İkinci aşamada vurgulanan din karşıtı yönelimler her üç aşamada farklı tartışmalara konu olmuştur. Çünkü tüm Müslümanların toplum olarak geri kalmışlığa mahkûm edilmesi dini, kültürel ve milli bağlamlara bağlanarak, hegemonyanın kavramsal çerçevesi içinde tanımlanmıştır. Bütün bu gelişmelerden çıkan sonuca göre egemen güç hegemonyasını sürdürmek için entelektüel taraftara sahip olma yetisini burada da ustaca kullanmaktan kaçınmamıştır. Foucault bu durumun genel hatlarını şöyle belirlemiştir: “Egemen güç, toplumun belirli kesiminden yani entelektüellerden siyasi ve ekonomik amaçlar doğrultusunda yararlanması stratejik işlev olarak görülmektedir.”⁷⁷⁹ Bir bakıma Batı medeniyetine ve düşüncesine doğru yapılan evrimci hamleler aynı tavrın izlerini taşımıştır. Yene burada iki nokta önemlidir. Biri gizli “ötekilik” ve diğeri bilimsel ve kültürel olarak emperyalist söylemin oluşumu içindeki entelektüel kimliktir. Bunun en büyük çelişkisi ise Doğu’da sömürgeye alınmış toplumların “rıza”ya bağlı olarak dönüştürülmüş olmasıdır. Gramsci’nin “genel aydın” kavramına yönelik çözümlemesinde de bu bakış açısı şu şekilde değerlendirilmektedir:

*“Aydınlar katmanı her ülkede kapitalizmin gelişmesiyle değişmiştir. Eski tip aydınlar, önemli ölçüde köylüler ve esnaflardan oluşan bir temele sahip olan toplumdaki örgütleyici unsurdur. Egemen sınıf, devleti ve ticareti örgütlemek için özel tipte bir aydın inşa etmiştir. Sanayi ise yeni bir tipte aydın ortaya çıkarmıştır. Teknik örgütleyici, uygulamalı bilimde uzman. ...Öte yandan, tarımın halen önemli bir rol oynadığı, hatta egemen bir rol oynadığı toplumlarda ise eski aydın tipi baskın olmaya devam etmektedir. ...Kırsal kesimde bu aydın tipi köylüler ile yerel yönetim arasında bir aracı işlevi görmektedir. Bu aydın tipi her yönüyle belirleyicidir. Köylüye dönük yüzü demokrat, hükümete dönük yüzü ise gericidir.”*⁷⁸⁰

⁷⁷⁹ Michel Foucault, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, trc., Işık Ergüden-Osman Akınhay - Ferda Keskin, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), s. 121.

⁷⁸⁰ Buttigieg (ed.), Antonio Gramsci: *Hapishane Defterleri*, c. I, s. 477.

4. 2. Azerbaycan’da Maarifçi Aydın Porteleri

İlk olarak Gramsci, tüm toplumlarda var olan “aydın” kavramına, genel tarihsel süreç çerçevesinde, yeni bir içerik getirmektedir. Gramsci’ye göre, aydınların toplum içerisinde baş gösteren değişim seyrine sağladıkları katkılar bir anlamda hegemonyaya işaret etmektedir. Özellikle aydın grubunun toplumdaki işlevi egemen güçle arasındaki bağlarda belirginlik kazandığı vurgulanmakta ve sorgulanmaya tabi tutulmaktadır. Siyasi toplum ve sivil toplum arasındaki bağ üzerine inşa edilen bu ilişkiler tek taraflı yani yanlı organizasyonun çekirdeğini oluşturmaktadır. Dahası bu ilişkilerin çözümlenmesiyle “aydın” tanımı, kategorisi ve niteliği açık bir biçimde ortaya konmaktadır. Aydınların toplum içerisindeki konumu ve rolü bu minval üzerinden değerlendirilmesi nesnellik açısından kayda değerdir. Aydınların siyaset, ekonomik, sosyal ve kültür alanında belirleyici olduğu ihtimali Gramsci çözümlemelerinin temel motifini teşkil etmektedir. Gramsci’ye göre:

“Aydınların toplumsal işlevini analiz etmek için, onların çeşitli alanlarda temas kurdukları egemen sınıflara yönelik psikolojik tutumlarını araştırmak ve incelemek gerekmektedir. Aydınların egemen sınıflara karşı “itaatkâr” bir tutumları mı söz konusudur, yoksa kendileri önderler olarak, egemen sınıftan ayrı bir konumda olduklarına mı inanmaktadırlar?”⁷⁸¹

Gramsci’nin çözümlemeleri konusunda bu kanaate varmak mümkündür ki aydın gruplarının yetişmesi soyut özerkleştirilmiş alanda değil, tarihsel koşullara bağlı süreçle ilintilidir. Aydınların özerk ve bağımsız bir grup mu olduğu, yoksa her toplumsal grubun kendine özgü aydın kategorisi mi vardır? Sorusuna yanıt, karmaşıklığı ile birlikte üzerinde durulması gereken bir problemdir.⁷⁸² Bu soruya Gramsci’nin verdiği yanıt şöyledir:

“Kökensel alan üzerinde doğan her toplumsal grup, kendisiyle birlikte organik olarak yalnız ekonomik alanda değil, siyasal, kültürel ve toplumsal alana da kendi öz bilinciyle yön veren birçok aydınlar

⁷⁸¹ Buttigieg (ed.), Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri, c. I, s. 166.

⁷⁸² Antonio Gramsci, *Aydınlar ve Toplum*, trc. V. Günyol-F. Edgü-B. Onaran, (İstanbul: Çan Yayınları, 1983), s. 17.

katmanı mevcuttur.”⁷⁸³

Bu ve benzeri durum 19. yüzyıl Azerbaycan maarifçiliğinin varlığında da kendini göstermekteydi. Bununla birlikte en hararetli tartışmaların yaşandığı safha maarifçilerin merkezi iktidarla olan ilişkileriydi. Toplumsal sorunları açık dile getirilime biçimi ve üzerinde durulan konular bu ilişkilerde belirleyiciydi. Bu noktada önemli çalışmalara imza atan Azerbaycan maarifçilerinin temel sorunları çözme hususunda Osmanlı ve Rusya aydınlarından farklı bir tarzı bulunmaktaydı. 1 Ocak 1877 yılında Ahundov tarafından Zerdabi’ye yazılan mektupta Azerbaycan maarifçilerinin eğildikleri sorunlar şu satırlarla dile getirilmekteydi:

*“Sen Müslümanlara ilimin faziletini ve faydalarını gösterip, teklif ediyorsun ki ilim öğrenin! Çok iyi! ...Fakat bizler hazır mıyız, senin nasihatini emel etmeğe. Bize göster, ilimi nereden, kimden öğrenmek ve hangi dilde öğrenmek? Eğer şehirlerde öğrenmek istesek, şehirlerde mektep yoktur. Eğer şehir halkı devlet mekteplerinde okusun diyorsun, yer bulunmaz. Diyeceksin ki kendi mekteplerimizi bina edebiliriz. Çok iyi. Hangi yolla? Muallimleri nereden bulmalıyız? Türk, Fars ve Arap dillerini bilen muallimlerimiz yoktur ve bu dillerde ilmi kitaplar yoktur. Diyeceksin ki Rus dilinde okuyun, öğrenin! Çok iyi! Fakat köy halkımız nasıl yapsınlar? Halen bu kuvvetle Rusya devleti köylerde mektep inşa etmemektedir. Biz fukara nasıl yapmalıyız? Bir gül ile bahar olmaz! İlimin menfaati o surette zahirdir ki Rus halkı gibi, Yenidünya halkı gibi ünasen ve zükuren ilmiden behreyab ola. Boş yere bize tene etme, el çek yakamızdan! Buna ancak şakir ol ki Devleti-Rusya’nın tahtı himayesi sayesinde gecen dönemlerin karmaşıklığından kurtulmuş olup, asayiş ve hayatıyeti bulmuşuz. İlim öğrenmeye istitaat gerek, vesile gerek. İlk başta istitaatımız yoktur, ittifaakımızda yoktur!”*⁷⁸⁴ .

Ahundov’un daha önce yani 4 Mayıs 1853’te Kafkasya Genel İdaresi’nin üyesi Baron A. P. Nikolayev’e yazdığı maruzat ise şu yönüyle dikkat çekmektedir:

⁷⁸³ Gramsci, *Hapishane Defterleri: Seçmeler*, s. 309.

⁷⁸⁴ Ahundzade, *Eserleri*, c. III, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2005), s. 205.

*“Güney Kafkasya bölgesi Rusya’ya ilhak edilene kadar ya İran’ın ya da Osmanlı’nın hâkimiyeti altında idi. Buradaki Tatarların (Azerbaycan Türklerinin) bürokratik yazı işleri Fars dilinde, Türklerin hâkim olduğu zamanlarda ise Kafkasya’da yaşayan Tatarların dilinden ve kökünden farklı olarak Türk dilinde yürütülüyordu. ...Ülkemizi mamur etmeye ve ondaki ahalinin milliyetini korumaya meyil gösteren merhametli hükümetimiz birçok tedbirlerle birlikte Tatar dilinde de edebiyatın teşekkülüne dikkat ayırdı.”*⁷⁸⁵

Azerbaycan’da Rusya’dan farklı olarak sosyal sınıf kriterleri açık belirlenmediğinden maarifçilerin tanımlanması ve konumu merkezi bürokrasinin inisiyatifine bağlıydı. 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak toplum daha karışık hale gelip farklılaşınca, maarifçilerinde eğildikleri sorunlar koşullara bağlı olarak değişmekteydi. Aslında maarifçilik hareketine önderlik yapabilecek bir örgütün mevcudiyeti söz konusu değildi. Yani Azerbaycan maarifçilerinin sistemli ve programlı örgütü veya grup şeklinde bir teşkilatları yoktu. Tek tek şahıslar kendi bilgi ve becerileri sayesinde toplumda canlanma etkisi uyandırmaya çalışıyorlardı. Netice itibarıyla Mirza Kazım Bey, Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Mirza Şefi Vazeh, İsmayıl Bey Kutkaşanlı ve daha sonraki yıllarda Mirza Fetali Ahundov devletin resmi memurlarıydı. İsimlerini saydığımız maarifçilerin ortak vasıfları ise “...edebi çevrelerde faaliyetlerini yürütmeleri, devlet memuru olarak görev almaları, bazılarının Rus ordusu sıralarında yer alması, Rus okullarında eğitim görmeleri ve Rus dili vasıtasıyla Rus entelektüelleriyle temasları”⁷⁸⁶ bir hegemonya ürünüydü. Çünkü resmi görevlerinin dışında edebi, kültürel ve sosyal çalışmaları için de devletten ayrıca maaş alıyorlardı. Örneğin Rus generali rütbesine yükselen İ. Kutkaşanlı 9 Mart 1852 yılında Kafkasya Genel Valisi’ne yazdığı dilekçede,⁷⁸⁷ yüksek sınıfa mensup beylerin haklarını araştıran komisyonun temsilcisi seçilmesiyle ilgili olarak dört sene Şamahı şehrinde yaşadığı ve orada kendine yeni ev yaptırdığı için dokuz bin rubl borca düştüğü, belirtmekteydi. Şikâyetinde, bu miktarın ödenmesini hükümetten talep ediyordu.

⁷⁸⁵ Ahundzade, *Eserleri*, c. III, s. 30-31.

⁷⁸⁶ Rüstemov, *Azerbaycan’da Tebii-Elmi Biliyin İnkişafının Felsefi Problemleri*, s. 69.

⁷⁸⁷ *Kolonialnaya politika rossiyskogo çarizma v Azerbaydjane v 20-60 gg. XIX v.*, ç. I, (İzd., AN SSSR, 1936), s. 149.

Başka bir örnek ise Ahundov'un Kafkasya Diplomatik İdaresi Başkanı K. F. Lelli'ye 12 Kasım 1857'de yazdığı dilekçedir. Ahundov dilekçesinde şöyle yazıyordu:

*“Hazırda Müslüman dillerinin yazısını sadeleştirmek için yeni alfabe tertip ederek, onu yüksek Divan'ın mütalaasına taktim ettim. Sizden arz ediyorum, lahiya kabul gördüğü takdirde matbaa sahiplerine talimat veresiniz ki 15 sene boyunca bu yeni alfabenin neşrinden elde edilecek gelirlerin beşte bir hissesi bana veya benim varislerime ayrılsın. Bu meblağ Tiflis'te bana ulaştırmak için yüksek Rusya devletinin bakanlığına ya da konsolosluğuna takdim etsinler.”*⁷⁸⁸

Ahundov'un Şubat 1861'de Kafkasya Genel İdare Başkanı Kruzenşter'ye yazdığı başka bir dilekçede, sadakatini devam ettirebilmek adına, ihtiyaçlarını karşılama cabaları yer almaktaydı. Ahundov, Tiflis şehrindeki pahalılıktan şikâyet etmiş, aile yükünün ağırlığını öne sürerek hazineden ayrılan maaşının yetmediğini bildirmişti. Dilekçenin devamında ise “...bunun için zatı-âlinin himayesine güvenip benim ağır durumumu el hazret Valiye iletmenizi arz ederim. Merhamet sahibi muhterem Vali'den ricam, Kafkasya Gelen İdaresi nezdinde hizmet eden tek Müslümanı olarak beni kendi nazarından mahrum etmesi”⁷⁸⁹ diye yazıyordu.

Maarifçiler toplum arasında genel olarak “bey”, “mirza” veya “zade” gibi adlarla çağırılmaktaydı. Onlar bu adları meslekteki konumlarına ya da mensubu oldukları ailelerin toplumdaki mevkilerine göre kullanıyorlardı. Batılılaşma yönünde bir değişim taraftarı olan maarifçiler kendi özel hayatlarını, günlük yaşamlarını, kılıf ve kıyafetlerini reformist bir işaret olarak Avrupalı tarzda modernleştirmişlerdi. Maarifçilerin gelenekselliğe karşı takındıkları tavırlar hem çalışmalarına hem de yaşantılarına açık yansıtılmıştı. Gramsci'nin aydınların tavırları üzerinde yazdığı bir diğer tespit tam da bu duruma uygundu. Gramsci, tespitinde bu durumu şöyle açıklamaktaydı:

“Aydınlar üzerinde merkezi bir önderliğin hegemonyası iki stratejik hatta sahiptir: Biri “genel yaşam kavrayışı” içinde bir mücadele ilkesi olarak, egemen güce karşı çıkmamak adına, takipçilerine

⁷⁸⁸ Ahundzade, Eserleri, c. III, s. 33.

⁷⁸⁹ Ahundzade, Eserleri, c. III, s. 55.

“itibar” kazandıran bir felsefe ortaya koymak. Diğeri ise en homojen ve en geniş saydaki aydınlar fraksiyonunu (öğretmenler, eğitimciler) ilgilendiren ve bu aydınlara teknik alanda uygun bir aktivite olanağı sağlayan eğitim ve iş programı ileri sürmek.”⁷⁹⁰

Çarlık hükümetinin Avrupa’dan örnek modernleşme modeline göre gerçekleştirdiği reformlarında yumuşama politikası takip edildi. Bu süreçle birlikte Azerbaycan maarifçilerinin çalışmalarına dikkat artmaya başladı. Onların yazıları Rusçaya tercüme edilerek, ülke hudutları içinde okuyuculara tanıtılıyordu. Özellikle Mirza Şefi Vazeh’in edebi eserleri Alman diline tercüme olunandan sonra Rusya’da da ilgi görmeye başladı. Vazeh’in tüm eserlerinin tercümesi H. N. Eyfert’e aitti. 1880 yılında Moskova’da Sansür Komisyonu’nda tercümenin müzakeresi zamanı İ. F. Rahmaninov’un eser hakkındaki reyî şöyle idi:

“Sansür çerçevesinde eseri değerlendirirsek ilk olarak maddi dünyanın iştretini sergileyen ve dini değerlere karşı yönelen satırlar vardır ki bunlar 25, 42, 53, 56, 153 ve 159’cu sayfalarda mevcuttur. İkincisi, hükümete karşı tenkiti ve ironi mazmunu taşıyan satırlardır ki 69 ve 170’ci sayfalardır. Müellif dini meselelere ironik bir biçimde yaklaşarak, Allah’ın cennet ve cehennemine, ibadet yerlerine, din temsilcilerine ve dindarlara karşı alaycı bir tutum sergilemektedir. ...Diğer taraftan müşahide olunur ki yazar okuyucuları inandırmaya çalışıyor ki insanın hayatta tek saadeti şarap, kadın ve aşktır. ...Hükümete karşı yazdığı ağır eleştirilere bakınca, bu bizim hükümete karşı değil, Doğu hükümetleri aleyhine yazıldığı açıktır. Bunları göz önüne alarak eserin yayınlanması mümkün hesap edilir.”⁷⁹¹

Azerbaycan maarifçiliğinin uzlaşmacı kanadını teşkil eden A. Bakıhanov, S. A. Şirvani ve H. Zerdabi maarifçiler dinin evham ve hurafeden arındırılması üzerine hassaslıkla eğildiler. Bu maarifçiler İslam değerlerine bağlılıklarını koparmadan, toplumsal hayatın çağdaş medeniyetin esasları üzerinde yeniden bina edilmesinin zaruri olduğunu kavramışlardı. Bu gibi aydınlar din temsilcileri tarafından desteklenirken, sıradan halk

⁷⁹⁰ Buttigieg, (ed.), Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri, c. I, s. 190.

⁷⁹¹ Aliajdar Seyidzade, Mirza-Şafî Vazex, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1969), s. 67.

tarafından da desteklenmekteydiler. Din temsilcilerinin yeniliklere açık bir duruş sergilemeleri ile başlayan diyaloglar bir bakıma modernleşmeyi destekler mahiyetteydi. Örneğin Kafkasya Şeyhülislamı Muhammet Ali Hüseyinzade'nin özgür düşünceli bir din temsilcisi gibi Çarlık istibdadına karşı ayaklanan ve bu ayaklanmalarda iştirak eden din temsilcilerini cezalandırmaktan imtina etmesi ve bu gerekçeyle görevden alınması olayı halk arasında hoşnutsuzluk yaratmıştı.⁷⁹² Diğer bir örnek ise 1883'de Kafkasya Sünni Müslümanlarının Müftüsü tayin edilen H. Gayıbov'un kadınların din eğitimi alması için "Işık" gazetesinde yazılar yazması, dönem aydınlarının modernleşme heveslerini yarım yamalak olsa da tatmin etmişti.

İslam maarifçileri adı verilen kesim genellikle mensup oldukları mezhebe ait yüksek eğitim veren müesseselerinde okumaya gönderiliyorlardı. Sünni kesime ait öğrencilerin Türkiye'de eğitim almalarına özel önem verilirdi. Daha sonraki yıllarda İttihatçılar adıyla modern İslami uyanış üzerine yoğunlaşan bu kesim hem Azerbaycan hem de Türkiye'nin siyasal ve toplumsal hayatında etkin rol aldılar. Şii mezhebine ait grup ise İran başta olmakla Bağdat, Necef, Kerbela'da yüksek dini eğitim alıyorlardı. İ. Shopen'in verdiği bilgiye göre:

*"İslam maarifçileri tüm ilimleri üç temel alana göre alıyorlardı: El Arabiet, El Şerue ve El Hakeme. Birinci alana, Arapçanın kuralları, tarih ve Kur'an okuması dâhildir. İkinci alana, Kur'an tefsiri, İslam hukukunun esasları dâhildir. Üçüncü alana ise mantık, matematik, geometri, astronomi ve tıp dâhildir."*⁷⁹³

Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan halkına yönelik baskısının din üzerinden tahrip edici olduğu düşünülmekteydi. Kültürel değerleri parçalamaya yönelik iz bırakan eylemciler devlet tarafından desteklenmekteydi. Kafkasya Şii Müslümanlarının müçtehid olarak Tiflis şehrine çağırılan Mir Fettah Tebetebai gibi din sömürücüleri uygulanan politikaya tam uygun gelmekteydi.⁷⁹⁴ Mezhepsel çatlakları derinleştirecek görüşleri savunan bu gibi kişilerin İslam'ın ilkesel niteliklerine karşı yönelttikleri görüşleri devlet menfaatleri doğrultusunda kullanılmaktaydı.

⁷⁹² Hüseyinkulu Memmedli, *Kafkasya'da İslam ve Şeyhülislamlar*, (Bakü: 2005), s. 73.

⁷⁹³ İ. İ. Shopen, *İstoričeskii pamyatnik sostoyaniya Armianskoy oblasti v epohu ee prisoediniya k Rossiyskogo imperii*, (SPb., 1851), s. 902.

⁷⁹⁴ Emine Pakrevan, *Abbas Mirza ve Azerbaycan*, (Bakü: Kanun Neşriyatı, 2007), s. 66.

Azerbaycan'ın Rusya ilhakıyla başlayan mahkeme kurumundaki bölünme sömürgeci anlayışın izlerini taşımaktaydı. Bu durum egemenlik altındaki Müslümanların temel problemlerini hemen hemen çözümsüz hale getirdi. Aile meseleleri, evlilik ve boşanma gibi konular orta çağdan kalma bilgi kırıntılarıyla çözülmeye çalışılmaktaydı. 1843 yılında “Fazıl İrevani” adıyla tanınan Ayetullahu'ı Molla Muhammet bin Muhammet Bekir'in⁷⁹⁵ Kafkasya Müslümanları Şeyhülislam vekili olarak atanması ile hem şeriat mahkemelerinin işi hem de din temsilcilerinin faaliyeti köklü şekilde değişti.⁷⁹⁶ Fetva verme yetkisine sahip olan Fazıl İrevani toplumsal ihtilafların çözülmesinde hak talep eden nitelikli bir kimseydi. Bu yüzden onun olaylara yaklaşım üslubu tüm kesimler tarafından kabul görmekteydi. Onun verdiği ilginç fetvalardan biri patates yetiştirilmesi ve yenmesi hakkındaydı. Azerbaycan'ın Lenkeran bölgesinde patatesin yetiştirilmesi halk nazarında Rus mahsulü hesap edildiği için haram olarak görülmüştü. Bu durumun açıklığa kavuşturulması yönünde kendisine gönderilen mektuba cevaben verdiği fetva patatesin yetiştirilmesinin ve yenmesinin haram olmadığına ilişkindi.⁷⁹⁷

Azerbaycan Müslümanları arasında dini bilgisizliğin geniş yayılmasına rağmen hem Şîi hem de Sünnî toplulukları bilinçlendirmek ve bir araya getirmek için kendilerine verilmiş önderlik imtiyazına sadakatle hizmet etmiş müçtehitlerin başında el-Bâkuvi gelmiştir. Tefsirini Sünnî kaynaklar kullanarak yazmak suretiyle Şîi ve Sünnî toplulukları bir araya getirmek onun en önemli maarifçilik yanını teşkil etmiştir. Eserlerinde içtimai ve dini problemleri ele alan, İslam dünyasının kalkınması için birlik ve beraberliğin önemine dikkat çeken el-Bâkuvi, birçok aydını yanına çekmeyi başarmıştır. Yazdığı “Keşfü'l-Hakâyik” adlı eserinde, dini bölünmüşlüğü affedilmez bir hata olarak değerlendirmiştir. Bu eserin yazılmasında kendi desteğini esirgemeyen Ahund Ebu Turab (1817-1910) Azerbaycan İslami maarifçiliği tarihinde saygıyla anılacak birkaç isimden biridir. Ahund Ebu Turab'ın İslami değerler konusundaki görüş ve söylemlerinde el-Bâkuvi'nin genel kanaatini açık yansıtmaktadır. Tağıyev'in mali desteğiyle “Kur'an”ın Azerbaycan Türkçesine tercümesi Ahund Muhammet Kerim tarafından yapılsa da Ahund Ebu Turab ve Ahund Ruhulla'nın katkıları çoktur.⁷⁹⁸

⁷⁹⁵ Nazim Mustafa, *İrevan Şehri: Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi*, (Ankara: Berkan Yayınevi, 2015), s. 120.

⁷⁹⁶ Memmedli, *Kafkasya'da İslam ve Şeyhülislamlar*, s. 7.

⁷⁹⁷ Anar İsgenderov-Adil Mevlayi, *Şeyhülislamlığın Tarihi*, (Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyatı, 2016), s. 159.

⁷⁹⁸ İlkin, *Bakü ve Bakülüler*, s. 201.

4. 2. 1. Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un Görüşlerinde Eklektik Çizgiler

19. yüzyıl Azerbaycan bilimsel tarih yazıcılığının ve realist edebiyatının ilk örneklerine Bakıhanov'un çalışmalarında rast gelmek mümkündür. Batı'da gelişmiş yeni bilgi dallarında kullanılan metotların Azerbaycan sosyal bilimlerine tatbiki Bakıhanov tarafından atılan adımla başlamaktadır. Yeni üslup, yeni forma ve yeni janrda ortaya çıkan bu teşebbüs tarih metodolojisi üzerine çalışmalarda kendinin göstermektedir. Azerbaycan'da tarih ilk kez bir "ilim" olarak Bakıhanov'un kalemıyla yazıya aktarılmıştır. Azerbaycan'da maarifçi aydın zümresinin gelişmesi Bakıhanov'un çalışmaları ile yakından ilişkilidir. Rus Çarlığı hizmetinde yetişmiş olmasına rağmen Azerbaycan'da eğitim modernleşmesi ilk kez onun tarafından önerilmiştir. Bakıhanov^{799*} maarifçiliğin ilk önemli savunucusu olarak görülse de modernleşmeye dair görüşlerini kariyerini etkilemeyecek şekilde ifade etmiştir.

19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında düzyazı üslubu ilk kez Bakıhanov tarafından kullanıldı. Yeni üslubun hem yenilikçi ve modern ideaların tebliğinde hem de kolay elde edilecek bilginin benimsenmesinde etkisi yüksekti. Düzyazı üslubunun Batı ve Rus düşüncesinde ve edebiyatında ne ölçüde belirleyici rol oynadığını gören Bakıhanov, Azerbaycan edebiyatında da bu üslubu tatbik etti. Yazdığı edebi eserlerde halka karşı duyduğu ilgi kaynak açısından dini temellere dayansa da kullanılan üslup yenilikçi muhtevaya sahipti. Düzyazı üslubunda Bakıhanov Azerbaycan Türkçesiyle iki eser kaleme aldı. Bunlardan biri "Riyazül-Güds", ikincisi ise "Kitab-i Askeriyye" eserleriydi.⁸⁰⁰

Bakıhanov, geleneksel tarih yazıcılığından farklı bir yol izleyerek, tarihi çizgisel ilerlemeci bir bakış açısından değerlendirmiştir. Tarih yazımını klasik saray salname temalarından çıkararak, coğrafi-ekonomi ve sosyal yönleriyle ele almıştır. Azerbaycan tarihini en eski dönemlerden başlayarak "Gülistan Antlaşması" (1813) dönemine kadar incelemeye tabi tutmuştur. Bakıhanov'un 1841'de kaleme aldığı "Gülistan-i İrem"

* Fuat Köprülü, Bakıhanov hakkındaki yazısında şu hususların altını çizmiştir: "Abbaskulu Ağa, Kafkas Türkleri arasında eski İslam kültürünün, Rus istilasından sonra yeni Avrupa medeniyeti telâkkileriyle birleşmesinden meydana gelen şair ve muharrir tiplerinin en mühimlerinden sayılabilir." - Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, (Ankara: TKAE, 1966), s. 71.

⁸⁰⁰ Hidayet Efendiyev, *Azerbaycan Bedii Nesrinin Tarihinden*, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1963), s. 83.

(Cennet Çiçekliği) eseri, Azerbaycan tarihçiliğini rivayet, efsane ve kahramanlıklar öyküsünden arındırmıştır. Eserde Azerbaycan tarihi dönemlere göre tasnif edilmiş ve coğrafya, iç ve dış gibi faktörler tarihsel olaylarla ilişkilendirilmiştir. Eser giriş, beş bölüm ve sonuçtan ibarettir. “Gülistan-i İrem” kitabında “Azerbaycan” sözünün köküne dair varsayımlara da yer verilmiştir. “Azerbaycan” sözü Farsça “Azer-Babegan” sözünden türediği ve bunun ise komutan Babek’in adıyla bağlı olduğu vurgulanmıştır. “Babek’in Ateşi” anlamına gelen “Azer-Babegan” Araplar tarafından “Azerbayegan” olarak kullanıldığı kaydedilmiştir.⁸⁰¹

Rusya Bilimler Akademisi’nin üyesi Brosse ve Dorn tarafından Bakıhanov’un kaleme aldığı “Gülistan-i İrem” eseri bilimsel açıdan incelenmeye değer nitelikte olduğu belirtilmekteydi. Özellikle Kafkasya halklarının tarihinin öğrenilmesi açısından antropoloji, coğrafya, dil ve etnik gibi konulara değerli bir kaynak oluşturmaktaydı. Bu amaçla Doğu halkların tarihinin öğrenilmesinde bu eserin Rus oryantalistleri için geniş olanak sağladığı açıktı. 1846 yılında Rusya Coğrafya Cemiyeti’nin asıl üyesi N. İ. Nadejdin tarafından tertip olunan “Rus Halkının Etnografyasının Öğrenilmesi” programı sosyal bilimler için bilimsel-yöntemsel yaklaşımları ihtiva etmekteydi. Fakat Nadejdin’in çalışması Bakıhanov’un benimsediği bilimsel metodolojiden daha ilkelidi. “Gülistan-i İrem” eserindeki temel ilkeler, yöntemler ve tetkike alınan olaylar bilimsel planlama açısından Rus tarihine dair eserlerle kıyaslandığında nesnellik bakımından oldukça ilerdeydi.⁸⁰² I. Nikolay’a taktim edilen bu eser, Eğitim Bakanı Uvarov’un talimatıyla Rusya Bilimler Akademisi’ne gönderilir. Akademideki uzun müzakereden sonuçunda Akademik Brosse ve Dorn tarafından şöyle bir rey hazırlanır:

“Eserde olguların şerhi, kıyaslamalı tetkik, tasvir, bilimsel-teorik muhakeme yöntemleri önemle uygulanmış, farklı coğrafi mekânları öğrenmeye istekli olanlar için değerli bilgiler toplanmıştır. ...Şirvan ve Dağıstan tarihine dair ibretamiz şerhler vermiştir ki Kafkasya ülkelerinin tarihine faydalı eklemeler yaptığını görmek mümkündür. Bu reyde müellifin eserinin bizim tarafımızdan tasdik olunduğu

⁸⁰¹ Abbaskulu Bakıhanov, *Gülistani-İrem*, (Bakü: Azerbaycan İlimler Akademisi Neşriyatı, 1951), s. 69.

⁸⁰² Halilli, *Sovyet Tarihşünashğı – Milli Ölüm Elmi*, s. 129.

bildirilmektedir.”⁸⁰³

Bakıhanov’un tarihçilik konseptinde: “Tarih, insanı güzel ahlaka ve bilgiye ulaştıracak ve ona refah içinde yaşama yolları açacak isabetli bakış açısı sunmuştur. ...Tarih hükümsüz, zalim olmayan öyle bir hükümdardır ki bütün Âdem evladı onun emirlerine boyun eğmektedir. ...Gelecekte yaşanacak olayları geçmişin libasında insanların ibret nazarına ulaştırmaktadır. ...Özellikle her bir ülkenin tarihi orada yaşayan halk için faydalıdır. Çünkü tarih ona kendi milletin karakterini ve geleneklerindeki özellikleri öğretmektedir. Komşu halkların refahından bilgiler vererek, halklar arasındaki ilişkilerin zarar ve faydasının bilinmesini sağlamaktadır.”⁸⁰⁴

Firidun Bey Köçerli’nin yazdığı “Azerbaycan Edebiyatı” adlı kitabının birinci cildinde, Bakü hanlarından Mirza Muhammet Han’ın oğlu olan Abbaskulu Ağa Bakıhanov’un hayat hikâyesi şöyle özetlenmekteydi:

“1794 yılında Bakü yakınlığındaki Emir-i Hacıyan (Hile) köyünde doğdu. Yedi yaşında eğitim hayatına başladı. Ancak ülkedeki iç karışıklıktan ve savaştan dolayı ailemle birlikte Guba’ya göç ederek, on yıl eğitimden uzak kaldı. 17 yaşına kadar yalnız Farsçayı öğrene bildi. Sonraki on yıl zaman zarfında Arapçayı kifayet kadar benimsedi. 1819 yılının sonlarında Tiflis’e çağırıldı ve bundan sonra Rus dilini öğrenmeye heves etti. Bu dilin yardımıyla Avrupa medeniyetini tanıdı.”⁸⁰⁵

Daha sonraki yıllarda Kafkasya Genel Valisi General Yermolov tarafından Doğu dilleri mütercimi olarak göreve atanan Bakıhanov, tarih, coğrafya, kozmografya bilimlerini derinden öğrendi. Mütefekkirin dünya görüşünün gelişiminde Tiflis’in o dönemdeki kültürel iklimi önemli etkenlerdendi. Rusça öğrenmeye başladı ve bu dilin yardımıyla Batı medeniyetini tanımak imkânı buldu. Görevi nedeniyle devlet adamlarının ve askeri komutanların yanında bulunduğundan tüm Kafkasya’yı, Azerbaycan’ı, İran’ı ve Anadolu’yu gezerek bölgeyi tanıma şansı elde etti. Vazifesi icabı Türkiye-Rusya arasındaki imzalanan anlaşmalarda General Paskeviç’in maiyetinde yer aldı. 1833’te

⁸⁰³ Hüseyinov, *Azerbaycan’da XIX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, s. 77.

⁸⁰⁴ Halilli, *Sovyet Tarihşünaslığı – Milli Ölüm Elmi*, s. 130.

⁸⁰⁵ Firidun Bey Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı*, c. I, (Bakü: Avrasiya Press, 2005), s. 264.

Kuzey Kafkasya, Don, Ukrayna, Rusya, Litvanya, Letonya, Polonya ülkelerine seyahat çıktı ve bu ülkelerdeki fikir ve kalem sahibi şahıslarla tanıştı.

1827 yılında Nahçıvan ve İrevan Hanlıkları Ruslar tarafından istila edildiği zaman İran'la görüşmelerde iştirak eden heyetin arasında Bakıhanov'da vardı. Griboyedov'un Graf Paskeviç'e taktim ettiği raporda Bakıhanov'un hizmetleri hakkında şöyle bahsedilmekteydi:

“Ben, Abbaskulu'ya bölgedeki Kürtlerle görüşmelere başlamasını söyledim. Ondan gizli olarak ricada bulunmuşlar ki eğer Rus komutanı Paskeviç, onların Hanı'na hoş sözler yazarsa o halde Rus tarafına geçeceklerdir.”⁸⁰⁶

Bakıhanov, 1832 yılında Rus ordusundaki üstün hizmetlerinden dolayı yarbay rütbesine terfi etti. Bundan sonraki dönemde entelektüel faaliyeti sistematik olarak Rusya'ya bağlandı. Griboyedov'la tanışlığı onun fikri dünyasının değiştirdi. Puşkin'in ailesiyle tanışlığı ve onlarla dostça ilişkiler kurması bu döneme denk gelmekteydi. Ayrıca şair-dekabrist Bestujev-Marlinski ile birlikte sürdürdüğü entelektüel çalışmalar ona Rus entelektüelleri arasında nüfuz kazandırdı.⁸⁰⁷ Graf Paskeviç'in 1833 yılında Nersselrod'a gönderdiği mektupta Bakıhanov'un Rusya karşısındaki hizmetlerini şöyle değerlendiriyordu:

“İran savaşı zamanı gösterdiği hizmetlerden dolayı ondan çok memnunum. Onun Farsçayı derinden benimsemesi ve yorulmaksızın faaliyeti bize çok fayda vermektedir. İran sarayı ile bütün yazışmalarımız onun aracılığıyla sürdürülür ve bizim İran siyasetimizin yönü tamamıyla onun bilgisi dâhilindedir.”⁸⁰⁸

Bakıhanov, dünya görüşü ve sahip olduğu sınıfsal konumu itibarıyla dini değerlere sadıktı. Ömrünün sonuna kadar, diğer maarifçilerden farklı olarak İslam'a karşı hiçbir zaman düşünce ortaya koymadı. İslami değerler onun tüm yaşantısında olduğu gibi tarihe bakış açısında da önemli olduğunu memnuniyetle ifade etmekten kaçınmadı. Bu

⁸⁰⁶ Kasımsade, XIX. Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, s. 71.

⁸⁰⁷ Bakıhanov, Seçilmiş Eserleri, s. 10.

⁸⁰⁸ Kasımsade, XIX. Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, s. 71.

bakış açısı yazılarında kabarık bir biçimde göze çarpmaktaydı. Bakıhanov’a göre “bir düzene malik olan dünya sahipsiz ola bilmez. Çünkü bu dünyayı yaradan bilinçli ve ilkin bir güç var.”⁸⁰⁹

Bakıhanov, 1834 yılında devlet tarafından maaş bağlanmak suretiyle emekliliğini istedi. Fakat 1840 yılında askeri hayata geri döndü. Kafkasya’daki Dağlı savaşlarında gösterdiği başarılarından dolayı albaylığa terfi edilen Bakıhanov, ilmi araştırmalar yapmak isteğini gerekçe göstererek ilk önce İran’a başlayan seferini Erzurum, Trabzon ve 1846 yılında İstanbul’da devam ettirdi.⁸¹⁰ Ekim 1846 yılında albay vasfı taşıması dikkate alınarak, Sultan Abdülmecit tarafından kabul edildi ve devlet nişanıyla mükâfatlandırıldı. Kasım 1846’da hac ibadetini yerine getirdikten sonra Mekke ile Medine arasında bulunan “Vadi-i Fatime” adlı yerde vefat etti.⁸¹¹

Arap, İran ve Türk edebiyatını iyi bir derecede benimsemiş Bakıhanov, her üç dilde şiir yazmıştır. Kendisinin Şîî olmasına rağmen, koyu taassup göstermemiş ve cehalet taraftarı din temsilcilerini şiddetli tenkit etmekten kaçınmamıştır. Batı ve Rus kültürünü öğrendikten sonra dahi temiz bir Müslüman olma akidesini terk etmemiştir. 1820’lerde yazdığı mazmun parçalardan ibaret “Riyazü’l Güds” eseri sırf dini mahiyet taşımasıdır.⁸¹² 1829’da yazdığı “Mişkatü’l-Envar” kitabında ise Tasavvuf ile panteizmin teorik yönlerini birleştirme teşebbüsü göstermiştir. Mazmun itibariyle Nizami’nin “Sırlar Hazinesi” adlı eserine bir tanzir olarak yazılmış, “Mişkatü’l-Envar” eserinde, adaletin zülüm ve riyaya karşı zaferini konu almıştır.

Bakıhanov’un düzyazıyla yazdığı ikinci eseri “Kitab-i Askeriye”dir. 1837’de kaleme alınan bu kitap onun yazarlık faaliyetinin ikinci dönemine dair bir üründür. Eserde yazar eski dönemin geleneklerinin dışına çıkarak, yeni tarzdaki fikirleri edebi üslupta ifade etmiştir. “Kitab-i Askeriye” kitabı, 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının ilk düzyazı eserlerinden biri sayılır. Dönemin Doğu dünyasında hüküm süren cehalete, kadın hukuksuzluğuna, mecburi evlenme gelenekleri aleyhine karşı çıkarak, kadın erkek ilişkilerinde karşılıklı sevgi ideasını ileri sürmüştür. Asırlar boyu köle durumuna düşürülmüş kadının toplumdaki konumuna dair yeni bir ışık tutmuş, dini fanatizme

⁸⁰⁹ Hüseyinzade, *XIX Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı*, s. 37.

⁸¹⁰ Enver Ahmedov, A. K. Bakıhanov: *Epoha, Jizn, Deyatelnost*, (Bakü: Elm Neşriyatı, 1989), s. 63.

⁸¹¹ Ahmedov, A. K. Bakıhanov: *Epoha, Jizn, Deyatelnost*, s. 73.

⁸¹² Bakıhanov, *Seçilmiş Eserleri*, s. 445.

karşı muhakemelerini cesaretle ortaya koymuştur.⁸¹³

Bakıhanov'un felsefi ve ahlaki bakışlarını karakterize eden başlıca eserlerden biri "Tenzibü'l-Ahlak" kitabıdır. Kitapta felsefe, psikoloji, etik, pedagoji konuları dini değerler ile birlikte işlenmiş ve yorumlanmıştır. Kendisinin de belirttiği gibi İslam, Yunan ve Avrupa filozoflarının eserlerini tahkik ederek yazmıştır. On iki bölümden oluşan kitabın muhtevasında Bakıhanov, onu göstermeye çalışmıştır ki din ruhu ifade eder, insan için gelecek hayatın perspektifi bilime bağlıdır. İnsanı dürüst faaliyete teşvik eden güç ise "vatanseverlik" duygusundan kaynaklanmaktadır. İnsana ve hayata dair soyut kavramlara (hikmet, itidal, iyilik, rahatlık, görenek, davranış, şöhret, aşk, emek, kanaat, tevekkül, maarif) dayanarak izahlar yazmış ve gerekli gördüğü davranış tarzını kendi öğretilerinin merkezine almıştır. Kitapta "her şeyin orta durumu makbuldür" hükmünden yola çıkmıştır. "Özgürlüğün de ifratı bozuculuktur"⁸¹⁴ ilkesine dayanarak bireyin hak ve imtiyazının sınırlandırılmasına dikkat çekmiştir.

Bakıhanov'un coğrafya ve astronomiye dair yazdığı iki eseri bulunmaktadır. Biri "Genel Coğrafya" eseridir ki tamamlanmamıştır. İkincisi "Keşfü'l - Garâib" eseridir. Bu kitap Amerika kıtasının Kolomb'un tarafından keşfi ve sonraki hayatına ilişkindir. Daha sonra Arapça kaleme aldığı "Esrârü'l-Melekût" adlı eseri astronomi bilimi hakkındadır. Eserde Ptolemy ve Copernicus'un astronomi sistemleri birbiriyle kıyaslanarak şerh edilmektedir. Özellikle Yer küresi, Güneş ve Ay planetleri, yıldızlar ve gök cisimlerinin bilimsel izahı yüzeysel olsa da dikkat çekmektedir.

Bakıhanov'un Çarlık hükümeti tarafından değer verilen kitapları daha çok Doğu dilleri ve tarihine ait olan eserlerdir. 1830'da yazdığı Fars dili gramerine dair "Kanun-i Güdsi" kitabı bu bakımdan Ruslar için önem kesp etmektedir. Uzun yıllar bu kitap Kafkasya'daki Rus okullarında bir derslik olarak okutulmuştur. Bakıhanov, "Kanun-i Güds" eserinde dil kurallarını dokunulmaz "ayet" adlandırmış, dil gramerini ise değişmez manevi bir ihtiyaç olarak nitelendirmiştir.⁸¹⁵ Bakıhanov'a göre Rusların "ahlakî görevinin" Doğu'ya bir medeniyet armağanı bırakmak olduğu düşüncesi "medenileştirme misyonu" olarak değerlendirilmiştir.

⁸¹³ Hidayet Efendiyev, *Azerbaycan Bedii Nesrinin Tarihinden*, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1963), s. 86.

⁸¹⁴ Bakıhanov, *Seçilmiş Eserleri*, s. 23.

⁸¹⁵ Tefvik Hacıyev, *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi*, c. II, (Bakü: Elm Neşriyatı, 2012), s. 18.

Bakıhanov'un yazar, şair, mütercim kimliği ile tanınmasının yanı sıra oryantalist kimliğiyle de öne çıkmıştır. Doğu medeniyetinin bir bilicisi olarak sahip olduğu hüviyet Çarlık bürokrasisi tarafından değerlendirilmiştir. Rus-İran savaşları sırasında Rus ordusu tarafından Erdebil'deki "Darü'l-İrşat" kütüphanesinde bulunan pek çok tarihi eser yağmalanmıştır. St. Petersburg'a götürülmesi işine öncülük eden oryantalist O. Senkovski'nin tertip ettiği projede Griboyedov'la birlikte Bakıhanov da yer almıştır. Çoğu müellif hattıyla yazılan bu nadide eserleri Bakıhanov tasnif ederek katalog haline getirmiştir. Aynı zamanda Gürcistan'ın Ahalsih bölgesindeki Ahmet Paşa Camii Medresesi'nden, Doğubayazıt'taki Mahmut Paşa Kütüphanesi'nden ve Erzurum'dan St. Petersburg'a götürülen eserlerin Tiflis'teki kataloglama işleri Bakıhanov tarafından yapılmıştır.⁸¹⁶ Ünlü Rus oryantalisti İ. Berezin Doğu'ya seyahati zamanı Bakıhanov'la görüşmüş, sular altında kalan "Şehri Yunan" kalelerinin aranması için birlikte çalışma başlatmışlardır. Berezin bu çalışmalar sırasında Bakıhanov'un Bakü'de elyazmalarından ibaret zengin kütüphanesini de incelemiştir. Kütüphanedeki iki yüz yetmiş metinden ibaret elyazmaların listesini tutarak "Dağıstan ve Güney Kafkasya'ya Seyahat" eserine dâhil etmiştir. Berezin yazdığı kitabın ekinde kütüphanedeki elyazmaların sonraki durumunu şöyle özetlemiştir:

*"Bakıhanov'un vefatından sonra bu elyazmaların sonraki durumu bize malum değildir. O, hayatta iken Kazan Üniversitesi benim ısrarım üzere ona bazı elyazmaların satılmasını teklif ettim, lakin Bakıhanov, ısrarını geri çevirmiştir."*⁸¹⁷

4. 2. 2. Mirza Kâzım Bey'in Akademik Çalışmalarında Oryantalizm Temayülleri

I. Aleksandr (1801-1825) tarafından 1817'de imzalanan Doğu dillerinin tedrisi ile bağlı kararname, okul dışında Tatar dilinin kullanımına izin vermekteydi. Rusya sınırları dâhilinde ticari evrakların ve devlet kararnamelerin Müslüman tebaanın anlaması için Tatar dilinin kullanımı serbest olmuştu.⁸¹⁸ Özellikle Kafkasya, Orta Asya ve Volgaboyu arazilerde meskûn olan Türk-Müslüman toplumunun kendi aralarında iletişim dili olarak kullandığı "Tatarca" (Azerbaycan Türkçesi) eskiden beri yaygın asli özelliklere

⁸¹⁶ Elmin Aliyev, "Son Dönem Azerbaycan/Türk Düşünürlerinden Abbaskulu Bakühanlı ve 'Nesâyi' İsimli Eseri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, (2008).

⁸¹⁷ Kasımzade, *XIX. Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, s. 91.

⁸¹⁸ M. Cahangirov, *Azerbaycan Milli Edebi Dilinin Teşekkülü*, (Bakü: Elm Neşriyatı, 1978), s. 35.

sahipti. Bu bakımdan Tatar dilinin yani Azerbaycan Türkçesinin öğrenilmesine Çarlık hükümet dairelerinde özel dikkat ayrılmaktaydı.

Bu gelişmelerin ardından Rus Oryantalizmin kurucularından sayılan Mirza Kâzım Bey, dil üzerine geniş yayınlar yapmaya başladı. Doğu dillerinin tedrisiyle bağlı hükümete sunduğu teklifler hemen hemen tamamıyla akademik bir problem mahiyetindeydi. Sunulan teklifin desteklenmesi için eğitim müfredatı hazırladı ve sansürün izin verdiği konuları açıkça ortaya koydu. Mirza Kâzım Bey, Azerbaycan Türkçesinin özelliklerine dikkat çekerek, çalışmaların yapılması için düşüncelerini şu şekilde ifade etti: “Güney Kafkasya’nın genel halk dili sayılan Azerbaycan lehçesi derinden araştırılmalı ve bu lehçenin kısa zamanda Kazan Üniversitesinde tedrisi başlatılmalıdır.”⁸¹⁹ Azerbaycan Türkçesini “Güney Kafkasya halklarının genel müşterek dili” fikrinin ileri süren Mirza Kâzım Bey, kardeşi Abdülsettar Kâzım Bey’le birlikte Azerbaycan Türkçesi gramerinin sistemli öğrenilmesi programını hazırladı.

Mirza Kâzım Bey tarafından Doğu dillerinin araştırma metodolojisinde V. Radlov’un “Opıt Slovary Tyurkskih Nareçii” ve L. Z. Budagov’un “Slovar Turyuko-Tatarskih Nareçii” adlı eserleri örnek alındı ve sentaktik tahlile tabi tutuldu. Daha önce Rusya’nın Doğu’ya yönelik çalışmaları filolojik alanla sınırlıydı. Mirza Kâzım Bey’in çalışmalarıyla daha geniş akademik alana kaydırıldı. Yani filoloji dışında tarih, coğrafya, din ve en esasısı ise mukayeseli filoloji alanlarını oryantalizm minvali üzerine değerlendirdi. V. V. Bartholt’un Mirza Kâzım Bey hakkındaki izlenimleri şu şekildeydi:

*“Kendi seminerleri ile birlikte Senkovski ve Kâzım Bey, Rus oryantalizmini yarattılar. Sonraki kuşak Rus oryantalistlerin tümü bu iki bilim insanın ya öğrencisi ya da öğrencisinin öğrencisidir.”*⁸²⁰

Mirza Kâzım Bey, Doğu ve İslam tarihi, dini ve hukukuna dair pek çok esere imza atan bir entelektüel olarak Avrupa ve Rusya’daki bilim çevrelerinde saygı duyulan bir kişiliğe sahipti. Asıl adı Muhammet Ali olan Mirza Kâzım Bey, 1802 yılında İran’ın Reşt şehrinde doğdu. Köklü bir ailenin evladı olan Muhammet Ali’nin çocukluğu ve gençliği Derbent ve Guba’da ilim öğrenerek geçti. İlk eğitimini medresede almış ve

⁸¹⁹ A. K. Rzaev, *Oçerki ob Uçenich i Mıslitelyah Azerbaydjana XIX veka*, (Baku: İzdatelstvo Maarif, 1969), s. 134.

⁸²⁰ Hacıyev, *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi*, c. II, s. 19.

Şeyh Muhammet Behreyni'nin derslerine katıldı. Eğitim döneminde Arapça ve Farsçayı derinden öğrenerek benimsedi. 17 yaşında “Arap Dili Grameri Üzerine Araştırmalar” adlı ilk yazısını kaleme aldı.⁸²¹ 1820 yılında Derbent'i işgal eden Ruslar tarafından babası Astarhan'a sürgüne gönderildi. Bunun üzerine babasını yalnız bırakmadı. Genç Muhammet Ali, İngilizce öğrenmek amacıyla Astarhan'daki İskoç misyonerleri ile sıkı temaslar kurdu ve onlara Arapça ve Farsça dersler vermeye başladı. Misyonerlerin telkinleriyle 1823'te Hristiyanlığı kabul etti. Hristiyanlığa geçtiğine dair babasına yazdığı bir mektupta durumu şöyle izah ediyordu:

*“Benim durumum, İslam dininden yüz çevirmem, bir dinden nefret edip, öbür dinin karşısında diz çökmek değildir. Ben, halkı aldatan, onun saf kalbiyle oynayan, halkı sömüren mollalardan yüz çevirmişim.”*⁸²²

Çarlık Rusyası'nın Müslümanlara karşı olan tutumundan dolayı, yani okur-yazar Müslümanların devlet kurumlarında vazife tutmayı yasaklayan kanunu Hristiyan dinini kabul edenlere ait edilmemekteydi. Bu sebeple Muhammet Ali Kâzım Bey'in Omsk vilayeti valiliği nezdinde tercüman vazifesine tayin olduğu belirtilmekteydi. Diğer taraftan Mirza Kâzım Bey'in çalışmalarının Çarlık hükümetini rahatsız ettiği hakkında bazı kuşkular vardı. Hatta bir kısım Rus gazetelerinde onun Hristiyanlığı kabul etmekle asıl niyetinin İslamiyet'e hizmet etmek olduğu konuda yazılar yayınlandı.⁸²³

1826 yılın yazında Omsk yolculuğu sırasında sıhhi durumu ağırlaştığı için Kazan'da ikamet etmek mecburiyetinde kaldı. Rektör Prof. Fuks'ın vasıtasıyla Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri bölümüne eğitmen olarak atandı. Böylece Kâzım Bey, Müslüman Doğu'su, dini, tarihi ve kültürü Ruslara tanıtmak gayesinden hayatının sonuna karar taviz vermedi. Ünlü Rus matematikçisi N. İ. Lobaçevski ile dostluk ilişkileri bu dönemde başladı. 1829 yılında Tatarların yaşamlarına ve kültürlerine ilişkin bilgi toplamak için Kazan'a gelen oryantalist A. Humboldt'la birlikte birçok sosyal kültürel konular üzerine tetkik çalışmalarında bulundu. 1843 Paris'te yayımlanan “Orta Asya”

⁸²¹ O. A. Baratinskaya, *Aleksandr Kazımoviç Kazım Bek: K Ego Biografi*, (Moskova: Russkiy Archiv No. 10. 1893), s. 221.

⁸²² Muhit Mert, “Aleksandr Mirza Kâzım Bey (1802-1870)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (Sayı: 4, 2004), s. 406.

⁸²³ A. K. Rzayev, *Derbent'ten Başlanan Ezablı Yol*, (Bakü: Azərneşr, 1989), s. 130.

adlı kitabında Humboldt, Mirza Kâzım Bey'in "Ala Göl" isimli yazısına da yer verdi. Kısa zaman içinde pek çok konuya dokunan ve eğitimi Mirza Kâzım Bey, Kazan Üniversitesi'ndeki görevi sırasında L. Tolstoy'a iki yol boyunca Arapça ve Türkçeden dersler verdi. 1849 yılında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri bölümüne profesör olarak atandı.

Kazan'da üzerine çalışmaları başlattığı "Derbentname" adlı eserini 1851 yılında İngilizce yayınladı ve İngiltere Kraliçesi tarafından altın madalyayla ödüllendirildi. Bu esnada Paris Asya Cemiyeti, Rusya Coğrafya Cemiyeti (aslî) ve Amerika Oryantalistleri Cemiyeti'nde fahri üyeliğe kabul edildi. 1855 yılında Navrov'un Eğitim Bakanlığına getirilmesiyle üniversitede Doğu Dilleri Fakültesi tesis edildi ve Mirza Kâzım Bey fakülte dekanı olarak atandı.

1859 yılında Şeyh Şamil esir alınınca St. Petersburg şehrine getirilmiştir. Şeyh Şamil, Dağıstan'da iken Mirza Kâzım Bey'i tanıdığı ve "İslam Tarihi" eserini okuduğu bilinmektedir. Bu bakımdan Şeyh Şamil'in Mirza Kâzım Bey'le görüşmek talebi memnuniyetle karşılanmıştır. Bu görüşme sonucunda üzerinde çalıştığı "Müridizm ve Şamil" eseri için zengin malzeme elde etmiştir. Şeyh Şamil ile Mirza Kâzım Bey'in Arapça konuşarak anlaşabildiği ve ihtilaf doğuracak meselelerin çözümü için neler yapılacağı konusunda fikir mübadelesinden duyulan memnuniyeti dile getirmişlerdir.

1865 yılında Çar II. Aleksandr tarafından kabul edilen Mirza Kâzım Bey, eserlerinin ve gazetelerde aleyhine çıkan yazılarının Rusya'da doğurduğu memnuniyetsizlik ifade edilmiştir. Bu görüş sonrası Mirza Kâzım Bey'in faaliyetinde samimi olduğunu herkesçe kabul edilmesi sağlanmıştır. Çar, Mirza Kâzım Bey'den Hristiyanlar içinde İslam misyonerliği olup olmadığını sormuş, o, yanıtında ise bir ilim insanı olarak asıl görevinin, dini ve kültürüyle birlikte Doğu'yu Ruslara tanıtmaktan ibaret olduğunu belirtmiştir.⁸²⁴

Mirza Kâzım Bey'in hayat ve faaliyetine akademik bakış açısıyla eğilen A. G. Rzayev kaleme aldığı "Derbent'ten Başlanan Azaplı Yol" adlı monografik çalışmasında mütefekkir hakkında geniş bilgi vermiştir. Kitapta, Mirza Kâzım Bey'in 1869'dan sonra

⁸²⁴ Muhit Mert, "Aleksandr Mirza Kâzım Bey (1802-1870)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, (2004), s. 409.

sağlık sorunlarıyla yüz yüze kaldığını yazmış ve doktorların önerisi üzerine tedavisinin önce Almanya, daha sonra İngiltere ve Fransa’da sürdürmüştür. Avrupa’da bulunduğu dönemde Batı oryantalistlerinin çalışmalarını dikkatle incelemiştir. 44 yıllık bilimsel araştırma ve çalışmalardan sonra sağlık durumu daha da kötüleşmiştir. Kasım 1870 yılında vefat etmiştir. Mirza Kâzım Bey, St. Petersburg’da bulunan Povlovskiy mezarlığında defin edilmiştir.⁸²⁵

Mirza Kâzım Bey’in 1839’da yayınlanan mukayeseli “Umumi Türk-Tatar Grameri” adlı eseri, genel Türk dilbilgisi açısından bir açar rolünü oynamıştır. Mirza Kâzım Bey bu vesileyle hükümete yazdığı raporda, Rusya’da yaşayan Türkler arasında müşterek Türk dilinin gerekliliğinden söz etmiştir. Bütün Rusya esaretinde yaşayan Türklerin anlayabileceği Türk dilini kullanmak çok ciddi bir çalışma olarak ele alınmış gibi gözükse de aslında durum böyle değildir. Çünkü bu çalışmalar Çar hükümetinin işine gelir miydi? Sorusunu açık şekilde karşıya koymaktadır.

Türk dili grameri alanındaki çalışmalar ve uygulanan yöntemler Azerbaycan Türkçesinin ilk bilimsel kazanımları arasında yer almaktadır. Bu istikâmette “Umumi Türk-Tatar Grameri” adlı kitabının “Demidov” ödülüne layık görülmesinden hoşnut olan B. Dorn’un Kâzım Bey için şöyle bir rey hazırlamıştır:

*“Gramer Rusya için çoktan duyulan bir ihtiyaçtır. Eseri Avrupa biliminin dil bilgisiyle birleştiren, ...Kâzım Bey’in kitabı özellikle Azerbaycan lehçesi bizim Kafkasya okullarımız için oldukça mühimdir. Eser en yeni tetkikat yöntemlerine dayanarak hem gramerin hem de filolojinin alanlarına nüfuz etmektedir.”*⁸²⁶

Mirza Kâzım Bey’in tarih alanındaki en önemli çalışmaları 1845-1862 tarihleri arasında kaleme aldığı “Bab ve Babiler” eseridir. Eserde Doğu toplumlarının tarihinde itici bir gücün var olmadığı görüşünü savunmaktadır. Özellikle kitlelerin “fanatik, cahil ve bağınaz” yanlarını yarım yamalakta olsa vurgulamaktadır. İran’da oluşan Babiler hareketini adalet, eşitlik ve özgürlük gibi ilkeler çerçevesinde çözüme tabi tutmaktadır. Doğu toplumlarından yönetim anlayışına karşı sistemli muhalefet geliştirmemesi

⁸²⁵ A. K. Rzayev, *Derbent’ten Başlanan Azablı Yol*, (Bakü: Azərneşr, 1989), s. 159.

⁸²⁶ Hüseyinov, *Azerbaycan’da XIX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, s. 138.

özellikle vurgulanmaktadır. Tarihi karşılaştırmalı çözümlemelerinden yola çıkan Mirza Kâzım Bey, İran'ın modernleşme istikâmetinde geri kaldığına dikkat çekmektedir. Hareketin esas hedefi, modernleşme yolunda en büyük engel teşkil eden ruhaniler olduğu belirtilmektedir.

İran'daki mevcut siyasi yapıyı değiştirme eğilimi içinde olan hareketin öncüsü Seyit Ali Muhammet (ö. 1852) hakkında etraflı bilgi veren yazar, Babillerin düşünce kaynağını oluşturan “Şeyhlik” makamını “Şiilik” temelinde incelemektedir. Mirza Kâzım Bey, Batı'daki devrim hareketleriyle İran'daki “Babiler” ayaklanması arasındaki forma benzerliğinden geniş bahsetmektedir. Kişilerin tarihi sürece etkisi varsayımı bu eserinde açık dile getirilmektedir. Doğu ve Asya halklarının kurtuluşunun eğitim ve medeniyete bağlı olduğunu bildiren Mirza Kâzım Bey, Doğu konusu hakkında şunları yazmıştır: “Batı kendi siyaseti ile Doğu'da maarifçiliği (Aydınlanma'yı) inşa edemez. ...Bir ülkenin ıslahatçıları, o ülkenin kendi içinden doğmalıdır.”⁸²⁷

19. yüzyılın siyasi hareketleri içinde Kafkasya halklarının bağımsızlık mücadelesinin incelenmesi dikkate değer bir konudur. Şeyh Şamil'in sergilediği tutumdan rahatsız olan Rusya'nın “Müridizm” hareketinin ne denli etkili olduğunu tayin ve tespit edebilmek için konu hakkında çalışmaları teşvik etmiştir. Mirza Kâzım Bey'in Kafkasya'daki “Müridizm” hareketi hakkındaki çalışmaları 1859 yılında “Ruskoye Slovo” adlı dergide ayrı ayrı bölüm halinde yayımlanmaya başlamıştır. Üç bölümden oluşan eserde dini ve milli özgürlük meseleleri ayırt edici biçimde tam değerlendirilmemiştir. Yazıda sunulan fikirler şu ifadeleri içermektedir:

*“Bu konunun çözümü İslam edebiyatı esasında mevcudiyetinin ilk başından başlayarak tam araştırılması, İslam'ın bütün tarikatlarının ve onun felsefesinin ahkâm ve hukuki esaslarının gözden geçirilmesi gerekmektedir. ...Biz bilim insanların kınamasına hedef olmamak için bu yazıyı daha özel bir biçimde kaleme almak kararına gelinmiştir.”*⁸²⁸

Mirza Kâzım Bey, “Müridizmi” cihat, tarikat ve davet öğretileri içinde tanımlayarak,

⁸²⁷ Hüseyinov, *Azerbaycan'da XIX. Asır İçtimai ve Felsefî Fikir Tarihinden*, s. 155.

⁸²⁸ Hüseyinov, *Azerbaycan'da XIX. Asır İçtimai ve Felsefî Fikir Tarihinden*, s. 150.

“İmamet” kurumunu siyasi ve dini niteliğe sahip iki kategoriye ayırmıştır. Şamil’in halk tarafından büyük komutan, akıllı bir devlet adamı olarak benimsenmesini İslam anlayışının en mühim meselelerinden biri olan “imamlık” sistemine bağlanmıştır. Şamil, kendi siyasi görüşüyle, cesur davranışlarıyla ve sahip olduğu bilgi birikimiyle dönemin önemli şahsiyetlerinden biri olduğunu vurgulayan Mirza Kâzım Bey, Dağlıların Ruslara karşı yürüttükleri savaşlarda kazanılan tüm zaferleri onun kişiliğiyle ilişkilendirmiştir. 3 Ekim 1859 yılında St. Petersburg’daki görüşte Cezayir halkının Fransızlara karşı mücadelesinin simgesine çevrilmiş Abdül Kadir’le kıyasladığı Şeyh Şamil’i vatansever kahraman olarak nitelendirmiştir. Ona göre, Şeyh Şamil’in karakterindeki ödünsüzlüğü, ideallerine bağlılığı ve tavizsiz dürüstlüğü ile sorgulanmayacak derecede kişisel bütünlüğe sahiptir. Mirza Kâzım Bey, “Müridizm” hareketinin genişlenmesini Çarlığın yetersiz politikalarına bağlamaktadır.

Mirza Kâzım Bey’in tarih araştırmalarına dair eserlerin başında 1832’de yayımlanan “Esseb-üs-Seyyar” (Yedi Gezegen) adlı kitabıdır. Kırım tarihçisi Seyit Muhammet Rıza tarafından yazılan bu eserde, Kırım Hanlığı’nda 1416-1737 tarihleri arasında yaşanan olaylar ve yedi Kırım hanının hayatı konu edinmiştir. Mirza Kâzım Bey, eseri ilk olarak Rusçaya çevirmiş, daha sonra İngiltere Kraliyet Cemiyeti’nin teklifi üzerine İngilizceye tercüme etmiştir. Mirza Kâzım Bey’in bir diğer önemli tarihi çalışmalarından biri “Uygurlar Hakkında Araştırmalar” makalesidir. Makalede Toktamış Han’ın Polonya kralına gönderdiği Uygurca mektubu incelenmiştir. Mektup üzerine yaptığı incelemeden yola çıkarak, Uygurların etnik kimlikleri ihtimam ile irdelenmiştir. 1841 yılında yayımlanan makalede, Uygurların diğer Türk toplulukları ile arasındaki etnik ve kültürel bağlar bilimsel gerekçelerle kanıtlanmıştır.

Ortaçağ’a ait (V-XI) Derbent şehrinin tarihini anlatan “Derbentname” adlı eserinin tetkiki Mirza Kâzım Bey’in araştırma literatürü içinde kayda değer bir yer tutmaktadır. Mirza Kâzım Bey tarafından eserin beş değişik metni toplanmıştır. Arap, Fars ve Türk tarihçilerinin yazdıkları belgeler ilgili metinlerle karşılaştırarak tahlil edilmiştir. “Derbentname”nin edisyon kritiği Mirza Kâzım Bey tarafından titizlikle yürütülmüş, Türkçe tercümesi yapılmış ve diğer tarihçilerin Derbent’e ait bilgileri de ilave edilmiştir.

Bu çalışma 1851 yılında İngilizceye tercüme edilerek basılmıştır.⁸²⁹ Hem A. Bakıhanov'un hem de Mirza Kâzım Bey'in çalışmaları esnasında “Derbentname” eserinin Türkçe elyazmalarının orijinalliğine özellikle dikkat çekmişlerdir. Eserin tespiti, sürümleri, yazılma ve yayılma tarihlerinin belirlenmesi istikâmetinde yapılan çalışmalara ilişkin Mirza Kâzım Bey'in gayretleri Batı oryantalist çevrelerinde takdirle karşılanmış ve İngiltere Kraliçesi'nin “Altın Nişanı” ile ödüllendirilmiştir.

İslam dini hiçbir vakit medeniyetin ilerlemesine mâni değildir, tezini savunan Mirza Kâzım Bey'e göre Abbasiler döneminde Yunan ‘maarifi’ tamamıyla İslam merkezine nakil edilmiştir. İşte buradan Afrika sahil yolu ve İspanya yolu ile yeniden Avrupa'ya yayılmıştır. Bu kanaati daha anlaşılır şekilde ifade etmek için 1842’de Paris’te, 1843’te Londra’da basılan “Muhtasaru’l-Vikayet” adlı kitabı yeterince ikna edici olmuştur. Aynı zamanda Rusya’da yaşayan Müslümanların hukuki sorunlarına çözüm getirmek için yazılan bu kitap, İslam hukuku hakkında hem Ruslara hem de Avrupalılara yeterince bilgi sağlamıştır. Kitap 1845’te Rusçaya tercüme edilmiş ve Kazan şehrinde basılmıştır. İslam’ın Rusya’da ve Avrupa’da nesnel bir biçimde öğrenilmesi, doğru şekilde anlaşılması ve Doğu halklarının hayatında oynadığı rol akademik açıdan ele alınmıştır.

Mirza Kâzım Bey'in İslam dini ve hukuku alanında ikinci çalışması “Razbor Socineniya g-na Tornay: İzlojenie Nacal Musulmanskogo Zakonovedeniya” (1851) adlı kitapta toplamıştır. Tornay’la olan yazışmaları bu kitap için etkili kaynak olmuştur. İslam ülkelerindeki mezhepçilik ve tarikatçılık meyillerinin oluşturduğu farklılıklara dikkat çeken Mirza Kâzım Bey, entelektüel bir çizgi taşıyan eseriyle akademik cemiyet içerisinde ciddi taraftar grubu kazanmıştır. İslam hukukunun tek kaynaktan çıktığı fikri üzerine odaklanmıştır. Mezhepsel farklılıkların doğurduğu sorunların ve süregelen anlaşmazlıkların çözümü için İslam kanunlarının tek risalede toplanmasını önermiştir. Siyasi hâkimiyetin bu konuda yükümlülük almasını vurgulamıştır.

4. 2. 3. Mirza Fetali Ahundov’un Fikir Konseptinde “Doğu ve Batı” Ayrımı

Tarihsel süreç içinde belirlenen koşulların ve oluşumların kavramsallaştırılması bir “entelektüelin” yeni değişimlerde oynadığı karakteristik role sıkı sıkıya bağlıdır.

⁸²⁹ Muhit Mert, “Aleksandr Mirza Kâzım Bey (1802-1870)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, (2004), s. 407.

Entelektüellerin varoluşunu olanaklı kılan somut tarihsel, toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel koşullardır. Tarihsel olarak entelektüelin toplumsal işlevi ve belirgin özellikleri yerellikten evrenselliğe uzanan bir yelpazede şekillenmektedir. Gramsci'nin çözümlemeleriyle okunduğunda değişim hareketlerinin omurgasını bu entelektüeller teşkil etmektedir. Gramsci entelektüeller hakkındaki genel kanaatini yazılara şöyle aktarmaktadır:

“Entelektüelin kendi kendini anlaması, tanıması gerçeklik bilincine varmakta daha yüksek bir noktaya ulaşması önce ahlak, sonra politik alanda, karşıt yönlü politik hegemonya savaşı içinde olmasıyla mümkündür.”⁸³⁰

Bu bağlamda entelektüele atfedilen “düşünen ve karar veren” vasfı modernleşme süreciyle birlikte etki alanlarını sürekli genişletmiştir. Mirza Fetali Ahundov örneğinde bu değişim öncülüğü resmi memur çabasıyla gerçekleşmiştir. Ahundov'un modernleşme yönünde sergilediği gayret politik gösterişlerden farklı yeni medeniyet sisteminin benimsenmesiyle bağlantılı olmuştur. Ahundov'un düşünce konseptinde etkili olan Avrupamerkezcilik kavramı, “Doğu ve Batı” farkındalığıyla kategorize edilmiştir. “Batı” olarak tanımlanan medeniyet, dünya medeniyetinin “hegemon” öznesi olarak kabartılmıştır. Avrupamerkezcilikle özdeşleşen Batıcılık kavramı, Ahundov'un yazılarında medeniyetin mayası ve arzusu duyulan insani bakışların gelişim biçimi gibi ifade edilmiştir.

19. yüzyıla kadar İslamiyet bir bütün olarak Azerbaycan'ın toplumsal düzeninde nizamlayıcı bir etkiye sahipti. Tüm Doğu'da olduğu gibi Azerbaycan'da da tarihsel düşüncenin ve medeniyetin temel değerleri İslam diniyle bağlıydı. Çarlık Rusyası'nın istilasından sonra Azerbaycan'da “Doğu'dan gelen düşünce akımlarının yüzüne kapılar kapandı ve mukabilinde Kuzey (Rusya) ve Batı kapıları açıldı.”⁸³¹ Rus istilasıyla Batı medeniyetinin teşekkülüne zemin hazırlandı. Yaşayış tarzı, yazılı ve sözlü kültür, mimari ve sanat zevkine sahip yeni gruplar doğdu. Dolayısıyla Batı'dan iktibas olunmuş Rus medeniyetinin tesiri Azerbaycan'ı “Doğu ve Batı” kavramı çerçevesinde bir

⁸³⁰ Antonio Gramsci, *Aydınlar ve Toplum*, trc. V. Günyol-F. Edgü-B. Onaran, (İstanbul: Çan Yayınları, 1983), s. 64.

⁸³¹ Abdulla Şaig, *Eserleri*, c. IV, (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1977), s. 169.

çekişme alanına itti. Tarihi koşullardan ileri gelen bu çekişmede şahsiyetlerin zorlayıcı payı vardı. Nihayetinde Ahundov’la başlayan yenilikler mutlak bir yaygınlığa ulaşmasa da eski düzenin aleyhine gelişmekteydi.

Geleneksel din eğitimi içinde öğrenim hayatına başlayan Ahundov, daha sonra farklı bir medeniyetin ve eğitim sisteminin bağlı olduğu pragmatik yolu tercih etti. Ahund Hacı Alesker gibi dindar bir kişinin evinde dünyaya göz açan Ahundov, Farsça yazdığı biyografisi ilk kez 1887 yılında “Keşkül” gazetesinin 43. ve 44. sayında yayınlandı.* Modern dünya görüşünü benimsemesi, üstadı Mirza Şefi Vazeh’in yardımı ve tesiri sayesinde mümkün oldu. Süregelen gelenekselliğe yönelik tepkisi bu sayede kabartıldı. Skolastik zihniyete karşı ilk hücumlarında Batı medeniyetinin etkisi hissedilmeye başladı. “Çarizme hizmet etmeye” üstünlük vererek, gerekli olan maddi kaynak arama çalışmalarına başladı. Başladığı memurluk sayesinde faaliyet alanını oldukça genişletti. Böylece İslam dinine karşı hakaretamiz tutumundan dolayı, dine bağlı kimselerin takibinden kendisini ve ailesini korumayı başarabildi.⁸³²

Ahundov, Tiflis muhitinde kendini kısa sürede kabul ettirebildi. 1836 ve 1840 yılları arasında kaza okulunda Azerbaycan ve Fars dilleri üzere öğretmen olarak görev aldı. Tiflis şehri onun düşünce değişiminde belirleyici oldu. Birçok yazar ve düşünce insanları ile tanışlığı yeni medeniyetin “terakki” degebileceğimiz fikir evrimini bu şehirde benimsedi. Ayrıca Rus dilini sistemli bir şekilde öğrenmesi tamamen kendi

* “Keşkül” gazetesinde yayınlanan biyografisi aşağıdaki cümlelerle nakledilmektedir: “Babası Mirza Muhammettağı Hacı Ahmet’in oğludur. Onun babaları Fars kökenlidir. Babası gençliğinde Tebriz yöresinin Hamne kasabasında ticaretle meşgul olmuştur. Ticaret amacıyla sık sık Şeki şehrine gelen babası, şehrin tanınan kişilerinden olan Ahund Hacı Alesker’in kardeşi kızıyla evlenmiştir. Bu nikâhtan bir yıl sonra Mirza Fatali Ahundov (1812) doğmuştur. Bu tarihten iki yıl sonra ailesiyle birlikte Hamne’ye dönen Fetali, ailevi meselelerden dolayı 6 yaşında iken annesiyle birlikte Ahund Hacı Alesker’in yanına dönmüşlerdir. İlk eğitimini Ahund Hacı Alesker’den almış, önce Kur’an ezberi ile başlayan eğitimini sonra Fars ve Arap dillerini öğrenmekle sürdürmüştür. İkinci baba olarak vasıflandırdığı Ahund Hacı Alesker, 1832 yılında onu Genççe şehrinde Ahund Molla Hüseyin’in medresesinde eğitime devam etmiştir. Medresede Mirza Şefi Vazeh’ten ders almış, hocasının telkiniyle dini derslerden uzaklaştırılmıştır. Çağdaş bilimlerin öğrenmesi gerektiğini telkin eden hocası onun düşünce hayatında derin tesir yaratarak, gelişim istikâmetine yön vermiştir. Bu esnada Ahund Hacı Alesker tarafından Nuha şehrinde yeni açılan Rus devlet okuluna kayıt olunmuştur. Lakin yaşının fazla olduğundan dolayı bu okulda bir seneden fazla kalmamıştır. 1834 yılında Ahund Hacı Alesker’le birlikte Tiflis’e gelerek Baron Rozen’in defterhanesinde Doğu dilleri üzere mütercim olarak işe başlamıştır. Özellikle Baron Rozen’den gördüğü saygı ve iltifatı çeşitli vesilelerle açıklamış, Kafkasya Genel Valisi General Vorontsov’u ikinci veli-nimet olarak vasıflandırmıştır.” - Firidun Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı*, c. I, (Bakü: Avrasiya Press, 2005), s. 399.

⁸³² K. Tahirov-G. Seferaliyeva (haz.), *Mirza Fetali Ahundzade – 200: Bibliyografi*, (Bakü: M. F. Ahundzade AMK, 2012), s. 7.

gayretiyle oldu. Özellikle Puşkin, Gogol, Belinski gibi Rus yazarların eserleri onda derin etki bıraktı. 1851 yılında Ahundov, Rus İmparator Coğrafya Cemiyeti'nin asil üyesi seçildi. Oryantalist A. Berje tarafından hazırlanan “Kafkasya Arkeoloji Komitesinin Aktları” mecmualarının esas düzenleyicisi ve tercümanı oldu. 1863 yılında Kafkasya Genel Valisi knez Mihail Niyolayeviç'in izniyle, kendi ifadesine göre, “hayallerini gerçekleştirmek için”⁸³³ İstanbul seferine çıktı. 1873 yılında devlete üstün hizmetinden dolayı albay rütbesine terfi edildi.⁸³⁴ 1870'lerde yeni alfabeye geçilmesi meselesi ve “Kemalüddövl Mektupları” eserinin basımı için sürdürdüğü çalışmaların sonuçsuz kalması ve nihayetinde ailevi meselelerden doğan sorunlar Ahundov'un sağlığını derinden etkiledi. 1877 yılında baş gösteren kalp rahatsızlığı hastalığı durumunu daha da ağırlaştırdı. 10 Mart 1878 yılında kalp yetmezliği sonucunda vefat etti. Tiflis şehir mezarlığında defin edildi.

Klasik Doğu ve Azerbaycan şiir geleneklerine derinden vakıf olan Ahundov, “Sabuhi” mahlasıyla “Zamaneden Şikâyet” adlı şiirini Farsça kaleme almış, biyografi içeriğe sahip bir mahiyet ile Tiflis hayatını tarif etmiştir. Eserin ikinci bölümünde Hagani, Rumi, İbn-i Sina, Sühban gibi Doğu mütefekkirlerin adlarını çekmiş ve Doğu'nun bedii, felsefi ve ilmi geleneklerini pesimist bir bakış açısıyla ilk denemeler olarak kâğıda dökmüştür.⁸³⁵ Rus entelektüel çevrelerinde Ahundov'a ün kazandıran ve ilk yayınlanan eseri 1837 yılında Puşkin'in ölümü üzerine yazdığı “Şark Şiiri”dir. Farsça yazılan şiirde klasik Doğu edebiyatına dair zengin tabiat tasvirleri yer almıştır. Özellikle Puşkin'in sahip olduğu yüksek estetik sanata dikkat çekmeye çalışmıştır.⁸³⁶

Ahundov'un edebiyat alanındaki çalışmaları daha çok sade halk diliyle yazdığı komedilerdir. 19. yüzyılın 40'lı yıllarından bahseden komedilerde Azerbaycan'ın toplum hayatının genel tablosu ironik biçimde çizilmiştir. Kurguladığı kompozisyon etrafında birleşen karakterler alaycı surette ifade edilmiştir. Her bir toplumsal sınıf temsilcilerinin kendine özgü özellikleri (özel hayat, düşünce tarzı, psikoloji durumu, aile ve toplumdaki yeri) bedii-tenkiti tasvirler şeklinde anlam kazanmıştır. Ahundov'un 1850-1855 tarihleri arasında yazdığı tiyatro eserleri (“Hikayeti-Molla İbrahimhalil

⁸³³ Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı*, c. I, s. 400.

⁸³⁴ Mirza Fətəli Ahundzadə, *Eserləri*, c. I, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2005), s. 6.

⁸³⁵ Ahundzadə, *Eserləri*, c. I, s. 11.

⁸³⁶ Mehdiyev, *Felsefe*, s. 199.

Kimyager”, “Hikayeti-Müsyö Jordan Hekim-Nabatat ve Derviş Mesteli Şah Caduküni Meşhur”, “Hikayeti-Hırs-i Guldur Basan”, “Sergüzeşti-Vezir-i Han-i Lenkaran”, “Sergüzeşti-Merdi Hasis”, “Müdafie Vekillerinin Hekayeti”) trajikomik taraflarıyla birlikte toplumsal mesaj üzerine değerlendirmelerdir.⁸³⁷ Kasımzade’nin ifadesiyle desek, “Ahundov komedilerinde Molière’i hatırlatan özellikler vardır.”⁸³⁸

Ahundov’un ortaya koyduğu konular ve problemler kendi ideasına bağlı olarak Doğu halklarının ruhunu, inanç sistemini, hayat ve yaşam tarzlarını komedinin dili ile sade, anlaşılır şekilde tenkitlerin hedefine oturtmuştur. Toplumu olduğundan farklı bir toplum olması gerektiği düşüncesi temel hedef olarak seçilmiştir. Doğu insanının düştüğü ağır durumu kolonyal denklem içinde değil, dini ve kültürel gelenekler çerçevesinde çözümleme yoluna gitmiştir. Eserlerde “öteki” olarak algılanan Doğu’yu çürümüşlüğü en belirgin örneği olarak belirtmiştir. Ahundov’a göre bu kısıkaçtan kurtulmanın yolu Rusya ile irtibat sayesinde mümkündür. Ahundov, sağlığında siyasi ve felsefi içerik taşıyan eserlerinin basımına müyesser olmasa da onun bedii eserleri ve komedilerinin neşri Çarlık tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Ahundov’un yazdığı tüm eserlerde “din ve gelenek” kavramı, Doğu toplumlarını geri kalmışlığa iten bir olgu olarak nitelendirilmiştir. Bu yaklaşım Hüseyinov tarafından şöyle dile getirilmiştir:

*“Eserlerinde cesaretle eski geleneklerin değiştirilmesi meselesini bir mefkûre olarak ortaya koymuş, benimsediği materyalist ve ateist felsefesini dine karşı bir silah olarak kullanmıştır.”*⁸³⁹

Azerbaycan edebiyatında düzyazı üslubu ile yazılan eserlerin ilk örnekleri Ahundov’un çalışmalarında mühim yer tutmaktadır. 1857 yılında yazdığı “Aldanmış Kevakib” adlı eseri Azerbaycan edebiyatının Batı tarzında yazılan ilk uzun hikâyesidir.⁸⁴⁰ Ahundov, bu hikâyesinde Doğu’nun toplumsal ve kültürel hayatını siyasi bir olay içinde ele almıştır. Eserin konusu İran tarihçisi İskender Bey Münşi’nin “Tarihi-Âlem-Aray-i Abbasi” adlı eserinde tasvir olunmuş bir olay hakkındadır. İlk başta Doğu’nun özellikle de İran’ın feodal idari usulünün geniş manzarası hikâyeye aktarılmıştır. Despot yöneticilerin toplum üzerindeki baskısından bıkan halk tek çareyi kendi güvenliğini

⁸³⁷ Tahirov-Seferaliyeva (haz.), *Mirza Fetali Ahundzade – 200: Bibliyografi*, s. 9.

⁸³⁸ Kasımzade, *XIX. Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, s. 310.

⁸³⁹ Hüseyinov, *Azerbaycan’da XIX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, s. 178.

⁸⁴⁰ Ahundzade, *Eserleri*, c. I, s. 21.

sağlayabilecek Yusuf Serrâç'ta aramaktadır. Fakat sonraki gelişmeler onu gösterdi ki cahil halk emellerine ulaşabilmek için kendi insanlarını kurban etmeye hazırdılar. Bu gelişmelerle birlikte İran halkı Yusuf Serrâç'a en ağır ve şiddetli hakaretimiz sıfatlar bile atfetmiştir. Onun karakterini anlamakta zorlanan halk kendini bağınazlığın esaretine yeniden mahkûm etmiştir. Farklı bir şöhret edinen Yusuf Serrâç hem dindar kesimin hem de devlet erkânının nüfuzuna dokunmamıştır. Bu durum fırsat kollayan Şah Abbas'ın idareciliğe gelme yolunu açmıştır. Şah Abbas'ın cahilliği ve fikri inkişaf derecesi müneccimbaşının riyakârlığında açık ifade edilmiştir.

Ahundov'un hikâyelerinde ve felsefi yazılarında Doğu “geri”, “riyakâr”, “ahlak dışı” görüşle tanımlanarak dramatik bir eksene itilmiştir. Kavramlar ve değerler tartışmasında Batı ise “ileri”, “dürüst”, “çalışkan” gibi karakterize edilmiştir. A. Şaig Ahundov'un “Doğu ve Batı” hakkındaki görüşlerini aşağıdaki satırlarla şöyle tasvir etmiştir:

“Ahundov, Doğu hayatı ile Batı hayatı arasında ne büyük fark ve ne derin bir uçurum olduğunu derk ederek, bir acı hakikati Doğu'nun dilsiz, kör ve sağır cemiyetine anlatmaya çalışmıştır. Ona göre, yenilikler ve her bir toplumun refahı siyasi ve iktisadi değişikliklerden doğmuştur. Batı toplumu kendi saadet ve refahını bu iki kaynaktan almıştır. Batı bu iki kaynaktan aldığı güçle yeni fikirler, yeni duygular ve toplumsal mefkûre arkasınca koşarken, Doğu'nun tevekkül ve bağınazlıkla yaşayan halkları ise eskiye saptanarak, bir türlü gelenek, görenek ve itikatlarından kopmak istememişlerdir.”⁸⁴¹

Ahundov, toplumsal yapıya, devletin doğuşuna, sınıfsal egemenlik kavramına ve ilerleme yasalarına dair kavramsal çözümlemeler getirmekte yetersiz kaldığı açıktır. Onun doğa olaylarını açıklamadaki materyalist yaklaşımı, toplumsal olayların açıklamasında kısıtlı kalmıştır. Özellikle mülkiyet eşitliliği meselesini nasıl ve hangi temel üzerinde değişmesi gerektiğini tam kavramamakla birlikte, Marx ve Engels'in yapıtlarından habersiz olduğu söylenebilir.⁸⁴²

Bilindiği üzere Ahundov'un Mevlana'ya ait eserlerin yorumuna yazılarında pek çok kez

⁸⁴¹ Şaig, *Eserleri*, c. IV, s. 195.

⁸⁴² Hüseyinov - Klimov, *Mirza Fetali Ahundov, Felsefi ve Politik Düşünceler*, s. 30.

yer vermiştir. Mevlana'nın lirik manzum hikâyeleri ve karakter tiplerini onun yazılarında eleştirilmiştir. Ahundov'un 1876 yılında yazdığı "Mollay-i Rumi'nin ve Onun Tasnifinin Babında" adlı edebi-tenkiti makalesi bir ölçüde idealizmle materyalizmi felsefi temelde değerlendirmiştir. Doğa düzeninin yaratıcısı sorunu itikatla çözümü sorgulanmıştır. Tabiatın düzeninde vuku bulan her olayda Tanrı'nın iradesini gösterip göstermediği sorusuna yanıtı ruh ve madde bağlamında vermiştir. Konuyu Avrupamerkezçi bir yaklaşımla çözmeye çalışan Ahundov makalesinde şu cümlelerin altını çizmiştir:

*"Mollay-i Rumi'nin bir yanlış budur ki ruha inanmaktadır. Bu karar ile güya ruh bedenden müfakattan (ayrıldıktan) sonra bâkidir ve vücudi-külle ruh vasıl olacaktır. Ama Avrupa hükamayi (bilgili kimseler) ruhun kaim olduğunu demiyorlar. Onların itikadı budur ki ruh cismin mukteziyatındadır ve cisim ile kaimdir. Ama hiç kimse bilemez ki ruh nedir. Bu yanlışları ki ben Mollay-i Rumi'ye isnat ediyorum, bu hükamayi-Avrupa'nın görüşleridir."*⁸⁴³

Genellikle Mevlana şiirindeki panteizm fikirleri eleştiriye tabi tutsa da idealist felsefenin mahiyetine varamadığı aşıkârdır. Bu varsayım Hüseyinov'un görüşlerinde şöyle dile getirilmiştir:

*"Ahundov, idealizmin köklerini kavramak için onu tam kavramamış ve farklı yönlerini ayırt etmemiştir. Şeriat ve dine karşı çıkışlarında bir felsefi sistem olarak idealizmi tam olarak çözümlememiştir."*⁸⁴⁴

Şebüsteri, Mevlana, Ksenofanes, Petrarca, Voltaire, Spinoza vs. gibi düşünürlerin idealizm bakışlarındaki farklılıkları tam olarak kavramadığını "Kemaliddöve Mektupları" eserinin ikinci mektup bölümündeki ifadesinde açık görmek mümkündür: "Şemsi Tebrizi, Molla Rumî (Mevlana) gibi Yahudi Spinoza ve onlarla aynı müstevide olan diğerleri panteizme inanlar gurubu olarak aynı kategoride değerlendirilmiştir."⁸⁴⁵

Edebiyata ve tiyatroya cehalete karşı bir mücadele silahı olarak bakan Ahundov'un

⁸⁴³ Mirza Fetali Ahundzade, *Eserleri*, c. II, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2005), s. 154.

⁸⁴⁴ Hüseyinov, *Azerbaycan'da XIX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, s. 188.

⁸⁴⁵ Hüseyinov - Klimov, *Mirza Fetali Ahundov, Felsefi ve Politik Düşünceler*, s. 106.

“Kemaliddövlə Mektupları” adlı eserinde dinin ideoloji tasvirler daha önceki bölümlerde somut örneklerle şerh edilmiştir. Doğu felsefine ait kriterler onun aracılığıyla materyalist bir boyuta taşımıştır. Onun çizmiş olduğu Doğu’nun genel düşünce panoraması Karayev tarafından şöyle tasvir edilmiştir:

“Ahundov, ‘Kemaliddövlə Mektupları’ eserinde Doğu’yu Batı’nın gözüyle değil, iki Doğulunun müşahedeleri, mantık ve muhakemeleriyle eleştirmiştir. ...Avrupa’ya yönelik eleştirilerini ise İngilizlerin Hindistan halkına yönelik despot davranışlarında örneklendirmiştir.”⁸⁴⁶

Doğu’nun yeniliğe, terakkiye, bilim ve teknolojiye karşı tutumu dönemin Batılı teorisyenlerin görüşleriyle izah edilmeye çalışılmaktaydı. Ahundov tarafından yazılan İslamiyet’e dair değişikliklerin ve reformun yapılması fikri, Batı’nın aydınlanmacı temsilcileri tarafından zikredilen tabii haklar kavramına dayanmaktaydı. Bu düşüncenin tesiri ile “İslam Protestanlığı” adlanan sosyal strüktürün tesisi üzerinde ısrarla durmuştu. “Kemaliddövlə Mektupları” eserinde bu meseleye şu şekilde değinmişti:

“İslami cezalar ve genel olarak Allah için yapılan bütün ibadet biçimleri kaldırılacak ve tıpkı Avrupa ve Amerika Protestanları gibi diğer uluslardan ayırt etmek için Müslümanlar ‘İslam Protestanları’ diye adlandırılacaklar. ...Tam bundan altı yüz küsur yıl önce İran’ın Deylem bölgesinde Hasan Sabbah’ın görüşlerinin ulaştığı mükemmellik bu alanda tüm Müslüman çağdaşlarını geride bırakarak, İslam’da Protestanlığın temeli atılacaktır.”⁸⁴⁷

4. 2. 4. Hasan Bey Malikzâde Zerdabi’nin “Millilik” Problematikası

“Millilik” modernleşmeye ait bir kavram mıdır yoksa daha derin tarihi köklere sahip “kültürel ve etnik” kimlik tanımı mıdır? Sorusunun doğru yanıtını “her ulusun kendi aynasında kendini nasıl görmek isteğine bağlı olarak”⁸⁴⁸ vermek, nesnellik açısından önemlidir. Ulusların mefkûrelerini canlandıran ve fikir açısından kendilerini besleyen

⁸⁴⁶ Mirza Fetali Ahundzade, *Eserleri*, c. III, (Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 2005), s. 6.

⁸⁴⁷ Hüseyinov - Klimov, *Mirza Fetali Ahundov, Felsefi ve Politik Düşünceler*, s. 117.

⁸⁴⁸ Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, s. 69.

kültür olgusu burada tam manasıyla etkisini hissettirmektedir. Farklı kültürlerle temasa geçme olanağı da bu sayede yakalanabilmiştir. 19. yüzyılda Batı’da “milli kimliği” tanımlayan kavram ve araçların hızlı bir şekilde Kafkasya’ya sirayet etmesi Azerbaycan münevverlerin canlanmasına neden olmuştur. O döneme kadar millilik ideallerinden uzak bir görünüme sahip olan Azerbaycan münevverleri yeni akımların dalgasıyla kendi bakış açılarını belirleme olanağını yakalamışlardır. 1870’lerden itibaren Azerbaycan’da Çarlığın istibdat uygulamalarına karşın sosyal ve eğitim talepleri millilik çerçevesinde açık dile getirilmeye başlamıştır. Bu gelişmeler ışığında Hasan Bey Zerdabi’nin* faaliyeti halkın hafızasında önemli etkiler bırakmıştır. Zerdabi ilk kez Batı ile Doğu’yu, eski ile yeni, milli ile evrenseli çelişki kısılacından çıkarmıştır. Modernleşmenin kavram ve anlayışını, milli kültürel değerlerden ayırt etmeden benimseyerek, düşüncede, eğitimde, teknikte ve ekonomi gelişmede arama çalışmalarını başlatmıştır. Yayımladığı “Ekinçi” gazetesi modernleşme kavramının savunucularını destekleyip, onlara kaynak olabilecek öğeleri kendi etrafında toplayabilmiştir.

Modernleşmenin değerlerini teşkil eden birçok kavramı hayat görüşü olarak benimseyen Zerdabi’nin zulüm ve cehalete karşı tepkisi, Osmanlı’da Şinasi’nin fikri faaliyeti ile önemli bir benzerlik göstermektedir. Şinasi’nin “Osmanlı’daki Batıcılık konseptine ve görüşlerine getirdiği yenilikler”⁸⁴⁹ sayesinde Türk toplumuna “kamu” veya “halk” fikrini tanımasına olanak sağladığı bilinmektedir.⁸⁵⁰ Zerdabi’nin fikri faaliyetinde ise derin yer edinen rasyonalizm yaklaşımı, gazetecilik, eğitim ve tiyatro alanlarının gelişimine imkân tanıdığı gibi “halk” telakkisine istikâmet veren düşünce etkili olmuştur. Fakat her iki aydının fikir dünyasında ‘hürriyet’ kavramı siyasi alana intikal etmemiştir. Dini fanatizm ve kölelik aleyhine yazdıkları yazılar gazetecilik kimlikleriyle

* Eğitimci, gazeteci, bilim insanı ve bir aydınlanma temsilcisi olan Hasan Bey Zerdabi, 1842 yılında (bazı kaynaklarda 1837’de) Bakü eyaletine bağlı Gökçay kazasının Zerdab köyünde bey ailesinde doğmuştur. İlk eğitimini medresede alan Zerdabi, 1854 yılında Şamahı’da yeni açılmış dört sınıflı mektepten mezun olmuştur. Sonraki eğitimini Kafkasya Eğitim-Öğretim Dairesi’nin açtığı bursla Birinci Tiflis Gimnaziyası’nda başarıyla tamamlamıştır. 1861 yılında Moskova Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesi’nin “Tabiat” bölümünü kazanmış ve 1865 yılında üniversiteyi bitirmiştir. 1869 yılında Bakü Realni Gimnaziyası’na “Tabiat Tarihi” öğretmenleri olarak atanmıştır. Öğretmenliği sırasında yardım faaliyetlerine başlamış, kimsesiz, fakir çocukların eğitimi için bir yardım cemiyet tesis etmiştir. Yeni neslin yetiştirilmesi ve maariflendirilmesi konusunda tiyatronun önemli olduğunu düşünen Zerdabi, 1873 yılında N. Vezirov ve A. Adıgözelov’un yakinen iştiraki ile gimnaziyada Ahundov’un “Hacı Kara” komedisini sahneye koymuştur. Azerbaycan milli basınının kurucusu, ilk tiyatronun teşkilatçısı, ilk kızlar okulunun tesisçisi olarak Azerbaycan tarih literatürüne dâhil olmuş Zerdabi, 28 Kasım 1907 yılında vefat etmiştir.

⁸⁴⁹ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 73.

⁸⁵⁰ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 300.

ön plana çıkarılmıştır. Şinasi'nin “Tasvir-i Efkâr” (1862) gazetesinde üzerinde dikkatle durduğu Batı'nın yeni fikirleri ile dini inançlar arasındaki ahenk kurma düşüncesi, dilin sadeleştirilmesi, Batı'daki yeniliklerin ülkede tesisine yönelik atılan adımlar modernleşme yolunda yaygın kanaat hâsıl etmiştir. Zerdabi'ni “Ekinçi” (1875) gazetesinde “maariflendirme misyonu”na uygun yazdığı fikirler de aynı yaklaşımın izlerini taşımıştır. Aydınlanma paradigmasını benimsemiş olmaları birleştikleri en temel ortak noktadır. Her ikisinin faaliyetinde kitleyi “halk” kavramı içinde formüle etmenin yolları aranmıştır. Siyasi güç karşısında ideal hedefleri ise soyut anlamda kânun önünde eşitlik anlamına gelen adalet sisteminin tesisi olmuştur.

Daha sonraki yıllarda yardım cemiyetleri ve tiyatro vasıtasıyla halkın eğitilmesinin yetersiz olduğunu gören Zerdabi, 22 Temmuz 1875 yılında “Ekinçi” adlı gazetesini çıkarmaya başlamıştır.* Azerbaycan Türkçesiyle yayımlanan bu gazetenin 19. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da cehalete karşı mücadelede, halkın eğitime, çağdaş medeniyete ulaşması için gayret sarf ettiğini belirtmiştik.⁸⁵¹ Zerdabi, gazete çıkarmaya iten kararını “Hayat” gazetesinde şöyle hikâye etmiştir:

“Dünyada ittifak olmasa, hiçbir cemiyet işi olumlu temeller üzerinde inşa edilmez. Bizim ‘Cemiyet-i Hayriye’ bu temeller üzerinde bina edilmedikçe, tiyatro oynayan salonlar boş kaldıkça aşikâr olur ki Müslüman kardeşlerimizi bir yerde cemedip, zamana uygun okullar açıp, sokak ve pazarlarda kalan çocukları eğitime kazandırmak mümkün olmayacaktır. Bilimsiz bu çağda geçinmek mümkün değildir. Alelhusus komşularımız bilim tahsil edip, günü günden ileriye gidip, elimizde olan mal-mülkümüze sahip olmaktadırlar. Az vakitten sonra biz onlara raiyetlik edip, onların malını taşımaktan ötürü kiracı durumunda olacağız.”⁸⁵²

1877 yılında Çarlık hükümetinin baskısıyla kapatılan “Ekinçi” gazetesi ülkenin sosyal-ekonomik problemlerine eğilmekle birlikte, milli bilinçlenmeye dair hedeflediği amaçlara kısmen de olsa ulaşmayı başarmıştır. Zerdabi'nin faaliyetinde mühim yer tutan

* “Ekinçi” gazetesi hakkında önceki bölümde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

⁸⁵¹ A. Abdullayeva (ed.), *Azerbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı: Hasan Bey Zerdabi-170*, (Bakü: Ahundov adına Azerbaycan Milli Kütüphanesi, 2012), s. 9.

⁸⁵² Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, s. 137.

gazetecilik halkın o güne kadar görmediği bir cüretle “millileşme” sürecinin başlangıcını hazırlamıştır. Halkın ihtiyaçları ve duygularının tercümanı olduğundan irsi bir takım değerleri ve birikimi milli kimlik için kuvvetli bir amil olarak kullanmıştır. Zerdabi’nin bu faaliyetinden endişe duyan Çarlık Polis İdaresi onu Bakü’den uzaklaştırmak için baskılarını artırmış ve 1878 yılında çalıştığı okuldan da istifaya zorlamıştır. 1879 yılında doğduğu köye dönerek, 1896 yılına kadar orada yaşamını sürdürmüştür. 1898 yılında Bakü’de “Rus-Tatar” okulunun açılması Zerdabi’nin eğitim faaliyetinde yeni bir safha olmuştur.

1905-1907 Rus İhtilali ile başlayan siyasi iklimdeki değişikliklerden memnun kalmış dönem aydınları çalışmalarını yeni bir istikâmette ilerletmişlerdir. 1905 Rus İhtilali, Zerdabi’nin süregelen değişime yönelik tepkisini açık şekilde ifade edebilme imkânı tanımıştır. Zerdabi’nin Rus Çarlık idareciliğine karşı tepkisi şu şekildeydi:

“Son dönemde, biz Müslümanların kol ve ayaklarını bağlayan zincirler paslanmış ve parça parça dökülmektedir. Bakü’nün sokaklarında yaşasın hürriyet sesleri göklerde yankılanmaktadır.”⁸⁵³

1906 yılında “Hayat” gazetesinde Zerdabi tarafından kaleme alınan “Açık Mektup” adlı yazı Azerbaycan öğretmenlerine yazılmış bir müracaattır. Aynı zamanda bu yazı “Muallimler Kongresi”ne hazırlık için bir program niteliği taşımıştır. Bu program toplumun genel kanaatlerinden ziyade Zerdabi’nin hedeflediği fikirleri yansıtmaktaydı. Mektupta “vatan”, “halk” ve “maarif” gibi kavramlardan yola çıkarak, halk için verilen mücadeleyi sürdürme taraftarlarının içinde bulundukları vaziyeti şöyle tasvir edilmiştir:

“Halkımızın eğitimi için okullarda görülen dersler yeterli değildir. Damla damla ile yaramız sağalsı değil, şimdi sel vaktidir, bilim gerek sel gibi aksın ki her isteyen ondan içip doya bilsin.”⁸⁵⁴

Daha önce belirtildiği gibi Zerdabi, “Ekinçi” gazetesini çıkarmakla dilin sadeleştirilmesi için önemli katkı sağlamıştır. Yeni terimler, mefhumlar ve ifadeler biçimleri kısa zamanda Azerbaycan Türkçesine dâhil edilmiştir. İlk defa olarak Azerbaycan’da doğa ve fen bilimlerine ait terminolojilerin yazılarında kullanmasına başlanılmıştır. Biyoloji

⁸⁵³ İzzet Rüstemov, *Hasan Bey Zerdabi*, (Bakü: Avrasya Yayınları, 2012), s. 87.

⁸⁵⁴ “Hayat”, Eylül, 1906, N: 35.

ve zooloji alanların araştırılması için tatbik edilen yöntemleri Darwin'in teorilerine dayanarak şerh etmiştir. "Toprak, Su ve Hava" eserinde bitkilerin, hayvanların ve insanın oluşumundaki süreci genel tekâmül teorisiyle izaha tabi tutmuştur. Zerdabi'nin tekâmül teorisiyle bağlı izlenimleri şu şekildedir:

*"Yerin katlarında ilk bitkiler, sonra hayvanlar meydana gelmiştir. Bunların gelişim süreçleri birbirine çok benzemektedirler. Ama bunların içinde öyle hayvanlar var ki şimdiki hayvanların iki kısmına benzemektedir. Örneğin kanatlı kertenkele hem kuşa hem de sürünen kertenkeleye benzemektedir. Buradan böyle kıyas etmek mümkündür ki bizin dönemimizde hayvan ve bitkilerin hepsi birkaç çift hayvan ve bitkiden meydana gelmiştir. Ama yer katları içinde insana dair hiçbir kalıntı bulunmamaktadır."*⁸⁵⁵

"Rusya'da İlk Türk Gazetesi" adlı makalesinde toplumsal konulara eğilen Zerdabi, toplumun dikkatini aydınlanmaya çekmeye çalışmıştır. Halk için faydalı olan aydınlanmanın gerekliliğinden bahsederken şöyle yazmıştır:

*"Maalesef etraftaki Müslüman kardeşler tek tek düşmanımız ejderhanın ağına düşüp yok olduğunu görmemektedir. Gazete çıkarmaktan başka bir çare yoktur ki kâğıt üzerine yazılmış doğru sözler kapı-pencerelerden o iman mekânlarına iletilsin. ...Her sene on gazete okuyandan birisi okuduğunu eğer anlasa, onların sayısı her yıl artar, sonunda suyun akmasını engelleyen bent yıkılarak ortadan kalkar."*⁸⁵⁶

Zerdabi'nin karşısında duran esas engel toplumsal sorunlardan ibaret olmuştur. Dini fanatizme karşı tepki, yeni bilimlerin tebliği yazılarında açık dile getirilse de halkı hürriyete seslemek, geniş eğitim seferberliği, Çarlığın müstemlekeci tutumuna karşı tepkisi Zerdabi'nin faaliyetinin ikinci dönemine tesadüf etmiştir. 1899 yılında "Kaspi" gazetesinde yayımladığı "Köyün Hayırseverleri" adlı makalesinde bir taraftan Çarlığın kanunsuz ve üsulsuz yönetiminin yarattığı kargaşayı diğer taraftan ise yerli idarecilerin

⁸⁵⁵ Hasan Bey Zerdabi, *Toprak, Su ve Hava*, (Bakü: 1912), s. 7.

⁸⁵⁶ "Hayat", Kasım, 1905, N: 129.

ve toprak ağalarının köylüler üzerindeki baskıyı kaygıyla dile getirmiştir. Köy nüfusunun şehre göçünü bu faktörlere bağlayarak şöyle yazmıştır:

*“Bizi doyuran köy git gide boşalmaktadır. ...Köy bütün ülkenin temelidir. O, ülkeyi kendi ürünleriyle beslemekle birlikte temiz havası, düzgün hayatı ile sağlam nesiller yetiştir. Zira bu nesiller bizim okullarda olan düzensizlikle, şehrin getirdiği bozuklukla mücadele etmek iktidarındadırlar ve gelecekte ülkenin aydınlatıcısı olmaktadır.”*⁸⁵⁷

Zerdabi, bir yandan dıştan gelen sıkıntıları, bir yandan da içten doğan baskıları kaygıyla tasvir ederek, hak arama teşebbüsünü halk arasında yaygınlaştırmaya çalışmıştır. “Ekinçi” gazetesinin 17 Mart 1877 tarihli sayında bu konu hakkında bahsederken şöyle bir tespitte bulunmuştur:

*“Devleti-Rus bizim vilayetimizi zapt edenden sonra Kafkasya Müslümanları kendi cahillikleri ile dünyada beyliklerinin arazilerinden başka bir mutluluk olmadığını sanmaktadırlar. ...Yerli toprak ağaları halkın refahı meselelerini düşünmez. Kendi menfaatlerinden başka hiçbir şey gerek değil, onlara “millet” yerine “hayvan sürüsü” gerektir ki kendi beyliklerini sürdürmek mümkün olsun.”*⁸⁵⁸

Bu tarihten 22 yıl sonra köylünün genel durumunu şerh eden Zerdabi, “Kaspi” gazetesindeki makalesinde şöyle yazmıştır:

*“Köyde hiç kimse kendi haklarını ve sorumluluklarını bilmemektedir. Köylüye göre, idareciler işi nasıl isterlerse, nasıl arzu ederlerse o biçimde yürütürler. Hatta canilere bile hak kazandıra bilirler.”*⁸⁵⁹

Zerdabi, gazetecilik ve eğitimciliğini yanında Bakü Duması’nda (şehir belediye meclisi) da faaliyetlerde bulunmuştur. Seçilmiş olduğu mecliste şehrin yoksul semtlerinde oturan

⁸⁵⁷ “Kaspi”, Mart, 1899, N: 70.

⁸⁵⁸ “Ekinçi”, Mart, 1877, N: 6.

⁸⁵⁹ “Kaspi”, Aralık, 1899, N: 273.

sıradan insanların haklarını savunmuştur. Komisyon toplantılarında yoksul semtlerindeki çocukların eğitimi için okulların açılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu okullarda ders programının yazılması, yoksul ailelerin çocuklarının ücretsiz eğitim alması için çalışmıştır. Bu mesele belediye meclis toplantısının tutanağına şöyle geçmiştir: “Cenap Melikov’un (Zerdabi) teklifi budur ki Bakü’nün Karaşehir adlanan semtinde yeni okul açmak bir ihtiyaçtır.”⁸⁶⁰

Toplumsal ahlak ve etik meseleler Zerdabi’nin dünya görüşünde karşılaştırılmalı biçimde karakterize edilmiştir. Biri sıradan insanlar için karakteristik olan üstün ahlaki keyfiyetlerdir. Diğerisi ise istismarcılara ait olan rüşvet, israf ve menfaat gibi yanlış özellikleri taşıyan kesimin insani olmayan tercihleridir. Ayrıca Zerdabi toplumsal problemleri sınıfsal kategoride değerlendirmekle yetinmemiştir. Onun yazılarında kadın hakları, milli gaye ve aydınlar meselesi temel problem olarak ele alınmıştır. “Ekinçi” gazetesinin “Dâhiliye” bölümünde yazdığı yazıda, milletin geleceği için fikir hamlesi içinde olanların fedakârlıklarını takdir edilecek şekilde değerlendirmiş ve şöyle yazmıştır:

*“Ey ilim tahsil eden gençlerimiz! Doğrudur, bizim vatan kardeşlerimizle üns kurmak zordur, sizin anlattıklarınızı onlar anlamayıp, şeriata namuvafık hesap edip, size kâfir deyip üzecekler. Siz millet için bin bir zahmetlere katlanırsınız, ama insaf değil ki beş gün ömrün lezzetinden ötürü dünyaya tamah edip, onları atıp, kör ve başıboş bırakırsınız. Ama bilin ki gelecekte millet uyandığı zaman sizi bir şehit olarak hatırlayacak ve sizi rahmetle anacaktır.”*⁸⁶¹

⁸⁶⁰ Azerb. MDTA, f. 389, siy. 1, iş. 80, s. 89.

⁸⁶¹ “Ekinçi”, Haziran, 1876, N: 11.

SONUÇ

Batı'ya özgü olarak tanımlanan modernleşme paradigması yeni siyasal, kültürel ve sosyal-ekonomik pratikleri kalıba dökülmüş şekilde Batı dışı toplumların hayatına yerleşmiştir. Yörüngesine çekmeye teşebbüs ettiği “öteki” toplumları akılcı dünya kurgusu ile yönlendirmeye çalışması bu imgeyle sıkı sıkıya bağlıdır. 19. yüzyılda yaşanan tüm yerel ve içsel değişimler modernleşme tevarüsü içerisinde gerçekleşmiştir. Entelektüellerin sürdürebileceği bir çalışmayı içinde barındıran ve yeni toplumsal düzenin genel hatlarını çizen modernleşme olgusu, Batı dışı toplumların hayatında ideolojik sorunların yeşermesine imkân sağlamıştır. Batı merkezli anlayış içinde başlatılan bu süreç eşzamanlı olarak birbirini tamamlayan üç temel gerçeğe dayandırılmaktadır. Birincisi, tek ve değişmez olduğu varsayılan Avrupamerkezli “ilerleme” düşüncesidir ki “akılcılığa” göre düzenlenmiştir. İkincisi, 18. ve 19. yüzyıl boyunca Batı'da en parlak bilimsel çalışmaların yapıldığı dönemdir ki uygulamalı matematik bilgisiyle doruk noktasına ulaşmıştır. “Bilimsel nesnellik” hayata biçim veren bir tür gösterge sayılmıştır. Üçüncüsü ise alternatif yöntemleri inkâr eden, toplumun gerçek değerlerini gölgeleyen ve belirli bir disipline dayanan “hız” kavramıdır. Hızlı düşünme ve eylem işlevsel amaçlı bir güç olarak modernleşmenin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlangıcında siyasi ve ekonomik temelleri atılmış yeni düzenin düşünce mahiyeti pek çok kaynağı bir araya getirme zorunluluğuyla hâsıl olmuştur. Tarihsel ve coğrafi anlamda dünyanın geri kalan bölümüne etki eden modernleşmenin daha çok askeri ve politik muhtevada şekillendiği bir gerçekliktir. Çalışmamızda belirtildiği gibi modernleşmenin Batı'da nasıl geliştiğine baktığımızda tedrici olarak entelektüellerin koşullarla etkileşimi sonucunda terakki eden uzun soluklu faaliyetlerle mümkün olmuştur. Modernleşme sürecinin “ilerleme” çizgisi izlediği fikri Foucault çözümlemelerinde ayrılma, farklılaşma, kopma gibi kavramlarla tanımlanmaktadır. Sürecin iki olguya bağlı olarak geliştiği fikrine itibar edilmektedir: Birincisi düşünsel ve zihni özellikler. İkincisi ise tarihsel koşullardır. Foucault modernleşmeyi Nietzscheci bir tavır takınarak çözümlemiştir. Yani modernleşme, toplum doğasını kavramak, tasarlamak ve en sonunda da tek tipli toplum oluşturmak için amaçlanan bir model olarak görülmüştür. Burada ilerleme çizgisi modernleşmenin

görünür yüzünü ifade etse de asıl muhtevası arka plan olgusu temelinde tanımlanmaktadır. Bunun açığa çıkarılması için Foucault'un "dispositif" kavramına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yaklaşıma ilk kez İbn-i Haldun'un "Kitâbu'l İber" ve onun giriş kısmı olan "Mukaddime"sinde rast gelindiğini göz ardı etmek mümkün değildir. "Ümran İlmi" diye isimlendirilen kavramın ele aldığı konu ve benimsediği üslup, düşünce ve olgular arasında etkileşimin sosyal, politik ve kültürel faaliyetlerdeki belirleyiciliğinin doğru teşhisinden ibarettir. Aynı mantık süzgecinden geçirilen "Ümran İlmi" ve "dispositif" kavramı toplumsal uygarlıkların değişimlerini ve değişim nedenlerini arka plandaki bağlantı ekseninde karşılaştırmak tarihsel bilginin nesnelliği açısından önemlidir. Belirtmekte yarar var ki Foucault'un "dispositif" ilişkiler kavramının İbn-i Haldun'un "Ümran İlmi" kavramıyla arasındaki yöntem yakınlığı tarihsel olay ve olguların doğruluklarını denetleyebilmek açısından ilişkilerin nasıl formüle edildiğine bağlıdır. Koşulların (coğrafya, iklim, ekonomik şartlar, çevre, siyasal yapılar) düşünme gücündeki etkisi ve karşılıklı etkileşimden elde edilen deneyimlere bakıldığında benzer özellikleri bu kavramlar içine sığdırdıkları söylenebilir. Modernleşmenin kuram ve pratiği ile Foucault'nun felsefi yaklaşımı arasındaki problem tarihsel sürecin arka plan nosyonunu açık bir biçimde ortaya çıkartmaktadır.

Modernleşme üzerindeki tartışma "insanı yeniden yaratma" ve sınıfsal temelde "toplumu yeniden kategorize etme" diktesi ana hat olarak değerlendirilmiştir. Aşamalar halinde paradigma temayülünün bir ürünü olarak tecelli ettiği başlıca varsayımlardan biridir. Tezin ana çizgisi modernleşmenin "ilerleme" düşüncesi ve bu düşüncenin temelinde yatan ampirist gelenektir ki Edward Said'in problematik formülasyonu içinde açığa çıkarılmıştır. Şüphesiz burada başlıca amil Gramsci'nin toplumda değişime uğrayan katmanların statüleri ve hegemonya kavramının kültürel aşındırma üzerine yaptığı etkidir. Temel referans noktası olarak alınan modernleşme kuramları diyalektik bir bütünlük içinde art arda sıralandığında siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarının günü birlik pragmatik düşünceyle yönlendirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Foucault'nun tespitleri burada eleştirel yaklaşımı kuvvetlendirmektedir.

Avrupamerkezci görüş açısından kavrayışın değişmesini başlatan olgu ve olaylar Batı dışı toplumlarına farklı bir istikâmette sirayet etmiştir. "Modernlik" talepleri doğrultusunda değişimleri gerçekleştirme girişimleri "dışlanma" ve "öteki" meselelerin

gölgesi altında kalmıştır. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren kapitalist sistemini modernleşmenin amaçları çerçevesinde şekillendiren Batı, devrimci formüllerle kendisini gerçekleştirmiştir. Avrupamerkezci bir yaklaşımla Doğu'ya dair bakışını tarih dışı değerlerle açıklamaya çalışmıştır. Bir anlamda Batı'nın yükselişindeki önemli etmenlerden biri olan Doğu kaynakları modernleşme olgusu temelinde kullanım haline getirilmiştir. Bu kaynakların sömürgeci araç gereçlerle benimsenmesi durumunu sanayileşmenin başlatılmasıyla izah etmek mümkündür. Ayrıca 17. yüzyıldan başlayarak Batı'nın kendi iç dinamiklerinin yapısını tanımlayan yeni hayat düzeni ve bireysellik düşüncesi, 19. yüzyıla doğru yeni "Avrupalılık" kimliğinin tasviriyle varlık kazanmıştır. Modernleşme, Fransız Devrimi öncesi Aydınlanma Çağı'nın bir ürünü olarak bir yandan modern bilimin ve akılcılığın gelişmesini, diğer yandan sosyal ve politik değişimler için yapılan mücadelelerin somut hareketini hızlandırmıştır. Batı dışı toplumlarda ideolojik tabloyu şekillendiren unsurlar bu paradigmanın bütünü içinde çizilmiştir. Söz konusu sürece başka bir açıdan bakarsak, Foucault'nun "bilgi ve güç" denklemi çerçevesinde kolayca tanımlanabilecek modernleşme olgusu, "insan başarısı ve mutluluğu" kavramlarını kontrol dürtüsü içinde aramaya koyulduğu açık görülebilir. Bu yaklaşımla Avrupamerkezci geleneğin sorgulanamaz, tartışılmaz ve eleştirilemez tapuları büyük ölçüde yıkılmıştır. Bu çözümlemenin yol açtığı çatışma "Doğu-Batı" diskriminasyonu şeklinde dışa vurulduğunu söyleyebiliriz.

Diğer yandan tespit edilen temel sonuç şöyledir: Avrupamerkezciliğe meşruluk ve devamlılık zemini hazırlamak için "tarihi tezler" evrimsel bir formülle sunulmuştur. Pragmatik bir biçimde ele alınan değişimler her ülkede farklı yaklaşımlarla izlenmiştir. Azerbaycan toplumu üzerinde Çarlık Rusyası'nın ideolojik-politik gücünün varlığını gösteren kuşakların talim ve terbiyesine ağırlık verilmesi modernleşme anlayışını çözümleyen bir düğümdür. Yaratılan zihniyet toplumu alternatif görüşlerle birlikte yaşamaya müsaade etmemiştir. Aksine toplumda geleneksel-kültürel değerleri yok etme alışkanlığı yerleştirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca modernleşmenin yarattığı yaklaşımlar, davranışlar, denemeler ve belirsizlikler "Azerbaycan Tarih Tezi"nin formüle edilmiş biçimini de Batı merkezli akımların (romantizm, idealizm, pozitivizm ve materyalizm) temel kavram ve yöntemlerine uygun hale getirildiğinden söz edilebilir. Çünkü değişim ve modernleşme tarihsel gelişimin temel nedenleri ve etkenleri olarak ele alınmıştır. Söz konusu tarihsel çalışmalar bilimsel nesnellikten ziyade (esnek yöntemleri bulunan,

eleştirel ve çözümleyici olan, zaman ve mekânla uyumlu olan) hegemonya yönetiminin çizdiği amaçlar çerçevesinde bir yol izlemiştir. Örneğin Sovyetler döneminde “Azerbaycan Tarih Tezi” kaba materyalizm çerçevesinde ele alınsa da yöntemsizlik bir üslup olarak göze çarpmaktadır. Bu noktada tarihçiliğin önündeki en büyük engel ise eleştirel ve muhakeme bakış açısının tasfiye edilmesi olmuştur.

Modernleşmenin odak noktasını oluşturan “ulus-devlet” olgusu tarihsel değişim açısından, bahsedilen dönemde, özellikle de Azerbaycan’da arka plana itilmiştir. Çarlığın temel güdüsü Türk-Müslüman toplumunu idealize etmeden farklı alternatiflerin peşinden sürüklemek olmuştur. Söz konusu emperyalizmin dar bakış açısı o döneme kadar milli kimliğiyle var olan Türk-Müslüman toplumunu farklı etnik ve dinsel gruplar halinde tasnif etmiştir. Alternatif modeller geliştirerek modernleşmenin cansız bir taklidi haline getirecek akımların dalgasına kaptırılmışlardır. Modernleşmenin “ulus-devlet” modeli toplumu hareketlendirecek bir etmen olarak parametrelerden çıkarılmıştır. Kapsayıcı ve evrenselci kültür çizgisinde yerli entelektüellerin faaliyeti canlandırılmış ve egemen gücün yararına işletilmiştir. Modernleşmenin dünya ve yaşam konusundaki paradigmasının hegemonyaya bağımlı biçimde nasıl formüle edildiğinin tespiti tarihsel nesnellik açısından dikkate değerdir.

10 Şubat 1828 tarihinde Türkmençay Antlaşması’nın imzalanmasıyla Azerbaycan’ın kuzey kısmının Rusya, güney kısmının ise İran tarafından işgali hem kültürel bütünlük açısından hem de tarihsel doğal akışın devamlılığı açısından bir kırılma noktası doğurdu. Bu işgalle birlikte Azerbaycan’ın tarihsel bütünlüğü büyük ölçüde tahrip edildi. Modernleşmenin ulus-devlet parametresini oluşturabilecek temel öğeler misyoner saldırıya maruz kaldı. Ulus-devlet perspektifinden bakıldığında meydana gelen çözümsüzlüğün iki ana ihtilaf konusu karşımıza çıktı. Birincisi, ulus-devlet kavramının önemli sütunlarından olan “milli bağımsızlık” sorunudur. İkincisi, 19. yüzyıl entelektüellerinin milli duruşu ve bağımsızlık istikâmetindeki göreceli tutumudur. Yukarıda çizilen tablonun ışığında tarihsel kırılmanın onarımı ancak doksan yıl sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin tesis edilmesiyle mümkün olabildi. 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla ulus-devlet değerlerinin dayandığı “kimlik” kavramı tam anlamıyla belirleyiciliğini büyük ölçüde ortaya koyabildi. Kendisini “Türklükle”, “İslamla” ve “Modernlikle” tanımlayan

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti doksən yıldı çizilen karanlık tabloyu somut bir biçimde yırtıp attı. Bu durum Azerbaycan tarihi içinde önemli bir safha olarak görülmektedir. Burada önemli bir hususun altını çizmek gerekir ki modernleşmenin devrimci çizgisi genel bir zihniyet olarak yerleşmiş olan kültürel ve dini değerleri milli egemenlik doğrultusunda yönlendirmeyi başarmıştır.

Jakobenist bir anlayışta topluma yukardan dağıtılan ve dayatılan düşünce modelleri Rusya'da daha önce I. Petro döneminde rastlanmış bir olguydu. Gerçekte bürokrasi ve askeri kesim merkezi gücün hegemonyasında değişiklikleri topluma dayatmaktaydı. Daha sonraki dönemlerde bu dayatmalar sömürge bölgelerine kadar genişletilmişti. Ne yazık ki böyle bir çerçevede merkezi güç ekonomik serveti tek elde toplayarak tebaa üzerindeki egemenliğini kolaylaştırmıştı. Bu nedenle de Azerbaycan'ın tarıma dayalı ekonomisi Rusya'nın tedarikçisi haline getirildi. Diğer yandan sanayinin gelişmesi ve petrole olan taleplerin artması yeni türden bir sistemin yerleşmesini hızlandırdı. 19. yüzyılın ikinci yarısı kapitalist ekonomik sistemi Azerbaycan'ın toplumsal hayatında belirleyici bir güç olarak yer aldı. Bu durum yerli halk için dışarda tutulmanın bir sonucunu doğurdu. Toplumsal hiyerarşiyi yeniden biçimlendirdi. Daha sonraki dönemlerde Azerbaycan'da şekillendirilen burjuvazi sınıfı gerekli savunma mekanizması kazanmak veya halkla dayanışma kurmak için kapitalizme koşut olarak modern ve seküler yaşam tarzlarını toplumsal yaşama dayatmayı bir ölçüde başarabildi. Bunun ise doğal toplumsal yapıya tehdit olduğu kolaylıkla gözlemlenebilir. Azerbaycan'da modernleşmenin mantıksal tanımlanması, tarihi akışın doğal haliyle çelişkili olduğunu söylemek mümkündür.

Bununla birlikte tüm geleneksel kültürel yapılar hegemonya denkleminde parçalanıp çözüldü. Etnik, dini ve ekonomik bağlılıklar çıkarlar etrafında yeniden bölündü. Kültürel kimlik kurgulanan kimliğine doğru evrilmeye zorlandı. Bütün bunlara karşılık 19. yüzyıl entelektüel fikir hareketleri egemen güç tarafından çizilen sınırlı çerçeveyi kıramadı. Ancak 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarına doğru Ali Bey Hüseyinzade, Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Bey Ağaoğlu gibi entelektüeller modernleşmeye ilişkin düşünceleri içselleştirerek, milli kültürel ve dini düşüncüyü kenara koymadan kendi modern ve inanca dayalı fikirlerini Azerbaycan Halk Cumhuriyeti örneğinde toplumsal yaşama dâhil etmeyi başarabildiler.

19. yüzyıl Azerbaycan tarihinde bir değişiklikler dönemi idi. Rus modernleşme düşüncesinin etkisi altında şekillenen bu dönem romantizm, idealizm, materyalizm, realizm ve pozitivizm gibi akımları kurtuluş çaresi olarak görmekteydi. Batılılaşma yolunu tercih eden Mirza Kâzım Bey, Ahundov, Zerdabi gibi şahıslar toplumsal kalkınmaya yardımcı olacak bu fikirleri ebedi yazılarda dile getirdiler. Araştırmamızın kapsamına giren 19. yüzyıl dönemi içerisinde Azerbaycan’da maarifçilerin ne denli etkili olduğunu “hegemonya” kavramı çerçevesinde çözümlendiğinde topluma yayabilme kapasitesinin düşük olduğunu açık söyleyebiliriz. Bu varsayım Azerbaycan’ın sömürge durumundan kaynaklanıyordu. Böyle bir ortam üç aşamada olağan hale gelmekteydi. Birincisi, Rusya’nın Azerbaycan’ı işgaliyle başlayan 19. yüzyılın 30’lu ve 40’lı yıllarında yönetim düzeni ve bunun altında yatan felsefe, “gelişmiş ve geri kalmış” toplum anlayışıyla doğrudan ilişkiliydi. Bir bakıma hegemon güç, yerel toplumlara karşı modernleşme olgusunu kendi menfaati doğrultusunda tartışmaya açmıştı. İkincisi, sömürgecilik düzenine fayda sağlayabilecek ve Batılılaşma dönüşümünü gerçekleştirebilecek entelektüel tabakanın oluşturulmasıydı. Bu aşamada siyasi bilincin daraltılması birinci derecede belirleyici etkendi. Sosyal bilimlerin okutulması, ders programlarının hazırlanması ve okullarda Çarlığa bağlı bir kuşak yetiştirme ideolojisi gizlice de olsa her tarafa dağıtılmıştı. Üçüncü aşama ise 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kullanılmaya başlanan yeni araç ve gereçler (tiyatro, basın, eğitim) toplumun bakış açısını değiştirmeye yönelikti. Örnek olarak ise Rusya’daki fikir projeleri taklit edilmekteydi. Bir yandan yozlaşan, bozulan ve çürüyen ortam diğer yandan da tahayyül edilen yeniliğe dair iletiler.

Çarlık modernleşmesinin Azerbaycan’da tezahür etme biçimi ikilemler, açmazlar ve tıkanmalar şeklinde sirayet ettiği söylenebilir. Fakat gayri Rus entelektüelleri tarafından bu durum yeterince kabartılmamaktaydı. Genel bir bakışla belirtmek gerekir ki Rus entelektüellerinin ekser çoğunluğu Fransız Devrimi’ni ve Napolyon’u yücelten genç bir kuşaktan ibaretti. Bu kuşak imparatorluk sınırları içindeki müstemlele halklarının “milli bağımsızlık” isteklerine dokunmadan, genel tebaaya karşı yapılan baskının yumuşatılmasından yana tavır sergiliyorlardı. Fikri açısından kendilerinin besleyen yeni ve farklı bir kültürle temas haline geçme olanağını bu sayede yakalamışlardır. Diğer yandan da imparatorluğun bütünlüğüne dokunmadan ve “Rusluğun” kendine özgü doğasını tahrip etmeden farklı bir modernleşme düşüncesinin yerleşmesine önayak

olmuşlardır. Yusuf Akçura'nın 1904'te yazdığı “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesinde, Slav ulusçuluğunun entelektüeller tarafından hem milli kimlik bilincine hem de yöntem biçimine nasıl dönüştüğünü siyasi ve askeri hegemonya minvali üzerine değerlendirmiştir.

Öte yandan Azerbaycan ve Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda ikili ilişki kurma olanakları esnekti. Siyasi, ekonomik ve diplomatik ilişkiler Rusya'nın dar siyasi çevresi tarafından yürütülüyordu. Osmanlı Azerbaycan ilişkileri en belirgin şekilde eğitim ve dil alanları ile sınırlıydı. Her iki tarafta Batılılaşma görüşleri, dilin sadeleştirilmesi, laik eğitim gibi meseleler büyük bir ilgiyle tartışılıyordu. Cehalet, dini fanatizm, kadın hukuksuzluğu, idari yolsuzluk her iki ülkede entelektüellerin ortak tenkit hedefiydi. Bununla birlikte Rusya İmparatorluk yapısı içerisinde “kültürel eşitliği” temin ede bilmeyen Türk-Müslüman kesimin ve özellikle de Azerbaycan'ın, Batı toplumlarında gerçekleşenin aksine, modernleşme düşünce istikâmetindeki ilk adımları siyasal-eleştirel ve felsefi yazılarla değil, edebi yazılarla atıldı.

Modernleşme tanımı icabı “toplumsal seferberlik” kavramı nüfus hareketliliğinin uzantısı olarak Azerbaycan'ın toplumsal hayatında fikir alış verişini teşvik eden ortamı şehirlerde hazırladığı söylenebilir. Bu ise yeni araçların kullanılması anlamını taşımaktadır. Haberleşme, ulaşım ve bilgi edinme gibi fonksiyonlar modernleşme istikâmetinde toplumu hareketlendiren dinamikler olarak ele alınmaktadır. Tiyatro, gazete, telgraf ve yeni tipli okulların açılması toplumsal seferberlik için modernleşmenin bağlayıcı yönünü öne çıkarmaktadır. Dolayısıyla kentleşme olgusunun hem bilgi mübadelesi açısından hem de kültürel iletişim açısından özgün yapısı esnek bir etkileşim olanağı yaratmaktadır. Modern kentleşmenin temel nedenleri sanayileşmeye bağlıysa, temel etkenleri “toplumsal seferberliği” hareketlendirecek dinamiklere bağlamak mümkündür. Osmanlı'da olduğu gibi Azerbaycan'da da modern kentleşmenin geç dönemlerde şekillenmesi ve milli burjuvazinin toplum üzerinde hegemonya tesis etmemesi toplumsal seferberliğe öncülük edebilecek kadar güçlü değildir. Aynı zamanda kentsel değişim açısından toplumun sosyal düzenini şekillendiren yeni burjuvazi ve işçi sınıfı yerli Müslüman topluma modernleşme fikirlerini yayma kapasitesinden yoksundu. Özellikle petrol sanayisine bağlı olarak gelişen Bakü şehri gayrimüslim nüfus için geçim kaynağına döndü. Daha sonra yerli köylerdeki işsiz nüfus

ve İran muhacirleri de bunlara eklendi. İlerleyen dönemlerde Azerbaycan'ın toplumsal hayatında önemli rol oynayacak bu unsurlar “seferberlik” aracılığıyla siyasi bir yönelim içine girecektir. Bakü'nün modern şehir hüviyeti kazanması kapitalist sisteminin en çarpıcı örneklerinden biri olduğu gibi burjuvazi ve işçi sınıfının etnik bağlantısını zayıflatmış olduğu izlenimi verdiğini açık söyleyebiliriz. Bu süreç yeni entelektüel kuşağın yetişmesine de geniş imkânlar sağlayacaktır. İşçi sınıfının itici gücünü oluşturan devrimci “tabiatı” ön yargılı şekilde ulus-devlet varlığı için tehlikeli sonuçlar doğurduğu söylenebilir. Bu bağlamda farklı fikir akımlarını tasfiye etmek dürtüsü ahlaki tanımlamayı bir ölçüde zorlaştırmaktadır. Çünkü “toplumsal seferberlik” kavramını çelişkili bir biçimde siyasi-ideolojik yapıların elinde bir silaha dönüştürmek hiç de zor değildir. Örneğin “Bolşevikler” tarafından bir teşvik aracı haline getirilen ve “seferberliğe” alınan işçi sınıfının Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (28 Nisan 1920) yıkılışında oynadığı rolü bu bağlamda da değerlendirmek gerekir.

Tarihsel vasfa sahip olan 19. yüzyıl maarifçileri modern edebiyat metinleriyle modernleşme fikirlerini, hegemonyanın hedeflediği siyasal ve ideolojik doğrultusunda aktardıklarına kanaat getirilebilir. Bağımsızlık için arzu edilen ulus-devlet ideallerini burada bulmak pek olanaksızdır. Ancak yetişen yeni kuşakların kuvvetli, özgür ve yaratıcı bir düşünceye sahip “milli tarih ve kültür” bilincinde eğitilme mücadelesinin yetersizliği muhakemeye açık bir meseledir. Bu kuşaklar edebi figür olmanın dışında, bunalımlı ve sıkıntılı bir sürecin kutupsuz dünya özlemiyle çeşitlendirilmişlerdir. Kısacası maarifçi grubun siyasi-ideoloji programlarda belirli çizgisi yoktu. Çarlığın politik düzene karşı muhalif bir tutum içinde değillerdi. Ayrıca düzene sadakatlerini devam ettirmek adına refah içinde yaşama çabaları vardı. Mevcut siyasi baskılara, ülkenin düştüğü ağır hayat şartlarına karşı temel özgürlüklerin tesisi ile ilgili fikirleri dağınıktı. 19. yüzyılın 30-40'lı yıllarında teşekkül etmeye başlayan erken maarifçilik akımının ilk adımı A. Bakıhanov, İ. Kutkaşanlı, M. Kâzım Bey, M. Ş. Vazeh'in simasında memuriyet çabalarıyla atıldığı bilinen bir gerçekliktir. Bu kişiler hegemonyaya karşı siyasi muhalefetin tersine bir çizgi izledikleri söylenebilir. Çarlık düzenini güçlendirecek reformları destekledikleri açıktır. Rusya'nın hedeflediği güce kavuşması için sarf ettikleri gayretlerin karşılıksız bırakılmadığı kesindir.

Kapitalizmin Azerbaycan'a girişiyle kurumsal ve kavramsal yenilikler işlevsel bir

biçimde toplumsal hayata uyarlanmıştır. Kurumsal ve kavramsal değişimlerin sonucunda meydana gelen yeni tip davranış ve düşünce tarzı toplumdaki aksaklıkları ortadan kaldırabilecek iddiasıyla izah edilmekteydi. Sarsılmaz bir düzenin inşa edileceğine inanılan hal çareler modernleşme minvali üzerine olduğu söylenebilir. Rusya'nın güçlenmesinin modernleşmeye bağlı olduğu savı aynı tipteki düşüncelerin bir mahsulüydü. Rusya esaretindeki halk arasında ise bu yenilikleri yayma teşebbüsünün pek de beklenen netice verip vermeyeceği fikri, o dönemde hayli tartışılmaktaydı. Fakat bunlar teorik muhtevada muhakemeler olarak kalmaktaydı. Çünkü bu teşebbüsün sonucunun ne olacağı belirsizdi.

19. yüzyılın son çeyreğine doğru Zerdabi'nin idealist yaklaşımıyla ivme kazanan modernleşme hamleleri Azerbaycan'da yeni bir aşamanın yolunu açmıştır. İlk aşamada soyut düşünce üstüne yükselen modernleşme paradigması, Zerdabi'nin fikri ve emeli faaliyetiyle toplumsal hayatta somutluk kazanmıştır. Zerdabi'nin milli basın ve tiyatrunun tesis edilmesinde rolü düzendeki aksaklıkların sorgulanması açısından önemlidir. Bu hem sosyal hareketlilik bakımından hem de milli kültürel bakış açısının ağır basması açısından yeni bir özelliktir. Ayrıca basının ve tiyatrunun toplum üzerindeki etkin tesirlerini modernleşme kıstasında göstermek bir bakıma “millilikle” evrensellik arasında köprü olarak görülebilir. Nitekim bu gelişmeler ışığında başlayan Azerbaycan modernleşmesi, koşulların düşünce unsurlarıyla meydana gelen etkileşimi sonucunda kendi yolunu çizdiği kesindir. Modernleşme yolunda atılan tüm entelektüel adımların manevi çerçevesi toplumu bir kuvvet unsuru olarak sahneye çıkarmaktan ibaret olduğu açık ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

Resmi Belgeler ve Arşiv Kaynakları

- AKAK, t. 7, N: 415, s. 466, Tiflis: 1878.
- AKAK, t. 7, N: 548, s. 590, Tiflis: 1878.
- AKAK, t. 7, N: 556, s. 600, Tiflis: 1878.
- AKAK, t. 8, N: 3266, s. 23, Tiflis: 1881.
- AKAK, t. 8, N: 388, s. 505-506, Tiflis: 1881.
- AKAK, t. 8, N: 354, s. 471, Tiflis: 1881.
- AKAK, t. 8, N: 354, s. 469, Tiflis: 1881.
- AKAK, t. 8, N: 358, s. 483, Tiflis: 1881.
- AKAK, t. 8, N: 247, s. 335-336, Tiflis: 1881.
- AKAK, t. 8, N: 354, s. 472-473, Tiflis: 1881.
- AKAK, t. 8, N: 3, s. 12, Tiflis: 1881.
- AKAK, t. 9, N: 26, s. 24, Tiflis: 1884.
- AKAK, t. 9, N: 33, s. 29-30, Tiflis: 1884.
- AKAK, t. 9, N: 36, s. 36, Tiflis: 1884.
- AKAK, t. 9, N: 222, s.207, Tiflis: 1884.
- AKAK, t. 9, N: 642, s. 756, Tiflis: 1884.
- AKAK, t. 10, N: 135, s. 162, Tiflis: 1885.
- AKAK, t. 10, N: 185, s. 180-181, Tiflis: 1885.
- AKAK, t. 12, c. 1, s. 1321, Tiflis: 1904.
- Azerb. MDTA, f. 24, siy. 1, iş. 310, s. 27.
- Azerb. MDTA, f. 130, siy. 1, iş. 9, s. 16.
- Azerb. MDTA, f. 75, siy. 1, iş. 9, s. 2-5.
- Azerb. MDTA, f. 32, iş. 3, s. 48.
- Azerb. MDTA, f. 202, siy. 1, iş. 7, s. 318.
- Azerb. MDTA, f. 202, siy. 1, iş. 7, s. 319-320.
- Azerb. MDTA, f. 92, siy. 3, iş. 290, s. 4-5.
- Azerb. MDTA, f. 92, siy. 3, iş. 291, s. 57.
- Azerb. MDTA, f. 43, siy. 42, iş. 797, s. 14-15.
- Azerb. MDTA, f. 43, siy. 43, iş. 785, s. 2-13.

Azerb. MDTA, f. 92, siy. 1, iş. 588, s. 92-93.
Azerb. MDTA, f. 44, siy. 5, iş. 101, s. 2.
Azerb. MDTA, f. 309, siy. 1, iş. 31, s. 2.
GMDTA, f. 2, siy. 1, iş. 3859, s. 20.
GMDTA, f. 2, siy. 1, iş. 3058, s. 19-21.
GMDTA, f. 2, siy. 1, iş. 448, s. 3.
GMDTA, f. 12, siy. 1, iş. 2575, s. 2.
GMDTA, f. 14, siy. 1, iş. 29, s. 61.

Süreli Yayınlar

“Tiflissskiy Vedomosti”, Aralık, 1829, N: 46.
“Tiflissskiy Vedomosti”, Şubat, 1829, N: 8.
“Tercüman”, Ocak, 1885, N: 1.
“Tercüman”, Kasım, 1895, N: 45.
“Tercüman”, Haziran, 1894, N: 22.
“Ekinçi”, Kasım, 1875, N: 8.
“Ekinçi”, Haziran, 1876, N: 11.
“Ekinçi”, Temmuz, 1876, N: 12.
“Ekinçi”, Mart, 1877, N: 6.
“Ekinçi”, Haziran, 1877, N: 12.
“Medeniyet”, Temmuz, 2010, N: 10.
“Kafkasya”, Haziran, 1858.
“Kaspi”, Mart, 1899, N: 70.
“Kaspi”, Aralık, 1899, N: 273.
“Keşköl”, Ekim, 1887, N: 43.
“Keşköl”, Kasım, 1887, N: 44.
“Hayat”, Kasım, 1905, N: 129.
“Hayat”, Eylül, 1906, N: 35.

Kitap ve Makaleler

Abdullayev, Ağamuhammet. *Azerbaycan Dilinin Terdrisi Tarihinden*. Bakı: Maarif Neşriyatı, 1966.

- Abdullayev, Mehman. *Hanlıklar ve Rus Müstemlekeçiliği Devrinde Şimali Azerbaycan'da Agrar Münasibetler*. Bakü: Adiloğlu Yayınları, 2005.
- Abdullayeva, A. (ed.). *Azerbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı: Hasan Bey Zerdabi – 170*. Bakü: Ahundov adına Azerbaycan Milli Kütüphanesi, 2012.
- Abdullayeva, Terane. *Azerbaycan Edebi Fikrinde Garpçılık Meyilleri (XX. Asrın Başları)*. Bakü: Avrupa Yayınları, 2014.
- Abou – El – Haj, Rıfa'at Ali. *Modern Devletin Doğası*. çev. Oktay Özel – Canay Şahin. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000.
- Adorno, Theodor W – Horkheimer, Max. *Aydınlanmanın Diyalektiği*. çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2014.
- Acar, Kezban. *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Acar, Kezban. “Kırım Savaşı (1853-1856) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi”, *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 88, 2019.
- Ağamalı, Fezail. *XVIII. Asrın II. Yarı – XIX. Asrın Evvelerinde Kuzey Azerbaycan Hanlıklarında Sosyal – İktisadi Münasibetler*. Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2007.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali. *Ulus – Devlet ya da Halkın Egemenliği*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2010.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali (ed.). *Sokrates'ten Jakobenlere: Batı'da Siyasal Düşünceler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Ahmedov, Enver. A. K. Bakihanov: *Epoha, Jizn, Deyatelnost*. Bakü: Elm Neşriyatı, 1989.
- Ahmedov, Hüseyin. *XIX. Asır Azerbaycan Mektebi*. Bakü: Maarif Neşriyatı, 2000.
- Ahundzade, Mirza Fetali. *Eserleri*. I. Cilt. Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2005.
- Ahundzade, Mirza Fetali. *Eserleri*. II. Cilt. Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2005.
- Ahundzade, Mirza Fetali. *Eserleri*. III. Cilt. Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2005.
- Akpınar, Yavuz. *Mirza Fetali Ahundzade: Bütün Yönleri İle*. Erzurum, 1980.
- Aliyarlı, Süleyman (ed.). *Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar*. Bakü: Çırak Neşriyatı, 2007.
- Aliyarlı, Süleyman. *Tarihimiz Açıklanmamış Mevzuları İle*. Bakü: Mütercim Yayınları, 2012.
- Aliyev, M. *İslam Dini ve Onung Merasimleri*. Taşkent: Kızıl Uzbekistan Neşriyatı, 1958.
- Aliyev, Elmin. “Son Dönem Azerbaycan/Türk Düşünürlerinden Abbaskulu Bakühanlı

- ve ‘Nesâ-yih’ İsimli Eseri”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, 2008.
- Aliyeva, Sevinç. *Azərbaycan i Narodı Severnogo Kafkaza (XVIII-naçalo XXI vv.)*. Baku: “Şark-Garp” İzdatelskii dom, 2010.
- Althusser, Louis. *Kapital’i Okumak*. çev. Celal A. Kanat. İstanbul: Belge Yayınları, 1995.
- Amin, Samir. *Avrupamerkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi*. çev. Mehmet Sert. İstanbul: Chiviyazıları Yayınları, 2007.
- Anderson, Perry. *Gramsci Hegemonya: Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*. çev. Tarık Günersel. İstanbul: Alan Yayınları, 1988.
- Anderson, Matthew Smith. *Doğu Sorunu 1774 – 1923*. çev. İdil Eser. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Arapov, D. Y. *Sistema Gosudarstvennogo Regulirovaniya İslama v Rossiyskoy imperii (poslednaya tret XVIII – naçalo XXvv.)*. Moskva: 2004.
- Aşurbeyli, Sara. *Bakü Şehrinin Tarihi*. Bakü: Avrasya Press, 2006.
- Aşırlı, Akif. *Azərbaycan Matbuat Tarihi (1875 – 1920)*. Bakü: Elm ve Təhsil Neşriyatı, 2009.
- Azərbaycan Edebiyat Tarihi*. II. Cilt. Bakü: Azərbaycan İlimlər Akademisi Yayınları, 1962.
- Azərbaycan Tarihi 19. Yüzyıl*. IV. Cilt. Bakü: Elm Neşriyatı, 2007.
- Azərbaycan Edebi Dili Tarihi*. III. Cilt. Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2007.
- Bakıhanov, Abbaskulu Ağa. *Gülüstanı – İrem*. Bakü: Azərbaycan Bilimler Akademisi Neşriyatı, 1951.
- Bakıhanov, Abbaskulu Ağa. *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Avrasya Press, 2005.
- Balayev, Aydın. *Azərbaydjanskoe natsionalnoe dvijenie v 1917 – 1918 gg*. Bakü: Elm Neşriyatı, 1998.
- Balayev, Aydın. *Azərbaydjanskaya natsiya: ocnovniye etapi ctanovleniya na rubeje XIX – XX vv*. Moskva: İzdatelstvo TiRu. 2012.
- Baratinskaya, O. A. *Aleksandr Kazimoviç Kazım Bek: K Ego Biografi*. Moskova: Russkiy Arhiv No. 10, 1893.
- Bauman, Zygmunt. *Modernlik ve Müphemlik*. çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003.
- Baykara, Hüseyin. *Azərbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*. Ankara: TKAE, 1966.
- Baykara, Hüseyin. *Azərbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Gençlik Basımevi, 1975.
- Baytugan, Barasbi. “Kuzey Kafkasya” Dergi. XVI. Cilt. Sayı 61. Münih: 1970.

- Bendryakov, K. E. *Oçerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane*. Moskova: 1960.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Berman, Marshall. *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. Çev. Ümit Altuğ-Bülent Peker. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Bernasconi, Robert. *İrk Kavramını Kim İcat Etti?*. çev. Zeynep Direk - İsmail Esiner – Tandü Meriç - Nazlı Öktem. İstanbul: Metis Yayınları, 2015.
- Best, Steven – Kellner, Douglas. *Postmodern Teori*. çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Black, Cyril E. *Çağdaşlaşmanın İtici Gücü*. çev. Fatih Gümüş. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1986.
- Bonamour, Jean. *Rus Edebiyatı*. çev. İsmail Yerguz. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.
- Bora, Tanıl - Gültekingil, Murat (ed.). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*. III. Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Bozkurt, Fuat. *Türklerin Dilleri*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2012.
- Burke, Peter. *Bilginin Toplumsal Tarihi*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Burke, Peter. *Kültür Tarihi*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Buttigieg, Joseph A. (ed.). *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*. I. Cilt. çev. Ekrem Ekici. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011.
- Buttigieg, Joseph A. (ed.). *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*. II. Cilt. çev. Barış Baysal. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2012.
- Buttigieg, Joseph A. (ed.). *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*. III. Cilt. çev. Barış Baysal. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2012.
- Buttigieg, Joseph A. (ed.). *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*. IV. Cilt. çev. Barış Baysal. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2014.
- Bünyadov, Z. M. – Yusifov, Y. (ed.). *B. Azerbaycan Tarihi*. I. Cilt. Bakü: Apostroff Neşriyatı, 2014.
- Caferova, Nabat. *Azerbaycan Dilinin Tedrisi Metodikası*. Bakü: ADPU Neşriyatı, 2016.
- Cahangirov, M. *Azerbaycan Milli Edebi Dilinin Teşekkülü*. Bakü: Elm Neşriyatı, 1978.
- Callinicos, Alex. *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*. çev. Yasemin Tezgiden. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Carr, Edward H. *Tarih Nedir?*. çev. Misket Gizem Gürtürk. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

- Cassirer, Ernst. *Devlet Efsanesi*. çev. Necla Arat. İstanbul: Remzi Yayınları, 1984.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005.
- Chesneaux J-Lichteim G-Melekechvili G. A. *Asya Tipi Üretim Tarzı*, çev. İrvem Keskinoglu. İstanbul: Ant Yayınları, 1970.
- Collingwood, Robin G. *Tarih Tasarımı*. çev. Kurtuluş Dinçer. İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990.
- Çabağı, Vassan Giray. *Kafkas – Rus Mücadelesi*. İstanbul: 1967.
- Çelik, Hüseyin. *Ali Suavi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Çiğdem, Ahmet. *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993.
- Çiğdem, Ahmet. *Bir İmkân Olarak Modernite: Weber ve Habermas*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- Çiğdem, Ahmet. *Aklın ve Toplumun Özgürleşmesi: Jürgen Habermas Üzerine Bir Çalışma*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Çiloğlu, Fahrettin. *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*. İstanbul: Ant Yayınları, 1993.
- Delanty, Gerard. *Avrupa'nın İcadı*. Ankara: Liberte Yayınları, 2013.
- Devlet, Nadir. *İsmail Bey Gaspıralı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Diakonoff, İgor. *Tarihin Yörüngeleri*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Dumas, Alexandre. *Kafkasya*. Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2010.
- Dubrovin, G. F. *İstoriya voynu i vladıçestva russkiy na Kafkaze*, .V. 6-ti t-h, t. I-IV, SPb., 1871-1888.
- Donald, Rayfield. *The Literature of Georgia: A History*. London: Curzon Press, 2000.
- Eisenstadt, Shmuel N. *Modernleşme Başkaldırı ve Değişim*. çev. Ufuk Coşkun. Ankara: Doğu Batı Yay. 2007.
- Efendiye, Hidayet. *Azerbaycan Bedii Nesrinin Tarihinden*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1963.
- Elekberov, Faik. *Milli İdeologiya Problemine Tarihi – Felsefi Bakış*. I. Hisse. Bakü: Teknur Neşriyatı, 2011.
- Engels, Friedrich. *Ütopik Sosyalizm Bilimsel Sosyalizm*. çev. Öner Ünalın. Ankara: 1977.
- Ensari, Tamim. *İslam'ın Bakış Açısından Dünya Tarihi*. çev. İlker Şahin – Çağrı Sümengen. İstanbul: Prgasus Yayınları, 2015.
- Ersanlı, Büşra. *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

- “Ekinçi: 1875 – 1877”. Bakü: Avrasya Press, 2005.
- Febvre, Lucien. *Uygarlık, Kapitalizm, Kapitalistler*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Yayınları, 1995.
- Ferro, Marc. *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi: 13. – 20. Yüzyıl*. Çev. Muna Gedden. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002.
- Fetullayev, Şamil. *Bakı’da Şehersalma XIX Asr ve XX Asrın Evvelerinde*. Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2013.
- Feyzullayeva, A. H. *Maarif Carçıları*” Maarif Neşriyatı, 1988.
- Figes, Orlando. *Nataşa’nın Dansı, Rusya’nın Kültürel Tarihi*. çev. Figen Dereli. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2009.
- Findley, V. Carter. *Dünya Tarihinde Türkler*. çev. Ayşen Anadol. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.
- Finley, Moses. *Antik ve Modern Demokrasi*. çev. Deniz Türker. Ankara: Ayraç Yayınevi, 2003.
- Fomina, A. S. *İstoriya Modernizatsii v Rossii*. Moskva: MMİ, 2003.
- Foucault, Michel. *Hapishanenin Doğuşu*. çev. Ali Kılıçbay. İstanbul: İmge Kitabevi, 1992.
- Foucault, Michel. *Kelimeler ve Şeyler*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: İmge Kitabevi, 2001.
- Foucault, Michel. *Büyük Kapatılma*. çev. Işık Ergüden ve Ferda Keskin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Foucault, Michel. *Entelektüelin Siyasi İşlevi*. çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay - Ferda Keskin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Foucault, Michel. *Özne ve İktidar*. çev. Işık Ergüden - Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Foucault, Michel. *Biyopolitikanın Doğuşu*. çev. Alican Tayla. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Foucault, Michel. *Bilginin Arkeolojisi*. çev. Veli Urhan. 3. Baskı. İstanbul: Birey Yayınları, 2016.
- Gellener, Ernest. *Uluslar ve Ulusculuk*. çev. Büşra Ersanlı Behar-Günay Göksu Özdoğan. İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.
- Gellner, Ernest. *Milliyetçiliğe Bakmak*. çev. Simten Coşar – Saltuk Özertürk – Nalan Soyak. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Gendilov, Seyfeddin (ed.). *Siyasi Tarih*. Bakü: Şur Neşriyatı, 1995.
- Geysman, Platon Aleksandroviç. *Slavyanskiy Krestoviy Pohod (Po sluçayu 25-letiya so vremeni naçala voynı 1877-1878 gg.)*. St. Peterburg: Tipografiya V. D.

- Smirnova, 1902.
- Giddens, Anthony. *Ulus Devlet ve Şiddet*. çev. Cumhur Atay. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2008.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012.
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. çev. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.
- Goody, Jack. *Tarih Hırsızlığı*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Göle, Nilüfer. *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
- Gramsci, Antonio. *Aydınlar ve Toplum*. çev. V. Günyol – F. Edgü – B. Onaran. İstanbul: Çan Yayınları, 1983.
- Gramsci, Antonio. *Hapishane Defterleri: Seçmeler*. çev. Kenan Somer. İstanbul: Onur Yayınları, 1986.
- Guenon, Rene. *Modern Dünyanın Bunalımı*. çev. Mahmut Kanık. Bursa: Verka Yayınları, 1999.
- Gündüz, Mustafa, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası: Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*. Ankara: Lotus Yayınları, 2010.
- Hacıyev, Tefik. *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi*. II. Cilt. Bakü: Elm Neşriyatı, 2012.
- Hacıyev, Ş. H. - Bayramov, A. İ. *Dünya İktisadiyatının Tarihi*. Bakü: İktisat Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Halilli, Haliyeddin. *Sovyet Tarihşünaslığı – Milli Ölüm Elmi*. Bakü: MBM Yayınevi, 2010.
- Hanioğlu, Şükrü M. *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- Hanioğlu, Şükrü. “Batılılaşma”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. V. Cilt: 148 – 152. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu*. Çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları, 2010.
- Hayit, Baymirza. *Eski Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*. İstanbul: TDAV Yayınları, 2000.
- Hira, İsmail. *Paradigma Değişimleri*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2017.
- Hobsbawm, Eric. *Milletler ve Milliyetçilik*. çev. Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.
- Hobsbawm, Eric. *Devrim Çağı: Avrupa 1789 – 1848*. çev. Bahadır Sina Şener. İstanbul: Dost Yayınları, 2003.

- Hobson, John M. *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*. çev. Esra Ermert. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslam'ın Serüveni*. III. Cilt. çev. Berkay Ersöz. Ankara: Phoenix Yayınları, 2017.
- Hodgson, Marshall G. S. *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*. çev. Ahmet Kanlıdere-Ahmet Aydoğan. İstanbul: Vadi Yayınları, 2018.
- Hüseynov, Haydar. *Azerbaycan'da XIX. Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*. Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2007.
- Hüseynov, H. – Klimov, A. A. *Mirza Fetali Ahundov, Felsefi ve Politik Düşünceler*. çev. Arif Berberoğlu. Ankara: Epos Yayınları, 2010.
- Hüseynzade, Ali. *XIX Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı*. Bakü: Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi Neşriyatı, 1967.
- İbragimbeyli, Hadji Murat. *Rossiya i Azerbaydjan v pervoy treti XIX veka*. Moskva: İzdatelstvo “Nauka”, 1969.
- İbrahimli, Haleddin (ed.). *Azerbaycan'ın Türkçülük ve Azerbaycançılık Problemleri*. Bakü: Ay – Ulduz Neşriyatı, 1998.
- İlkin, Gılman. *Bakü ve Bakülüler*. Bakü: Nurlar Neşriyatı, 2006.
- İnalcık, Halil - Seyitdanlıoğlu, Mehmet. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: Phoenix Yayınları, 2006.
- İsaev, İgor Anderviç (ed.). *İstornya Oteçestvennogo Gosudarstva i Prava*. Moskva: İzdatelstva Prospekt, 2012.
- İskenderova, Marziya. *Azerbaydjano – Russkie otnoşeniya XVII – načala XIX vv. v Azerbaydjanskoy i Russkoy istoriografii*. Baku: Nurlan Neşriyatı, 2009.
- İsgenderov, Anar-Mevlayi Adil. *Şeyhüislamlığın Tarihi*. Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyatı, 2016.
- İggers, Georg G. *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme: Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2011.
- Kanlıdere, Ahmet (ed.). *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. çev. Dilek Özdemir. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Kasımzade, Feyzulla. *XIX. Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*. Bakü: Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı, 1956.

- Kerimov, H. Azərbaycan İktisadi Fikir Tarihine Dair, “*Azərbaycan İktisadiyatı*”, Bakü: 1998.
- Keyman, Fuat – Mutman, Mahmut – Yeğenoğlu, Meyda. *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Kırımer, Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, haz. Ramazan Bakkal, (İstanbul: Avrasya Bir Vakıf Yayınları, 1996.
- Kolonialnaya politika rossiyskogo çarizma v Azerbaydjane v 20-60 gg. XIX v., ç. I, İzd. AN SSSR, 1936.*
- Kolonialnaya politika rossiyskogo çarizma v Azerbaydjane v 20-60. gg XIX. v. II. C. II., M-L., İzd. AN SSSR, 1937.*
- Köçerli, Firidun Bey, *Azərbaycan Edebiyatı*. I. Cilt. Bakü: Avrasiya Press, 2005.
- Köker, Levent. *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurum Basımevi, 1987.
- Kutluer, İlhan. “Pozitivizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XXXIV. Cilt: 335 - 339. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Lacoste, Yves. *Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar*. çev. Selim Sezer. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Landau, Jacob M. *Pantürkizm*. çev. Mesut Akın. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.
- Larrain, Jorge. *İdeoloji ve Kültürel Kimlik*, çev. Neşe Nur Domaniç. İstanbul: Sarmal Yayınları, 1995.
- Latouche, Serge. *Dünyanın Batılılaşması*. çev. Temel Keşoğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev. Metin Kırıatlı. Ankara: TTK Yayınları, 1993.
- Lewis, Bernard. *Ortadoğu'da Irk ve Kölelik*. trc., Enver Günsel. İstanbul: Truva Yayınları. 2006.
- Liebman, Marcel. *Rus İhtilali*. çev. Samih Tiryakioğlu. İstanbul: Varlık Yayınları, 1968.
- Lukacs, György. *Tarih ve Sınıf Bilinci*. çev. Yılmaz Öner. İstanbul: Belge Yayınları, 1998.
- Mahmudov, Yakup – Şükürov, Kerim. *Azərbaycan Beynelhalk Münasebetler ve Diplomasi Tarihi 1639-1828*. Bakü: AMEA Tarih Enstitüsü, 2009.
- Mahmudov, Yakup. *Azərbaycan: Qısa Devletçilik Tarixi*. Bakü: Tehsil Neşriyatı, 2005.
- Manafova, M. J. – Efendiyeva, N. T. – Şahhüseynova, S. A. *Medeniyet Tarihi ve Nazariyesi*. Bakü: Sabah Neşriyatı, 2010.

- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Marx, Karl. *1844 El Yazmaları, Ekonomi Politik ve Felsefe*. Ankara: Sol Yayınları, 1976.
- Marx, Karl, *Kapital*. I. Cilt. İstanbul: Eriş Yayınları, 2003.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2005.
- McNeill, William H. *Dünya Tarihi*. çev. Alâeddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi, 2002.
- Mehdiyev, Erastun. *Azerbaycan Neft Sanayisi XIX Yüzyılın Son Rübünde*. Bakü: Altay Neşriyatı, 2000.
- Mehdiyev, Ramiz. *Felsefe*. Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2010.
- Mehdiyev, Ramiz. *Tarihimizin Hanlıklar Devrinin Siyasi İrsi Senetler Işığında*. Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2019.
- Memmedov, İsrail. *Tarihimiz, Toprağımız, Talihimiz*. Bakü: Adiloğlu Neşriyatı, 2003.
- Memmedova, Arzu. *Car-Balaken Cemaatlığı XVII. Asrın Sonları ve XIX. Asrın 30'lu Yılları*, Doktora Tezi Avtoreferatı, A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü, 2010.
- Mehmetzade, Mirza Bala. *Milli Azerbaycan Hareketi*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991.
- Mehmetov, İsmail. *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009.
- Memmedli, N. (ed.). *Üç Esrin Gezeti*. Bakü: Kanun Neşriyatı, 2016.
- Memmedli, Hüseyinkulu. *Kafkasya'da İslam ve Şeyhülislam*. Bakü: 2005.
- Megill, Alan. *Aşırılığın Peygamberleri: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida*. cev. Tuncay Birkan. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.
- Merquior, Jose Guilherme. *Foucault*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Afa Yayınları, 1986.
- Merdanov, Misir. *Azerbaycan Tahsil Tarihi*. I. Cilt. Bakü: Tahsil Neşriyatı, 2011.
- Mert, Muhit, “Aleksandr Mirza Kâzım Bey (1802 – 1870)”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 4, 2004.
- Mirbabayev, Miryusif. *Azerbaycan Neftinin Kısa Tarihi*. Bakü: Azernesr, 2007.
- Mövsüмова, Lale. *Azerbaycan Gadını Uzag Keçmişten İndiyedek*. Bakü: 2003.
- Muharremova, R. C. (ed.). *Azerbaycan Edebi Dili Tarihi*. III. Cilt. Bakü: Elm Neşriyatı, 1982.

- Mustafa, Nazim. *İrevan Şehri: Türk-İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi*. Ankara: Berkan Yayınevi, 2015.
- Mustafazade, Tefvik. *18. Yüzyıl - 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı - Azerbaycan Münasibetleri*. Bakü: Elm Neşriyatı, 2002.
- Mustafazade, Tefvik. *Azerbaycan – Rusya Münasibetleri (18. Yüzyıl – 19. Yüzyıl Başları)*. Bakü: “Şark – Garp” Neşriyatı, 2013.
- Nağıyeva, Nigar. *1990’dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatının Karşılıklı Etkileşimi*. İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2017.
- Nietzsche, Friedrich. *Güç İstenci: Bütün Değerleri Değiştirmiş Denemesi*. çev. Sedat Umran. İstanbul: Birey Yayıncılık, 2002.
- Nietzsche, Friedrich. *Şen Bilim*. çev. Ahmet İnam. İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- Onay, Yaşar. *Rus Stratejisinin Mimarları*. İstanbul: İlgi Kültür Yayınları, 2008.
- Ortaylı, İlber. *Batılılaşma Yolunda*. İstanbul: Merkez Kitaplar Yayınları, 2007.
- Ortaylı, İlber. *Avrupa ve Biz*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Örs, Birsan H. (der.). *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Özcan, Sevinç Alkan – İmanbeyli, Vügar (ed.). *Azerbaycan’da Din ve Kimlik*. İstanbul: Küre Yayınları, 2014.
- Pakrevan, Emine. *Abbas Mirza ve Azerbaycan*. çev. Güntay Gencalp. Bakü: Kanun Neşriyatı, 2007.
- Petrushevsky, İlya Pavloviç. *Oçerki po istorii feodalnih otnosheniy v Azerbaydjane i Armenii b. XVI – naçale XIX vv*. Sank Peterburg: İzdatelstvo LGU, 1949.
- Petrushevsky, İlya Pavloviç. *İslam v İrane v VII-XV vekah*. Sank Peterburg: İzdatelstvo LGU, 1966.
- Polanyi, Karl. *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. çev. Ayşe Buğra. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Ponting, Clive. *Yeni Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*. çev. Eşref Bengi Özbilen. İstanbul: Alfa Yayınları, 2011.
- Portelli, Hugues. *Gramsci ve Tarihsel Blok*. çev. Kenan Somer. Ankara: Savaş Yayınları, 1982.
- Priyev, Vakıf. *Azerbaycan’ın Tarihi – Siyasi Coğrafyası*. Bakü: Muallim Neşriyatı, 2006.
- Ramazanov, Ferruh. *Felsefe*. Bakü: Azerbaycan Teknik Üniversitesi Neşriyatı, 2001.
- Ramsaur, Ernest E. *Jön Türkler 1908 İhtilâlinin Doğuşu*. trc. Muhsin Önal Mengüşoğlu, İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.

- Raynaud, Philippe – Rials, Stephane. *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*. çev. İsmail Yerguz - Necmettin Sevil - Emel Ergun - Hüsnü Dilli. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Recepli, Gazanfer. *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*. Bakü: Elm ve Tahsil Yayınları, 2013.
- Resulzade, Mehmet Emin. *Kafkasya Türkleri*. haz. Yavuz Akpınar. İstanbul: TDAV Yayınları, 1993.
- Resulzade, Mehmet Emin. *Azerbaycan Problemi*. çev. Perihan Mete – Sabahattin Şimşir. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1996.
- Rehimli, İlham. *Azerbaycan Teatr Tarihi*. Bakü: Çaşıoğlu Neşriyatı, 2005.
- Ritzer, George. *Modern Sosyoloji Kuramları*. çev. Himmet Hülür. Ankara: De Ki Yayınları, 2012.
- Roberts, J.M. *Avrupa Tarihi*. çev. Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2015.
- Roskin, Michael G. *Çağdaş Devletler Sistemi: Siyaset, Coğrafya, Kültür*. çev. Bahattin Seçilmişoğlu. Ankara: Adres Yayınları, 2012.
- Rousseau, Jean Jacques. *Ekonomi Politik*. çev. İsmet Birkan. Ankara: İmge Kitabevi, 2005.
- Rüstemov, İzzet. *Azerbaycan'da Tebii – Elmi Biliyin İnkişafının Felsefi Problemleri*. Bakü: Diplomat Yayınları, 2004.
- Rüstemov, İzzet. *Hasan Bey Zerdabi*. Bakü: Avrasya Yayınları, 2012.
- Rzaev, A. K. *Oçerki ob Uçenich i Mıslitelyah Azerbaydjana XIX veka*. Bakü: İzdatelstvo Maarif, 1969.
- Rzayev, A. K. *Derbent'ten Başlanan Ezablı Yol*. Bakü: Azərneşr, 1989.
- Rzayev, A. E. (ed.). *Azerbaycan Tarihi XIX – XXI Asrın Evveli*. Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 2010.
- Said, Edward. *Kültür ve Emperyalizm*. çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Hil Yayınları, 2016.
- Sander, Oral. *Siyasi Tarih: İlkçağdan 1918'e*. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 2003.
- Saray, Mehmet. *Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri Tarihi*. Bakü: Şark – Garp Neşriyatı, 2010.
- Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.
- Seyidzade, Alajdar, *Mirza-Şafî Vazex*, Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1969.
- Seyidov, Fikret. *Gori Seminariyası ve Onun mezunları*. Bakü: 1988.
- Seyidzade, Dilara. *Azerbaycan XX. Asrın Evvellerinde: Müstegilliyeye Aparan Yollar*. Bakü: Azerbaycan Respublikası “Kitap” Cemiyeti, 1998.

- Shopen, İ. İ. *İstoričeskii pamyatnik sostoyaniya Armiyanskoy oblasti v epohu ee prisоеdiniya Rossiyskogo imperii*. SPb., 1851.
- Showstack Sassoon, Anne (der.). *Gramsci Sözlüğü: Gramsci'ye Farklı Yaklaşımlar*. çev. Çağla Erdoğan. Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.
- Smith, Anthony D. *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Smith, Anthony. *Ulusların Etnik Kökeni*, çev. Sonay Bayramoğlu-Hülya Kendir. Ankara: Dost Yayınları, 2002.
- Sombart, Warner. *Kapitalizm ve Yahudiler*. çev. Sabri Gürses. İstanbul: İleri Yayınları, 2005.
- Solovyev, Sergey Mihailoviç. *İstoriya Rossii s Drevneyshih Vremen*, Tom. 1. Moskva: İzdatelstva Soşialno-ekonomičeskogo Literaturı, 1959.
- Sumbatzade, Ali Sohbat – Mehdiyev, G. *Azerbaycan'ın Rusya'ya Birleştirilmesi ve Onun Tarihi Ehemmiyeti*. Bakü: 1956.
- Sumbatzade, Ali Sohbat. *Razvitye trgovogo – ekonomičeskikh svyazey Azerbaydjana s çentralnoy Rossiey v pervoy polovine XIX v. Uçyonie zapiski* AGU im. S. M. Kirov, 1956.
- Sumbatzade, Ali Sohbat. *Promışlennost Azerbaydjana v XIX veke*. Baku: 1964.
- Sumbatzade, Ali Sohbat. *Soşialno-ekonomičeskiye predposılki pobedi Sovetskoy vlasti v Azerbaydjane*. Bakü: 1972.
- Sumbatzade, Ali Sohbat (ed.). *Cenubi Azerbaycan Tarihinin Ocerki 1828 – 1917*. Bakü: Elm Neşriyatı, 1985.
- Süleymanov, Manaf. *İşittiklerim, Okuduklarım, Gördüklerim*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1987.
- Swietochowski, Tadeusz. *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905 – 1920)*. çev. Nuray Mert. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988.
- Şahin, Enis. *Diplomasi ve Sınır*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- Şahverdiyev, Zahmet. *Nahçıvan Bölgesi XIX.-XX Asrın Başları*. Bakü: Elm Neşriyatı, 2008.
- Şaig, Abdulla. *Eserleri*. IV. Cilt. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1977.
- Şimşek, Ahmet (ed.). *Tarih Nasıl Yazılır?* İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2011.
- Şimşir, Bilâl. *Azerbaycan'da Türk Alfabesi*. Ankara: TDK Yayınları, 1991.
- Şükürov, Kerim. *Azerbaycan Tarihi: Devirler, Hadiseler, Senkronlaştırılmış Cetveller*. II. Cilt. Bakü: Şirvan Neşriyatı, 1998.
- Tagiev, Fuad. *İstoriya Goroda Baku v perboy polovinye XIX veka (1806 – 1859)*. Baku: İzdatelstvo Elm, 1999.

- Tahirov, K. – Seferaliyeva, G. (haz.). *Mirza Fətəli Ahundzadə – 200: Bibliyografi*. Bakü: M. F. Ahundzade AMK, 2012.
- Taylor, Charles. *Modern Toplumsal Tahayyüller*. çev. Hamide Koyukan. İstanbul: Metis Yayınları, 2006.
- Taylor, Charles. *Modernliğin Sıkıntıları*. çev. Uğur Canbilen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Taylor, Charles. *Seküler Çağ*. çev. Dost Körpe. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Thomas, Peter D. *Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm*. çev. İlker Akçay – Ekrem Ekici. Ankara: Dipnot Yayınları, 2013.
- Timur, Taner. *Habermas'ı Okumak*. İstanbul: Yordam Kitap, 2012.
- Topsakal, İlyas. *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre: İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552-1917)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, 2007.
- Touraine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*. çev. Hülya Uğur Tanrıöver. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Turner, Bryan S. *Marx ve Oryantalizmin Sonu*. çev. Çağatay Keskinok. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984.
- Turner, Bryan S. *Statü*. çev. Kemal İnal. Ankara: Doruk Yayınları, 2000.
- Turner, Bryan S. *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*. çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Anka Yayınları, 2003.
- Umudlu, Vidadi. *Şimali Azərbaycan'ın Çar Rusyası Tarafından İşgali ve Müstemlekeciliğe Karşı Mücadele (1808-1828)*. Bakü: Prezident Kitap Evi, 2004.
- Urhan, Veli. *Michel Foucault ve Düşünce Sistemleri Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Valeev, R.M. – Zakiev, M.Z. *Mirza Kazım Bek i Oteçestvennoe Vostokovedenie*. Kazan: İzdatelstvo Kazanskiy Universitet, 2001.
- Velicko, V. L. *Kavkaz. Russkoye delo i mejduplemennıye voprosı*. Bakü: Elm Yayınları, 1990.
- Velihanov, Nadir. *Azerbaycan Maarifçi - Realist Edebiyatı (1890-1917)*. Bakü: Elm Neşriyatı, 1983.
- Velili, Muhammethasan. *Azerbaycan Coğrafi – Tebii Etnografik ve İktisadi Mülahizat*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993.

- Veliyev, Tevfik. *İmperyalizm Devrinde Azərbaycan Sanayisi ve Proletariati*. Bakü: Elm Neşriyatı, 1987.
- Verdiyeva, Hacer. *Pereselenceskaya politika Rossiyskoy İmperii v Severnom Azerbaydjane (XIX – nacale XX vv.)*. Bakü: İzdatelstvo Ecoprint, 2016.
- Volkov, V. V. *Rossiya: İnterregnum. İstoriçeskiy opit modernizatsii Rossii (XIX – Nacalo XX v.)*. St. Peterburg: İzdatelstvo Politeknika, 2011.
- Walicki, Andrzej. *Rus Düşünce Tarihi*. çev. Alaeddin Şenel. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Wallerstein, Emmanuel. *Tarihsel Kapitalizm*. çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Metis Yayınları, 2006.
- Wallerstein, Emmanuel. *Dünya Sistemleri Analizi*. çev. Ender Abadoğlu – Nuri Ersoy. İstanbul: BGST Yayınları, 2011.
- Watson, Peter. *Fikirler Tarihi: Ateşten Freud'a*. çev. Kemal Atakay – Nurettin Elhüseyni – Kaya Çenç – Barış Pala – Bahar Tırnakçı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- White, Hayden. *Metatarih: 19. Yüzyıl Avrupası'nda Tarihsel İmgelem*. çev. Mehmet Küçük. Ankara: Dost Yayınları, 2008.
- Wood, Meiksins Ellen. *Kapitalizmin Kökeni*. çev. A. Cevdet Aşkın. Ankara: Epos Yayınları, 2003.
- Yerasimos, Stefanos. *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye: Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na*. çev. Babür Kuzucu. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1975.
- Zaharov, A. *Narodnoe obuçeniye u Zakafkazskix Tatar*. Sbornik materiyalov opusaniya mestnestey n plemn Kafkaza. Tiflis: 1890.
- Zenkovsky, Serge A. *Rusya'da Türkçülük ve İslam*. çev. Ali Nejat Ongun. Ankara: Günce Yayıncılık, 2000.
- Zeynalov, M. B. *Felsefe Tarihi (Garp Felsefesi)*. Bakü: Azərbaycan Neşriyatı, 2000.
- Zerdabi, Hasan Bey, *Toprak, Su ve Hava*, Bakü: 1912.
- Zülfikarlı, Muharrem. *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış*. Bakü: Sabah Neşriyatı, 2007.

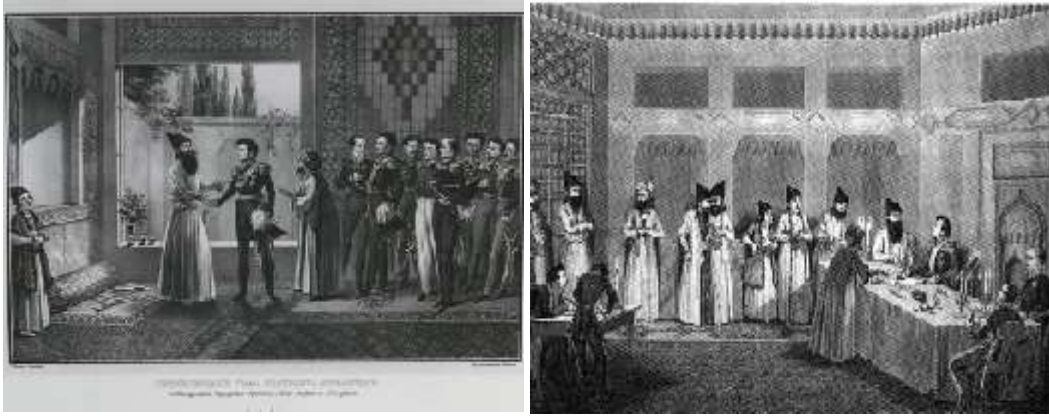
EKLER

Harita 1: 19. Yüzyıl Kafkasya

Harita 2: Azərbaycan'ın 1809-1817 Yıllardaki Sınırları

Resim 1: Türkmençay Anlaşması
V. İ. Moshkov 1828

Resim 2: Ermenilerin İran'dan Azerbaycan'a Göçü
V. İ. Moshkov 1828

Resim 3: İran Tarafından Rusya'ya Tazminat Ödenmesi
K. P. Bagrov 1828

Fotoğraf 1: Bakü 20. Yüzyılın Başları

Resim 6: Bakü'nün Denizden Görünümü
V. Vereshagin 1872

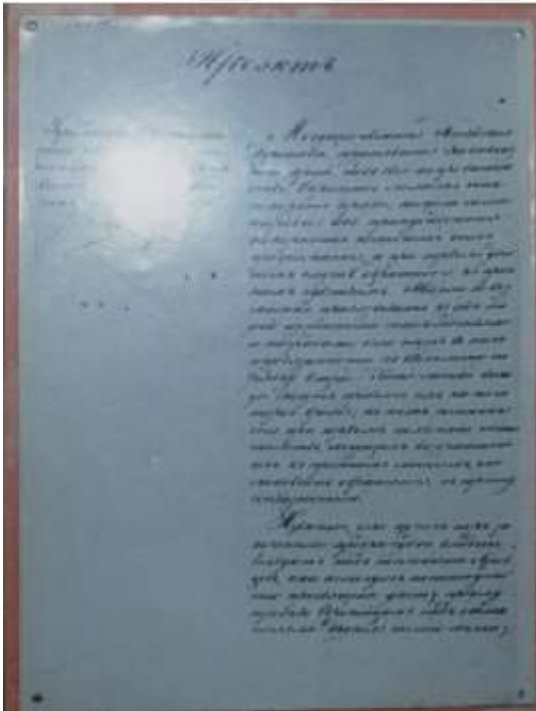
Fotoğraf 2: Bakü'de Petrol Madenleri

Abaskulu Ağa Bakıhanov
(1794-1847)

Mirza Kâzım Bey
(1802-1870)

Bakıhanov'un Yeni Okul Tesisi Hakkında
Yazısı
(Azerbaycan Maarif Fondu)

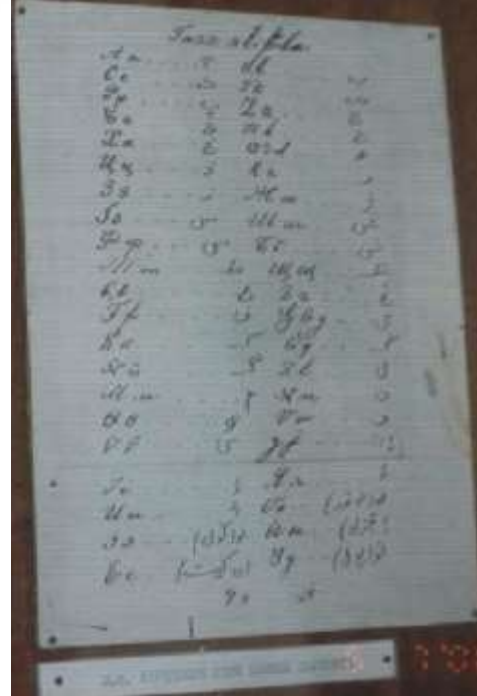
Mirza Kâzım Bey'in Rus –Tatar Grameri
(1846)

Mirza Fetali Ahundov
(1812-1878)

Ahundov'un "Hikâye ve Komedileri" kitabının
ön kapağı (1859)

Ahundov'un Yeni Alfabe Tasarısı
(Maarif Fondu)

İsmail Bey Gaspıralı, Hasan Bey Zerdabi ve Ali Merdan Bey Topçubaşov

Ekinçi Gazetesi'nin ilk sayı
22 Temmuz 1875

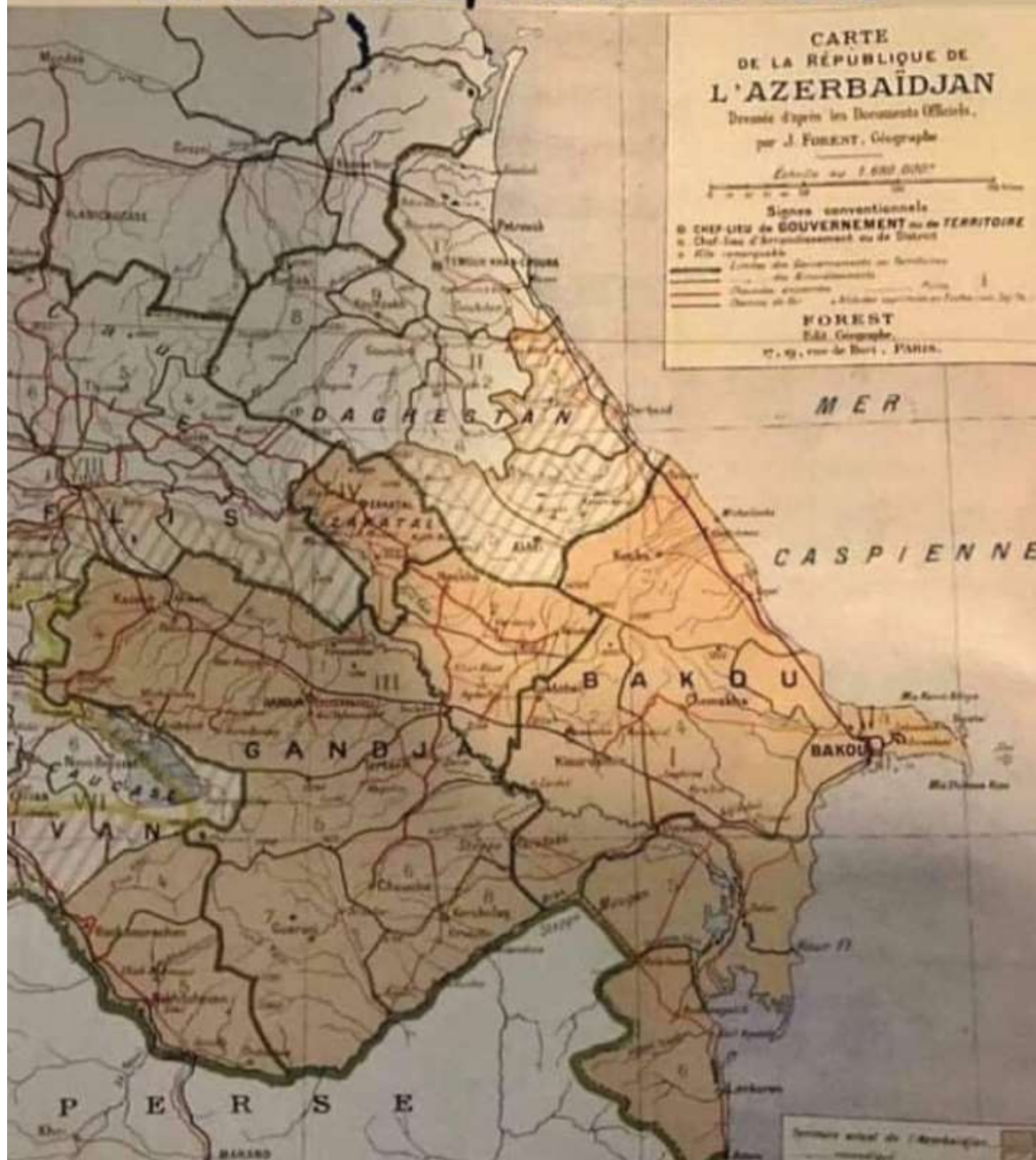

Tercüman Gazetesi'nin
25 Haziran 1895 tarihli nühsası

Kafkasya Arkeoloji Komisyonunun tertip ettiği belgeler toplusunun ön kapağı

MAP OF AZERBAIJAN ACCEPTED BY FRANCE, PARIS IN 1918

Harita 3: Azerbaycan 1918-1920